શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા : પુષ્પ ૫૮

જૈન

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧

સાર્વજનીન સાહિત્ય

પ્રણેતા

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.,

ભૂતપૂર્વ ગણિતાધ્યાપક અને કાલાંતરે "અર્ધમાગધી"ના પ્રાધ્યાપક
અને પીએચ. ડી. ના માર્ગદર્શક

પ્રકાશક

શાહ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ

કાર્યાધિકારી,
શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા, વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ : નકલ ૬૦૦

[વિક્રમસંવત ૨૦૧૩] વીરસંવત્ ૨૪૮૩ [ઇ. સ. ૧૯૫૬

મૂલ્ય : રૂા. ૬-૦-૦

પ્રકાશક :—
શાહ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ,
કાર્યાધિકારી,
શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા ::
મંછાસદન, કોઠીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા

વિશેષ વિજ્ઞપ્તિ કે આ પુસ્તક જેમને અભિપ્રાયાર્થે અપાય તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રો. કાપડિયા ઉપર બારોબાર લખી મોકલાવવો અને જેમને સમાલોચનાર્થે આ મોકલાય તેમણે સમાલોચનાની નકલ એમને જ મોકલાવવા કૃપા કરવી.

મુદ્રક :—
શા. નાથાલાલ ઓચ્છવલાલ
આનંદસાગર મુદ્રણાલય, નવસારી.

S'rī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā : No. 58

A History of the Sanskrit Literature of the Jainas

VOLUME I
Secular Literature

by

Hiralal Rasikdas Kapadia M. A.,

Formerly Lecturer in Mathematics and subsequently Professor of Ardhamagadhi and University Teacher for Ph. D., in Ardhamagadhi

Published by

Shah Lalchand Nandlal Vakil

Secretary, S'rī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā, Baroda

First Edition : Copies 600

Vikrama Era 2013] Vīra Era 2483 [A. D. 1956

Price Rs. 6/-

Published by :
Shah Lalchand Nandlal Vakil,
Secretary,
S'rī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā
Manchhasadan, Kothipole, Raopura, BARODA

*

Scholars who are furnished with a complimentry copy of this book for favour of their esteemed opinion or review, are requested to communicate their opinion or review as the case may be to Prof. Hiralal R. Kapadia M. A.

*

Printed by :
Nathalal O. Shah.
Anand Sagar Press, NAVSARI

પ્રકાશકીય નિવેદન

"શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા"ની સ્થાપના શાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવિશારદ શુદ્ધ પ્રરૂપક અનુયોગાચાર્ય પંન્યાસ [1]શ્રીમોહનવિજયજી ગણિવર્યના સદુપદેશથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં થઇ હતી. એના ઉત્કર્ષ માટે અમને એમના પટ્ટધર સચ્ચારિત્રચૂડામણિ પરમ કૃપાળુ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમાન્ વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ, તેમના પટ્ટધર પ્રવચનપ્રભાવક આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મ૦ તેમના શિષ્યરત્ન સાહિત્યપ્રેમી મુનિપ્રવર શ્રીયશોવિજયજી મ૦ વગેરે તરફથી ઉત્તરોત્તર સહકાર મળતો રહ્યો છે. એના પ્રતાપે અત્યાર સુધીમાં આ માલામાં નાનમોટાં અને ખાસ કરીને ધાર્મિક સાહિત્યને લગતાં ૫૭ પુષ્પો પ્રકાશિત થયાં છે. એની સૂચી અંતમાં અમે આપી છે. આજે ૫૮મા પુષ્પ તરીકે **જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો** ઇતિહાસના પ્રથમ ખંડને પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને અતિશય આનંદ થાય છે, કેમકે એ અમારી માલામાં નવ્ય, ભવ્ય અને નોંધપાત્ર ભાત પાડે છે.

અત્યાર સુધીમાં જૈનોને હાથે વિવિધ વિષયોને અંગે સંસ્કૃતમાં રચાયેલા સાહિત્યના વિસ્તૃત અને વ્યવસ્થિત ઇતિહાસની ન્યૂનતા જણાયાથી અને "જૈનોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્ય જેટલા પ્રમાણમાં રચાયું છે તેના પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમના હાથે અલ્પ પ્રમાણમાં રચાયું છે. અને જે સંસ્કૃત સાહિત્ય રચાયું છે તે પણ પ્રાયઃ તો દાર્શનિક કે આગમિક જ રચાયું છે પણ સાર્વજનીન નહિ" એ જાતની જે ભ્રાન્તિ આજે પણ

[1] એમને વિ. સં. ૧૯૮૦માં 'આચાર્ય' પદવી અપાઇ હતી.

કેટલાક અજૈન વિદ્વાનો સેવતા જોવાય છે તેના નિરસનાર્થે અમે આ જાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવાનો વિચાર કર્યો. એવામાં મુનિરાજ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજની પ્રેરણા થતાં આ મહાકાય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય વિ. સં. ૨૦૦૮ના શ્રાવણ વદ પડવા (તા. ૬–૮–'૫૨)-ને દિવસે વડોદરામાં પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાને સોંપવામાં આવ્યું. એમણે આ ઇતિહાસ દોઢેક વર્ષમાં તૈયાર કરી આપ્યો હતો, પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય સંયોગોને લઈને અમારાથી એના તત્કાલ પ્રકાશન માટે પ્રબંધ થઈ શક્યો નહિ. કાલાંતરે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના ૨૦૧૧ના નવસારીના ચાતુર્માસ દરમ્યાન તેમના સદુપદેશથી નવસારીના શ્રીજૈન સંઘ વગેરે તરફથી આર્થિક સહાય મળતાં આ ગ્રન્થના પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરી તેના મુદ્રણનું કાર્ય "આનંદસાગર મુદ્રણાલય" (નવસારી)ને સોંપવામાં આવ્યું. થોડાંક પૃષ્ઠો છપાયાં બાદ એક હપ્તે સમગ્ર ગ્રન્થ પ્રકાશિત કરવાનું અશક્ય જણાતાં અમે અત્યારે સમગ્ર ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ નહિ કરતાં એનો પ્રથમ ખંડ નામે "સાર્વજનીન સાહિત્ય" પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. સમગ્ર ગ્રન્થના પ્રકાશન માટે તો હજુ સમય લાગે તેમ છે. આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન ત્રણ હપ્તે થનાર છે. તેમાં પ્રથમ હપ્તા તરીકે આ પ્રથમ ખંડ છે. એમાં સર્વ જનોને ઉપયોગી વ્યાકરણ, કોશ વગેરેને લગતા ગ્રન્થોનો—લાક્ષણિક સાહિત્યનો યથાશક્ય પરિચય અપાયો છે. દ્વિતીય ખંડ "ધાર્મિક સાહિત્ય" અંગેનો છે. એના બે વિભાગ યોજવામાં આવ્યા છે: (૧) લલિત સાહિત્ય અને (૨) દાર્શનિક આદિ સાહિત્ય.

સંપાદનની અદ્યતન પ્રણાલિકા અનુસાર આ ગ્રન્થ પ્રકાશિત થાય એ હેતુથી અમે અંતમાં ગ્રન્થકારોનાં અને ગ્રન્થોનાં નામો વગેરેને લગતાં ત્રણ પરિશિષ્ટો આ ગ્રન્થના પ્રણેતા પ્રો. કાપડિયા પાસે તૈયાર કરાવ્યાં છે. આશા છે કે વિદ્વદ્જનોને પણ આ પ્રકાશન ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ઇતિહાસના પ્રણેતા વિષે "ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર" (પુસ્તક ૬)માં, "શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક" (પુસ્તક ૫માં) અને ખાસ કરીને "મુંબઈ સમાચાર" (સાપ્તાહિક)ના તા. ૧૫-૧-'૫૬ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ નામે "યાદગાર માનવી" (ગુજરાતના એક મહાન પંડિતજીના જીવન પર અને સિદ્ધિઓ પર દૃષ્ટિપાત)માં માહિતી અપાયેલી હોવાથી અમે અહીં એટલો જ નિર્દેશ કરીશું કે તેઓ સુરતના વતની છે, જ્ઞાતિએ વણિક છે અને ધર્મે જૈન છે. તેમણે મુખ્યતયા પ્રૌઢ અને પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થોનું સંપાદન કર્યું છે અને એ પૈકી કેટલાક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રન્થોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી અથવા એ બન્ને ભાષામાં અનુવાદ વગેરે કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાંક સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે (જુઓ પૃ. ૧૦–૧૨). આ ઉપરાંત એમણે સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતીમાં પદ્યાત્મક રચના પણ કરેલી છે તેમજ ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં આશરે અઢીસો લેખો પણ લખ્યા છે અને લગભગ એટલા અપ્રકાશિત છે. પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને કારણે શારીરિક સંપત્તિની અનુકૂળતા જોઈએ તેવી નહિ હોવા છતાં અને વિશેષમાં આવા ઇતિહાસ માટે મુદ્રિત તેમજ અમુદ્રિત સાધનો જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે યથેષ્ટ રીતે ન મળવા છતાં એઓએ જે આ ભગીરથ પ્રયાસ એકલે હાથે કર્યો છે એ બદલ અમે એમને અભિનન્દન આપીએ છીએ.

એમણે આ પ્રથમ ખંડમાં અનેક ગ્રન્થો વિષે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ ઉપોદ્ઘાત દ્વારા પણ વિવિધ બાબતો રજૂ કરી છે એટલે એને અંગે અમારે કાંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પ્રથમ ખંડનું મુદ્રણ થતી વેળાએ એને સાદ્યન્ત તપાસવાનું કાર્ય વ્યાકરણ–સાહિત્ય–ન્યાય–તીર્થ શતાવધાની મુનિશ્રી જયાનંદવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન વ્યાકરણ–સાહિત્ય–તીર્થ મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિજયજી મહારાજને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમણે મુખ્યતયા વ્યાકરણના વિભાગ

પરત્વે પરામર્શ કરી જે અગત્યની વિવિધ [1]સૂચનાઓ કરીને તેમજ આ પ્રથમ ખંડનાં વચગાળાનાં મુદ્રણપત્રો (proofs)ના સંશોધનનું કાર્ય કરીને અમને ઉપકૃત કરેલ છે તેની અમે અહીં સાભાર નોંધ લઇએ છીએ.

અંતમાં સહૃદય સાક્ષરોને અમારી એ નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે કે આ પ્રથમ ખંડમાં જે કાંઇ ક્ષતિ તેમને જણાય તે તેઓ સહૃદય ભાવે પ્રો. કાપડિયાને સપ્રમાણ સુચવવા કૃપા કરે જેથી એ બાબતમાં અગાઉ ઉપર ઘટતું કરી શકાય.

આ પ્રથમ ખંડને યોગ્ય આવકાર મળતાં એના વેચાણથી જે આવક થશે એનો ઉપયોગ બાકીના વિભાગોના પ્રકાશનાર્થે કરવામાં આવનાર છે. બાકીના વિભાગોનું પ્રકાશન પણ જલદી કરવાની અમારી તીવ્ર ભાવના છે.

મંછાસદન, કોઠીપોળ, રાવપુરા,
વડોદરા.
વિજયાદશમી
વિ. સં. ૨૦૧૨

કાર્યાધિકારી
શાહ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ

---

૧ અમે આને આ ગ્રંથમાં આગળ ઉપર સ્થાન આપ્યું છે.

પ્રથમ ખંડના

આર્થિક સહાયકો

રૂપિયા		
૫૦૧	શ્રીજૈન સંઘ,	નવસારી
૧૦૧	ડભોઈવાળાં બહેનો (નવસારીમાં કરેલી ઉપધાનની આરાધનાને નિમિત્તે),	ડભોઇ
૧૦૧	શ્રીમતી ચંપાબહેન ગિરધરલાલ, શાહપુર, કુવાવાળી પોળ,	અમદાવાદ
૧૦૧	શેઠ પુંજાભાઈ નગીનદાસ, હા. ભૂરીબહેન	અમદાવાદ
૧૦૧	શેઠ વીરચંદભાઈ મોતીચંદ,	જલાલપુર
૧૦૧	શેઠ ટોકરશી દેવશી જામનગરવાલા, હા. સમરતબહેન,	મુંબઇ
૫૧	શેઠ ચુનીલાલ જગજીવનદાસ વીમાવાલા,	નવસારી
૫૧	શેઠ ગાંડાભાઈ તલકચંદ,	,,
૫૧	શેઠ મધુભાઈ ચીમનલાલ તપણીરવાલા,	,,
૫૧	શેઠ લલ્લુભાઈ જીવણજી,	,,
૫૧	શેઠ કેશુરભાઈ રામાજી,	,,
૫૧	શેઠ નગીનદાસ ઝવેરચંદ, રાયચંદ રોડ,	,,
૫૧	શેઠ વસંતલાલ મગનલાલ શેઠ મણિલાલ મગનલાલ	મુંબઇ
૫૦	શેઠ સાકરચંદ ગોવિંદજી,	મીયા- માંગરોલ
૩૧	શેઠ નગીનદાસ પ્રેમચંદ,	આમધરા
૨૫	માસ્તર સોભાગચંદ ગિરધરલાલ, શાહપુર, દરવાજાનો ખાંચો,	અમદાવાદ
૨૫	શેઠ ફકીરચંદ ડાહ્યાભાઈ,	નવસારી
૧૪૯૮		

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાની કૃતિઓ
(BY THE SAME AUTHOR)
(૧) સ્વરચિત અને સંપાદિત (૨૧)

આર્હત જીવન જ્યોતિ (કિરણાવલી [1] ૧-૬) (૧૯૩૪, '૩૫, '૩૫, '૩૬, '૩૭ અને '૪૧)
પતંગપુરાણ યાને કનકવાની કથની (૧૯૩૮)
પતંગપોથી (૧૯૩૯)
આર્હત આગમોનું અવલોકન યાને તત્ત્વરસિકચન્દ્રિકા (ભાગ ૧) (૧૯૩૯)
આગમોનું દિગ્દર્શન (૧૯૪૮)
પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (૧૯૫૦)
પિસ્તાલીસ આગમ (૧૯૫૪)
Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts (Vol. XVII, pts. 1-5 and Vol. XVIII, pt. 1) (1935, '36, '40, '48, '54 and '52)
A History of the Canonical Literature of the Jainas (1941)
The Student's English Pāiya Dictionary (1941)
The Jaina Religion and Literature (Vol. I) (1944)

(૨) અનુવાદિત અને સંપાદિત (૧૫)

[2]ન્યાયકુસુમાંજલિ (૧૯૨૨)
શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી (૧૯૨૩)

---

૧ પહેલી કિરણાવલીનું દ્વિતીય સંસ્કરણ ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત કરાયું છે.
૨ આનો ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદ કરાયો છે.

સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર) (૧૯૨૬)
ચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર) (૧૯૨૬)
ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ (ભાગ ૧-૨) (૧૯૨૬ અને ૧૯૨૭)
ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ (સચિત્ર) (૧૯૨૭)
તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧૯૨૮)
વૈરાગ્યરસમંજરી (૧૯૩૦)
[1]જૈનતત્ત્વપ્રદીપ (૧૯૩૨)
[2]ભક્તામર–કલ્યાણમન્દિર–નમિઊણ–સ્તોત્રત્રય (સટીક) (૧૯૩૩)
ઋષભપંચાશિકા (ઉસભપંચાસિયા) અને વીરસ્તુતિયુગલરૂપ કૃતિકલાપ (૧૯૩૩)
ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (૧૯૩૪)
[3]ગણધરવાદ (ગા. ૧૫૪૯–૧૬૧૯) (૧૯૪૨)
કંસવધ (પદ્યાત્મક) (૧૯૪૪)

(૩) સંશોધિત અને સંપાદિત (૨૩)

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય અને સિદ્ધસેનીય ટીકા સહિત (ભા. ૧–૨) (૧૯૨૬ અને ૧૯૩૦)
શોભનસ્તુતિ વિવિધ ટીકાઓ સહિત (સચિત્ર) (૧૯૩૦)
પદ્માનન્દ-મહાકાવ્ય (૧૯૩૨)
ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (૧૯૩૨)
પ્રિયંકરનૃપકથા (૧૯૩૨)
જૈનધર્મવરસ્તોત્ર (૧૯૩૩)

૧ આના મારા વિસ્તૃત વિવેચનનું નામ આર્હત-દર્શન-દીપિકા છે.
૨ આ ત્રણ સ્તોત્રોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે.
૩ આનો સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક કેવળ અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

અનેકાર્થરત્નમંજૂષા (૧૯૩૩)
ગણિતતિલક (૧૯૩૭)
અનેકાન્તજયપતાકા (સટીક) (ભા. ૧-૨) (૧૯૪૦ અને ૧૯૪૭)
નવતત્ત્વસંગ્રહ (હિન્દી) (૧૯૩૧)
The Doctrine of Karman in Jain Philosophy (૧૯૪૨)

(૪) અપ્રકાશિત (૨૪)

આર્હત જીવન જ્યોતિ (કિરણાવલી ૭-૧૧)
જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (વિભાગ [૧]૨-૩)
ગણધરવાદ યાને સત્યાર્થીની શંકાઓ અને તેનું સમાધાન
English Translation of Jaina Dars'ana
English Translation of Jainatattvādars'a (Hindī) (Part I)
Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts (Vol. XVIII, pts. 2-5, Vol. XIX, pts. [૨]1-2 & Vol. XX, pts. 1-4)
A History of the Non-canonical Literature of the Jainas (Vols. I-II)
A Life-sketch of Lord Mahavīra
The Jaina Religion and Literature (Vol. II)[3]

(૫) તૈયાર કરાતી (૧)

યશોદોહન (ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિનાં જીવન અને કવન)

૧ દ્વિતીય વિભાગ છપાય છે. ૨ આ છપાય છે.

૩ આ ઉપરાંતના ગ્રંથોની સૂચી તેમજ પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત લેખો પૈકી કેટલાકની સૂચી પા૦ ભા૦ સા૦માં અપાઈ છે.

ઉપોદ્ઘાત

ઉપોદ્ઘાત, પ્રસ્તાવના અને ભૂમિકા એ સામાન્ય રીતે પર્યાયવાચક શબ્દો ગણાય છે. તેમ છતાં 'ઉપોદ્ઘાત' એ વધારે ગૌરવશાળી શબ્દ ગણાય છે. એને માટે અંગ્રેજીમાં ઇન્ટ્રોડક્શન (introduction) શબ્દ વપરાય છે.

'ઉપોદ્ઘાત' એ ગ્રંથનું મહત્ત્વનું અંગ છે. આના સમર્થનાર્થે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુસ્વામીએ જે આવસ્સયની નિજ્જુત્તિ રચી છે તેનો પ્રારંભ એના અંશરૂપ ઉવગ્ઘાય-નિજ્જુત્તિ (ઉપોદ્ઘાત-નિર્યુક્તિ)થી કરાયો છે.

'ઉપોદ્ઘાત' એ ગ્રંથના પ્રવેશ-દ્વારની ગરજ સારે છે અને સાથે સાથે એના હાર્દ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે-એના નિષ્કર્ષની રજૂઆત કરે છે. આ બાબતોને લક્ષ્યમાં રાખી હું અહીં ઉપોદ્ઘાત લખું છું. સૌથી પ્રથમ હું એને બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરું છું: (૧) નિવેદન અને (૨) મૂલ્યાંકન. નિવેદન દ્વારા મેં કઈ પરિસ્થિતિમાં આ પુસ્તક રચવાનું માથે લીધું—એને અંગે મારી શી તૈયારી હતી તેમજ આ પુસ્તકની રચના મેં કઈ પદ્ધતિએ કરી છે એ બે મુખ્ય બાબતો હું વિચારવા ઇચ્છું છું. તેમ કર્યા પછી 'મૂલ્યાંકન' રૂપ બીજા વિભાગમાં હું ચાર બાબત વિચારીશ:—

(૧) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રમણવર્ગ અને શ્રાવક-વર્ગમાંથી કોનો કેવો અને કેટલો ફાળો છે?

(૨) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગદીઠ ફાલ શો છે?

(૩) એ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો વિકાસક્રમ કેવો છે?

(૪) એનો નિષ્કર્ષ કેવો છે?

(અ) નિવેદન

ઉત્થાનિકા— આ પૃથ્વી ઉપરના સમસ્ત જીવોમાં મનુષ્યો એની વાણી અને વિચારશક્તિને લઇને અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ બે અમૂલ્ય સાધનોના સદુપયોગ દ્વારા એ સમગ્ર વિશ્વનું કલ્યાણ કરી શકે એવું એનામાં સામર્થ્ય છે, પરંતુ એના આવિર્ભાવમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા પણ જેવો તેવો ભાગ ભજવતી નથી.

સુયોગ—સામાન્ય મનુષ્યોનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એની શક્તિનો વિકાસ એની ઐચ્છિક પ્રવૃત્તિને પલ્લવિત, પુષ્પિત અને ફલિત કરવા માટે કેવું સ્થાન મળે છે તે ઉપર આધાર રાખે છે. સૌ કોઇને સર્વદા આંતરિક યોગ્યતા અને માનસિક વલણ અનુસાર જ કાર્યો કરવાનાં મળે એવો સુયોગ સાંપડવો મહામુશ્કેલ છે. સદ્ભાગ્યે મારા જીવનના એક ક્ષેત્રમાં તો મને આ જાતનો સુયોગ ઓછેવત્તે અંશે પણ પ્રાપ્ત થયો છે.

ઐચ્છિક વિષય તરીકે 'ગણિત' પસંદ કરી બી. એ.ની પરીક્ષામાં અને આગળ જતાં એમ. એ. માટે પણ એ જ વિષય ચાલુ રાખી એ પરીક્ષામાં પણ હું ઉત્તીર્ણ થયો. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તો ગણિતના અભ્યાસની આ પૂર્ણાહુતિ ગણાય. મારું ગણિતનું જ્ઞાન કટાઇ ન જાય એટલું જ નહિ પણ એમાં હું ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી શકું એવો સુયોગ પણ મને એમ. એ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા બાદ તરત જ સને ૧૯૧૮માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મુંબઇની **વિલ્સન** કૉલેજમાં મારી નિમણૂંક થવાથી મળ્યો.

અભ્યાસ— ગણિતશાસ્ત્ર એ વિચારશક્તિને વ્યવસ્થિત, વિકસિત અને કેન્દ્રિત કરવામાં સબળ ફાળો આપે છે. આથી ગણિતજ્ઞને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વિહરવું સુગમ થઇ પડે છે. ગમે તેમ પણ મને તો આ ક્ષેત્રે

પણ પ્રથમથી જ આકર્ષ્યો છે, એને લઈને "શાસ્ત્રવિશારદ" જૈનાચાર્ય સ્વ. વિજયધર્મસૂરિજીનું મુંબઈમાં ચાતુર્માસ થતાં એમના વિદ્વાન શિષ્યોના — ખાસ કરીને 'ન્યાયતીર્થ' 'ન્યાયવિશારદ' ઉપાધ્યાય સ્વ. મંગળવિજયજી અને 'ન્યાયવિશારદ' 'ન્યાયતીર્થ' મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજીના જ્ઞાનનો આ દિશામાં મેં લાભ લીધો. એથી હું તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અને સમુચિત અભ્યાસ માટે શ્રીગણેશ માંડી શક્યો.

સને ૧૯૨૩માં "મુંબઈ વિદ્યાપીઠ" તરફથી ગણિતશાસ્ત્રને અંગે સંશોધનદાન (*research grant*) મળતાં જૈન આગમો વિચારવાની મને અમૂલ્ય તક મળી. સાથે સાથે એ અરસામાં ઉપર્યુક્ત ન્યાયવિજયજીની ન્યાયકુસુમાંજલિના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી અનુવાદો તેમજ સ્પષ્ટીકરણો તૈયાર કરવાનો લાભ મળતાં હું કલમ પકડતાં શીખ્યો.

યોગ્યતા—મારા અભ્યાસને દૃઢીભૂત કરવા માટે અને એનો યથેષ્ટ વિકાસ સાધવા માટે મેં એક પછી એક નાની મોટી કૃતિઓ તૈયાર કરવા માંડી. તેમ થતાં જૈન સાહિત્યથી ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે પરિચિત બનતો ગયો. અનેકવિધ ભાષાઓમાં રચાયેલા આ વિશાળ ક્ષેત્રને પહોંચી વળવા માટે મારામાં બળ હતું નહિ, પરંતુ મારી પરિસ્થિતિએ મને પુણ્યપત્તન (પૂના)ના "ભાંડારકર પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર" દ્વારા મુંબઈ સરકારની માલિકીની પાંચેક હજાર જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વિસ્તૃત અને વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર તૈયાર કરવા જેવું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડવા પ્રેર્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા આલેખવા જેટલી શક્તિ મેળવી શક્યો. તેમ થતાં મેં જૈન સાહિત્યને 'આગમિક' અને 'અનાગમિક' એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી પ્રથમ વર્ગને અનુલક્ષીને એનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં આલેખ્યો, અને "મુંબઈ વિદ્યાપીઠ" તરફથી પ્રકાશન-દાન (publication grant) મળતાં એ સને ૧૯૪૧માં મેં પ્રસિદ્ધ પણ કર્યો. આ કાર્ય થતું હતું

તે દરમ્યાન અનાગમિક સાહિત્યનો પણ અંગ્રેજીમાં ઇતિહાસ રચવા માટેની સામગ્રી હું તૈયાર કરતો ગયો. આ ઇતિહાસનું કાર્ય તો આજે કેટલાં યે વર્ષો થયાં પૂરું થયું છે, પરંતુ એના પ્રકાશન-ખર્ચને પહોંચી વળવા જેવી મારી આર્થિક પરિસ્થિતિ નહિ હોવાથી એ આજે તો અપ્રકાશિત છે. આ કાર્ય ઉપાડી લેવા માટે મેં વિવિધ સંસ્થાઓને પત્રો લખ્યા તેમજ જૈન કોમને ઉદ્દેશીને [1]લેખ પણ લખ્યો, પરંતુ અત્યાર સુધી તો એના પ્રકાશન માટે કશો પ્રબંધ થયો નથી. એથી મને સ્વાભાવિક રીતે થોડોક તો ખેદ થાય જ ને? વિશેષ ખેદ તો એ થાય છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠે આ પુસ્તક અંગે પ્રકાશન-દાન આપવાની બબ્બે વાર ઇચ્છા દર્શાવી છતાં તેનો હું લાભ લઇ શક્યો નથી.

અનાગમિક સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે મેં લીધેલો પરિશ્રમ સર્વથા નિષ્ફળ ગયો નથી એ આનંદની વાત છે, કેમકે એમાં પીરસેલી સામગ્રીનો થોડોક ઉપયોગ [2]**પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય** નામના મારા પુસ્તકમાં તેમજ આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ કરી શક્યો છું. એવી રીતે [3]**આગમોનું દિગ્દર્શન** નામનું મારું પુસ્તક પણ મને પ્રસ્તુત પુસ્તક લખવામાં અંશતઃ ઉપયોગી નીવડ્યું છે.

'પાઇય'ના અર્થની વ્યાપકતા— જૈન સાહિત્યના પાઇય, સંસ્કૃત અને દ્રાવિડ એમ ભાષાદૃષ્ટિએ મુખ્ય ત્રણ ખંડો પડે છે. 'પાઇય'નો અર્થ વ્યાપક સ્વરૂપે વિચારાય તો એ ભાષાથી મરહટ્ઠી (માહારાષ્ટ્રી), સોરસેણી (શૌરસેની), માગહી (માગધી), પેસાઇ (પૈશાચી), અને ચૂલિયાપેસાઇ (ચૂલિકા-પૈશાચી) એ પાંચ જ કે એ ઉપરાંત અવહટ્ઠ (અપભ્રંશ) નામની છઠ્ઠી

---

૧ આનું નામ "અનાગમિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ" છે. એ લેખ "આત્માનંદ પ્રકાશ" (પુ. ૪૭, અં. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

૨ આના પ્રકાશનનો તમામ ખર્ચ મેં પૂરો પાડ્યો છે, જોકે પ્રકાશક તરીકે મારું નામ નથી.

૩ આના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ ખર્ચ મેં પૂરો પાડ્યો છે.

ભાષા કે પાલિ સુદ્ધાં સમજવાની છે એમ નહિ, પરંતુ આપણા દેશની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓ સુધી એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે.

પાલિ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓને બાદ કરતાં અન્ય ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ વિષે મેં ઉપર્યુક્ત બે પુસ્તકમાં વિચાર કર્યો છે અને એ દ્વારા [4]અદ્ધમાગહી (અર્ધમાગધી) વગેરે પાઇય ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય પૂરતો સામાન્ય પરિચય તો હું જગત્ સમક્ષ રજૂ કરી શક્યો છું. આમ મેં પ્રથમ ખંડ માટે નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

બીજો ખંડ એટલે જૈન ગ્રંથકારોએ સંસ્કૃત ભાષામાં સર્જેલું વિવિધ અને વિપુલ સાહિત્ય. આનો પરિચય થોડેઘણે અંશે પણ આ પુસ્તક પૂરો પાડે છે. એ તૈયાર કરવાનું કામ મને "શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા"ના કાર્યાધિકારી શ્રી. લાલચંદ નંદલાલ વકીલ તરફથી તા. ૬-૮-'૫૨ને રોજ સોંપાયું હતું અને મેં તમામ લખાણ તા. ૧૬-૧૨-'૫૩ને રોજ એમને પહોંચતું કર્યું હતું. ગયે વર્ષે સપ્ટેમ્બર માસમાં એનું મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાયું હતું.

અભિલાષા— ત્રીજો ખંડ [5]દ્રાવિડ ભાષામાં ગુંથાયેલા સાહિત્યને લગતો છે એટલે એનો ઇતિહાસ તો હું સ્વતંત્રપણે હાલતુરત આલેખી શકું તેમ નથી. આથી અત્યારે તો મારે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં— ખાસ કરીને ગુજરાતીમાં રચાયેલી જૈન કૃતિઓનો વિષયદીઠ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ બાકી રહે છે. આ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા મારા કેટલાક લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને કેટલાક છપાયા વિનાના મારી પાસે છે. આ તેમજ

૪ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિએ **સિદ્ધહેમચન્દ્ર** (અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૩)માં આ ભાષાને 'આર્ષ પ્રાકૃત' કહી છે.

૫ 'દ્રાવિડ'થી કાનડી, તામિલ, તેલુગુ અને મલયાલમ એ ચાર ભાષા ગણાવાય છે. પ્રો. એ. ચક્રવર્તીએ "Jaina Literature in Tamil" નામનો નિબંધ લખ્યો છે અને એ "જૈન સિદ્ધાંત ભવન" તરફથી આરાથી ઇ. સ. ૧૯૪૩માં છપાવાયો છે.

બીજી આવશ્યક સામગ્રી એકત્રિત થતાં આ ઇતિહાસનું કાર્ય પણ કરી શકાય. જો આ સંસ્થા કે અન્ય કોઈ એના પ્રકાશનાર્થે પ્રબંધ કરવા તૈયાર થશે તો એ હું સાનંદ હાથ ધરીશ.

યોજના— પ્રસ્તુત પુસ્તક મેં બે ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે અને એનાં [૬]"સાર્વજનીન સાહિત્ય" અને "ધાર્મિક સાહિત્ય" એવાં નામ અનુક્રમે યોજ્યાં છે. 'સાર્વજનીન' શબ્દ જ સૂચવે છે તેમ આ ખંડમાં રજૂ કરાયેલા વિષયો સૌ કોઇને માટેના છે તેમજ સૌ કોઇને ઉપયોગી થાય તેવા છે. એમાં સાંપ્રદાયિકતાને માટે અવકાશ નથી. આમ એ બિનસાંપ્રદાયિક (secular) છે; બાકી એ વાત તો સાચી છે કે લેખકની પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓનું આછું પ્રતિબિમ્બ તો કોઈ પણ કૃતિમાં પ્રકટ કે પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપે પ્રાયઃ પડે જ.

સાર્વજનીન સાહિત્ય એ સર્વદેશીય સાહિત્ય છે અને એમ હોવાથી એમાં નીચે મુજબનાં શાસ્ત્રોને મેં સ્થાન આપ્યું છે:—

વ્યાકરણ, કોશ, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર), નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય, મુદ્રાશાસ્ત્ર, વૈદ્યક, પાકશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર.

આ બધાં શાસ્ત્રો લાક્ષણિક સાહિત્યનાં અંગો ગણાય છે. એને અંગ્રેજીમાં "Technical Sciences" કહે છે.

સમગ્ર સાહિત્યમાંથી સાર્વજનીન સાહિત્ય બાદ કરતાં બાકી જે રહે તેને મેં અસાર્વજનીન કે એકદેશીય કે સાંપ્રદાયિક ન કહેતાં 'ધાર્મિક' કહ્યું છે. 'સાંપ્રદાયિક' એવો પ્રયોગ ખોટો નથી, પણ કેટલાકને એમાં

૬ 'સાર્વજનીન'નો અર્થ સર્વ જનોને હિતકારી એવો પણ થાય છે પણ એ અર્થ અહીં સર્વાંશે અભિપ્રેત નથી. અહીં તો સાર્વજનિક એ અર્થમાં મેં આનો પ્રયોગ વિશેષતઃ કર્યો છે.

અન્ય પ્રકારની ગંધ આવે છે. એથી મેં એ જતો કર્યો છે. ધાર્મિક સાહિત્યમાં પ્રાયઃ વિષયની મહત્તાની અપેક્ષાએ એમાં એના લેખકની ધર્મભાવનાનું વર્ચસ્વ વિશેષ હોય છે. એ લેખકને જે ધર્મ પ્રિય છે—આત્મોન્નતિ માટે એને જે માર્ગનું દર્શન કરાવવું ઉચિત જણાયું છે તે માર્ગને સચોટ રીતે રજૂ કરવાની એની પ્રબળ વૃત્તિ હોય છે. આમ એ સાહિત્ય ધાર્મિક છે એટલે એ સર્વદેશીય નહિ પણ એકદેશીય છે અને સાંપ્રદાયિક છે, કેમકે ભિન્ન વાતાવરણમાં ઉછરેલા અને અન્ય માર્ગે મુક્તિ મેળવવાનો મનોરથ સેવનારને જૈન માર્ગ રુચિકર ન જણાય તો તેમાં નવાઇ નહિ.

આ "ધાર્મિક સાહિત્ય" નામના દ્વિતીય ખંડના મેં ચાર [૭]ઉપખંડ પાડ્યા છે: (૧) લલિત સાહિત્ય (belles-lettres), (૨) દાર્શનિક સાહિત્ય, (૩) અનુષ્ઠાનાત્મક સાહિત્ય અને (૪) અવશિષ્ટ સાહિત્ય. અન્ય રીતે વિચારતાં સમગ્ર "ધાર્મિક સાહિત્ય"ના નવ વર્ગો પાડી શકાય:—

(૧) શ્રવ્ય કાવ્યો, (૨) દૃશ્ય કાવ્યો (નાટકો ઇત્યાદિ), (૩) ઐતિહાસિક સાહિત્ય, (૪) દાર્શનિક સાહિત્ય, (૫) ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય, (૬) આધ્યાત્મિક સાહિત્ય, (૭) મંત્રશાસ્ત્ર અને કલ્પ, (૮) વિધિવિધાન (ક્રિયાકાંડ) અને (૯) પ્રકીર્ણક.

અહીં 'શ્રવ્ય' કાવ્યોથી જિનચરિત્રો, પુરાણો અને અન્ય મહાકાવ્યો, દ્વયાશ્રય-કાવ્યો, અનેકસંધાન-કાવ્યો, લઘુ-કાવ્યો, ખંડ-કાવ્યો, ચંપૂઓ અને સ્તુતિસ્તોત્રો તેમજ કથાઓ, ચરિત્રો અને પ્રબંધો સમજવાનાં છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક પ્રબંધો અને વિજ્ઞપ્તિપત્રો ઉપરાંત શિલાલેખો વગેરે ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સમાવેશ કરાયો છે.

દાર્શનિક સાહિત્યથી ખાસ કરીને ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન-મીમાંસા) એ બે અભિપ્રેત છે.

૭ વ્યાકરણ ઇત્યાદિ લાક્ષણિક સાહિત્ય ઉત્કીર્ણ સ્વરૂપે જણાતું નથી એથી એના ઉપખંડ પડાયા નથી.

સાહિત્યના (૧) લલિત અને (૨) લલિતેતર એમ પણ બે વિભાગ પડાય છે.[૮] તેમાં 'લલિત' સાહિત્યથી શ્રવ્ય અને દૃશ્ય કાવ્યો, [૯]વાર્તાઓ ઇત્યાદિ સમજવાનાં છે, જ્યારે લલિતેતર સાહિત્યથી ઇતિહાસ, તત્ત્વચિન્તન, બોધપ્રધાન સાહિત્ય, ભાષા-શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ સમજવાનાં છે. લલિત સાહિત્યમાં રસ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે અને એ કલ્પના, ઊર્મિ, સૌન્દર્ય ઇત્યાદિ તત્ત્વો વડે શોભે છે.

જૈનોને હાથે સર્જાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશાળતાનો મને પૂરેપૂરો ખ્યાલ નહિ હોવાથી અને એવો ખ્યાલ આપનારું કોઇ વિશિષ્ટ સાધન પણ નહિ જણાયાથી એક બાજુ આ સાહિત્યના ઇતિહાસનું કલેવર ધારવા કરતાં વધારે વધી ગયું એથી અને બીજી બાજુ આ પુસ્તક એક જ હપ્તે અને તે પણ સત્વર પ્રકાશિત કરવાનો પ્રબંધ થઇ શકે તેમ ન હતું એથી પૃ. ૧-૪૮ છપાઇ જતાં એ ત્રણ હપ્તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કરાયું અને એને લઇને "અજૈન કૃતિઓનાં જૈન વિવરણો" નામનું જે અંતિમ પ્રકરણ હતું તેને, ત્રણે પરિશિષ્ટોને તેમજ આ ઉપોદ્ઘાતના ખાસ કરીને મૂલ્યાંકનરૂપ અંશને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરવાની યોજના હાથ ધરાઇ.[૧૦] એ યોજના મુજબ પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. પ્રથમ વિભાગમાં "સાર્વજનીન સાહિત્ય" નામના પ્રથમ ખંડનો સર્વાંશે સમાવેશ કરાયો છે; બીજા વિભાગમાં "ધાર્મિક સાહિત્ય" નામના દ્વિતીય ખંડના પ્રથમ ઉપખંડ નામે 'લલિત સાહિત્ય'ને સ્થાન અપાયું છે; અને ત્રીજા (અંતિમ) વિભાગમાં એ ખંડના બાકીના ઉપખંડોને લગતું નિરૂપણ રજૂ કરાયું છે.

---

૮ આ બે વિભાગ પાડી એનાં ઉપપ્રકારોની સમજણ શ્રી. ['?]વિરલાલ ર. દવેએ રચેલો અને સને ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયેલો **ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ** (ભા. ૨, પૃ. ૯) પૂરી પાડે છે.

૯ આમાં કથાઓ, ટુચકાઓ, નવલિકા, નવલકથા, મહાનવલ ઇત્યાદિનો સમાવેશ કરાય છે.

૧૦ આને લઇને અંતિમ પ્રકરણનાં નિમ્નલિખિત ત્રણ પ્રકરણો પડાયાં છે:—

(અ) અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો.
(આ) અજૈન લલિત સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો.
(ઇ) અજૈન દાર્શનિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો.

જૈનોના 'શ્વેતાંબર' અને 'દિગંબર' એ બે વિભાગો આજે પણ મોજુદ છે અને સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક વેળા 'યાપનીય' તરીકે ઓળખાવાતા જૈનો પણ હતા. એ ત્રણેના સાહિત્યનો પૃથક્ પૃથક્ પરિચય ન આપતાં એ ત્રણેના સાહિત્યનો એકસાથે સામટો સૈકાદીઠ મેં વિચાર કર્યો છે. શ્વેતાંબરોનો, યાપનીયોનો તેમજ દિગંબરોનો ફાળો કેટકેટલો છે એ સહેલાઈથી જુદો જાણી શકાય તે માટે મેં પરિશિષ્ટમાં એ રીતે નોંધ લીધી છે.

જૈનોએ જે જાતજાતના વિષય પરત્વે કૃતિઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે એના મુખ્ય બે વિભાગો પાડી શકાયઃ (૧) મૂળ કૃતિઓ અને (૨) વિવરણાત્મક કૃતિઓ. બીજા વિભાગના ચાર પેટાવિભાગો પડાયઃ—

(૧) જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ અંગેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
(૨) જૈન પાઇય કૃતિઓ પરત્વેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
(૩) અજૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
(૪) [11]અજૈન પાઇય કૃતિઓ પરત્વેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.

આમ એકંદર પાંચ પ્રકારનું જે સંસ્કૃત સાહિત્ય જૈનોએ રચ્યું છે તેને કયા ક્રમે રજૂ કરવું એ પ્રશ્ન મને આ કાર્ય મેં સ્વીકાર્યું તેવામાં મૂંઝવતો હતો. એનું એક કારણ એ હતું કે જે અજૈન કૃતિઓ ઉપર જૈન વિવરણો મળે છે તે મૂળ કૃતિઓનો બપપૂરતો પરિચય તો જરૂર જ આપવો એવી પ્રકાશક-સંસ્થા તરફથી મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ દર્શાવેલી સબળ ઇચ્છાને મારે માન આપવાનું હતું.

ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના સાહિત્ય પૈકી પાઇય કૃતિનાં સંસ્કૃત વિવરણોરૂપ બે પ્રકારને બાજુએ રાખતાં બાકીના ત્રણના ક્રમને અંગે નીચે મુજબના ત્રણ માર્ગ મને સ્ફુર્યા હતાઃ—

૧૧ વિચારો અદ્દહમાણની ઘરિયાકૃત ટીકા અને સંનેહયરાસ નામની મુસ્લિમ કૃતિનાં વિવરણો.

(૧) સૌથી પ્રથમ જૈન ગ્રંથકારની મૂળ કૃતિનો પરિચય આપી સાથે સાથે જ એ વિષયની જે અજૈન કૃતિને લક્ષીને જે વિવરણાત્મક સાહિત્ય એમણે યોજ્યું હોય તેનો વિચાર કરવો અને એ રીતે પ્રત્યેક વિષયનું તે ગ્રંથકાર પૂરતું સળંગ વક્તવ્ય રજૂ કરવું.

(૨) પ્રકરણના બે વિભાગો પાડી બીજા વિભાગમાં અજૈન કૃતિના વિવરણાત્મક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરવો.

(૩) વિવિધ વિષયોને લગતી જે જે અજૈન કૃતિઓ ઉપર જૈન વિવરણો છે તેનો પુસ્તકના અંતમાં એકસામટો એક સ્વતંત્ર પ્રકરણરૂપે પૂર્વે ચર્ચાયેલા વિષયના ક્રમે વિચાર કરવો.

અહીં જે ત્રણ માર્ગ સુચવાયા છે તે પૈકી પ્રથમ માર્ગ ગ્રહણ કરાય તો અજૈન કૃતિઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય તે સ્થળે આપવાની વાત તો જતી કરવી પડે; નહિ તો આ પુસ્તકની યોજના પાછળનો આશય યથાયોગ્ય સ્વરૂપે જળવાઇ ન રહે અને જૈનોનો અજૈન કૃતિઓને અંગે જે મહત્ત્વનો ફાળો છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે.

બીજો માર્ગ પસંદ કરાય તો તેમાં બે વાંધા આવે: (૧) કાલક્રમે વિષયની અખંડિતતા જળવાઇ ન રહે અને (૨) જૈનોનો અજૈન કૃતિઓને અંગેના ફાળાનો ખ્યાલ તો આવે પણ એ કટકે કટકે રજૂ થતો હોવાથી એનો એકદમ પરિપૂર્ણ ખ્યાલ ન આવે.

ત્રીજો માર્ગ સ્વીકારવાથી જૈનોનો ફાળો તો સમગ્રપણે જોવા-જાણવાની તક મળે પરંતુ 'જૈન' અને 'અજૈન' એવા સાહિત્ય અંગે પણ ભેદો પડાય તેનું શું એવો પ્રશ્ન કોઇ ઉઠાવે. આનો ઉત્તર એ છે કે એ ભેદો તો સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનાર ન પાડે તો હજી ચાલે, પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું નામ જ અને એનો ઉદ્દેશ કહી આપે છે તેમ એ બે ભેદો તો જૈનોના ફાળાના મૂલ્યાંકન અંગે જરૂરી જ છે

એટલે પાડવા જ પડે. આમ આનું સમાધાન થઈ શકે એટલે પહેલા બે માર્ગ કરતાં આ ત્રીજો માર્ગ સમુચિત જણાય છે.

આમ એક યા બીજી રીતની જે આપત્તિ ત્રણે માર્ગ માટે સૂચવી શકાય તેનો તોડ મેં એમ કાઢ્યો છે કે કોઇ પણ વિષયનો સળંગ પરિચય આપતી વેળા જે અજૈન કૃતિને અંગે વિવરણાત્મક સાહિત્ય હોય તેની તેના પ્રણેતાના ઉલ્લેખ વેળા નોંધ કરવી, પરંતુ મૂળ કૃતિના નામોલ્લેખ ઉપરાંત એ વિષે વિશેષ કશું ત્યાં ન કહેતાં અજૈન કૃતિઓનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણોને અંગે લખાયેલ સ્વતંત્ર પ્રકરણ જોઈ લેવાની ભલામણ જરૂર જણાય તો ટિપ્પણ દ્વારા કરવી.

આ પુસ્તકમાં જે સાહિત્ય રજૂ થયું છે તેની ભાષાના સંસ્કૃત અને પાઇય એ બે ભેદને લઇને વિવરણોના બે પ્રકારો પડે છે: (૧) સંસ્કૃત કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો અને (૨) પાઇય કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો. આ બંનેનું નિરૂપણ ભેગું આપવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકની યોજના વિચારતાં ઉપસ્થિત થયો હતો. એનો તોડ મે એવો કાઢ્યો છે કે બંનેને પૃથક્ સ્થાન આપવું જેથી ચન્દ્રર્ષિ અને **શીલાંક**સૂરિ જેવાને એ દ્વારા સ્થાન મળી રહે, કેમકે આ સૂરિઓની એકે સંસ્કૃત સ્વતંત્ર રચના કે સંસ્કૃત ગ્રન્થના વિવરણરૂપ રચના હજી સુધી તો મળી આવી નથી. આને લઇને "જૈન પાઇય કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો" એ નામથી મેં એક પૃથક્ પ્રકરણ રચ્યું છે, અને એ વિવરણોનો ઉલ્લેખ પૂર્વેનાં પ્રકરણોમાં યથાસ્થાન—તે તે પાઇય કૃતિઓના વિવરણકારનો સૈકો વિચારતી વેળા શક્ય હતું ત્યાં કર્યો છે. જૈનોનાં સંસ્કૃત વિવરણોથી વિભૂષિત અજૈન પાઇય કૃતિઓ ગણીગાંઠી છે, અને તે પણ કાવ્યોને અંગેની જ હોય એમ લાગે છે. આથી એને માટે સ્વતંત્ર પ્રકરણ ન યોજતાં મેં "અજૈન 'લલિત' સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો" નામના પ્રકરણમાં એનો સમાવેશ કર્યો છે. સંસ્કૃત કાવ્યોનો વિષય પૂર્ણ થતાં એના પછી આને સ્થાન આપ્યું છે.

આ પુસ્તકનો વિષય જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય છે એટલે એમાં સમ-સંસ્કૃત કૃતિઓનું નિરૂપણ તો હોય જ અને છે, પરંતુ એવી પણ કેટલીક જૈન કૃતિઓ છે કે જે સંપૂર્ણતયા સંસ્કૃતમાં નથી. આવી કૃતિઓમાં (૧) અર્ધસંસ્કૃત, (૨) સંસ્કૃત વગેરે અનેક (બે કરતાં વધારે) ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ એટલે કે અનેકભાષાત્મક (poly-glott) કૃતિઓ, (૩) ચુણ્ણિઓ અને (૪) મુખ્યતયા પાઇયમાં રચાયેલી પરંતુ કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃતમાં કંડિકાઓ રજૂ કરતી કૃતિઓનો—**ધવલા** વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે જાતની કૃતિઓ પૈકી છેલ્લી બે જાતની કૃતિઓને મેં અહીં સ્થાન આપ્યું નથી, જ્યારે પહેલી બેના વિચાર માટે મેં સ્વતંત્ર પ્રકરણ ન યોજતાં એનો યથાસ્થાન નિર્દેશ કર્યો છે, કેમકે એની સંખ્યા અલ્પ છે અને એનો સંબંધ કાવ્યો સાથે—મુખ્યતયા સ્તુતિસ્તોત્રો સાથે છે. તેમ છતાં આની એક સળંગ નોંધ હોય તો સારું એમ વિચારી સમસંસ્કૃત, અર્ધસંસ્કૃત અને અનેકભાષાત્મક [૧૨] કૃતિઓની ક્રમવાર સૂચી બીજા વિભાગમાં મેં આપી છે.

લલિત સાહિત્યના નિરૂપણને અંગે મને જે ચાર પ્રશ્નો સ્ફુર્યા હતા અને એનો મેં જે તોડ કાઢ્યો હતો તે બાબતને પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થતાં મેં અહીંથી જતી કરી દ્વિતીય વિભાગના ઉપોદ્‌ઘાતમાં સ્થાન આપ્યું છે.

સાધ્ય અને સાધન— સાહિત્યની સૃષ્ટિનાં બે મુખ્ય અંગ છે: (૧) સાહિત્યનું સર્જન અને (૨) એને માટેના આવશ્યક બોધની સામગ્રી. આમાં સામગ્રીરૂપ સાહિત્યને એક રીતે સાધ્યની કોટિમાં મૂકી શકાય તો બીજી રીતે વિચારતાં એને સાધનની કોટિમાં સ્થાન અપાય. આથી એમ કહી શકાય કે વ્યાકરણ, કોશ, છંદ અને અલંકારને અંગેના ગ્રંથો એ સાધ્ય

૧૨ આ જાતની કૃતિઓની નોંધ મેં **પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય** (પૃ. ૨૧૫–૨૧૮)માં લીધી છે.

તેમજ સાધન બંનેની ગરજ સારે છે અને તેમ હોવાથી—એ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રસ્તુત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મેં એનાથી શરૂઆત કરી છે.

'વિજ્ઞાન' નામના પંદરમા પ્રકરણમાં વિવિધ વિષયોને લગતી કૃતિઓ આપતી વેળા મેં વિષયની પ્રાયઃ મહત્તા કે વ્યાપકતાને લક્ષ્યમાં રાખી વિષયોનો ક્રમ ગોઠવ્યો છે અને એ ક્રમ લક્ષીને કાલક્રમ રાખ્યો છે. એમાં મેં એક જ વિષયની કૃતિઓનો એકસાથે પરિચય આપ્યો છે.

સત્તરમા (અંતિમ) પ્રકરણમાં વ્યાકરણનાં સૂત્રોથી ગર્ભિત કૃતિઓને તેમજ **અમરકોશ**ના આદ્ય પદ્યની પૂર્તિરૂપ કૃતિને પણ મેં સ્થાન આપ્યું છે, જો કે આ કૃતિઓ તે તે મૂળ અજૈન ગ્રંથોનાં વિવરણરૂપ નથી. આનાં ત્રણ કારણ છે:—

(૧) આ પ્રકારની કૃતિઓની સંખ્યા ગણીગાંઠી છે.

(૨) આ કૃતિઓનું પરિમાણ અલ્પ છે.

(૩) આ કૃતિઓ કંઇ કોઇ લલિત કાવ્યની પાદપૂર્તિરૂપ નથી કે જેથી એ સાહિત્યના નિરૂપણના પ્રસંગે એનો વિચાર કરી શકાય.

દ્વયાશ્રય-કાવ્ય—કેટલાક જૈન ગ્રંથકારોએ **ભટ્ટિકાવ્ય**ની જેમ 'દ્વયાશ્રય-કાવ્ય' રચ્યાં છે અને એ દ્વારા વ્યાકરણના વિષયને સ્થાન આપ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ પ્રશ્ન કોઇ ઉઠાવે કે આ પુસ્તકના ત્રીજા પ્રકરણમાં 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત [૧૩] **દ્વયાશ્રયકાવ્ય**ને અને સત્તરમા પ્રકરણમાં જિનપ્રભસૂરિકૃત [૧૪] **દ્વયાશ્રયકાવ્ય**ને કેમ સ્થાન અપાયું

૧૩ આ **સિદ્ધહેમચન્દ્ર** નામના વ્યાકરણમાંના સંસ્કૃત અને પાઇય ભાષાને લગતા નિયમો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. સાથે સાથે એ 'પરમાર્હત' કુમારપાલને અંગે માહિતી પૂરી પાડે છે.

૧૪ આ **કાતન્ત્ર** વ્યાકરણની દુર્ગસિંહે રચેલી વૃત્તિના સ્પષ્ટીકરણની ગરજ સારે છે. એમાં શ્રેણિક નરેશ્વરનું ચરિત્ર આલેખાયું છે.

પ્રકાશિત કરેલાં જણાતાં નથી. આ પરિસ્થિતિમાં નિમ્નલિખિત પુસ્તકોની હું નોંધ લઉં છું:—

(૧) Es ai de Biblographie Jaina.— આ ફ્રેન્ચ કૃતિના રચનાર ડૉ. એ. ગેરિનો (Guerinot) છે. એમાં ઇ. સ. ૧૮૯૫ સુધીમાં છપાયેલાં જૈન પુસ્તકોની માહિતી અપાઇ છે.

(૨) [૧૬]**શ્રી શ્વેતાંબરીય જૈન ગ્રંથ માર્ગદર્શક** ([૧૭]જૈન ગ્રંથ-ગાઇડ)— આની યોજના શ્રીવિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી મહારાજ)-ના શિષ્ય ઉપાધ્યાય **વીરવિજય**જીના શિષ્ય વિનયવિજયજીએ કરી છે. એમાં એમણે ૫૫ ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે અને એમાં આલેખાયેલા લગભગ ૪૭૫ વિષયોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી એમણે ગ્રંથના કર્તા, પ્રકાશન, પ્રકાશનસ્થળ ઇત્યાદિની પણ નોંધ લીધી છે.

(૩) [૧૮]**મુદ્રિત જૈન શ્વેતાંબરાદિ ગ્રંથ નામાવલિ** ([૧૯]ગાઇડ)— આના યોજક શ્રી. વર્ધમાન સ્વરૂપચંદ છે. આ કૃતિમાં સંસ્કૃત, પાઇય, ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં રચાયેલાં ત્રણેક હજાર પુસ્તકોની અને કેટલાક નકશાની નોંધ છે. વિશેષમાં ડૉ. ગેરિનોના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં જે ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે તે બંનેની અલગ અલગ સૂચી અપાઇ છે. આ ઉપરાંત એ ફ્રેન્ચ વિદ્વાનની કૃતિ નામે Repertoire de Epigraphie Jainaના આધારે કયા નગર કે ગામના કેટલા શિલાલેખ ઇ. સ. ૧૮૯૫ સુધીમાં છપાયા છે તેની અહીં નોંધ લેવાઇ છે.

---

૧૬ આ કૃતિ "જૈન આત્માનંદ સભા"એ ભાવનગરથી ઈ. સ. ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૧૭ આ કૌંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે; મારું નથી.

૧૮ આ કૃતિ "શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરિ ગ્રંથમાલા"ના ગ્રંથાંક ૧૦૬ તરીકે "અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડલ" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૧૯ આ કૌંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

(૪) [૨૦]Jinaratnakos'a [[૨૧]An Alphabetical Register of Jaina Works and Authors] (Vol. I)— આ પુસ્તક પ્રા. હરિ દામોદર વેલણુકરે અંગ્રેજીમાં રચ્યું છે. એમાં એમણે જૈનોના મુખ્યતયા સંસ્કૃત અને પાઇયમાં રચાયેલા પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત ગ્રંથોની અકારાદિ ક્રમે નોંધ લીધી છે. પ્રકાશિત ગ્રંથો માટે પ્રકાશકના નામ, પ્રકાશનવર્ષ ઇત્યાદિનો અને અપ્રકાશિત ગ્રંથોની હાથપોથીઓ માટે ભંડારોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

માનાર્થે પ્રયોગ— આજથી સોએક વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયેલા ગ્રંથકારો, રાજામહારાજાઓ વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનો તરફથી સામાન્ય રીતે એકવચનનો પ્રયોગ કરાતો જોવાય છે. મેં ગ્રંથકારો પૂરતી તો આ પ્રથા અપનાવી નથી અર્થાત્ એમને વિષે મેં માનાર્થે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે અને એ દ્વારા મેં એમના પ્રત્યેનો મારો આદર તેમજ એમની કૃતિ પ્રત્યેનો મારો અનુરાગ વ્યક્ત કર્યો છે.

આધુનિક શ્રમણવર્ગ મોટે ભાગે જૈન મુનિવરોનાં નામ આગળ 'શ્રી' શબ્દ યોજે છે.[૨૨] આ સંબંધમાં મેં આ શબ્દ વિદ્યમાન તેમજ

૨૦ આ પુસ્તકનો પ્રથમ ખંડ (વિભાગ) "ભાં. પ્રા. સં. મં." તરફથી "Government Oriental Series Class C No. 4" તરીકે પૂનાથી ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. બીજો વિભાગ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે.

કન્નડમાં રચાયેલા જૈન ગ્રંથોની—ખાસ કરીને એના પ્રણેતાઓની નોંધ આર. નરસિંહાચાર્યે કર્ણાટકકવિચરિતેમાં ત્રણ વિભાગમાં લીધી છે. એ બેન્ગલોરથી ઈ. સ. ૧૯૨૪ અને ત્યાર પછી પ્રકાશિત થયા છે.

૨૧ આ કૌંસગત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

૨૨ કેટલીક પ્રાક્-કૃતિઓનાં અને પ્રકાશકસંસ્થાઓનાં નામ આગળ પણ "શ્રી શબ્દના વ્યવહાર કરાયેલો જોવાય છે પણ મેં એની સ્વતંત્ર નોંધ લેતી વેળા "શ્રી" શબ્દ ત્યાંથી જતો કરી એને પાછળ સ્થાન આપ્યું છે.

આજથી લગભગ અડધા સૈકાની અંદર કાલધર્મ પામેલા મુનિવરો માટે યોજ્યો છે. બાકી એથી પ્રાચીન મુનિવરોનો નિર્દેશ કરતી વેળા મેં એ શબ્દ વાપર્યો નથી. તેમ છતાં એમને અંગેનું મારું બહુમાન એક યા બીજી રીતે દર્શાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

'શ્રી'—કેટલીક વાર મુનિવરોનાં નામમાં 'શ્રી' એ માનાર્થક શબ્દ નહિ હોઇ એમના અંશરૂપે એ જોવાય છે. જેમકે **શ્રી**ચન્દ્ર. આજે એનો એ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં કોઇ કોઇ વાર મુશ્કેલી નડે છે એટલે આવા સંયોગમાં 'શ્રી' શબ્દ નહિ વાપરવાનો મારો નમ્ર મત આવકાર્ય ગણાશે.

આ પુસ્તકને બને તેટલે અંશે પરિપૂર્ણ અને ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી મેં ત્રણ પરિશિષ્ટો આપ્યાં છેઃ (૧) ગ્રંથકારોની સૂચી, (૨) ગ્રંથોની અને લેખોની સૂચી અને (૩) પ્રકીર્ણક વિશેષનામોની સૂચી. પ્રથમ સૂચીને મેં ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કરી છેઃ (અ) શ્વેતાંબર અને યાપનીય, (આ) દિગંબર અને (ઇ) અજૈન. બીજી સૂચી માટે પણ આ પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે. ત્રીજી સૂચીમાં તીર્થંકરોનાં, જાતજાતના, સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનાં, મુનિવરોનાં, ગચ્છોનાં, નૃપાદિક ગૃહસ્થોનાં, બિરુદોનાં, ભૌગોલિક સ્થળોનાં, સંપાદકોનાં, પ્રકાશકોનાં, પ્રકાશન–સંસ્થાઓનાં, સામયિકોનાં, સંસ્કૃત ભાષાના કેટલાક પ્રકારોનાં તેમજ કેટલીક સંસ્કૃતેતર ભાષાઓનાં નામ અપાયાં છે. વિશેષમાં **વીર**સંવત અને **શક**સંવત્ એ બે સંવતોની તેમજ ભારતની આધુનિક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં તથા વિદેશી ભાષાઓમાં રચાયેલાં ભાષાંતર (અનુવાદ) અને રૂપાંતરોની તેમજ પ્રસ્તાવનાની નોંધ આ પરિશિષ્ટમાં મેં લીધી છે.

'યાપનીય' સંપ્રદાયના ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોની નોંધ બીજા બેની જેમ સ્વતંત્ર રીતે ન લેતાં મેં શ્વેતાંબરની સાથે સાથે લીધી છે, કેમકે એક તો એ સંપ્રદાયની કૃતિઓ અલ્પ પ્રમાણમાં છે અને બીજું એનાં મંતવ્યોનો ઝોક શ્વેતાંબરીય સિદ્ધાન્ત તરફનો છે.

શ્વેતાંબર ગ્રંથકારો પૈકી મુનિવરોનાં નામ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં આપતી વેળા મેં કૌંસમાં યથાશક્ય એમના ગચ્છનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે ગચ્છદીઠ ફાળાની તારવણી કરવી હોય તો તે સુગમ થઇ પડે.

અભારતીય નામો ગુજરાતીમાં દર્શાવતી વેળા મેં એના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જાણવાની તક મળે એ માટે અંગ્રેજી જોડણી પણ આપી છે.

"જૈન ગ્રંથ"થી અત્ર ત્રણ પ્રકારના ગ્રંથ અભિપ્રેત છે:—

(૧) જેના કર્તા જૈન હોય અને જેનો વિષય જૈન ધર્મ કે સાહિત્ય હોય.

(૨) જેના કર્તા જૈન હોય પરંતુ જેની રચના અજૈન કૃતિને ઉદ્દેશીને હોય—પછી એ લખાણ એ મૂળ (અજૈન) કૃતિના વિવરણ, અનુવાદ, સારાંશ કે પરિચયરૂપે હોય.

(૩) જેના લેખક અજૈન હોય પરંતુ વિષય જૈન ધર્મ કે સાહિત્યને લગતો હોય.

આ વિવક્ષાને લક્ષ્યમાં લેતાં અને શ્વેતાંબરત્વને પ્રાધાન્ય આપતાં નીચેની હકીકત ફલિત થાય છે:—

(૧) લેખક શ્વેતાંબર હોય અને લખાણ શ્વેતાંબર મંતવ્યને અનુસરતું હોય તો તે લખાણ 'શ્વેતાંબર કૃતિ' ગણાય.

(૨) લેખક દિગંબર હોય અને લખાણ દિગંબર મતને અનુરૂપ હોય તો તે લખાણ 'દિગંબર કૃતિ' ગણાય.

(૩) લેખક અજૈન હોય અને વિષય પણ અજૈન સંપ્રદાય અનુસાર હોય તો તે 'અજૈન કૃતિ' ગણાય.

(૪–૫) લેખક શ્વેતાંબર હોય અને લખાણ દિગંબર કે અજૈન કૃતિને લગતું હોય તો તે 'શ્વેતાંબર કૃતિ' ગણાય. જેમકે અષ્ટસહસ્રીવિવરણ અને રઘુવંશની ટીકા.

(૬) લેખક અજૈન કે દિગંબર હોય પણ લખાણ શ્વેતાંબર મંતવ્ય કે સાહિત્યને લગતું હોય તો તે 'શ્વેતાંબર કૃતિ' ગણાય. દા. ત. **જિનરત્નકોશ** અને **મણિ**.

ગ્રંથકાર અથવા ગ્રંથ જૈન છે કે અજૈન એનો નિર્ણય જ્યાં થઇ શક્યો નથી એવા પ્રસંગે એનો 'જૈન' તરીકે કામચલાઉ નિર્દેશ કર્યો છે. એવી રીતે જ્યાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર વિષે અંતિમ નિર્ણય થઇ શક્યો નથી ત્યાં તેને શ્વેતાંબર ગણી લઇ નિર્દેશ કરાયો છે.

નામોનો વિનિમય—ગ્રન્થકારોનાં અને ગ્રન્થોનાં નામોની સંપ્રદાયદીઠ તારવણી કરવા માટે પૂરતાં સાધનો મને નહિ મળવાથી એ બનવાજોગ છે કે જે કેટલાંક નામોને મેં જૈન તરીકે નોંધ્યાં હોય તે ખરી રીતે અજૈનનાં હોય અને એવી રીતે શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામો માટે પણ બનવા પામ્યું હોય. આ પરિસ્થિતિમાં નામોની જે ફેરબદલી કરવાની રહે છે તે સુચવવાનું કાર્ય હાલતુરત તો હું સાધન-સંપન્ન સુજ્ઞ જનોને ભળાવું છું.

અકારાદિ ક્રમ—પરિશિષ્ટોમાં અંગ્રેજી વગેરે વિદેશી ભાષામાં લખાયેલાં [૨૩]નામો સિવાયનાં નામો નાગરી લિપિ અનુસાર અકારાદિ ક્રમે મેં આપ્યાં છે. તેમ કરતી વેળા સંસ્કૃત-અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત-ગુજરાતી જેવા કોશોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે અને એથી **સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ** જેવામાં અકારાદિ ક્રમ માટે અપનાવાયેલી પદ્ધતિથી અંશતઃ અને **જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ**માં અનુસારાયેલી [૨૪]પદ્ધતિથી અધિક પ્રમાણમાં ભિન્નતા રહે છે.

---

૨૩ આ નામો ગુજરાતી અને હિન્દીમાં નિર્દેશાયેલાં નામ પછી રોમન લિપિમાં તે તે પરિશિષ્ટના અંતમાં અપાયાં છે.

૨૪ આ પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય નથી તેમજ સમુચિત પણ નથી એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે.

અટકને પ્રાધાન્ય— આધુનિક સમયના ગૃહસ્થોને તેમની અટક દ્વારા સંબોધવાની આજકાલ પ્રથા હોવાથી તેમજ કેટલાકનાં પૂરાં નામ જાણવામાં નહિ હોવાથી મેં એમની નોંધ લેતી વેળા એમની અટકને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓનાં નામ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં ('ગ્રન્થકાર' તરીકે) તેમજ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં પણ અપાયાં છે. આમ આ નામ બેવડાવાનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિનો ગ્રંથકાર તરીકે નિર્દેશ હોય ત્યારે એનું નામ એ નામાવલીમાં અને એ વ્યક્તિનો ઇતર સ્વરૂપે નિર્દેશ હોય ત્યારે એનું નામ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં આપવું સમુચિત હોવાથી મેં તેમ કર્યું છે. એક જ વાક્યમાં બંને જાતનો નિર્દેશ હોય તેવા પ્રસંગે પ્રાયઃ "ગ્રંથકાર" તરીકે જ નોંધ લીધી છે.

'સંસ્કૃત' શબ્દનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં નથી. આનું કારણ એ છે કે આ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ હોઇ એ નામ તો લગભગ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર સહજ આવે એટલે એ નોંધવાનો શો અર્થ ?

વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામો— સંસ્કૃત કે પાઇયમાં રચાયેલી કૃતિના સંસ્કૃતમાં કરાતા સ્પષ્ટીકરણને વિવિધ નામે ઓળખાવાય છે. જેમકે [25]ટીકા, વૃત્તિ, [26]વિવૃતિ, વિવરણ, વ્યાખ્યા અને [27]બાલાવબોધ. આ પૈકી વૃત્તિ શબ્દ વૃત્ ધાતુ ઉપરથી તેમજ વિવૃતિ અને વિવરણ એ બે શબ્દો વૃ ધાતુ ઉપરથી ઉદ્ભવ્યા છે.

શબ્દાર્થ પૂરતા સંક્ષિપ્ત વિવેચનને 'અવચૂરિ' કે 'અવચૂર્ણિ' કહે છે. એને માટે 'અવચૂરિકા' અને 'અવચૂર્ણિકા' શબ્દ પણ વપરાય છે. 'ટિપ્પણ' અને 'ટિપ્પન' એ એના પર્યાય ગણાય છે.

---

૨૫ હિન્દી ટીકાઓ—સ્પષ્ટીકરણને ભાષાટીકા, વચનિકા ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાય છે.
૨૬ કેટલીક વાર 'વિવૃત્તિ' શબ્દ પણ વપરાયેલો જોવાય છે.
૨૭ સામાન્ય રીતે આ ગુજરાતીમાં હોય છે. એને 'ટબ્બો' કહે છે.

કેટલાક ટીકા રચનાર પોતાની ટીકાનો ટીકા જેવા સામાન્ય નામે ઉલ્લેખ ન કરતાં એનું વિશિષ્ટ નામ યોજે છે. આવી પ્રથાને લઇને કેટલાક ગ્રંથનાં વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામ મળે છે. એથી એ વિવરણોની નોંધ મેં તે તે ગ્રંથના પેટામાં ન લેતાં એનાં સ્વતંત્ર જ નામે કરી છે. વિશેષમાં આ વિવરણાત્મક ગ્રંથ છે, નહિ કે મૌલિક એ દર્શાવવા મેં * (ફૂદડી) જેવા ચિહ્નથી એ નામ અંકિત કર્યું છે.

(આ) મૂલ્યાંકન

"નિવેદન" અંગે મારું વક્તવ્ય આગળ ચલાવું તે પૂર્વે "મૂલ્યાંકન"નો વિષય હવે હું હાથ ધરું છું. એ પૂર્ણ થતાં નિવેદનને લગતી બાકીની બાબત રજૂ કરીશ.

ગ્રન્થપ્રણયનનો હેતુ— પ્રાચીન સમયના જૈન શ્રમણવર્યોને 'ગ્રન્થકાર' બનવાની કે કહેવડાવવાની જરા યે લાલસા હતી નહિ. એઓ તો પોતાના શિષ્યપરિવારને આત્મોન્નતિમાં સહાયક થઇ પડે એવો બોધ સચોટ કરાવવા માટે સદા ઉત્સુક રહેતા. આથી પુવ્વગય (પૂર્વગત)થી જે જે વિષયનું કાર્ય સરે તેમ હતું તે તે વિષયમાં એમણે તે તે ગ્રન્થો પોતાના શિષ્યપરિવારના પઠન-પાઠન માટે પસંદ કર્યા અને એ દિશામાં નવીન ગ્રન્થો સર્જવા એઓ લલચાયા નહિ, પરંતુ આગળ જતાં આ સ્થિતિમાં ફેર પડ્યો. સાંપ્રદાયિક સ્પર્ધા જાગી અને અજૈનો તરફથી જૈનોની સાહિત્યિક સંપત્તિ વિષે ટકોર [૨૮]થતાં પ્રત્યેક વિષયને અંગે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ રચવાની એમને ફરજ પડી. એ પહેલાં એકંદર રીતે વિચારતાં એમ કહી શકાય કે જૈન દર્શનનાં મૂળભૂત મંતવ્યો વિષે ખોટા આક્ષેપો થવાથી અને ગેરસમજ ફેલાવાતી હોવાથી એના પ્રતિકારરૂપે જૈન શ્રમણોને તત્ત્વજ્ઞાન પરત્વે તાર્કિક દૃષ્ટિએ ગ્રન્થો રચવા માટે કલમ હાથમાં ઝાલવી પડી હતી.

---

૨૮ જુઓ પૃ. ૩૨-૩૩.

જૈન સાહિત્યના સર્જક શ્રમણોને ધન, કીર્તિ કે કહેવાતી સેવાની એષણા ન હતી. એમણે 'પરોપકારાર્થે' અને કેટલીક વાર સાહિત્યના અનુરાગની ખાતર ગ્રન્થો રચ્યા છે. એથી કરીને એમાં ગંભીરતા, સરળતા, સુબોધકતા અને સમુચિતતા આગળ તરી આવે છે.

જૈન સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા—આજે જે જૈન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એમ બેધડક કહી શકાય કે ભારતીય વાઙ્મયની વિવિધ શાખાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઇસુની સનની પહેલી સદીની શરૂઆતથી માંડીને તે આજ દિન સુધી પ્રાયઃ પ્રત્યેક શતાબ્દીમાં જૈનો તરફથી એક યા બીજા સ્વરૂપે ફાળો અપાયો છે. આ સંબંધમાં હું પ્રો. મોરિસ વિન્તર્નિત્સ (Maurice Winternitz) ના [૨૯]જર્મન પુસ્તકના અંગ્રેજી અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, p. 483)માંની નિમ્નલિખિત કંડિકા રજૂ કરું છું:—

"There is scarcely any province of Indian literature in which the Jains have not been able to hold their own. Above all, they have developed a voluminous narrative literature, they have written epics and novels, they have composed dramas and hymns; sometimes they have written in the simple language of the people, at other times they have competed, in highly elaborate poems, with the best masters of ornate court poetry, and they have also produced important works of scholarship."

૨૯ Geschichte der Indischen Litteratur.

મધ્ય યુગનો અંધકાર-પટ— શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭) પછીની દસ શતાબ્દીઓ તેમજ છેલ્લી દસ શતાબ્દીઓને અંગે જૈનોની સામાજિક અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારાં સાધનો સારા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. એ બાદ કરતાં બાકીની શતાબ્દીઓ [૩૦](ઇ. સ. ૪૭૩-ઇ. સ. ૯૫૬) ઉપર તો અંધકાર-પટ પથરાયો હોય એમ લાગે છે. આ લગભગ ૫૦૦ વર્ષના વચગાળાનો સમય રાષ્ટ્રિય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો ખૂબ જાહોજલાલીવાળો જણાય છે. તેમ છતાં જૈન ધર્મની અને વિશેષતઃ તો શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય પરત્વે શી સ્થિતિ હતી તે વિષે ચોક્કસ માહિતી યથેષ્ટ પ્રમાણમાં મળતી નથી એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.[૩૧] એમ કહેવાય છે કે આ યુગના બે [૩૨]ચીની મુસાફરો પૈકી એકે દક્ષિણ ભારતના થોડાક દિગંબરો વિષે સૂચન કર્યું છે તેને બાજુએ રાખીએ તો સમગ્ર જૈન સમાજ, શ્રમણસમુદાય, [૩૩]સાહિત્ય કે સ્થાપત્ય વિષે ભાગ્યે જ કશી નોંધ લીધી છે.

ચૈત્યવાસીઓની માલિકીનાં જિનમંદિરોમાંથી ઉત્કીર્ણ સામગ્રી ભાગ્યે જ મળી શકે. કેટલાક પ્રાથમિક વિદેશી સંશોધકોએ કેટલાં યે જૈન સ્તૂપો, ગુફાઓ, પ્રતિમાઓ વગેરેને 'બૌદ્ધ' માની લેવાની ભૂલ કરી છે એમ વિન્સન્ટ સ્મિથ અને ડૉ. ફ્લીટ જેવાએ કહ્યું છે.

શ્રમણાદિનો ફાળો— ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્ય જોતાં એમ ભાસે છે કે જૈન સાહિત્ય એ મુખ્યતયા જૈન શ્રમણોએ— નિર્ગ્રન્થોએ આ

૩૦ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આ સમયને કેટલાક 'મધ્ય યુગ' તરીકે ઓળખાવે છે

૩૧ જુઓ **પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ**ના દ્વિતીય વિભાગની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧).

૩૨ યુવનચંગ (Yuan Chwang) ઉર્ફે હુએન સંગ (Hien Tsang) અને ઇત્સિંગ.

૩૩ શ્વેતાંબરીય આગમિક સાહિત્ય આ સમયમાં સર્જાયું છે પણ અનાગમિક સાહિત્યનું શું ?

ક્ષેત્રમાં સેવેલા પરિશ્રમનું મનોરમ ફળ છે. જૈન ગૃહસ્થોનો— શ્રાવક-વર્ગનો ફાળો પ્રમાણમાં અલ્પ છે. પુરુષ અને સ્ત્રી એમ બે જાતિનો વિચાર કરતાં દરેક દેશમાં જોવાય છે તેમ અહીં આપણા દેશમાં પણ લેખિકાઓની સંખ્યા ગણીગાંઠી છે જૈન સાહિત્યના સર્જનમાં ભાગ્યે જ દસેક સ્ત્રીઓનો હિસ્સો હશે. પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કરનાર તરીકે પણ નારીઓની સંખ્યા ગણીગાંઠી જોવાય છે. એમાં **ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથાનો** પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કરનાર ગણા સાધ્વી જેવી વિદુષી બહુ જ થોડી છે.

[34]**જૈન ગૃહસ્થોની કૃતિઓ** — જૈન ગૃહસ્થો એટલે ગર્ભશ્રીમંત જ એમ નહિ. એમાંના ઘણાખરાને તો 'આજીવિકા અર્થે'— પોતાના કુટુંબ-પરિવારના નિર્વાહ માટે પરિશ્રમ કરવાનો હોય. વળી અનેકવિધ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમને ભાગ લેવાનો હોય. આને લઈને સાહિત્યની યથેષ્ટ ઉપાસના માટે—વિદ્યાવિલાસી જીવન જીવવા માટે એમને પૂરતો સમય ક્યાંથી મળે? આ ઉપરાંત એઓ જે કૃતિ રચે તેના પ્રચાર માટે પણ એમને કોઈ ઉદાર દિલના ધનાઢ્યનો કે કોઈ રાજા જેવાનો આશ્રય લેવાનો રહે. વિશેષમાં એમણે રચેલી કૃતિ સચવાઈ રહે એવો પ્રબંધ પણ ભાગ્યે જ થઈ શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં વિક્રમની ૧૮મી સદીની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન ગૃહસ્થોએ રચેલી કૃતિઓ જે થોડીક પણ મળે છે તે આનંદનું ચિહ્ન ગણાય. આવી પાઇય કૃતિઓમાં કવિવર ધનપાલની **પાઇયલચ્છીનામમાલા, ઉસભપંચાસિયા** ઇત્યાદિ કૃતિઓ, ભાંડાગારિક

૩૪ આ સંબંધમાં 'દક્ષિણવિહારી' અમરવિજયજીના શિષ્ય સ્વ. ચતુરવિજયજીએ "જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્યસેવા" એ નામના લેખમાં વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ લેખ "જૈન સત્ય પ્રકાશ" (વ. ૭, અં. ૧-૩, પૃ. ૧૬૪-૧૭૪)માં છપાયો છે. એમાં **પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ** રચનાર પ્રહ્‌લાદનદેવનો ઉલ્લેખ છે તો શું એઓ જૈન છે? આહ્‌લાદને **પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર** રચ્યાનો આ લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

[35]નેમિચન્દ્રે ૧૬૧ ગાથામાં રચેલું [36]સટ્ઠિસયગપયરણ અને એમનું [37]પાસનાહથોત્ત અને ઠક્કર ફેરુની દવ્વપરિક્ખા, વત્થુસારપયરણ વગેરે કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત કૃતિઓ રચનારા તરીકે નીચે મુજબનાં નામ ગણાવી શકાય:—

અનંતપાલ (દિ.), **આજડ**, **આશાધર** (દિ.), **આસડ** (શ્રીમાળી), [38]***આહ્લાદ** (મંત્રી), **કુમારપાલ** (નૃપતિ), **ચંડપાલ** (પોરવાડ વણિક), **જગદેવ** (પોરવાડ વણિક), **ઠક્કર ફેરુ**, **દલપતિરાય**, **દુર્લભરાજ** (જગદેવના પિતા), **ધનદ** (મંડન મંત્રીના કાકાના પુત્ર), **ધનંજય** (દિ.), **ધનપાલ** (વિપ્ર), **ધર્મશ્રેષ્ઠી**, **નન્દલાલ**, **નરપતિ**, **નેમિચન્દ્ર**, **પદ્માનંદ**, **મંડન** (મંત્રી, શ્રીમાલી), **મન્મથસિંહ**, **માધસિંહ**, **યશઃપાલ** (મંત્રી, મોઢ), ***યશોવીર** (મંત્રી), **વસ્તુપાલ** (મહામાત્ય વણિક), **વાગ્ભટ** (બાહડ), **વાગ્ભટ** (દિ૦ ?), **વિક્રમસિંહ**, ***વિજયપાલ** (પોરવાડ વૈશ્ય, સિદ્ધપાલના પુત્ર), ***શિવનાગ** (કરોડપતિ), ***શ્રીપાલ** (પ્રજ્ઞાચક્ષુ, પોરવાડ વૈશ્ય, વિજયપાલના પિતામહ અને સિદ્ધપાલના પિતા), **સંગ્રામસિંહ** (ભંડારી, ઓસવાલ) અને ***સિદ્ધપાલ** (શ્રીપાલના પુત્ર).[39]

વિશિષ્ટ બાબત—પ્રસ્તુત પુસ્તક એ એક પ્રકારનો ઇતિહાસ છે એટલે એમાં કાલક્રમને પ્રાધાન્ય આપવાની નીતિને મેં સ્વીકારી છે

---

૩૫ એમના પુત્ર તે 'ખરતર' ગચ્છના **જિનપતિસૂરિ** પછી એ ગચ્છના નાયક બનેલા **જિનેશ્વરસૂરિ** (વિ. સં. ૧૨૪૫—વિ. સં. ૧૩૩૧) છે.

૩૬–૩૭ આ બે કૃતિઓ તેમજ આ **નેમિચન્દ્રે** અપભ્રંશમાં રચેલું **જિણવલ્લહ-સૂરિ-ગુરુગુણવણ્ણણ ષષ્ટિશતક પ્રકરણ**માં છપાયાં છે.

૩૮ ફૂદડી જેવા આ ચિહ્નથી અંકિત ગૃહસ્થની કૃતિ આ ખંડમાં નોંધાઈ નથી.

૩૯ **વિક્રમ**ની સત્તરમી સદી સુધીમાં ગુજરાતીમાં કૃતિ રચનારા પૈકી કેટલાકના નામ હું નીચે મુજબ ગણાવું છું:—

અમીપાલ, **ઋષભદાસ**, **ખીમો**, **ગોડીદાસ**, **ભીમ** (ભાવસાર), **લીંબો**, **વચ્છ** (ભંડારી), **વસ્તિક**, **વાનો**, **શાન્તિદાસ**, **સોલણ** અને **હીરાણંદ**.

અને તદનુસાર મેં વિવિધ વિષયોને લગતી કૃતિઓનો સૈકાદીઠ વિચાર કર્યો છે, પણ જો હું આટલેથી જ અટકું તો એ સર્વાંશે પરિપૂર્ણ ન ગણાય. આથી અહીં નીચે મુજબની બે બાબત આલેખું છું:—

(૧) સૈકાદીઠ સાહિત્યનો ફાલ— આ દ્વારા હું પ્રાયઃ પ્રત્યેક સૈકામાં— યુગમાં કયા કયા વિષયના ક્ષેત્રમાં કેવું કેવું અને કેટકેટલું ખેડાણ થયું છે તે સૂચવીશ.

(૨) વિષયદીઠ વિકાસક્રમ— પ્રત્યેક વિષયની સાંગોપાંગ છણાવટ અને રજૂઆતને લક્ષ્યમાં લેતાં એનો જ્યાં વિકાસક્રમ દર્શાવી શકાય ત્યાં એની ચર્ચા કરવાનો ઇરાદો રખાયો છે.

આ જાતનું સાંગોપાંગ આલેખન તે તે વિષયનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ માંગી લે છે એટલે એ મહાભારત કાર્યને તો હું પહોંચી વળું તેમ નથી. એથી એની આછી રૂપરેખા આલેખી અને કેટલીક વાર તો થોડુંક માર્ગદર્શન કરીને મારે વિરમવું પડે તેમ છે. એમાં મારી શક્તિની, સમયની અને સાધનોની મર્યાદા કારણભૂત છે. આ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે હું વિશેષજ્ઞોને સાદર વિનવું છું.

જૈન મૌલિક ગ્રન્થોનું મૂલ્યાંકન— આ પ્રથમ ખંડમાં સત્તર પ્રકરણો અને એની પુરવણી છે. એ દ્વારા મેં જે ગ્રન્થોનો પરિચય આપ્યો છે તેના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય: (૧) મૌલિક અને (૨) વિવરણાત્મક. પહેલાં સોળ પ્રકરણમાં મેં મુખ્યતયા મૌલિક જૈન ગ્રન્થોની અને સાથે સાથે એ પૈકી જેનું જેનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય હોય તેના તેના એ સાહિત્યની પણ નોંધ લીધી છે, જ્યારે સત્તરમા—અન્તિમ પ્રકરણમાં તો આ કાર્ય મેં કેવળ અજૈન ગ્રન્થો પૂરતું કર્યું છે અહીં તો હું મોટે ભાગે જૈન મૌલિક સંસ્કૃત ગ્રન્થોનો જ વિચાર કરીશ.

પંદર વિષયો અને એને અંગેની કૃતિઓની સંખ્યા— આ ખંડમાં 'વ્યાકરણ'થી માંડીને 'નીતિશાસ્ત્ર' સુધીના પંદર વિષયોને મેં

સ્થાન આપ્યું છે. એનાં નામ તેમજ એને અંગેની મૌલિક જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ તથા જૈન વિવરણથી વિભૂષિત અજૈન કૃતિઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.:—

વિષય	[40]જૈન કૃતિઓ	[41]અજૈન કૃતિઓ	કુલસંખ્યા
૧ વ્યાકરણ	[42]૩૦	[43]૫	૩૫
૨ કોશ	[44]૪૩[45]	૧	૪૪
૩ છન્દ	[46]૨૨	૨	૨૪
૪ અલંકાર	[47]૨૭	૬	૩૩
૫ નાટ્યશાસ્ત્ર	૧	૦	૧
૬ સંગીત	૭	૦	૭
૭ કામશાસ્ત્ર	૩	૦	૩
૮ સ્થાપત્ય	૧	૦	૧
૯ મુદ્રાશાસ્ત્ર	૦	૦	૦
૧૦ ગણિત	૬	૨	૮

૪૦–૪૧ આ કૃતિઓની સંખ્યા કામચલાઉ છે, કેમકે અમુક અમુક કૃતિ મૌલિક છે કે વિવરણાત્મક તેનો તેમજ અમુક અમુક કૃતિ જૈન છે કે અજૈન તેનો અન્તિમ નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

૪૨ આ પૈકી છ કૃતિ આંશિક છે.

૪૩ **વિશ્રાન્તવિદ્યાધર** જૈન કૃતિ ન જ હોય તો પાંચને બદલે 'છ' અને ત્રીસને બદલે 'ઓગણત્રીસ' જોઈએ.

૪૪ આ પૈકી પાંચ કોશ આંશિક છે.

૪૫ **લોકસંવ્યવહાર** કોશ હોય તો આ સંખ્યા બરાબર છે; નહિ તો એક ઓછી ગણાવી જોઈએ.

૪૬ **સંગીતસહપિંગલ** એ છંદની તેમજ સંગીતની પણ એમ બે વિષયની કૃતિ હોય એમ લાગે છે એટલે એનો અહીં તેમજ સંગીતમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે. આમ આ કૃતિ બેવડાઈ છે.

૪૭ **કાવ્યામ્નાય** મૌલિક જૈન કૃતિ ગણી લીધી છે. ચાર કૃતિ આંશિક છે.

વિષય	જૈન કૃતિઓ	અજૈન કૃતિઓ	કુલસંખ્યા
૧૧ નિમિત્ત	૪૯	૧૩	૬૨
૧૨ વૈદ્યક	૩૬	૨	૩૮
૧૩ પાકશાસ્ત્ર	૧	૦	૧
૧૪ વિજ્ઞાન	૨૧	૦	૨૧
૧૫ નીતિ	૪૮૫૮	૧	૫૯૪૯

ચિત્રકળા— લલિત કળા (fine arts)ના વિવિધ પ્રકારો છે. એમાં જેમ સંગીત–કળા અને શિલ્પ–કળાને સ્થાન છે તેમ ચિત્ર-કળાને પણ છે. તેમ છતાં મેં વિષયો ગણાવતી વેળા એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ એ છે કે કેટલાં યે ચિત્રો કામોદ્દીપક અને સંસાર-વર્ધક બને તેમ હોવાથી મહર્ષિ બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને આ કળાથી અલિપ્ત રહેવા જેમ સૂચવ્યું હતું તેમ જૈન શ્રમણોને માટે પણ જૈન શાસ્ત્રમાં એવાં વિધાન જોવાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં જૈન શ્રમણે તો શું પણ જૈન ગૃહસ્થે સુદ્ધાં સંસ્કૃતમાં કે પાઇયમાં ચિત્રકળા અંગે સ્વતંત્ર પુસ્તક રચ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી એટલે એનો ઉલ્લેખ ક્યાંથી હોય? બાકી આ આધુનિક સમયમાં તો ૫૦જૈન ચિત્રકળાનો પરિચય આપનારાં સચિત્ર પુસ્તકો ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયેલાં જોવાય છે. એ પૈકી સોળ પ્રકાશનોની સૂચી

૪૮ લોકસંવ્યવહાર નીતિનો ગ્રન્થ હોય તો ૫૮ ને બદલે ૫૯ જોઈએ અને કુલ સંખ્યા ૫૯ને બદલે ૬૦ની જોઈએ.

૪૯ ઉપલક દૃષ્ટિએ ૩૩૭ કૃતિ થાય પરંતુ **સંગીતસર્પિંગલ** નામની કૃતિ બે વાર ગણાઈ હોવાથી ખરી રીતે ૩૩૬ કૃતિ ગણાય.

૫૦ સમવસરણનું ચિત્ર આજથી લગભગ બારસો વર્ષ ઉપર તો આલેખાતું એમ **આવસ્સય** અને એની નિજ્જુત્તિ (ગા. ૫૬૦)ની હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૨૩૩ અ) માંનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ જોતાં જણાય છેઃ—

" पूर्वाचार्योपदेशलिखितपट्टकादिचित्रकवलेन तु सर्वा एव देव्यो न निषीदन्ति "

'ખરતર' ગચ્છના ઉપાધ્યાય સુખસાગરજીના શિષ્ય મુનિશ્રી કાન્તિસાગરજીએ [૫૧]**खोज की पगडण्डियां** નામના પુસ્તક (પૃ. ૫૮-૫૯)માં આપી છે.

[૧] વ્યાકરણ: ૩૦ જૈન કૃતિઓ
(વિ. સં. પૂર્વે ૬૪૬—લ. વિ. સં. ૧૮૦૦)

આપણે માનવીઓ વિશ્વના જેટલા ભાગમાં આજે હરીફરી શકીએ તેમ છે તેટલા ભાગમાં આધુનિક ગણતરી પ્રમાણે એશિયા વગેરે પાંચ ખંડમાં ઓછેવત્તે અંશે પ્રચલિત ભાષાઓની સંખ્યા [૫૨]૨૮૦૦ છે. ભાષાના બંધારણનો બોધ કરાવવા માટે તેમજ તેમાં અનુચિત વિકૃતિ થતી અટકાવવા માટે વ્યાકરણની રચના આવશ્યક છે. કોઇ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ તે જ ભાષામાં રચાય એ સ્વાભાવિક ઘટના છે અને એ ભાષા બોલનારને માટે તો એ રાજમાર્ગ છે. આજકાલ આપણી દુનિયાના બંને છેડા આધુનિક સાધનોને લઇને પહેલાંની પેઠે દૂર રહ્યા નથી. આ પરિસ્થિતિમાં કેટલીક ભાષાનાં વ્યાકરણો તે જ ભાષામાં ન રચાતાં અન્ય ભાષામાં પણ રચાયાં છે અને રચાય છે. કેટલીક ભાષા માટે આમ માધ્યમ (medium) એક કરતાં વધારે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના બે પ્રકાર ગણાવાય છે: (૧) **ઋગ્વેદ** વગેરેની ભાષા અને (૨) **રઘુવંશ** વગેરેની ભાષા. આ બંને પ્રકારની ભાષાને અનુક્રમે "વૈદિક સંસ્કૃત" અને "લૌકિક સંસ્કૃત" તરીકે ઓળખાવાય છે. વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વતંત્ર અને સાંગોપાંગ વ્યાકરણ કોઇએ

---

૫૧ આ પુસ્તક "ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત કરાયું છે. એમાં જૈનાશ્રિત ચિત્રકલા, બૌદ્ધ ધર્માશ્રિત ચિત્રકલા, મહાકોસલનાં જૈન-ભિત્તિ-ચિત્ર, ભારતીય શિલ્પ અને ચિત્રકલામાં કાષ્ઠનો ઉપયોગ અને રાજસ્થાનમાં સંગીત એ બાબતો આ પુસ્તકના ત્રણ ખંડો પૈકી પ્રથમ ખંડ નામે 'લલિત કલા'માં રજૂ થઇ છે.

૫૨ જુઓ **ભગવદ્ગોમંડલ** (ભા. ૭, પૃ. ૬૬૯૯). આ ઈ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત ભાગમાં આ સંખ્યા "ફ્રેન્ચ એકેડેમિ" પ્રમાણે હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

પણ — વૈદિક ધર્માવલંબીએ સુદ્ધાં [૫૩]સંસ્કૃતમાં રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આનું કારણ એ હશે કે આ ભાષામાં રચાયેલું સાહિત્ય અમુક વર્ગ પૂરતું જ મર્યાદિત મનાયું છે. બ્રાહ્મણ વર્ણની વનિતાઓને પણ વેદના પઠન–પાઠનનો અધિકાર અપાયો નથી તો ઇતર વર્ણની વનિતાઓની તો વાત જ શી કરવી? ગમે તેમ પણ વૈદિક ભાષાનો સંબંધ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય સાથે છે એમ મનાતું હોવાથી સર્વોપયોગી વ્યાકરણ રચનારા જૈન ગ્રંથકારો તો એને સ્થાન ન આપે એ સ્વાભાવિક નહિ તો ક્ષંતવ્ય તો ગણાય જ. 'પાલિ' ભાષા એ પાઇયનો એક પ્રકાર છે. તેમ છતાં એનું પણ સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ પાઇયનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચનાર વરરુચિ વગેરેએ પણ રચ્યું નથી તે પણ 'પાલિ' એ બૌદ્ધોની જ ભાષા મનાયાને લઇને હશે. સિ૦ હે૦માં 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ આ પાલિને કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન આપ્યું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જૈન આગમોની [૫૪]"અદ્ધમાગહી" ભાષાનું પણ સર્વાંગીણ અને સ્વતંત્ર નિરૂપણ એમણે કર્યું નથી તો તે પણ આવી પરિસ્થિતિને આભારી હશે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકની અપેક્ષાએ સંસ્કૃત ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણો મુખ્ય ગણાય. ત્યાર પછીનું સ્થાન એ ભાષા સાથે નિકટ સંબંધ

૫૩ વૈદિક ભાષાનું વ્યાકરણ ગુજરાતીમાં પણ રચાયું હોય એમ જાણવામાં નથી. અંગ્રેજીમાં તો આર્થર એન્થનિ મેક્ડોનલે (Arthur Anthony Macdonell) A Vedic Grammar for Students રચ્યું છે અને એ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રકાશિત થયું છે. વિલિયમ ડ્વાઇટ વ્હિટનિએ (William Dwight Whitney) A Sanskrit Grammar રચ્યું છે, અને એની પહેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૭૯માં અને પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એમાં વેદની અને બ્રાહ્મણની ભાષાઓનો પણ વિચાર કરાયો છે.

૫૪ આનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ સંસ્કૃત ભાષામાં 'શતાવધાની' રત્નચન્દ્રજીએ રચ્યું છે અને એનું નામ જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી રાખ્યું છે. એ વ્યાકરણ ઇ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

ધરાવનારી પાઇય ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોને મળે. પ્રસંગ-વશાત્ ફારસી અને કાનડી ભાષાનું એકેક વ્યાકરણ જૈનોએ સંસ્કૃતમાં રચેલું હોવાથી એનો પણ આ પુસ્તકમાં પૃ. ૫૬માં પરિચય અપાયો છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષામાં તેમજ અંગ્રેજી વગેરે અભારતીય ભાષાઓમાં રચાયેલાં છે એ પૈકી જુની ગુજરાતીરૂપ માધ્યમ દ્વારા રચાયેલી અને 'ઔક્તિક' તરીકે ઓળખાવાતી પાંચ કૃતિઓને પણ આ પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે. એમાં **મુગ્ધાવબોધ** અને **વાક્યપ્રકાશ** એ ૫૫બે ઔક્તિકો વિશેષ મહત્ત્વનાં જણાય છે અને એ બંને પ્રકાશિત છે.

પાઇય ભાષાના મરહટ્ઠી ઇત્યાદિ છ પ્રકાર છે. આ વિવિધ પ્રકારોને અંગે સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ રચાયાં છે. **ઔદાર્યચિન્તામણિ** અને **ચિન્તામણિ** એ પાઇયના બે સ્વતંત્ર જૈન વ્યાકરણો છે અને એ બંનેના કર્તા દિગંબર છે. આવી અ૦ મા૦ પૂરતી એક આધુનિક કૃતિ તે **જૈન-સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી** છે. (જુઓ ટિ. ૫૪) અને એના કર્તા શ્વેતાંબર છે. બાકી સંસ્કૃતની સાથે સાથે એક જ ગ્રન્થરૂપે પાઇયનું અને ખાસ કરીને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ તો 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ રચ્યું છે અને એને **સિદ્ધહેમચન્દ્ર**માં આઠમા અધ્યાય તરીકે સ્થાન આપ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં પુષ્કળ વ્યાકરણો સંસ્કૃતમાં રચાયાં છે. આ પ્રકારના વ્યાકરણનાં પાંચ અંગ ગણાવાય છે: (૧) સૂત્રપાઠ, (૨) ગણપાઠ, (૩) ધાતુપાઠ, (૪) લિંગાનુશાસન અને (૫) ઉણાદિસૂત્ર, એમાં સૂત્રપાઠ મુખ્ય છે. એથી તો એ એક જ અંગ પૂરતી કૃતિ પણ 'વ્યાકરણ' કહેવાય છે. પાંચે અંગોના

૫૫ બાકીનાં ત્રણ પૈકી એકના કર્તા **સોમપ્રભસૂરિ** અને બીજાના જિનચન્દ્ર છે, જ્યારે ત્રીજાના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. વિશેષમાં આ ત્રણે અપ્રકાશિત છે. અજ્ઞાતકર્તૃક ઔક્તિકની એક હાથપોથી તો અહીંના (સુરતના) હુકમમુનિન્જીના ભંડારમાં હોવાનું કહેવાય છે.

નિરૂપણરૂપ વ્યાકરણ 'પંચાંગી' કહેવાય છે. એના બે પ્રકાર પડે છે: (૧) એકકર્તૃક અને (૨) અનેકકર્તૃક. પ્રથમ પ્રકારનાં ત્રણ પંચાંગી વ્યાકરણો છે: (૧) **શાકટાયન**, (૨) **બુદ્ધિસાગર** અને (૩) **સિ૦ હે૦**. **ઐન્દ્ર** અને **સદ્દપાહુડ** એ બે જૈન વ્યાકરણો તો ક્યારનાં લુપ્ત થઇ ગયાં છે એટલે એ બેમાં તેમજ નિમ્નલિખિત અનુપલબ્ધ જણાતાં ચાર જૈન વ્યાકરણોમાં કેવળ સૂત્રપાઠને જ સ્થાન અપાયું હશે કે એ બધાં 'પંચાંગી' હશે તે જાણવું બાકી રહે છે.:—

[૫૬]વિશ્રાન્તવિદ્યાધર, [૫૭]ભદ્રેશ્વર, [૫૮]પ્રેમલાભ અને નૂતનવ્યાકરણ.

જૈનેન્દ્ર અને **મુષ્ટિવ્યાકરણ**માં સૂત્રપાઠ તો છે જ. **બાલબોધ**, **વિદ્યાનન્દ** અને **શબ્દભૂષણ**માં પણ તેમ હશે. **શબ્દાર્ણવ** વ્યાકરણ જ હોય તો એ માટે પણ એમ જ સમજવાનું રહે છે. **શબ્દભૂષણ** પદ્યાત્મક રચના છે.

પ્રક્રિયા-ગ્રન્થોનો મુખ્ય સંબંધ સૂત્રપાઠની જ સાથે છે. એ એની સાધનિકાની દૃષ્ટિએ ગોઠવણી છે.

ગણપાઠ પૂરતી સ્વતંત્ર મુખ્ય કૃતિ બે છે: **ગણરત્નમહોદધિ** અને **ગણદર્પણ**. વિશેષમાં આ બંને પદ્યાત્મક છે. **ઉપસર્ગમંડન** વ્યાકરણ-વિષયક કૃતિ હોય તો એ કૃતિ પણ એક રીતે ગણપાઠ સંબંધી ગણાય.

ધાતુપાઠને અંગે સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત **ધાતુમંજરી** છે.

લિંગાનુશાસન તરીકે **મિશ્રલિંગકોશ** છે.

ઉણાદિસૂત્ર પરત્વે [૫૯]વસુનન્દિકૃત **ઉણાદિપ્રત્યય** છે.

---

૫૬ આ અજૈન છે એવું માનવા માટે કોઈ સબળ પ્રમાણ જણાતું નથી.

૫૭-૫૮ આ બંનેની નોંધ **જૈન ગ્રન્થાવલી**માં છે અને **જિનરત્નકોશ**ના પ્રથમ વિભાગ (પૃ. ૨૮૦)માં **પ્રેમલાભ**નો ઉલ્લેખ છે, બાકી એની એકે હાથપોથી કોઈ સ્થળે મળતી હોય તો તેની એમાં નોંધ નથી. આથી મેં એને 'અનુપલબ્ધ' કહ્યાં છે.

૫૯ એઓ દિગંબર હશે.

આમ ગણપાઠાદિને લગતી કૃતિઓ ૭ છે. એ પૈકી છેલ્લી ચારને માટે મેં 'આંશિક' એવો નિર્દેશ કર્યો છે.

આદ્ય વ્યાકરણ— આપણા આ દેશમાં વ્યાકરણોની રચના ઘણા પ્રાચીન સમયથી હાથ ધરાઈ છે. તેમ છતાં મહાવીરસ્વામીની પૂર્વે કોઈ જૈને— મુનિવરે કે ગૃહસ્થે સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ હિસાબે [૬૦]**ઐન્દ્ર વ્યાકરણ** એ **વીરશાસનની** સ્થાપના કરતાં પહેલાંનું છે અને [૬૧]**સદ્દપાહુડ વીરશાસન** સ્થપાતાં રચાયું છે. એ જૈનોનાં સૌથી પ્રાચીન વ્યાકરણો છે પરંતુ એ બેમાંથી એકે આજે તો ઉપલબ્ધ નથી. આથી ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે દિ. દેવનન્દિએ જે [૬૨]જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ રચ્યું છે તે સમગ્ર ઉપલબ્ધ જૈન વ્યાકરણોની અપેક્ષાએ પ્રાચીનતમ ગણાય. એવી રીતે 'યાપનીય' સંપ્રદાયનું આદ્ય વ્યાકરણ તે યાપનીય શાકટાયનકૃત [૬૩]**શબ્દાનુશાસન** છે. શ્વેતાંબરોનું ઉપલબ્ધ થતું સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણ તે બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત [૬૪]**બુદ્ધિસાગર** છે. જૈન ન્યાસોમાં તો દિ. દેવનન્દિએ પાણિનિકૃત **અષ્ટાધ્યાયી** ઉપર [૬૫]**શબ્દાવતાર** નામનો રચેલો ન્યાસ સૌથી પ્રાચીન છે જ્યારે **વિશ્રાન્તવિદ્યાધર** ઉપર મલ્લવાદીએ રચેલો [૬૬]ન્યાસ એ સૌથી પ્રથમ શ્વેતાંબરીય ન્યાસ છે.

સર્વોત્તમ વ્યાકરણ— સમસ્ત જૈન વ્યાકરણોમાં 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત **સિ૦ હે૦** નામનું વ્યાકરણ એની સાંગોપાંગતા, સરળતા

૬૦ જુઓ પૃ. ૧૨-૧૪.
૬૧ જુઓ પૃ. ૧૪-૧૫.
૬૨ જુઓ પૃ. ૧૫-૨૦.
૬૩ જુઓ પૃ. ૨૫, ૨૬ અને ૫૮.
૬૪ જુઓ પૃ. ૩૧-૩૨.
૬૫ જુઓ પૃ. ૧૬.
૬૬ જુઓ પૃ. ૨૪.

અર્થમાધુર્ય ઇત્યાદિને લઇને કળશરૂપ છે. એ એક વેળા ગુજરાતનું પ્રધાનતમ વ્યાકરણ હતું અને આજે પણ છે. એ વ્યાકરણ પાણિનીય અષ્ટા૦ ઇત્યાદિથી ચડિયાતું છે એમ **પ્રબન્ધચિન્તામણિ**માં નિમ્નલિખિત પદ્યમાં સૂચવાયું છે:—

"भ्रातः! संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातन्त्रकन्था वृथा
मा कार्षीः कटु शाकटायनवचः क्षुद्रेण चान्द्रेण किम्?।
किं कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि?
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुराः श्रीसिद्धहेमोक्तयः॥"

આ પદ્ય દ્વારા અષ્ટા૦ને પ્રલાપ, [૧૭]કાતન્ત્રને કન્થા, શાકટાયનને કટુ, ચાન્દ્રને ક્ષુદ્ર અને **સરસ્વતીકંઠાભરણ**ને જડતાપોષક કહ્યાં છે.

સિ૦ હે૦ની બૃહદ્વૃત્તિની અવચૂર્ણિકામાં કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૭૫) કે સિ૦ હે૦ અતિવિસ્તીર્ણ કે વિપ્રકીર્ણ નથી તેમજ એ કાતન્ત્રની પેઠે સંકીર્ણ પણ નથી.

પ્રભાવકચરિત (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૮૨)માં કહ્યું છે કે અત્યારે જે કલાપક લક્ષણ અર્થાત્ વ્યાકરણ પ્રવૃત્ત છે તે સંક્ષિપ્ત છે અને એમાં શબ્દની નિષ્પત્તિ જેવી જોઇએ તેવી નથી. વળી પાણિનિ એ વેદનું અંગ છે એમ કહી બ્રાહ્મણો ગર્વથી એ વ્યાકરણ ઉપર ઈર્ષ્યા કરી ભણાવતા નથી માટે તમે નવું વ્યાકરણ રચો.

વ્યાકરણોની રચના મુખ્યતયા સૂત્રાત્મક હોવાથી એ ગદ્યમાં હોય એ સ્વભાવિક છે. તેમ છતાં જૈનોને હાથે નીચે મુજબનાં બે વ્યાકરણો પદ્યમાં યોજાયાં છે.—

૧૭ આ કાતન્ત્ર વ્યાકરણની રચના પ્રક્રિયા અનુસાર છે. જુઓ **संस्कृत व्याकरण शास्त्रका इतिहास** (ભાગ ૧, પૃ. ૩૭૫).

(૧) બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત **બુદ્ધિસાગર** (વિ. સં. ૧૦૮૦).

(૨) દાનવિજયકૃત **શબ્દભૂષણ** (લ. વિ. સં. ૧૭૭૦).

ભોજવ્યાકરણ પદ્યમાં છે ખરું પણ એ કંઇ સ્વતંત્ર—મૌલિક કૃતિ નથી. એ તો **સારસ્વત** વ્યાકરણના વિવરણરૂપ છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્રની સર્વોત્તમતા— સહસ્રાવધાની મુનિસુન્દરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૫માં બાલ્યાવસ્થામાં જીભની પટુતા કેળવવા માટે જે [૬૮]**ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી** યાને [૬૯]**ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠિકા** રચી છે તેમાં (પત્ર ૨અ-૨આમાં) એમણે નીચે મુજબના ક્રમે ૨૦ વ્યાકરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

(૧) **ઐન્દ્ર**, (૨) **જૈનેન્દ્ર**, (૩) **સિદ્ધહેમચન્દ્ર**, (૪) **ચાન્દ્ર**, (૫) **પાણિનિ**, (૬) **સારસ્વત**, (૭) **શાકટાયન**, (૮) **વામન**, (૯) **વિશ્રાન્ત**, (૧૦) **બુદ્ધિસાગર**, (૧૧) [૭૦]**સરસ્વતીકંઠાભરણ**, (૧૨) **વિદ્યાધર**, (૧૩) **મુષ્ટિવ્યાકરણ**, (૧૪) **કલાપક**, (૧૫) [૭૧]**ભીમસેન**, (૧૬) **શિવ**, (૧૭) **ગૌડ**, (૧૮) **નન્દિ**, (૧૯) **જયોત્પલ** અને (૨૦) **જયદેવ**.

---

૬૮ આ નામ અંતમાંના દ્વિતીય પદ્યમાં છે. એ નીચે મુજબ છે:—

"शरशरमनु (१८५५)मितवर्षे स्वस्यान्येषां च शैशवे सुधियाम् ॥
जिह्वापटिमोपकृते विदधे त्रैविद्यगोष्ठीयम् ॥२॥"

૬૯ આ નામ પ્રારંભમાં બીજા પદ્યમાં છે.

૭૦ આ નામનું અલંકારશાસ્ત્ર રચનારા **ભોજ**દેવની આ કૃતિ છે. એમાં ચચ્ચાર પાદવાળા આઠ અધ્યાય છે અને ૬૪૨૧ સૂત્રો છે. પહેલા સાત અધ્યાયમાં લૌકિક શબ્દોને સ્થાન અપાયું છે, જ્યારે આઠમા—અંતિમ અધ્યાયમાં સ્વરપ્રકરણ અને વૈદિક શબ્દોનું અન્વાખ્યાન છે. આ વ્યાકરણ પાણિનીય **અષ્ટા૦** અને **ચન્દ્ર** વ્યાકરણને આધારે રચાયું છે. આ વ્યાકરણમાં પરિભાષા, લિંગાનુશાસન, ઉણાદિ અને ગણપાઠનું તે તે અધિકારમાં નિરૂપણ છે એ એની વિશેષતા ગણાય છે.

૭૧ **પાણિનિ**એ રચેલા મનાતા **ધાતુપાઠ**ને અંગે ધાતુઓના અર્થ જે **ભીમસેને** આપ્યા છે એ **ભીમસેન** અત્ર અભિપ્રેત હોય તો DCGCM (Vol. II. pt, I, Nos. 208-217) જોવું ઘટે.

વિશેષમાં પત્ર ૮આમાં એમણે કહ્યું છે કે જો તમને લક્ષણાનુગામિની (અર્થાત્ વ્યાકરણવિષયક) ગોષ્ઠી ગમતી હોય તો હાલમાં બધાં યે લક્ષણોમાં (વ્યાકરણોમાં) શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર જ લક્ષણ મુખ્ય છે એમ તજ્જ્ઞોનું કહેવું છે. આમ અહીં એમણે સિ૦ હે૦ને સર્વોત્તમ વ્યાકરણ કહ્યું છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્ર સર્વોત્તમ કે વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ?—સહસ્રાવધાની મુનિસુન્દરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી **ગુર્વાવલી**ના નિમ્નલિખિત ૧૭૧મા પદ્યમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ કરતાં પહેલાં રચાયેલા વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણનું મૂલ્ય આંક્યું છે:—

"विद्यानन्दाभिधं तेन कृतं व्याकरणं नवम् ।
भाति सर्वोत्तमं स्वल्पसूत्रं बह्वर्थसङ्ग्रहम् ॥१७१॥"

આમ અહીં વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણને નવીન કહ્યું છે. વિશેષમાં આ વ્યાકરણમાં સૂત્ર થોડાં અને અર્થ ઘણો છે અને એ સમયે મુનિસુન્દરસૂરિ સામે જે જે [૭૨]વ્યાકરણો હશે (સિ૦ હે૦ તો હતું જ) તેમાં આ વ્યાકરણ એમને 'સર્વોત્તમ' જણાયાનો ઉલ્લેખ છે.

જિનરત્નકોશના પ્રથમ વિભાગમાં આ વ્યાકરણની નોંધ નથી એટલે એની કોઇ હાથપોથી પણ આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. આમ જ્યારે આ વ્યાકરણ મારા તો જોવામાં જ આવ્યું નથી તો એનું જે મૂલ્યાંકન મુનિસુન્દરસૂરિએ કર્યું છે તે ચકાસી જોવાની વાત હું જતી કરું છું. બાકી નવાઇની વાત તો એ છે કે **ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી**માં વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ સરખો યે નથી. તેમ છતાં એને **ગુર્વાવલી**માં સિ૦ હે૦ કરતાં પણ ચડિયાતું કહ્યું છે.

૭૨ વીસ વ્યાકરણોનો ઉલ્લેખ **ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી**માં છે. જુઓ પૃ. ૪૮ (ઉપો૦).

આથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શું વિ. સં. ૧૪૫૫માં દર્શાવેલા અભિપ્રાયને વિ. સં. ૧૪૬૬માં બદલી નાંખવા માટે **મુનિસુન્દરસૂરિને** કોઇ સબળ કારણ મળ્યું હશે કે પહેલો ઉલ્લેખ બાલ્યાવસ્થાનો હોવાથી આગળ ઉપર— અગિયાર વર્ષે એ સમુચિત ન જણાતાં એમણે ભિન્ન અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ?

પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ—વ્યાકરણના સૂત્રપાઠગત સૂત્રોનો ક્રમ સાધનિકા માટે ભાગ્યે જ યોગ્ય હોય એટલે એના અર્થીઓ માટે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ યોજાય એ સ્વાભાવિક છે. આવું કાર્ય પ્રત્યેક વ્યાકરણને અંગે થઇ તો શકે, પરંતુ વિશેષ પ્રચારમાં આવનારા અને મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાતા વ્યાકરણ માટે આ ઘટના સહજ બને. પાણિનિકૃત **અષ્ટા૦** માટે કેટલાકને મતે બૌદ્ધ ધર્મકીર્તિએ લ. વિ. સં. ૧૧૪૦માં **રૂપાવતાર** નામનો પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને ભટ્ટોજિ દીક્ષિતે વિ. સં. ૧૫૧૦થી ૧૫૭૫ના ગાળામાં **સિદ્ધાન્તકૌમુદી** નામનો પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને નરેન્દ્રાચાર્યે લ. વિ. સં. [૭૩]૧૩૦૦માં રચેલા **સારસ્વત** વ્યાકરણ પરત્વે **અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે** પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે તેમ ઉપલબ્ધ જૈન વ્યાકરણો પૈકી દિ. દેવનન્દિકૃત **જૈનેન્દ્ર** વ્યાકરણ ઉપર શ્રુતનન્દિએ તેમજ **ચારુકીર્તિએ** એકેક પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને **શાકટાયન** વ્યાકરણને અંગે અભયચન્દ્રે **પ્રક્રિયા-સંગ્રહ**, **ભાવસેને શાકટાયન-ટીકા** અને દયાલમુનિએ **રૂપસિદ્ધિ** એમ ત્રણ પ્રક્રિયા-ગ્રન્થો રચ્યા છે તેમજ **સિ૦ હે૦**ને અંગે વિનયવિજયગણિએ **હૈમલઘુપ્રક્રિયા** અને **મેઘવિજય-ગણિએ ચન્દ્રપ્રભા** ઇત્યાદિ ત્રણ કૃતિ અને **વીરસેને હૈમપ્રક્રિયા** રચી છે.

૭૩ જુઓ સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૫૩).

આમ સિ૦ હે૦ને અંગે [૭૪]આધુનિક રચનાઓ બાદ કરતાં **પાંચ પ્રક્રિયા-ગ્રન્થો** રચાયા છે.

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જૈન વ્યાકરણો પૈકી ત્રણ જ વ્યાકરણ અંગે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ છે. સૌથી વધારે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ **સિ૦ હે૦ને** લક્ષીને છે અને એવી રચના વિ. સં. ૧૭૧૦ પહેલાં કોઇએ કર્યાનું જણાતું નથી (વીરસેનનો સમય જાણવામાં નથી). એવી રીતે **જૈનેન્દ્ર** વ્યાકરણ પરત્વે વિક્રમની બારમી સદી પહેલાં અને **શાકટાયનને** અંગે વિક્રમની અગિયારમી સદી પહેલાં કોઇ પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચાયો લાગતો નથી. જો આમ કહેવું વાસ્તવિક હોય તો જૈન વ્યાકરણોમાં પ્રક્રિયા-ગ્રન્થથી વિભૂષિત થનારા વ્યાકરણ તરીકે **શાકટાયન** વ્યાકરણ સૌથી પહેલું છે.

સિ૦ હે૦નો ઉદ્ધાર કરી **સિદ્ધ-સારસ્વત** નામનું નવીન વ્યાકરણ દેવાનન્દસૂરિએ લ. વિ. સં. ૧૨૭૫માં રચ્યું. એ પૂર્વે કોઇએ તેમ કર્યું છે ખરું?

પાંચ અજૈન વ્યાકરણો— આપણા આ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણો જે રચાયાં છે તેમાં વૈદિક હિન્દુઓનો સબળ ફાળો છે. અહીં એમણે રચેલાં નિમ્નલિખિત ચાર વ્યાકરણો વિષે વિચાર કરાયો છે :—

(૧) ઐન્દ્ર, (૨) અષ્ટા૦, (૩) કાતન્ત્ર અને (૪) **સારસ્વત.**

ઐન્દ્ર વ્યાકરણ સિવાય બાકીનાં સંપૂર્ણ મળે છે. **કાતન્ત્રનો** અને ખાસ કરીને **સારસ્વત** વ્યાકરણનો જૈનોમાં જેટલો પ્રચાર થયેલો જણાય છે તેટલો અષ્ટા૦નો થયો નથી.

ઉવસગ્ગહરથોત્તની દ્વિજપાર્શ્વદેવગણિએ રચેલી લઘુટીકામાં એ ગણિએ **કાતન્ત્રનાં** સૂત્રો આપ્યાં છે. વળી **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** ઉપર દિ.

૭૪ જુઓ પૃ. ૮૪.

શ્રુતસાગરે રચેલી તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં એ મુનિએ મોટે ભાગે કાતન્ત્રનાં અને કોઇ કોઇ વાર પાણિનિકૃત અષ્ટા૦નાં સૂત્રો આપ્યાં છે.

પાંચમું અજૈન વ્યાકરણ તે ચન્દ્ર વ્યાકરણ છે. એ બૌદ્ધ રચના છે અને એ મહત્ત્વની છે. **ઉસભપંચાસિયા** વગેરે રચનારા ધનપાલે આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બુદ્ધિસાગરસૂરિ વગેરે શ્વેતાંબર વૈયાકરણોએ પોતપોતાનું વ્યાકરણ રચતી વેળા આ વ્યાકરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

પાઇય, કાનડી અને ફારસી ભાષાનાં સંસ્કૃત વ્યાકરણો—બધાં યે જૈન સંસ્કૃત વ્યાકરણો કંઈ કેવળ એ જ ભાષાનાં જ વ્યાકરણો નથી. સિ૦ હે૦ તો સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ હોવા ઉપરાંત પાઇય ભાષાના વિવિધ પ્રકારોને લગતું અમુક કક્ષાનું તો વ્યાકરણ છે જ.

સિ૦ હે૦ની પૂર્વેનાં કોઇ જૈન વ્યાકરણમાં પાઇય ભાષાના વ્યાકરણને સ્થાન અપાયું હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પણ આ ભાષાને અંગેનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ તો દિ. શ્રુતસાગરકૃત[૭૫] **ઔદાર્યચિન્તામણિ** કરતાં પહેલાં કોઇ રચાયું હોય એમ જાણવામાં નથી.

દિ. અકલંકે 'કાનડી' ભાષાનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે.[૭૬] એવી રીતે 'પારસીક' (ફારસી) ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ ગૃહસ્થ વિક્રમસિંહે રચ્યું છે.[૭૭]

વ્યાકરણોનું વિહંગાવલોકન પૂરું થાય છે એટલે લગભગ વિ. સં. ૧૮૦૦ સુધીમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોને વિષેની કેટલીક હકીકત હું નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા સૂચવું છું:—

૭૫ જુઓ પૃ. ૪૨-૪૩.

૭૬ જુઓ પૃ. ૫૬.

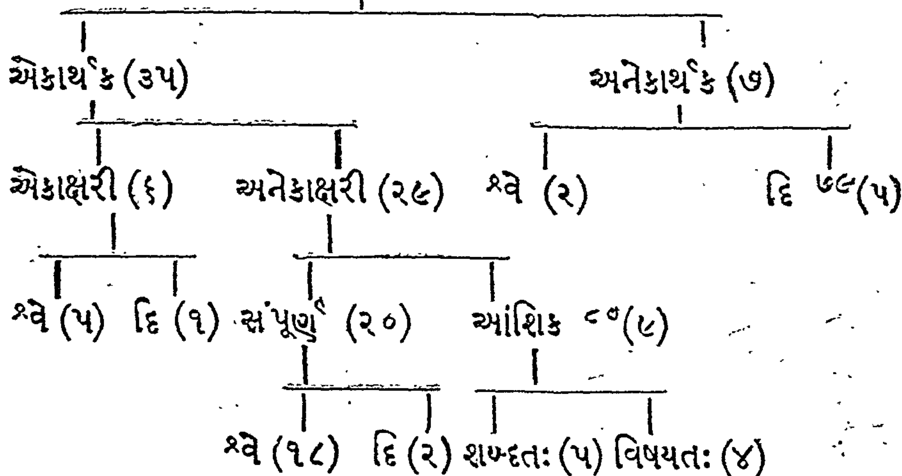
૭૭ જુઓ પૃ. ૫૬.

- જૈન (૩૦)
  - ઉપલબ્ધ (૨૪)
    - સંસ્કૃત (૨૦)
      - સંસ્કૃત (૧૫) (માધ્યમ)
        - પંચાંગી (૩)
          - ગદ્યાત્મક (૨)
            - શ્વે. (૧)
            - યા (૧)
          - પદ્યાત્મક (૧) (શ્વે.)
        - એકાંગી (૧૨)
          - સૂત્રપાઠ (૬)
            - ગદ્યાત્મક (૫)
              - શ્વે. (૪)
              - દિ. (૩)
            - પદ્યાત્મક (૧)
          - ગણપાઠ (૩)
            - ગ૦ (૧)
            - પ૦ (૨)
          - ધાતુપાઠ (૧)
          - લિંગાનુશાસન (૧)
          - ઉણાદિસૂત્ર (૧)
      - ગુજરાતી (૫) (માધ્યમ) (ઔક્તિક)
    - પ્રાકૃત (૨) (સ્વતંત્ર)
    - પારસીક (૧)
    - કાનડી (૧) (દિ.)
  - અનુપલબ્ધ (૬)
- અજૈન (૫)
  - વૈદિક (૪)
    - ઉપલબ્ધ (૩)
    - અનુપલબ્ધ (૧)
  - બૌદ્ધ (૧)

[૨] કોશ: ૪૨ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૧૦૦૦ – વિ. સં. ૨૦૦૫)

સંસ્કૃત શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય રજૂ કરતા સંસ્કૃત કોશ યાને નામમાલાને લગતી કૃતિઓના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય તેમ છે: (૧) એકાર્થક નામમાલા અને (૨) અનેકાર્થક નામમાલા. પ્રથમ વર્ગના એકાક્ષરી અને અનેકાક્ષરી એમ બે પેટાવર્ગ પાડતાં નામમાલાના ત્રણ પ્રકાર ઉદ્ભવે છે. આ ત્રણ જાતની નામમાલા પૈકી 'અનેકાક્ષરી' નામમાલામાંની કેટલીક અમુક જ પ્રકારના શબ્દો કે અમુક જ વિષયને રજૂ કરે છે અને એ દૃષ્ટિએ એ 'આંશિક' નામમાલા છે. એના શબ્દ અને વિષયની દૃષ્ટિએ બે ભેદ પડે છે. આ વાત ઝટ સમજાય તે માટે હું એ નીચે મુજબ રજૂ કરું છું અને એની સંખ્યા દર્શાવવાની સાથે સાથે શ્વેતાંબર અને દિગંબર કૃતિની સંખ્યા પણ નોંધું છું:—

૭૮ પારસીક કોશ પણ છે.

૭૯–૮૦ જુઓ પૃ. ૫૫.

પદ્યાત્મક રચના— આ તમામ નામમાલાઓ પદ્યાત્મક છે. આ ઘટના નામમાલા કંઠસ્થ કરવાની મુખ્યતયા અનુકૂળતાને આભારી જણાય છે.

શ્વેતાંબર અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશોમાં જેમ 'અનુષ્ટુભ્' છંદમાં ૧૮૮ પદ્યોમાં રચાયેલો **લઘુનમનામકોશ** સૌથી નાનો છે તેમ દિગંબર કોશોમાં **ધનંજયનામમાલા** છે. ત્રણેક દસકા ઉપર કેટલા યે શ્વેતાંબર મુનિઓ (દા. ત. શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી) પોતાના પ્રાથમિક અભ્યાસ દરમ્યાન આ નામમાલા કંઠસ્થ કરતા હતા એ એની અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા સૂચવે છે.

પ્રથા— જેમ મુખ્યતયા અજૈનોમાં **અમરકોશ** કંઠસ્થ કરવાની પ્રથા આજે પણ જોવાય છે તેમ ખાસ કરીને શ્વેતાંબરોમાં— તેરાપંથની કેટલીક સાધ્વીઓમાં સુદ્ધાં **અભિધાનચિન્તામણિ** મોઢે કરવાની પ્રથા છે.

ન્યૂનતા— **અભિ૦ ચિ૦**માં કેટલાક શબ્દો પૂરતી ન્યૂનતા જણાતાં **શેષનામમાલા** અને **શિલોંછ**ની રચના કરાઇ અને એ દ્વારા એ કોશને પરિપૂર્ણ બનાવવા પ્રયાસ કરાયો, પરંતુ હજી પણ કોઈ કોઈ શબ્દ (દા. ત. [81]પાટીર) એમાં જણાતા નથી.

વિશેષમાં આ તેમજ અન્ય જૈન કોશો જે મેં અહીં નોંધ્યા છે

૭૯ **નાનાર્થ-કોશ**ના કર્તા અસગને દિગંબર અને **નાનાર્થસંગ્રહ**ને અનેકાર્થક ગણી આ સંખ્યા દર્શાવાઈ છે.

૮૦ **શબ્દભેનામમાલા** આંશિક કોશ હોય તો નવને બદલે 'દસ' જોઇએ અને સંપૂર્ણની સંખ્યા વીસને બદલે 'ઓગણીસ' જોઇએ.

૮૧ આ શબ્દ યશોવિજયગણિકૃત **જ્ઞાનસાર**ના "ભાવપૂજાષ્ટક" નામના ૨૯મા અષ્ટકના દ્વિતીય પદ્યમાં વપરાયો છે.

તેમાં જૈનોના [82]પારિભાષિક શબ્દો[83] બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. આથી પહેલી તકે બે કાર્ય થવાં જોઇએ: (૧) ખૂટતા શબ્દો રજૂ થવા જોઇએ અને (૨) કંઈ નહિ તો કથાનુયોગને લગતી જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દો અર્થ સહિત અપાવા જોઇએ. આ તો એક કામચલાઉ પુરવણીની વાત થઈ. બાકી બીજાં બે વિશેષ મહત્ત્વનાં કાર્ય કરવાં જેવાં છે. એક તો જૈનોના પ્રૌઢ અને પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોના નિર્દેશપૂર્વકનો કોશ જોઇએ, બીજો કોશ વિશેષ પ્રયાસ માંગી લે તેમ છે, કેમકે એમાં સમય અને સ્થાનને લઇને જે શબ્દના અર્થમાં પરિવર્તનો થયાં હોય તેની પણ નોંધ હોવી ઘટે.[84] ખરી રીતે તો સમગ્ર—જૈન તેમજ અજૈન સંસ્કૃત સાહિત્યને લક્ષીને આ બીજી જાતનો મહાકોશ રચાવો જોઈએ. એ કાર્ય સુગમ બને તે માટે પણ જૈન વિભાગ તો જુદો તૈયાર થવો ઘટે.

---

૮૨ દાર્શનિક સાહિત્યને લગતો પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ પણ સત્વર રચાવો જોઇએ પણ એ વાત હું અહીં જતી કરું છું.

૮૩ આવા શબ્દો **શબ્દરત્નમહોદધિ** નામના સંસ્કૃત–ગુજરાતી કોશમાં અપાયા છે. આ મહાકાય કોશના સંગ્રાહક પંન્યાસ શ્રીમુક્તિવિજયગણિ (જન્મવર્ષ વિ. સં. ૧૯૪૨) છે. આ કોશ "શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જન ગ્રંથમાળા"માં બે ભાગમાં અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૩૭ અને ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત કરાયો છે (એની એક નકલ મને પં. સંપતવિજયજી તરફથી ભેટ મળી હતી). વિ. સં. ૧૯૫૬માં ભાવનગરથી દોલતરાય મગનલાલ શાહે પ્રસિદ્ધ કરેલો અને સવાઈલાલ વિ. છોટાલાલ વોરાએ યોજેલો **શબ્દચિન્તામણિ** નામનો સંસ્કૃત–ગુજરાતી કોશ અપ્રાપ્ય બનતાં એ ખોટ પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથી આ કોશ યોજાયો હતો.

૮૪ આવો કોશ હોય તો **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર** (અ. ૫, સૂ. ૪૨)માંના 'અનાદિ' અને 'આદિમાન્' શબ્દના અર્થ ઉપર પ્રકાશ પડે. આ બે શબ્દના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ અર્થને અંગે થોડીક ચર્ચા પં. સુખલાલે એમના ગુજરાતી વિવેચન (પૃ. ૨૪૮–૨૪૯, તૃતીય આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૪૯)માં કરી છે.

ફારસી કોશ— જેમ ફારસી ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિક્રમસિંહ નામના જૈને રચ્યું છે તેમ આ ભાષાનો શબ્દકોશ કેટલાકને મતે સપાદલક્ષ નામના જૈને રચ્યો છે.

[૩] છન્દઃશાસ્ત્રઃ ૨૨ જૈન કૃતિ
(વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી ચૌદમી સદી)

છન્દને અંગે જે બાવીસ જૈન કૃતિઓ રચાઇ છે એમાં દસેક સંદિગ્ધ છે. પૂજ્યપાદ તેમજ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ રચેલું એકેક છન્દઃશાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી. આથી છન્દઃશાસ્ત્રને લગતી બાકીની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જયદેવ અને દિ. જયકીર્તિની કૃતિઓ સૌથી પ્રાચીન ગણાય. એ પછીની કૃતિઓ તે છન્દઃશેખર, હૈમ છન્દોઽનુશાસન ઇત્યાદિ છે. આ બધી કૃતિઓમાં હૈમ **છન્દોઽનુશાસન** એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ વગેરેને લઇને ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે.[૮૫]

ઉપર્યુક્ત પૂજ્યપાદ એ સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તા જ હોય તો છન્દઃશાસ્ત્રની સ્વતંત્ર રચનાની શરૂઆત વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી ગણાય. વિક્રમની ચૌદમી સદી પછી કોઇ સ્વતંત્ર નોંધપાત્ર રચના થઇ હોય એમ જણાતું નથી.

છન્દઃશાસ્ત્રને અંગે જેમ પદ્યાત્મક રચના મળે છે તેમ હૈમ **છન્દોઽનુશાસન** જેવી કૃતિ ગદ્યમાં— સૂત્રરૂપે યોજાયેલી મળી આવે છે. કંઠસ્થ કરનારની દૃષ્ટિએ પદ્યાત્મક કૃતિ વિશેષ અનુકૂળ ગણાય.

કાનડી છન્દઃશાસ્ત્ર— જેમ કાનડી ભાષાનું સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ મળે છે (જુઓ પૃ. ૫૬) તેમ જયકીર્તિકૃત **છન્દોઽનુશાસન** કેટલાક કાનડી છન્દો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

૮૫ જુઓ પૃ. ૧૪૬.

[૪] અલંકારશાસ્ત્ર: ૨૯ જૈન કૃતિ

(વિક્રમની નવમી સદીથી અરાઢમી સદી)

કાવ્યશાસ્ત્રને અંગે જે ૨૯ કૃતિઓ છે તેમાં ચાર આંશિક છે. આ શાસ્ત્રમાં શ્વેતાંબરોનો ફાળો દિગંબરો કરતાં વિશેષ છે, કેમકે [૮૬]દિ૦ કૃતિ ગણીગાંઠી છે. બપ્પભટ્ટિસૂરિ કરતાં પહેલાં આ વિષયની કોઇ સ્વતંત્ર કૃતિ રચાઇ હોય એમ જણાતું નથી.

'થારાપદ્ર' ગચ્છના નમિ સાધુએ રુદ્રટકૃત **કાવ્યાલંકાર** ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૫માં ટીકા રચી. એમને હાથે આ જાતનું દ્વાર યોગ્ય પ્રમાણમાં ખુલ્લું મૂકાતાં આગળ ઉપર આ માર્ગે અન્ય જૈન લેખકો વિવરણકાર તરીકે વિહરે છે. એ દરમ્યાનમાં વાગ્ભટ અને 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ જેવા તો સ્વતંત્ર કૃતિ પણ રચે છે.

સમસ્ત કૃતિઓમાં હેમ [૮૭]**કાવ્યાનુશાસન** સૌથી મોખરે છે. એની બે સ્વોપજ્ઞ ટીકા એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે આ **કાવ્યાનુશાસન** ગદ્યમાં સૂત્રરૂપે છે. એટલે પદ્યાત્મક કૃતિઓમાં તો **અલંકારમહોદધિ** ઉત્તમ છે.

---

૮૬ **શૃંગાર-ચન્દ્રિકા, શૃંગાર-મંજરી** અને નેમિકુમારના પુત્ર વાગ્ભટે રચેલું **કાવ્યાનુશાસન**. આ વાગ્ભટ દિગંબર હશે એવી સંભાવના जैन साहित्य और इतिहास (પૃ. ૪૮૭)માં કરાઈ છે.

૮૭ આમાંથી એક અવતરણ યશોવિજયગણિએ **પ્રતિમાશતક** (શ્લો. ૧૬)ની સ્વોપજ્ઞ વત્તિ (પત્ર ૬૫)માં આપ્યું છે એમ એ વત્તિગત નિમ્નલિખિત પાઠ ઉપરથી જાણી શકાય છે:—

"'पर्यायोक्तव्यंग[ग्य]स्योक्तिः पर्यायोक्तम्' इति हैमवचनात्"

"व्यङ्ग्यस्य पर्यायोक्तम्" એ હેમ **કાવ્યાનુશાસન**ના છઠ્ઠા અધ્યાયનું નવમું સૂત્ર છે.

[૫] નાટ્યશાસ્ત્ર: ૧ જૈન કૃતિ (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)

નાટ્યશાસ્ત્રને અંગે નાટ્યદર્પણ ઉપરાંત કોઇ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ જૈનોએ રચ્યો હોય એમ જણાતું નથી એટલે એ વિષે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

[૬] સંગીતશાસ્ત્ર: ૭ જૈન કૃતિ
(વિ. સં. ૧૩૫૦—લ. વિ. સં. ૧૫૦૦)

સંગીતશાસ્ત્રને લગતી સાત કૃતિઓ છે. તેમાંની ચાર તો લ. વિ. સં. ૧૩૫૦થી લ. વિ. સં. ૧૪૯૦ના ગાળામાં રચાયેલી છે. બાકીની ત્રણ કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મળી શકી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આ બધી કૃતિમાં દિ. પાર્શ્વચન્દ્રની કૃતિને હું અગ્ર સ્થાન આપું છું.

સુધાકલશની બંને કૃતિ અત્યારે તો અપ્રસિદ્ધ છે અને એમાંની પહેલી તો અદ્યાપિ અપ્રાપ્ય છે એટલે બીજી પ્રસિદ્ધ કરાય તો આ દિશામાં વિશેષ પ્રકાશ પડે.

[૭] કામશાસ્ત્ર: ૩ જૈન કૃતિ (વિક્રમની ૧૭મી સદી)

કામશાસ્ત્રને અંગે જૈન કૃતિઓ ત્રણથી વધારે નથી અને તેમાં બે તો અપ્રકાશિત છે. વળી કંદર્પચૂડામણિ જૈન કૃતિ હોય તોપણ તે વિ. સં. ૧૬૩૩ની રચના છે. આ વિષય જૈનોને હાથે એમના ધાર્મિક વલણને લઇને લગભગ અણુખેડાએલો જ રહ્યો છે એમ કહું તો કેમ?

[૮] સ્થાપત્ય: ૧ જૈન કૃતિ (ઉ. વિ. સં. ૧૪૦૦)

એકસંધિએ શિલ્પશાસ્ત્ર નામની કૃતિ રચી છે. એ ઉપરાંત કોઇ જૈને આ વિષયની કોઇ કૃતિ રચ્યાનું જણાતું નથી તેમ જ ઉપર્યુક્ત કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી એટલે મૂલ્યાંકન અંગે હું કશું કહેતો નથી.

[૯] મુદ્રાશાસ્ત્ર

આ શાસ્ત્ર માટે તો કોઇ જૈને સંસ્કૃત કૃતિ રચી જ જણાતી નથી તો મૂલ્યાંકનની વાત જ શી કરવી?

[૧૨] વૈદ્યકશાસ્ત્ર: ૩૬ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૬૦૦— લ. વિ. સં. ૧૭૧૦)

વૈદ્યકને અંગે સાત કૃતિઓ **કલ્યાણકારક**માં નોંધાયેલી છે પરંતુ **વૈદ્યકગ્રંથ** તેમજ **કલ્યાણકારક** જે પૂજ્યપાદની રચના ગણાય છે તે પૈકી એકે આ સાત કૃતિમાં આવી જાય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. એને સ્વતંત્ર ગણીએ તો પૂજ્યપાદે ઓછામાં ઓછી ત્રણ અને વધારેમાં વધારે [૯૧]પાંચ કૃતિ રચેલી ગણાય કેમકે 'પૂજ્યપાદ' એવા કર્તાના નામવાળી કૃતિઓ પૈકી કેટલી એકકર્તૃક છે તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે. ઉપર્યુક્ત નવ કૃતિઓમાંની એક તે સમન્તભદ્રે રચેલો **સિદ્ધાન્ત-રસાયન-કલ્પ** છે. એ સૌથી પ્રાચીન જણાય છે. ત્યાર પછીનો વૈદ્યક ગ્રન્થ તે દિ. ઉગ્રસેનકૃત **કલ્યાણકારક** છે અને એ પ્રકાશિત છે એથી જ નહિ, પણ એ મદ્ય, મદ્ય અને માંસના સેવન વિના રોગીના રોગ દૂર કરવાની માહિતી પૂરી પાડે છે એ દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્ત્વનો છે. કોઇ શ્વેતાંબર કૃતિ વિક્રમની નવમી સદી પહેલાં— બલ્કે સત્તરમી સદી પહેલાં રચાઇ હોય એમ જણાતું નથી. એવી રીતે **યોગરત્નાકર** કરતાં વૈદ્યકની કોઇ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિ હોય એમ પણ જણાતું નથી.

પૃ. ૨૩૨માં નોંધાયેલી આઠ સંદિગ્ધ કૃતિ વિષે ચોક્કસ કંઇ કહી શકાય નહિ એટલે અવશિષ્ટ કૃતિઓ વિચારવાની રહે છે ખરી, પણ એ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મળ્યા વિના શું કહેવાય?

[૧૩] પાકશાસ્ત્ર: ૧ જૈન કૃતિ

(ઉ. વિક્રમની છઠ્ઠી સદી)

પોરાગમ એ પાકશાસ્ત્રની જ કૃતિ હોય તોપણ એ અનુપલબ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ એનો વિશિષ્ટ પરિચય પણ પૂરું પાડનારું કોઇ

૯૧ **શાલાક્યતન્ત્ર, વૈદ્યકગ્રન્થ, કલ્યાણકારક, નાડીપરીક્ષા** અને **નિદાનમુક્તાવલી.**

સાધન જણાતું નથી તો આ પરિસ્થિતિમાં પાકશાસ્ત્રને લગતી કૃતિના મૂલ્યાંકનની વાત જતી જ કરવી પડે ને?

[૧૪] વિજ્ઞાનઃ ૨૧ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૧૨૭૫—વિ. સં. ૧૮૦૦)

અમરચન્દ્રસૂરિકૃત કલાકલાપના વિષય વિષે આપણે અજ્ઞાત છીએ એટલે એ કૃતિને બાજુએ રાખતાં આ પ્રકરણમાં નોંધાયેલી સંસ્કૃત કૃતિઓને આપણે ચાર વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકીએઃ—

(૧) પશુ-પંખીનો પરિચય, (૨) ધનુર્વિદ્યા, (૩) રત્નો અને ધાતુની પરીક્ષા અને (૪) પ્રકીર્ણક.

આને અંગે અનુક્રમે ૮, ૨, ૪ અને ૬ કૃતિઓ છે.

મૃગ-પક્ષિ-શાસ્ત્ર જેવી કૃતિ વિરલ અને લગભગ ૭૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હોવાથી એ પહેલી તકે પ્રસિદ્ધ થવી ઘટે. વિશેષમાં એની સમીક્ષારૂપ લખાણ પ્રાણિવિદ્યાના કોઇ સહૃદય સમર્થ સાક્ષર પાસે તૈયાર કરાવવું ઘટે.

હાથી, ઘોડા અને કૂતરાને લક્ષીને અનુક્રમે ૧, ૩ અને ૨ કૃતિ યોજાઇ છે.

પશુપંખીની બોલી જાણવાની કળા પ્રાચીન સમયમાં વિકસિત થઇ હતી એમ જૈન કથાસાહિત્યમાં આવતા ઉલ્લેખો જોતાં જણાય છે. આ જાતના ઉલ્લેખો એકત્રિત કરાય તો આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પડે.

રત્નોની પરીક્ષા માટે ત્રણ કૃતિ છે. તેમાંની હીરાને લગતી કૃતિ તો કોઇ દિગંબરે યોજી છે.

રત્નપરીક્ષા તેમજ ધાતુપરીક્ષા વિક્રમની ચૌદમી સદીની કૃતિઓ છે એટલે તેમજ આજે પણ આ જ્ઞાન ગૃહસ્થ-જીવનમાં ઉપયોગી હોઇ

એના પ્રકાશનાર્થે પ્રબંધ થવો ઘટે.

આજે શાહી પહેલાંના જેવી બનતી નથી એમ મનાય છે તો તેનું કારણ વિચારવામાં **મષીવિચાર** જેવી કૃતિ કામમાં લઇ શકાય.

[૧૫] નીતિશાસ્ત્રઃ ૫૮ જૈન કૃતિ
(લ. વિ. સં. ૯૦૦—લ. વિ. સં. ૧૮૫૦)

આ નામના પ્રકરણમાં (૧) સામાન્ય નીતિ, (૨) સુભષિત, (૩) રાજનીતિ અને (૪) પ્રકીર્ણક એમ મુખ્ય ચાર વિષયને મેં સ્થાન આપ્યું છે અને એને અંગે અનુક્રમે [૯૨]૧૩, ૪૩, ૧ અને ૧ સ્વતંત્ર કૃતિનો પરિચય આપ્યો છે.

સામાન્ય નીતિને લગતી કૃતિઓ રચવાની શરૂઆત મોડામાં મોડી વિ. સં. ૯૦૦માં થઇ અને એ કાર્ય ચારેક સૈકા સુધી બંધ રહ્યા બાદ વિક્રમની ઓગણીમી સદી સુધી ચાલુ રહ્યું અને ત્યાર બાદ એ અટકી ગયું હોય એમ લાગે છે. આ વિષયની આદ્ય કૃતિ પ્રશ્નોત્તર શૈલીએ યોજાઇ છે. આવી બે જ કૃતિ જોવાજાણવામાં છે. એ બંનેનું નામ **પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા** છે.

આ વિષયના નિરૂપણમાં શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર એમ બંને ફિરકાનો ફાળો છે.

તિલકપ્રભસૂરિકૃત **નીતિશાસ્ત્ર** તો મળતું નથી એટલે બાકીની કૃતિઓમાં લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ વિમલસૂરિકૃત **પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા** આદ્ય સ્થાન ભોગવે છે, જ્યારે એ સિવાયની કૃતિઓમાં મલ્લિષેણકૃત **સજ્જન-ચિત્તવલ્લભ** જેવી નાનકડી કૃતિ તેમજ એથી મોટી એવી **રત્નમાલા**, **નીતિ-ધનદ** અને ઇન્દ્રનન્દિકૃત **નીતિસાર** નોંધપાત્ર જણાય છે.

---

૯૨ **લોકસંવ્યવહાર** નીતિશાસ્ત્રની કૃતિ હોય તો ૧૩ને બદલે ૧૪ જોઇએ.

સુભાષિતોને અંગે ૪૩ કૃતિઓ છે. આ પૈકી નિમ્નલિખિત ત્રણ કૃતિઓ આધુનિક શ્વેતાંબર મુનિવરોએ પ્રાચીન કૃતિઓમાંથી તારવી કાઢેલાં સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપ છેઃ—

હેમચન્દ્ર-વચનામૃત, સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર અને જૈન-સૂક્ત-સન્દોહ.

સુભાષિતોને લગતી કૃતિઓની રચનાનો પ્રારંભ વિ. સં. ૧૦૨૫ની આસપાસમાં થયો હોય એમ લાગે છે અને આ જાતની સ્વતંત્ર કૃતિની રચનાનું કાર્ય લગભગ વિ. સં. ૧૮૪૭ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

શ્વેતાંબરોમાં સિન્દૂરપ્રકરે અને દિગંબરોમાં **સુભાષિતરત્ન-સન્દોહે** આદરણીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે સમુચિત છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં સુભાષિતોને અંગે જેટલી કૃતિ રચાઇ છે એટલી અન્ય સદીમાં રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી.

સોળમા પ્રકરણમાં સુભાષિતોને લગતી કૃતિની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એ જોતાં અને આ વિષયની મહત્તા અને ગ્રાહકતા વિચારતાં મારી એ નમ્ર સૂચના છે કે આ જાતની પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત સમગ્ર જૈન કૃતિઓનાં પદ્યોનો એક કોશ **સુભાષિતરત્નભાંડાગારે** જેવા સ્વરૂપે તૈયાર કરવાનું કાર્ય કોઈ મુનિવરે ઉપાડી લેવું જોઇએ અને એનું પ્રકાશન કોઇ સમૃદ્ધ સંસ્થાએ સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણરૂપે કરવું જોઇએ.

રાજનીતિને અંગે એક જ ગ્રન્થ છે અને એ મહત્ત્વનો છે.

બુદ્ધિસાગર જેની પ્રકીર્ણક કૃતિ પણ ગણીગાંઠી હશે એટલે એના પણ તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન માટે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.

ત્રણ અને ચાર વિષયની એકકર્તૃક કૃતિઓ— લાક્ષણિક સાહિત્યના જે પંદર વિષયોને આ પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે એ દરેકને અંગે સંસ્કૃતમાં એકેક કૃતિ પણ રચી હોય એવા જૈન ગૃહસ્થ કે મુનિવર નથી અને એમાં કંઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કેમકે સામાન્ય રીતે

એક જ વ્યક્તિ એક કે બે જ વિષયની કૃતિ રચે એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. આથી અહીં હું લાક્ષણિક સાહિત્યના ત્રણ અને [૯૩]ચાર વિષયો પરત્વે કૃતિ રચનારનો અનુક્રમે ઉલ્લેખ કરું છું. તેમાં ત્રણને અંગે રચનાર નીચે મુજબ છે.:—

વ્યાકરણ, છંદ અને વૈદ્યક : પ્રણેતા પૂજ્યપાદ.

વ્યાકરણ, અલંકાર અને સંગીત : પ્રણેતા મંડન(મંત્રી).

ચાર વિષયો ઉપર કૃતિ રચનાર તરીકે બે વ્યક્તિઓ છે: (૧) કલિ૦ હેમચન્દ્રસૂરિ અને (૨) હર્ષકીર્તિસૂરિ. [૯૪]વ્યાકરણ, [૯૫]કોશ, [૯૬]છંદ અને [૯૭]અલંકાર એ ચાર વિષયો ઉપર 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ અને વ્યાકરણ, કોશ, વૈદ્યક અને નિમિત્ત એ ચારને અંગે હર્ષકીર્તિસૂરિએ કૃતિ રચી છે.

સૈકાદીઠ ફાળો

(૧) મહાવીરસ્વામીના જન્મસમય પૂર્વે લાક્ષણિક સાહિત્યની કોઈ કૃતિ સ્વતંત્ર સ્વરૂપે રચાઇ હોય તો તે આજે મળતી નથી.

(૨) ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૦ અને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭માં એકેક જૈન વ્યાકરણ રચાયું ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૨૦ સુધીમાં એટલે કે ૭૧૦ વર્ષ સુધીના ગાળામાં લાક્ષણિક સાહિત્યની એકે જૈન કૃતિ જોવાતી નથી.

(૩) ઇ. સ. ૧૨૦ના અરસામાં પાદલિપ્તસૂરિએ કૃતિઓ રચી પછી પૂજ્યપાદના સમય સુધી કોઇ કૃતિ રચાયેલી જણાતી નથી. આમ

૯૩ આથી વધારે વિષયની લાક્ષણિક સાહિત્યને લગતી કૃતિ કોઈ જૈને રચી નથી એટલે એનો નિર્દેશ કરવાનો રહેતો નથી.

૯૪ વ્યાકરણનાં પાંચે અંગ ઉપર એકેક કૃતિ, સૂત્રપાઠ ઉપર લઘુ અને બૃહદ્વૃત્તિ તથા ન્યાસ તેમજ ધાતુપાઠ, લિંગાનુશાસન અને ઉણાદિસૂત્ર ઉપર એકેક વૃત્તિ.

૯૫ કોશ ચાર છે: જુઓ પૃ. ૧૧૨. બે કોશ ઉપર સ્વોપજ્ઞ વિવરણ છે.

૯૬ આના ઉપર એક કૃતિ છે અને એ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત છે.

૯૭ આને અંગે એક કૃતિ છે અને તે વૃત્તિ અને તેના ઉપરની વૃત્તિ (super-commentary)થી અલંકૃત છે.

પાછો ત્રણ-ચાર સૈકાનો ગાળો પડે છે. વિ. સં. ૬૦૧થી વિ. સં. ૮૩૯ સુધી પણ આવી અંધકારમય સ્થિતિ પ્રાયઃ પ્રવર્તે છે.

(૪) વિ. સં. ૮૪૦માં હરિવંશપુરાણ રચાતાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ઠીક ઠીક ખેડાવા માંડે છે. તેમાં લ. વિ. સં. ૯૦૦માં 'યાપનીય' સંઘના તે સમયના અગ્રણી શાકટાયનથી 'યાપનીય સાહિત્ય' રચાય છે, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ થોડાક સૈકા બાદ બંધ પડે છે. વિશેષમાં 'યાપનીય' સંપ્રદાયની કોઈ વ્યક્તિ આજે પાંચેક સૈકાથી તો અસ્તિત્વ ધરાવતી જણાતી નથી.

(૫) લ. વિ. સં. ૧૦૮૦થી શ્વેતાંબર લાક્ષણિક સાહિત્યની રચનાના શ્રીગણેશ કોઈ એવા શુભ મુહૂર્તમાં મંડાયા કે એ પ્રવૃત્તિ આજ દિન સુધી ઓછેવત્તે અંશે ચાલુ રહેવા પામી છે.

(૬) વિક્રમની બારમી-તેરમી સદીમાં લાક્ષણિક સાહિત્યની લહાણી થતી જોવાય છે. એમાં 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિની પ્રવૃત્તિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. પછી કંઈક ઓટ આવે છે. આગળ જતાં વિક્રમની સત્તરમી સદી સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી ગાજી ઊઠે છે, જો કે એમાં મૌલિકતાની—સંગીન ઉમેરાની ન્યૂનતા જોવાય છે. યશોવિજયગણિ આ ન્યૂનતા નવ્ય ન્યાયની ઝમકવાળી કૃતિઓ રચી અમુક અંશે દૂર કરે છે. ત્યાર પછી તો એવું થોડુંક કાર્ય પણ ભાગ્યે જ કોઈએ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરત્વે કર્યું છે અને આજે કરે છે.

જૈન જગતના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે સ્પષ્ટ વિભાગ પડ્યા બાદ દિગંબરીય સાહિત્ય-ગગનમાંના 'પાઇય' દિગ્-વિભાગમાં જેમ કુન્દકુન્દાચાર્ય જેવો સમર્થ તેજસ્વી મહાતારક ઊગ્યો તેમ 'સંસ્કૃત' દિગ્-વિભાગમાં સમન્તભદ્ર ગણાય છે. આશાધર નામનો તારો આ મહાતારકોના હિસાબે ઓછો તેજસ્વી છે. એ આથમી જતાં એટલા યે તેજથી દિગંબરીય સંસ્કૃત દિગ્-વિભાગને પ્રકાશિત કરનાર કોઈ તારો આજદિન સુધીમાં ઊગ્યો હોય એમ જણાય છે ખરું ?

મૂલ્યાંકનનું કાર્ય પૂરું થયું છે એટલે પૃ. ૩૪માં સુચવાયા મુજબ હું "નિવેદન"નો અવશિષ્ટ અંશ રજૂ કરું છું:—

રચનાસમયની સૂચી— આ પ્રથમ ખંડમાં લાક્ષણિક સાહિત્યને અંગેની જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓના પ્રણેતાઓનો પરિચય આપતી વેળા મેં એ પ્રણેતાઓ પૈકી ઘણાખરાની અન્ય વિષયોની કૃતિઓ હોય તો તે કૃતિઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ સમગ્ર કૃતિઓના રચનાસમયની એક કામચલાઉ સૂચી મેં તૈયાર કરી છે. એ એકાંગી હોવાથી આગળ ઉપર ત્રીજા વિભાગના અંતમાં એવી બીજી બે સૂચી જે બીજા બે વિભાગો માટે મેં યોજી છે તેની સાથે એને ભેળવી દઇ ત્રણે વિભાગની એક અખંડ સૂચી આપવાનો ઇરાદો રાખું છું.

કર્તવ્ય— આર્ય સંસ્કૃતિરૂપ અખંડ તેલમાં તરબોળ એવી નાનીમોટી જૈન કલમરૂપ વાટોને પ્રતિભારૂપ દીપ–શિખા વડે પ્રજ્વલિત કરી દાતવતારૂપ ધૂમ્રથી રહિત જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ દસે દિશામાં સમુચિત સ્વરૂપે સબળ પ્રમાણમાં સતત પ્રસરતો જોવાની અભિરુચિ હરકોઈ જૈનને હોય જ. આથી એની પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપ જે કાર્ય કરવું જોઇએ તે એ છે કે જૈન ભંડારોના કાર્યવાહકો પોતપોતાના હસ્તકના ભંડારોમાંની હાથપોથીઓનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર યોગ્ય વિદ્વાનો દ્વારા તૈયાર કરાવી તેને સત્વર પ્રસિદ્ધ કરે. એ દ્વારા પંદરેક લાખ જેટલી જૈન હાથપોથીઓ જે આજે મોજુદ છે તેમાં પિરસાયેલી સામગ્રીની માહિતી મળતાં જૈન સાહિત્યના જ ઇતિહાસ ઉપર વેધક પ્રકાશ પડશે એટલું જ નહિ પણ આપણા આ સમગ્ર આર્યાવર્તના–ભરતભૂમિના સાહિત્યિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની પણ અનેક ગુંચો આપોઆપ ઉકલી જશે.

પ્રયાસ— જૈન ધર્મ એ આત્મોન્નતિનો અને સાથે સાથે વિશ્વની સાચી અને સનાતન શાન્તિ માટેનો રામબાણ ઉપાય છે. તેમ છતાં એના

સમુચિત અને સર્વાંગીણ પરિચય માટે આધુનિક યુગના માનસને અનુલક્ષીને જેવો જોઇએ તેવો વ્યાપક પ્રયાસ જૈન સમાજ તરફથી હજી સુધી તો થયો નથી. આવી શોચનીય પરિસ્થિતિ આ ધર્મના ધુરન્ધર અનુયાયીઓ દ્વારા રચાયેલા વિશાળ, વિવિધ, વેધક, ઉપયોગી અને ઉદાત્ત એવા જૈન સાહિત્ય પરત્વે પણ જોવાય છે. અરે આ સાહિત્યનાં એક સબળ અંગરૂપ સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરવો બાકી રહે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક તો એ દિશામાં માંડમાંડ એક પગલું માંડે છે. બાકી અહીં રજૂ કરાયેલી પદ્ધતિ ઉપરાંત બીજી અનેક પદ્ધતિએ આ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અને વિશેષતઃ [૯૮]સમગ્ર જૈન-સાહિત્યનો યથેષ્ટ પરિચય પૂરો પાડનાર મહાકાય ગ્રન્થ યોજાવો અને પ્રકાશિત થવો ઘટે. મારા આ વિચારના સમર્થનાર્થે તેમજ અન્ય જૈન સાહિત્યના સાચા સેવકોને એનો ભિન્ન ભિન્ન રીતે પરિચય કરાવવા માટે માર્ગદર્શનો મળે એ આશયથી ભારતીય સાહિત્યને અંગે તેમજ એના એક મહત્ત્વનાં વિભાગરૂપ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરત્વે અત્યાર સુધીમાં જે પ્રયાસો ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને જર્મનમાં થયાનું મારા જાણવામાં છે તેની હું અહીં નોંધ લઉં છું:—

(અ) ગુજરાતી

પ્રોફેસર એ. મેક્ડોનલ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ:[૯૯] પ્રો. મોહનલાલ પા. દવે (અનુવાદક), ૧૯૨૧.

૯૮,૨૧. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇએ પુષ્કળ પરિશ્રમ લઇને **જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ** એ નામનો ગ્રંથ આઠ વિભાગમાં—સિદ્ધસેનયુગ, હરિભદ્રયુગ, હેમયુગ, સોમસુંદરયુગ, હીરકયુગ અને યશોવિજયયુગ એ ૭ યુગમાં વિભક્ત કરીને આલેખ્યો છે. એમાં અનેક ગ્રંથોની નોંધ છે પણ એ મોટે ભાગે તો સંક્ષિપ્ત છે. વળી એમાં વિષયદીઠ કૃતિઓનો એકધારો પરિચય અપાયો નથી તેમજ દ્રાવિડ ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ મોટે ભાગે જતી કરાઈ છે. એથી વિશિષ્ટ પ્રયાસ માટે અવકાશ રહે છે.

૯૯ આ ગુજરાતી અનુવાદ "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ બઉાળ કમિટિ" તરફથી મુંબઇથી પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

(આ) હિન્દી

संस्कृत साहित्य का इतिहास (प्रथम भाग): कन्हैयालाल पोद्दार, १९३८.

संस्कृत वाङ्मय: बलदेव उपाध्याय, १९४५.

संस्कृत साहित्य का इतिहास: बलदेव उपाध्याय तथा गौरीशंकर उपाध्याय, १९४८.

संस्कृत साहित्यकी रूपरेखा: चन्द्रशेखर पाण्डेय तथा शान्तिकुमार व्यास, १९५१ (तृतीय संस्करण).

(ઇ) સંસ્કૃત

संस्कृतसाहित्येतिहासः (भाग १–२): हंसराज अग्रवाल, १९५१, १९५१.

(ઈ) અંગ્રેજી

A History of Sanskrit Literature:[૧૦૦] Arthur A. Macdonell, 1900.

A Short History of Indian Literature: Ernst Horrwitz, 1907.

The History of Indian Literature: Albrecht Weber, 1914.

Classical Sanskrit Literature: A. B. Keith, 1923.

A History of Ancient Sanskrit Literature: Max Müller, 1926.

A History of Indian Literature[૧૦૧] (Vols. I–II): Maurice Winternitz, 1927, 1933.

૧૦૦ આનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયેલો છે. જુઓ પૃ. ૬૯.

૧૦૧ આ ગ્રંથકારના મૂળ જર્મન ગ્રંથનો અંગ્રેજી અનુવાદ છે. એના અનુવાદક મિસિસ એસ. કેતકર અને મિસ એચ. કોન (Kohn) છે.

A History of Sanskrit Literature: A. B. Keith, 1928.

History of Sanskrit Literature: C. V. Vaidya, 1930.

A Short History of Sanskrit Literature: M. D. Chakravarty, 1936.

A Short History of Sanskrit Literature: K. N. Kaul, 1937.

Classical Sanskrit Literature: M. Krishnamacariar, 1937.

An Introduction to Classical Sanskrit: G. Shastri, 1943.

A Hand-Book of Classical Sanskrit Literature: U. V. Rao, 1946.

History of Sanskrit Literature (Vol. I): S. N. Dasgupta and S. K. De, 1947.

Sanskrit Literature: (The P. E. N. Books No. 12), K. Chadrasekharan and V. H. Subramania Sastri, 1951.

(ઉ) જર્મન

Geschichte der Indischen Litteratur (Vols. I–II[૧૦૨]): Maurice Winternitz, 1920, 1922

[૧૦૨] દ્વિતીય આ વિભાગમાં બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યનું નિરૂપણ છે.

જેમ આ પૃથ્વી મહાસાગરોથી અલંકૃત છે તેમ સંસ્કૃતિની સૃષ્ટિ પણ ભારતીય સાહિત્ય, યુરોપીય સાહિત્ય એમ જાતજાતના સાહિત્યરૂપ મહાસાગરોથી વિભૂષિત છે. ભારતીય સાહિત્યરૂપ મહાસાગર સંસ્કૃત, પાઇય અને દ્રાવિડ એમ ત્રણ ભાષામાં રચાયેલા વિવિધ, વિશાળ અને વરેણ્ય ગ્રન્થોરૂપ ત્રણ સમુદ્રથી પુષ્ટ બન્યો છે. આ સમુદ્રો પૈકી સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપ સમુદ્ર વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોની મહામૂલ્યશાળી કૃતિઓરૂપ સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા અને ભાગીરથીરૂપ સરિતાઓના સંગમસ્થાનરૂપ છે. આમ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય એ એક મોટી સરિતા છે, પરંતુ વિશ્વ-સાહિત્યરૂપ વિરાટ મહાસાગરને હિસાબે તો એ બહુ નાની ગણાય. અરે ભારતીય સાહિત્ય તો શું પણ સમગ્ર જૈન સાહિત્યને હિસાબે પણ એ નાની નદી છે. આને લઇને એનું સમુચિત મૂલ્યાંકન થવામાં મુશ્કેલી નડે તે સ્વાભાવિક છે. અજૈન વિદ્વાનોને હાથે જે ભારતીય સાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ આલેખાયા છે તેમાં આ નાનકડી નદીનો સમુચિત પ્રમાણમાં ભાવ પુછાવો રહી ગયો છે, અને એ સંકલનાઓના ઉદ્દેશ જોતાં તેમ થયું તેમાં કંઈ ખોટું પણ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં આ પુસ્તકની રચના આવશ્યક ગણાશે એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે. સાહિત્યની પ્રત્યેક નાની-મોટી નદીનાં યથાર્થ દર્શન કરાવનાર પુસ્તકો હોય તો એ ઉપરથી વિશ્વ-સાહિત્યરૂપ વિરાટ મહાસાગરનો પૂરતો ખ્યાલ મેળવવો સુગમ થઈ પડે એમ માની મેં આ દિશામાં યથામતિ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં જે ક્ષતિઓ અને ત્રુટિઓ જણાય તેના તરફ મારું સત્વર લક્ષ્ય ખેંચવા વિશેષજ્ઞો કૃપા કરશે તો અન્યત્ર એનો હું લાભ લઈ શકીશ અને સ્ખલનોનું પુનરાવર્તન થતું અટકશે.

ઋણ-સ્વીકાર— જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનો મને જે સુયોગ મળ્યો તે પ્રસ્તુત સંસ્થાના કાર્યવાહક મહાશયને મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી પ્રેરણાને અને એમના ગુરુવર્ય જૈનાચાર્ય શ્રીવિજય-

ધર્મસૂરિજીએ આપેલી સંમતિને આભારી છે. આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી જો એના અર્થીને લાભ થાય તો તે બદલ તેમણે આ સંસ્થાનો ઉપકાર માનવો ઘટે.

આ સમગ્ર પુસ્તક (ત્રણે વિભાગ) તૈયાર કરવામાં આ ક્ષેત્રમાં મારા પુરોગામીઓને હાથે જે જે વિષયને અંગે સબળ રચનાઓ થઇ છે એ સમગ્ર સામગ્રીનો તો હું લાભ લઇ શક્યો નથી, પરંતુ જે જે કૃતિઓ મને એક યા બીજા સ્વરૂપે અલ્પ કે અધિક અંશે સહાયક નીવડી છે તેના પ્રણેતાઓનો તેમજ એના પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉલ્લેખ કરી આભાર માનવાનું આ સ્થળે શક્ય નહિ હોવાથી હું એમનો સામુદાયિક સ્વરૂપે આભાર માનું છું. આ પુસ્તકમાં મેં જે અન્યાન્ય કૃતિઓનો તેમજ લેખો વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંથી મેં શેનો શેનો શી શી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે તે વિષયના નિષ્ણાતોને કહેવું પડે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ આ પુસ્તક માટે અમુક મર્યાદા નક્કી કરાયેલી હોવાથી એ વિષે હું ઉલ્લેખ કરતો નથી.

આ સમગ્ર પુસ્તકના બંને ખંડનાં તમામ પ્રકરણોને તેમજ લલિત અને દાર્શનિક સાહિત્ય અંગેના વિભાગોને કયા ક્રમે રજૂ કરવા તે વિષે વિચારોની આપલે કરવાની મને આવશ્યકતા જણાતાં એ કાર્યમાં મને અહીંની એમ. ટી.બી. કૉલેજના ભૂતપૂર્વ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ સાનંદ સહકાર આપ્યો હતો એટલે એની હું અહીં સાભાર નોંધ લઉં છું.

પરિશિષ્ટોનું લખાણ તપાસી જવામાં મને મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિજયજીએ જે સહકાર આપ્યો હતો તે બદલ હું એમનો ઋણી છું.

આ પુસ્તકના ત્રણે વિભાગની મુદ્રણાલય–પુસ્તિકા (press-copy) મારી પુત્રી ચિ. મનોરમા એમ. એ., બી. ટી. દ્વારા તૈયાર થઈ છે અને મારું મૂળ લખાણ એ સાથે મેળવી જવામાં અને પરિશિષ્ટો માટે નામોની તારવણી વગેરે કરવામાં મારી ધર્મપત્ની ઇન્દિરાએ મને સહાય કરી છે. આ બંને મારાં સ્વજનો હોઇ મારે એમનો ઉપકાર માનવો કે કેમ અને માનવો હોય તો શી રીતે એ પ્રશ્ન મને મુંઝવે છે એટલે આટલેથી જ હું વિરમું છું.

સાંકડી શેરી, ગોપીપુરા,
સુરત.
વિક્રમસંવત્ ૨૦૧૨
આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી
(તા. ૨–૮–'૫૬).

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

તા. ક.–(૧) "અનુલેખ"માં વ્યાકરણ વગેરે જે જે વિષયની વધારાની કૃતિનો પરિચય મેં આપ્યો છે તે તે વિષયની જૈન કૃતિઓની સંખ્યામાં તે પ્રમાણમાં વધારો સમજી લેવાનો છે.

(૨) સમગ્ર પુસ્તક તૈયાર કરી પ્રકાશનસંસ્થાને સોંપાયા પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો વગેરેને લગતા ઉલ્લેખો મેં આ ખંડના મુદ્રણ–કાર્ય દરમ્યાન કોઈ કોઈ વાર કર્યા છે એટલો કાલાનુક્રમદોષ (anachronism) હું સ્વીકારું છું.

(૩) ઉપોદ્ઘાતમાંનાં વિશેષનામોને પરિશિષ્ટ ૧–૩ પ્રમાણે વિભક્ત કરી મેં એની સૂચી તૈયાર કરી છે પણ અત્યારે તો એ છપાવાય તેમ નથી.

—હી. ર.

પૂર્તિ —ઉપોદ્ઘાતનું પૃ. ૭૨ સુધીનું લખાણ છપાઈ ગયા બાદ મને અલંકારચન્દ્રિકા અને અલંકારચૂર્ણિની જે એકેક હાથપોથી જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૭)માં નોંધાયેલી છે તે શ્રીમાણિક્યસાગરસૂરિજી પાસે જોવા મળી. અલંકારચન્દ્રિકાની હાથપોથીનો ક્રમાંક ૨૩૮૦ છે. એમાં ૬૭ પત્ર છે. એમાં અપ્પય્ય દીક્ષિતે રચેલી મનાતી અને કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી કુવલયાનન્દકારિકા નામની અજૈન કૃતિનું 'લક્ષ્યલક્ષણ' નામનું ૧૫૭ પદ્યનું પ્રથમ પ્રકરણ અપાયું છે. વિશેષમાં આ અજૈન કૃતિ ઉપર આશાધર ભટ્ટે અલંકારદીપિકા નામની જે વ્યાખ્યા રચી છે તેનું "ગુણદોષૌ બુધો"થી શરૂ થતું પદ્ય એમાં પત્ર ૧આમાં ત્રીજા પદ્ય તરીકે ગૂંથી લેવાયું છે. અંતમાં અપાયેલી પુષ્પિકામાં ભટ્ટ વિટ્ઠલસૂરિના પુત્ર રામચન્દ્રસૂરિના પુત્ર વૈદ્યનાથે અલંકારચન્દ્રિકા રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ હાથપોથીમાં કુવલયાનન્દકારિકાનાં પદ્યો લખતી વેળા એની અલંકારચન્દ્રિકા નામની ટીકા લખી શકાય એવી રીતે એ પદ્યો વચ્ચે કોરી જગ્યા રખાઇ છે ખરી પણ એ ટીકા એમાં લખાઇ નથી. એ ટીકા અનેક સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.[1] એ ટીકાના રચનાર અજૈન છે એટલે આ પુસ્તકમાં અલંકારચન્દ્રિકાનો ઉલ્લેખ જે મેં પૃ. ૧૭૮માં કર્યો છે તે રદબાતલ ગણી લેવો.

અલંકારચૂર્ણિની હાથપોથીનો ક્રમાંક ૧૭૮૯ છે. એમાં બાર પત્ર છે. એ દરેક પત્રની બન્ને બાજુએ લગભગ ૩૨ અક્ષરની એકેક પંક્તિ એવી તેર પંક્તિઓ છે. આની પુષ્પિકા જોતાં આ કૃતિનું ખરું નામ અલંકારાવચૂરિ છે. આ અવચૂરિ ૩૫૦ શ્લોક જેવડી અને ઓછામાં ઓછા પાંચ પરિચ્છેદ પૂરતી કોઈ કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક કૃતિની નાનકડી—૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે. આ અવચૂરિમાં મૂળ કૃતિના પ્રતીક અપાયાં છે. પ્રારંભિક ભાગ નીચે મુજબ છે:—

[1] જુઓ D C G C M (Vol XII, p. 182).

"अथ (र)सान् व्याचिख्यासुराह सानुपा० यथा भोज्यं शालिदालिप्रभृतिसाधुपाकेऽपि सूपकारेण निष्पादितेऽपि निर्लवणं सत् अनास्वाद्यं अस्वादु स्यात् तथैव काव्यं कुशलकविकृतमपि शृङ्गारादिरसरहितं अनास्वाद्यं न चतुरचेतांसि चमत्करोति"

પત્ર ૫ અમાં નીચે મુજબની પાંચમી પંક્તિ છે:—

"नायिकभेदानां लक्षणान्याह नीली० प्रिय०"

વિશેષ પ્રતીકો એકત્રિત કરાતાં મૂળ કૃતિ શી છે તે જણાવા સંભવ છે પણ અત્યારે એ કાર્ય મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. ગમે તેમ પણ આ અવચૂરિમાં એક સ્થળે (પત્ર ૧૨અમાં) જિનનો ઉલ્લેખ છે અને આ ટીકાનો 'અવચૂરિ' તરીકે નિર્દેશ છે એ જોતાં આ અવચૂરિ કોઈક જૈને રચ્યાનું ફલિત થાય છે.

યન્ત્રરાજ—આની એક આવૃત્તિની નોંધ મેં પૃ. ૬૨૨માં લીધી છે પણ એ આવૃત્તિની નકલ હજી સુધી તો મને મળી નથી. હાલમાં "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત **યન્ત્રરાજ** નામનું [1]પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી મેં "યન્ત્રરાજનું રેખાદર્શન" નામનો લેખ લખી એમાં **યન્ત્રરાજ** અને એની મલયેન્દુસૂરિકૃત ટીકા વિષે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. એ લેખ અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે એટલે આને અંગે અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું:—

યન્ત્રરાજ નામની સંસ્કૃત કૃતિ પાંચ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૭૩ (૭૧+૨), ૭, ૨૮, ૩ અને ૬૭ પદ્યો છે. કર્તાએ આદ્ય

૧ એમાં **યન્ત્રરાજ** ઉપરની મલયેન્દુસૂરિએ રચેલી ટીકા, વિશ્રામકૃત **યન્ત્રશિરોમણિ** તેમજ ચૌદ યંત્રને સ્થાન અપાયું છે. એનું સંપાદન અહીંના જોષી કૃષ્ણશંકર કેશવરામ રૈકવે કર્યું છે. એમને સટીક **યન્ત્રરાજ** તેમજ **યન્ત્રશિરોમણિનો** સંસ્કૃતમાં વિષયાનુક્રમ આપ્યો છે.

પદ્યમાં પ્રસ્તુત કૃતિને સદ્‌યન્ત્રરાજાગમ અને અંતિમ પદ્યમાં યન્ત્રરાજાગમ કહી છે. પાંચે અધ્યાયોનાં નામ સાન્વર્થ છે. એ નીચે મુજબ છે:—

ગણિત, યન્ત્રઘટના, યન્ત્રરચના, યન્ત્રશોધન અને યન્ત્રવિચારણા.

સર્વજ્ઞના ચરણકમળનો અને મદનસૂરિ નામના ગુરુનો હૃદયમાં પરામર્શ કરીને યન્ત્રરાજની રચના કરાઈ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં જ્યા, ક્રાન્તિ, દ્યુજ્યાના ફળ, સૌમ્ય યન્ત્ર અને યામ્ય યંત્રને અંગે છઇ અક્ષાંશોના ઉન્નત વલય-કેન્દ્રના વ્યાસાર્ધ, સાયન સૂર્ય દ્વારા બત્રીસ નક્ષત્રો અને ધ્રુવકો, નક્ષત્રોમાં દૃક્કર્મ ઇત્યાદિ લાવવાની રીત દર્શાવાઇ છે. બીજા અધ્યાયમાં યંત્રની રચનાનો પ્રકાર વિચારાયો છે. ત્રીજામાં યંત્રના ભેદો તેમજ સૌમ્ય યંત્ર વગેરેને અંગે કેટલાંક સાધનોની સમજણ અપાઇ છે. ચોથામાં યંત્રના શોધનનો વિચાર કરાયો છે. પાંચમામાં ગ્રહો અને નક્ષત્રોના અંશો લાવવાની રીત, બાર આંગળના શંકુ ઉપરથી સાત આંગળના શંકુની તેમજ સાત આંગળના શંકુ ઉપરથી બાર આંગળના શંકુની છાયા લાવવાની રીત તેમજ યંત્ર દ્વારા ભૌમાદિના ઉદય અને અસ્તનું જ્ઞાન એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઇ છે.

ટીકા—મલયેન્દુસૂરિએ આ સંસ્કૃત ટીકાની શરૂઆત એક પદ્યથી કરી છે. વળી પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે પણ એકેક પદ્ય છે. પાંચમા અધ્યાયને અંતે ત્રણ વધારાનાં પદ્યો છે. ટીકામાં વિવિધ કોષ્ટકો અપાયાં છે એથી એનું મહત્ત્વ વધ્યું છે.

—હી. ર.

બે બોલ

વર્ષો અગાઉ જાણીતા પીઢ કર્મઠ સાહિત્યકાર શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેસાઈકૃત 'જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' મેક્ડોનલકૃત 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' અને એના જેવાં અન્યાન્ય જૈન અજૈન પુસ્તકોને જોઈને એક સ્ફુરણા થયેલી કે પ્રાકૃત તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા જૈનધર્મના તમામ ગ્રન્થોનું, તેના પરિચય સાથે એક સંસ્કરણ તૈયાર થવું જોઈએ. તે પછી તો જેઓને શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ કોટિના ગણી શકાય, તેવા વિદ્વાનો, ખાસ કરીને અજૈન વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલાં ઇતિહાસ વિષયક પુસ્તકો અને તેમાંનાં પ્રકરણો આંખે ચઢવા માંડયાં, અને જ્યારે એમાં જૈન સાહિત્ય તેમજ તેના સાંસ્કૃતિક વિષય અંગેની અલ્પજ્ઞતા અને અજ્ઞાનતા જોઈ, ત્યારે તો તે માટે મને ભારે દુઃખ થયું અને આપણા શ્રીસંઘની બેદરકારી માટે શરમ પણ ઊપજી. અરે! કેટલાક લેખકોએ તો જાણે-અજાણે પણ, જૈનધર્મના મર્મની સમજણોના અભાવે, તેના સિદ્ધાન્તો અને સંસ્કૃતિને ભારે અન્યાય આપતી વિકૃત રજૂઆતો પણ કરેલી જોઈ; ત્યારે તો મારી પૂર્વોક્ત ભાવના બળવત્તર બની ગઈ. આમાં મને ચોક્કસપણે એ પણ લાગ્યું પહેલા અપરાધી જો કોઈ હોય તો તે જૈન ધર્મ-સંસ્કૃતિના ઉપાસકો તરીકે ગણાતા આપણે જ છીએ; જેમણે પોતાની અજોડ, અદ્ભુત, અનુપમ અને વિશ્વોપકારક સાહિત્યની કીમતી સમૃદ્ધિને, પ્રસિદ્ધિનો જોઈએ તેવો પ્રકાશ આપ્યો નથી. પરિણામે ભગવાન્ જિનેશ્વરદેવની મુદ્રાથી અંકિત, આપણા સંગીન અને મૌલિક સાહિત્યની પુનિત અને નિર્મળ ગંગા, યોગ્ય આત્માઓના હૃદય-નયપથસુધી બરાબર પહોંચી શકી નથી અને એનો સુયોગ્ય વિદ્વાનોને પણ, બહુ ઓછો લાભ મળ્યો છે. આમ છતાંયે મારે એ કહેવું જ જોઈએ કે આજ સુધીમાં

જેટલું જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને છેલ્લા દશકામાં તો આધુનિક દૃષ્ટિએ સંપાદિત થયેલું સાહિત્ય પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં બહાર પડી ચૂક્યું છે, છતાં આજના વિદ્વાન લેખકો તેને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચતા, નથી, સમજતા નથી અને ઉપર ઉપરથી વાંચીને ઇધર-તિધરથી ઉઠાવીને પોતાના ગ્રન્થમાં માત્ર બે ત્રણ પાનાં, જૈન-દર્શન, સાહિત્યને લગતાં લખવાનાં રાખ્યાં હોય તે ભરી દે છે અને પોતાની જાતને સંતોષ મનાવે છે. પણ આ રીતે પાનાં ભરવાથી માત્ર જૈન સાહિત્યને કયારેય ન્યાય કે સંતોષ આપી શકાતો નથી. અને આ જ કારણે બીજા નંબરના અપરાધી તરીકે હું લેખકોને સૂચવી શકું !

પણ હવે બન્નેએ નિરપરાધી બનવું જોઈએ. જૈનસંઘ તરફથી તો છેલ્લા દશ વર્ષમાં અનેકદેશીય સાહિત્ય બહાર 'પડ્યું' છે ને હવે એ દિશામાં સારા પ્રમાણમાં પ્રયત્નો જારી પણ છે. એટલે હવે લેખકોને પોતાનો ધર્મ બજાવવાનો રહે છે. એટલે કે તેઓએ જૈન સાહિત્યનો ઊંડા ઊતરીને મનનપૂર્વક ઠીક ઠીક અનુગમ કરવો જ જોઈશે એના મૌલિક ઉદ્દેશો ને ઉચ્ચતમ સિદ્ધાન્તો, એની પરિભાષાઓ ને અજોડ ખૂબીઓ અને વળી, એના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો વગેરેને, ખૂબ ખૂબ અર્થપૂર્ણ રીતે સમજવા જોઈશે.

જૈન દર્શન એ એક નિરાળું દર્શન છે. એની સર્વજ્ઞમૂલક ખૂબીઓ અનન્ય છે. મધ્યસ્થભાવે આમૂલચૂલક અધ્યયન કર્યા વિના એનું સાચું રહસ્ય લાધશે નહિ અને એનું સાંસ્કૃતિક ગૌરવ પણ સમજાશે નહીં. અન્ય સંસ્કૃતિઓના અધ્યયન સાથે ભારતની આ મહાન્ સંસ્કૃતિનું અધ્યયન નહિ થાય ત્યાં સુધી અન્ય સાંસ્કૃતિક અધ્યયનો અપૂર્ણ જ રહેશે અને વિદ્વાનોને તે ચમકતાં નહિ જ લાગે. આ વાત હું જ કહું છું. એમ નથી; પણ આજના માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ ધરાવનારા અજૈન વિદ્વાનો પણ આ જ હકીકતને જાહેરમાં જોરશોરથી કહે છે. એટલે અજૈન

વિદ્વાનોને મારી વિનંતિ છે કે તેઓ જરી-પુરાણા થયેલા અસત્ પૂર્વ ગ્રહોને હવે ઝડપથી છોડે, પરાયા ભાવને તિલાંજલિ આપે, અને જૈન સંસ્કૃતિનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરવા-કરાવામાં, પૂરતો રસ અને ઉત્સાહ દાખવે.

આ ઠેકાણે મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, આપણા કેટલાય ભારતીય વિદ્વાનોને એ પ્રતીતિ થઈ છે કે જૈન સાહિત્યમાં સાર્વદેશીય અને સાર્વક્ષેત્રીય હકીકતોનો અખૂટ ખજાનો ભર્યો છે. એટલે તે તરફ હવે તેઓનું ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું છે. તેઓ જૈન-સંસ્કૃતિના અધ્યયનમાં રસ લઈ રહ્યા છે, અને અધ્યયનની વિશિષ્ટ દિશાને ખુલ્લી કરી મોકળી કરી રહ્યા છે. અને તેમના જ હાથે—

"જૈનસંઘ પાસે વિપુલ સાહિત્ય સમૃદ્ધિ નથી, અને સાર્વદેશીય સાહિત્ય-સર્જન છે જ ક્યાં?"

ઈત્યાદિ જે જે ગેરસમજભર્યા અભિપ્રાયો, ખોટી રીતે બંધાયા હતા અને તેથી કેટલાકના હાથે જે અસંબદ્ધ વિધાનો બોલાયાં, લખાયાં અને છપાયાં હતાં, એનાં પરિમાર્જનની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે. એ ખરેખર! એ એક અતિઆનંદનો વિષય છે.

જૈનસંઘને મારી સૂચના છે-વિનંતિ છે કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિ, જૈન સંસ્કૃતિના પ્રકાશ અને પ્રચાર માટે તો એટલી અને એવી અનુકૂળ છે કે, જો જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને પ્રકાશ માટે, વિવિધ પ્રકારે હરણ-ફાળ ભરવામાં આવે તો જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વિશ્વભરમાં વહેતો કરી શકાય અને એ પ્રવાહ અનેક આત્માઓ ડૂબકી મારીને પાવન બની શકે! પણ અફસોસની વાત એ છે કે, વર્તમાન કલહ-કંકાસમાં અટવાઈ ગયેલા જૈનસંઘના સૂત્રધારોને પ્રચારનું મૂલ્ય સમજાયું જ નથી. અને જેઓને સમજાયું હશે તેઓ સક્રિય પ્રયત્નશીલ નથી. પરિણામે

વર્તમાનની સાનુકૂળ પરિસ્થિતિનો સર્વાંગી લાભ શ્રીસંઘ ઉઠાવી શકતો નથી એ બીના જેટલી ખેદજનક છે તેટલી જ દુઃખદ. છે આ દુઃખદ પરિસ્થિતિનો જલદી અંત લાવવો જોઈએ!

આટલી વાત તો પ્રાસંગિક હૈયે હતી, તેમાંથી થોડીક હોઠે આવી અને કલમે અહીં ટપકાવી.

હવે મૂળ મુદ્દા પર આવું.

આ પુસ્તક પ્રકાશક સંસ્થાના સૂત્રધારોને, વર્તમાન સમયમાં જાહેર પ્રજાને પોતાના સમૃદ્ધ વારસાનાં દર્શન કરાવવાની અને જૈનધર્મની સેવામાં પોતાનો યત્કિંચિત ફાળો નોંધાવવાની, જૈન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની પ્રૌઢતા, પ્રખરતા અને ગંભીરતા જોવાની ભાવના પ્રગટી અને જાણીતા સુરતનિવાસી, અનેક કૃતિઓના સંશોધક, સંપાદક અને અનુવાદક, વિદ્વાન લેખક શ્રીયુત હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયાને મળવાનું થયું ત્યારે તેઓએ પોતાના પ્રકાશિત પ્રાકૃત ભાષાના ઇતિહાસની જેમ, જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાની પ્રેરણા કરી, અને પોતાની પાસે તેની કાચી સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં હોવાનું પણ જણાવ્યું. અર્થાત્ આ વિષયમાં તેમણે ઘણી સારી તૈયારી બતાવી. પૂજ્ય ગુરુદેવો અને સંસ્થાના કાર્યકારોને આ વાત કરતાં, પ્રસ્તુત વાતને તેઓએ સહર્ષ વધાવી લીધી. પછી શ્રી. કાપડિયા સાથે, તેની રૂપરેખા, કાર્યમર્યાદા ને ગ્રન્થમર્યાદા નક્કી થઈ. પછી એમણે કાર્ય શરૂ કર્યું. રૂપરેખા તો ઠીક જળવાઈ, પણ બાકીની મર્યાદાઓ જળવાઈ ન શકી. ગ્રન્થમર્યાદા તો ત્રિગુણાધિક થઇ ગઈ, જેથી ત્રણ ખંડો પાડવાનું નક્કી થયું, અને પરિણામે સંસ્થા આજે તેનો પહેલો ભાગ જ પ્રસિદ્ધ કરી રહી છે. આ પ્રકાશન દ્વારા જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશાળતાનો અને તેની અનેકવિધ ખૂબીઓનો અર્થાત્ જૈન વિદ્વાનોએ વિદ્યા-કલા અને સાહિત્યના કેટકેટલાં ક્ષેત્ર

ઉપર કલમ ચલાવી છે તેનો ખ્યાલ મળશે, અને ઘણા ભ્રમો, અધૂરા ખ્યાલો દૂર થશે અને વળી આ પ્રકાશનથી જૈન-જૈનેતર વિદ્વાન વાચકોને પ્રચૂર માહિતીઓ અને અનુભવો પણ મળશે. આશા છે કે, જૈન-અજૈન જનતા, આવા ઉપયોગી પ્રયત્નનો જરૂર સમાદર કરશે.

આ ગ્રન્થમાં ઉઠાવેલા પ્રબલ પરિશ્રમ અંગે વિદ્વાન્ લેખક શ્રી કાપડિયાને સહર્ષ ધન્યવાદ આપું છું, અને તેમની જૈન સાહિત્યની શેષ સેવાઓનું વિધવિધ રીતે દર્શન કરાવવાની તેમની અખૂટ ભાવના સફળ બને એવી શુભેચ્છા સેવું છું.

આટલું કહ્યા બાદ એક વાતનું સંસૂચન કરવાનું ઉચિત સમજું છું તે એ કે—

ઇતિહાસ-સાહિત્ય વગેરે એવી ચીજ છે કે, એમાં પૂરેપૂરા નિર્ણયો લેવાયા જ છે એવું નથી હોતું. જે હોય છે તેમાં કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે સંપૂર્ણ રીતે સાચા ન પણ હોય, આનુમાનિક પણ હોય, ને છેવટે સંભવિત પણ રાખવામાં આવ્યા હોય. મારે અહીં એ કહેવું જોઈએ કે, વિદ્વાનોએ કેટલાક સંયોગોમાં ઉપરોક્ત સ્થિતિને માન્ય રાખી છે, પણ તે એવા સાધનો અને સાહિત્ય માટે કે જે અપ્રાપ્ય હોય અને જેની હકીકતો મળતી ન હોય! પરન્તુ આમાં, કેટલીક પ્રકાશિત અને લભ્ય કૃતિઓ માટે એવું બને ત્યારે તે કેમ ગમે? અને આથી અમુક કૃતિ પ્રત્યક્ષ રીતે એક માહિતી આપતી હોય ત્યારે આ પ્રકાશનમાં બીજી જ માહિતી જણાવાતી હોય! ક્યાંક ક્યાંક તો ઉલટી જ હકીકત પણ રજૂ થઈ હોય. વળી, કેટલીક પ્રાકૃત કૃતિઓને સંસ્કૃત માનીને, અજૈન કૃતિને જૈન ગણીને, પ્રકાશિત કૃતિને અપ્રકાશિત સમજીને પરિચય અપાયો છે. ક્યાંક અનૈતિહાસિક વિધાન પણ નજરે ચઢી જાય છે.

આ માટે આપણા માનનીય લેખક વિદ્વાને, થોડોક વધુ પરિશ્રમ કરીને. જો સંસ્થાઓની સૂચીઓ મેળવી લીધી હોત, અને થોડી વધુ જાંચ કરી હોત તો, સૂચિત ક્ષતિઓથી આ સંસ્કરણને જરૂર બચાવી શકાયું હોત! અને આવું અતિપરિશ્રમ અને વ્યય સાધ્ય પ્રકાશન, શહાદતો (References) ભરેલું પ્રામાણિક સાધન બની ગયું હોત!' અને આ ગ્રન્થ લખાવવા પાછળ સંસ્થાની જે ભાવના અને લક્ષ્ય હતું તે વધુમાં વધુ રીતે પાર પડ્યું હોત! અસ્તુ!

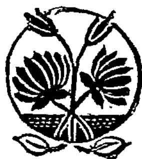
અન્તે જૈન શ્રીસંઘને વિનંતિ કે, સંઘના પ્રત્યેક અંગને, પોતાની અણુમોલ સાહિત્ય સંપત્તિનું દર્શન થાય અને તેમાંથી અનેકવિધ કલ્યાણકર પ્રેરણાઓ મેળવે; એ માટે આ પ્રકાશનને જરૂર વસાવી લે અને એથી સંસ્થાને પણ બીજો ભાગ બહાર પાડવામાં પ્રોત્સાહન મળશે.

માટુંગા (મુંબઈ)
જેઠસુદિ પૂર્ણિમા
વિ. સં. ૨૦૧૦

યશોવિજય

અનુક્રમણિકા

वीतरागस्तवः ॥

यः परात्मा परंज्योतिः, परमः परमेष्ठिनाम् ।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तादामनन्ति यम् ॥१॥
सर्वे येनोदमूल्यन्त समूलाः, क्लेशपादपाः ।
मूर्ध्ना यस्मै नमस्यन्ति, सुरासुरनरेश्वराः ॥२॥
प्रावर्त्तन्त यतो विद्याः, पुरुषार्थप्रसाधिकाः ।
यस्य ज्ञानं भवद्-भावि-भूतभावावभासकृत् ॥३॥
यस्मिन् विज्ञानमानन्दं, ब्रह्म चैकात्मतां गतम् ।
स श्रद्धेयः स च ध्येयः, प्रपद्ये शरणं च तम् ॥४॥
तेन स्यां नाथवाँस्तस्मै, स्पृहयेयं समाहितः ।
ततः कृतार्थो भूयासं, भवेयं तस्य किङ्करः ॥५॥
तत्र स्तोत्रेण कुर्यां च, पवित्रां स्वां सरस्वतीम् ।
इदं हि भवकान्तारे, जन्मिनां जन्मनः फलम् ॥६॥
क्वाहं पशोरपि पशुर्वीतरागस्तवः क्व च ।
उत्तितीर्षुररण्यानीं, पद्भ्यां पङ्गुरिवास्म्यतः ॥७॥
तथापि श्रद्धामुग्धोऽहं, नोपालभ्यस्स्खलन्नपि ।
विशृङ्खलाऽपि वाग्वृत्तिः, श्रद्दधानस्य शोभते ॥८॥
श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः ।
कुमारपालभूपालः, प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥९॥

× × ×

तव चेतसि वर्तेऽहमिति वार्तापि दुर्लभा।
मच्चित्ते वर्तसे चेत्त्वमलमन्येन केनचित् ॥१॥

निगृह्य कोपतः कांश्चित्, कांश्चित् तुष्ट्याऽनुगृह्य च।
प्रतार्यन्ते मृदुधियः, प्रलम्भनपरैः परैः ॥२॥

अप्रसन्नात् कथं प्राप्यं, फलमेतदसङ्गतम्।
चिन्तामण्यादयः किं न, फलन्त्यपि विचेतनाः ॥३॥

वीतराग! सपर्यास्तवाज्ञापालनं परम्।
आज्ञाऽऽराद्धा विराद्धा च, शिवाय च भवाय च ॥४॥

आकालमियमाज्ञा ते, हेयोपादेयगोचरा।
आश्रवः सर्वथा हेय उपादेयश्च संवरः ॥५॥

आश्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥६॥

इत्याज्ञाराधनपरा अनन्ताः परिनिर्वृताः।
निर्वान्ति चान्ये क्वचन, निर्वास्यन्ति तथाऽपरे ॥७॥

हित्वा प्रसादनादैन्यमेकयैव त्वदाज्ञया।
सर्वथैव विमुच्यन्ते, जन्मिनः कर्मपञ्जरात् ॥८॥

* * *

पादपीठलुठन्मूर्ध्नि मयि पादरजस्तव।
चिरं निवसतां पुण्यपरमाणुकणोपमम् ॥१॥

मद्दृशौ त्वन्मुखासक्ते, हर्षबाष्पजलोर्मिभिः।
अप्रेक्ष्य प्रेक्षणोद्भूतं क्षणात् क्षालयतां मलम् ॥२॥

त्वत्पुरो लुठनैर्भूयान्मद्भालस्य तपस्विनः।
कृतासेव्यप्रणामस्य प्रायश्चित्तकिणावलिः ॥३॥

मम त्वद्दर्शनोद्भूताश्चिरं रोमाञ्चकण्टकाः।
नुदन्तां चिरकालोत्थामसद्दर्शनवासनाम् ॥४॥

त्वद्वक्त्रकान्ति ज्योत्स्नासु, निपीतासु सुधास्विव।
मदीयैर्लोचनाम्भोजैः प्राप्यतां निर्निमेषता ॥५॥

त्वदास्यलासिनी नेत्रे त्वदुपास्तिकरौ करौ।
त्वद्गुणश्रोतृणी श्रोत्रे, भूयास्तां सर्वदा मम ॥६॥

कुण्ठापि यदि सोत्कण्ठा, त्वद्गुणग्रहणं प्रति।
ममैषा भारती तर्हि, स्वस्त्येतस्यै किमन्यया? ॥७॥

तव प्रेष्योऽस्मि दासोऽस्मि सेवकोऽस्म्यस्मि किङ्करः।
ओमिति प्रतिपद्यस्व, नाथ! नातः परं ब्रुवे ॥८॥

श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः।
कुमारपालभूपालः, प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥९॥

[कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यप्रणीत-
वीतरागस्तोत्र. प्र. १, १९, २०.]

यो विश्वं वेद वेद्यं जननजलनिधेः भङ्गिनः पारदृश्वा,
पौर्वापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलङ्कं यदीयम्।
तं वन्दे साधुवन्द्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषन्तं,
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥४॥

[स्तुतिकाराः श्रीहेमचन्द्राचार्याः]

श्रीवीतरागाय नमः ॥

....જૈન....
સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧ : સાર્વજનીન સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ : પ્રાસ્તાવિક

ભાષાના ઉદ્ભવનો સમય—'જગત્ એટલે શું ?' અને 'એ ક્યારથી ઉદ્ભવ્યું ?' એ બાબત વિવિધ મંતવ્યો પ્રવર્તે છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું—રસાયણશાસ્ત્રીઓનું માનવું એ છે કે પુદ્ગલ (matter) અવિનાશી છે. આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે પુદ્ગલાત્મક જગત્ અનાદિ અનંત છે. જૈન દર્શનનું પણ મંતવ્ય આ જ છે, પરંતુ પુદ્ગલરૂપ નિર્જીવ પદાર્થ કાલાંતરે—ભલે યુગોના યુગો—કલ્પોના કલ્પો પછીથી યે

સજીવ બન્યો અને બને છે એ આધુનિક જીવનશાસ્ત્ર (biology)ના મત સાથે તો એ મળતું આવતું નથી.

આપણે આજે જે પૃથ્વી ઉપર જીવીએ છીએ એ પૃથ્વીનું આયુષ્ય આશરે અઢી અબજ વર્ષનું છે, એમ સર જેઇમ્સ જીન્સ જેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. વિશેષમાં એમની માન્યતા મુજબ મનુષ્ય અને વાનરના એક જ જાતના પૂર્વજોનો ઉદ્ભવ થયાને ઘણું કરીને ત્રણથી સાડાત્રણ કરોડ વર્ષો વ્યતીત થયાં છે.[1] વળી આ પૃથ્વી ઉપર વસતા બધા જ મનુષ્યોનો જે એક જ જાતમાં સમાવેશ કરાય છે તે જાતની ઉત્પત્તિ લગભગ દસ લાખ વર્ષો પહેલાં થયેલી મનાય છે.[2]

કેટલાક આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓનું એમ માનવું છે કે આજે જે [3]અનેક પ્રકારની ભાષાઓથી આપણે આ પૃથ્વી ઉપર રહેનારા માનવીઓ પરિચિત છીએ તે પ્રથમથી જ આ જ સ્વરૂપે હતી નહિ, પરંતુ ધીરે ધીરે વિકસિત થયેલી છે. આ હિસાબે મનુષ્યને વાચા ફૂટતાં અને એ વાણી સાહિત્યની ભાષા તરીકે ઘડાતાં એકાદેક લાખ વર્ષો વ્યતીત થયાં હશે. એ હિસાબે સાહિત્યની પ્રથમ કૃતિ આઠેક લાખ વર્ષો ઉપર ઉદ્ભવેલી ગણાય. જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે તો મનુષ્ય-જાતિ અનાદિ કાળથી છે અને અનંત કાળ સુધી રહેવાની છે. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યની વાણીની શરૂઆત મનુષ્ય તરીકેના

---

૧ જુઓ પ્રો. ડૉ. રતિલાલ દેવચંદ આડતિયાનું સને ૧૯૫૧નું "માનવ ઉત્પત્તિ અને વિકાસ" નામનું ભાષણ (પૃ. ૧૯). આ ભાષણ સને ૧૯૫૦ અને ૧૯૫૧નાં અન્ય ભાષણો સહિત મુંબઈની "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી" તરફથી સને ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયેલાં છે.

૨ જુઓ ઉપર્યુક્ત ભાષણ (પૃ. ૧૯).

૩ જાતજાતની ભાષાઓ અને બોલીઓના—૬૯૨ પ્રકારની વાણીના નમૂના The Gospel in Many Tonguesમાં જોવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં છપાયેલા આ પુસ્તકમાં વિવિધ લિપિના પણ નમૂના છે.

એ જીવના જન્મ બાદ 'ભાષા–પર્યાપ્તિ' નામ-કર્મના ઉદયકાળથી થાય છે એમ પણ એ માને છે.

ભાષાનું વર્ગીકરણ—જૈન દૃષ્ટિ સમગ્ર ભાષાઓને સંસ્કૃત અને પાઇય (પ્રાકૃત) એમ બે વિભાગોમા વિભક્ત કરે છે.[૧] આનો એક રીતે વિચાર કરીએ તો 'સંસ્કૃત' ભાષા એ પાઇય ભાષાનું વ્યાકરણાદિની દૃષ્ટિએ—શિષ્ટતાદિની અપેક્ષાએ ઘડાયેલું સ્વરૂપ છે. આ હિસાબે તો સંસ્કૃત ભાષા પાઇયની જેમ અનાદિ કાળની ઠરે. અહીં જે 'સંસ્કૃત સાહિત્ય'નો વિચાર કરવાનો છે તેને આ અનાદિકાલીન સંસ્કૃત સાથે સીધો સંબંધ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર દુનિયામાં આજે જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કૃતિ તરીકે ઋગ્વેદનાં અમુક મંડળો અને કેટલીક વાર અથર્વવેદનો અમુક ભાગ ગણાવાય છે એ 'વૈદિક' ભાષા સાથે પણ સાક્ષાત્ નિસ્બત નથી. આ વૈદિક ભાષાનાં વિવિધ પરિવર્તનો થયાં છે. ઋગ્વેદ વગેરે વેદો જે ભાષામાં ગ્રન્થસ્થ સ્વરૂપે આજે આપણને ઉપલબ્ધ છે, એ ભાષાની નાની બેનરૂપ 'અવેસ્તા' ભાષામાં લખાયેલા પારસીઓના ધાર્મિક ગ્રંથોની તેમજ વેદોના પ્રણયન–કાલ પછીના રચાયેલા [૨]બ્રાહ્મણોની ભાષા ઋગ્વેદ આદિની ભાષાથી થોડીઘણી ભિન્નતા ધરાવે છે. આ બ્રાહ્મણો પૈકી કેટલાકથી તો યાસ્કનું નિરુક્ત અર્વાચીન છે જ. એની ભાષા એ પ્રાચીન બ્રાહ્મણોથી અંશતઃ ભિન્ન છે. યાસ્કે નિરુક્તની ભાષાને 'ભાષા' કહી છે. આ નિરુક્તની રચના બાદ ઉપનિષદોનું સર્જન થયું છે. આગળ જતાં કોઇ કોઇ વિદ્વાનના મતે ઇ. સ.ની પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં અને અન્ય કેટલાકના મતે ઇ. સ.ની પૂર્વે ચોથી સદીમાં પાણિનિ થયા. એમણે **અષ્ટાધ્યાયી** નામનું વ્યાકરણ રચી એમના સમયમાં શિષ્ટ જનોમાં

૧ જુઓ ઠાણ (ઠા. ૭; સુત્ત ૫૫૩; પત્ર ૩૯૪અ.)

૨ યજ્ઞપ્રસંગે કામમાં લેવાતા મંત્રોના ઉપયોગ અને અર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં આ એક જાતનાં વિવરણ છે.

બોલાતી ભાષાને નિયંત્રિત કરી. આ ભાષાને 'વૈદિક' યાને 'છાંદસ' ભાષાથી ભિન્ન બતાવવા તેમજ એમાંથી એની ઉત્પત્તિ સૂચવવા લૌકિક (classical) સંસ્કૃત એવું નામ આધુનિક વિદ્વાનોએ આપ્યું છે. આ વ્યાકરણમાં નહિ નોંધાયેલા એવા કેટલાક પ્રયોગો [1]ભાસની કૃતિઓમાં મળે છે. તેમ છતાં એની પણ ભાષા તો આ લૌકિક સંસ્કૃત જ છે, અને **ભાસ** પછી થયેલા દરેક સંસ્કૃત ગ્રંથકારની ભાષા આ જ રહી છે. આજે પણ આ ભાષામાં પુસ્તકો રચાય છે (નહિ કે વૈદિક ભાષામાં) અને પ્રસંગવશાત્ ભાષણો અપાય છે એટલે આ દૃષ્ટિએ તો આ ભાષા જીવતીજાગતી જ છે. એ મૃત ભાષા (dead language) ન જ ગણાય અને ગણાવી પણ ન જ જોઇએ.

જૈન લિપિબદ્ધ સાહિત્ય શ્રમણ ભગવાન **મહાવીરસ્વામી** (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭) પૂર્વેનું મળતું નથી. એ રીતે વિચારતાં જૈનોને હાથે સંસ્કૃતમાં લખાયેલી તમામ કૃતિઓ અશ્વઘોષ, **ભાસ** વગેરેના ગ્રંથોની પેઠે લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે.

ભાષા કોની ?—ભાષા એ તો વિચારોને વ્યકત કરવાનું એક વાહન છે (અને એ પણ સર્વાંશે સંપૂર્ણ નથી) તો પછી અમુક ભાષા તે અમુક લોકોની કે અમુક સંપ્રદાયની છે એમ કેમ કહેવાય ? જે કોઈ જે ભાષા બોલે, એમાં વિચાર કરે અને લખે તેની તે ભાષા ગણાય. તેમ છતાં એવો ભ્રમ સેવાતો જોવાય છે કે જાણે 'વૈદિક' ભાષા અર્થાત્ વેદાદિની સંસ્કૃત ભાષા તે બ્રાહ્મણોની જ, 'અવેસ્તા–પહેલવી' તે પારસીઓની જ, 'પાલિ' તે બૌદ્ધોની જ અને 'અદ્ધમાગહી' (અર્ધમાગધી) તે જૈનોની જ ભાષા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સાચી નથી એ મેં **પાઇય**

૧ એમની કૃતિઓમાં કેટલેક સ્થળે 'અપાણિનીય' ગણાય એવા પ્રયોગો છે. જુઓ **ભાસનાટકચક્ર**નું દ્વિતીય પરિશિષ્ટ (પૃ. ૫૬૯–૫૭૩).

(પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં સૂચવ્યું છે. એમાં મેં મરહટ્ટી અને સોરસેણીના ભેદ ગણાવતાં 'જઘણ' વિશેષણ જે વાપર્યું છે તે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના કથનને અનુલક્ષીને છે.

'જૈન' સંસ્કૃત—બ્લૂમફીલ્ડે જૈનોની કેટલીક સંસ્કૃત કૃતિઓની ભાષાને 'જૈન સંસ્કૃત' કહી છે. એનું કારણ એ છે કે એ ભાષા **અષ્ટા**ને સર્વાંશે અનુસરતી નથી એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર અ૦મા૦નો—પાઇય ભાષાનો પાસ જોવાય છે. તેમ છતાં આ ભાષા [1]"आदुं च मरचां" જેવા શ્લોક દ્વારા સૂચિત બનાવટી સંસ્કૃત નથી જ.

ખરેખરી સંસ્કૃત ભાષા ગણાય એવી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો જૈનોને હાથે રચાયેલા છે. એના હિસાબે "घोटके चटितः" જેવા "જૈન સંસ્કૃત"માં બહુ ઓછા ગ્રંથો—ગ્રંથાંશો છે. એની પણ હું અહીં નોંધ લેનાર છું.

મર્યાદા—અત્યાર સુધીમાં જેટલી કૃતિઓ આ દેશના કે અન્ય દેશના કોઈ પણ માનવીને હાથે રચાઈ છે તે નિરવધિ કાળ પર્યંત સચવાઈ જ રહે એમ બને જ નહિ. આથી તો આપણને અનેક ગ્રંથકારોની કૃતિ

---

१ "आदुं च मरचां लसणं च लीम्बुं
घाणाश्च जीरूं सीठुं नाखी देवुं ।
पापाणमध्ये परिमर्दयामि
इदं प्रमाणे चटणी भवन्ति ॥"

આવાં અન્ય ઉદાહરણો માટે—સંસ્કૃતાભાસના નમૂના માટે જુઓ મારો "ગુજરાત-મિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ"ના તા. ૧૮-૫-'૪૭ના અંકમાં પ્રકાશિત થયેલો લેખ નામે "બનાવટી સંસ્કૃત".

આજે મળતી નથી. જૈન સાહિત્ય પૂરતો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જન્મ પૂર્વે કોઈ સાર્વજનીન જૈન કૃતિ રચાઈ હોય તો તે જળવાઈ રહી નથી. વળી ધાર્મિક સાહિત્યને અંગે પણ એમની પૂર્વે થઈ ગયેલા 'પુરુષાદાનીય' પાર્શ્વનાથ (ઇ. સ. પૂર્વે ૮૭૭–ઇ. સ. થી પૂર્વે ૭૭૭)ના તીર્થમાં રચાયેલી દ્વાદશાંગી પણ સચવાઈ રહી નથી. હા, એમ બન્યું હોય કે એમાંના કેટલાક ભાગોને વિનયમૂર્તિ ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે અગિયારે ગણધરોએ જે જે એકેક દ્વાદશાંગી રચી તે પૈકી સુધર્મસ્વામી નામના પાંચમા ગણધરકૃત દ્વાદશાંગીમાં સ્થાન અપાયું હોય. આવા ભાગો કઈ ભાષામાં હશે અને એ કયા હશે? એનો સર્વમાન્ય નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપવાનું કોઈ સાધન જણાતું નથી. પાંચમા ગણધરે રચેલી દ્વાદશાંગી પણ સર્વાંશે આજે ઉપલબ્ધ નથી. **દિટ્ઠિવાય** નામનું બારમું અંગ આજે મળતું નથી. એનો મહત્ત્વનો અને મહાકાય વિભાગ નામે 'પુવ્વગય' લુપ્ત થયો છે. એના ચૌદ વિભાગરૂપ ચૌદ 'પુવ્વ' (પૂર્વ) સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયાં હોવાની માન્યતાનું સમર્થન પ્રાચીન અવતરણરૂપ એકાદ બે પદ્યો અને ખાસ કરીને તો પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચેલા **પ્રભાવકચરિત** (શૃંગ ૮, શ્લો. ૧૧૩)માં કરેલા નિર્દેશ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે, પરંતુ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત **વિસેસાવસ્સયભાસગત** નિહ્નવ-વાદને અંગે 'મલધારી' હેમચન્દ્રસૂરિએ એમની ટીકામાં પુવ્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયેલી જે પંક્તિઓ આપી છે એ તો પાઇય ભાષામાં છે તેનું કેમ? એમ એની વિરોધનો સૂર પણ ઉઠાવી શકાય તેમ છે.[૧] આવી પરિસ્થિતિમાં પણ ચૌદ પુવ્વની મોટા ભાગની ભાષા સંસ્કૃત હશે એમ માની લઇએ તો પણ એ ભાષામાં કયા કયા વિષયો ચર્ચાયા હશે

૧ આ ચર્ચા માટે જુઓ મારાં પુસ્તકો નામે A History of the Canonical Literature of the Jainas (પૃ. ૮૯–૯૦) અને **આગમોનું દિગ્દર્શન** (પૃ. ૨૧૨–૨૧૩).

તેનો નિર્ણય કરવા માટે આશરે પંદરસો વર્ષ પૂર્વેનું કોઈ સાધન જણાતું નથી. આથી કરીને ઉપલબ્ધ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની કોઇ પણ કૃતિ ઇ. સ.ના પહેલા સૈકાની પૂર્વે રચાયેલી છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. આથી તો આ પુસ્તકમાં જે વિવિધ વિષયોની કૃતિઓ હું વિચારવા ઇચ્છું છું તેની એક કાલ-મર્યાદા આ પ્રમાણેની છે. જ્યારે બીજી કાલ-મર્યાદા તરીકે મેં પહેલાં તો 'ન્યાયાચાર્ય' 'ન્યાયવિશારદ' યશોવિજયગણિનો લગભગ વિ. સં. ૧૭૪૩ સુધીનો જીવન-કાળ પસંદ કર્યો હતો (કેમકે એમના સ્વર્ગવાસ પછી ભાગ્યે જ કોઇ નોંધપાત્ર જૈન મૌલિક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચાયેલી હશે) પરંતુ સાહિત્યના ઇતિહાસના કેટલાક આધુનિક લેખકોએ પોતાના સમય સુધીની કૃતિઓનો પરિચય આપ્યો છે એથી તેમજ એ દ્વારા છેલ્લાં અઢીસો વર્ષ દરમ્યાન કઈ જાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ વેગ પકડ્યો છે તેનો ખ્યાલ આપવો ઉચિત જણાવાથી હું પ્રથમ વિચારને છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં અહીં (સુરતમાં) જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરના શિષ્યરત્ન આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિજીનું આગમન થતાં તેમની ઇચ્છા પણ આજ દિન સુધીની સમુચિત કૃતિની નોંધ લેવાય તો સારૂં એવી હોવાથી મેં કાલ-મર્યાદા લંબાવી છે, જો કે પ્રકાશક તરફથી નક્કી કરાયેલી પૃષ્ઠસંખ્યામાં રહીને કામ કરવાનું હોવાથી મુખ્ય મુખ્ય કૃતિઓની પ્રસંગોપાત્ત નોંધ લઈ સંતોષ માનવો પડ્યો છે— પૂર્વગામી ગ્રંથોની પેઠે પરિચય આપવાનું માંડી વાળવું પડ્યું છે.

વર્ગીકરણ—જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ ભારતવર્ષની વિવિધ ભાષાઓમાં કૃતિઓ રચી છે. એમના મહામૂલ્યશાળી ઉપલબ્ધ આગમો અ૰મા૰માં રચાયેલા હોવા છતાં એમણે સંસ્કૃત ભાષાને પણ સમુચિત સ્થાન આપવામાં સંકોચ રાખ્યો નથી. વિશેષમાં જે કોઇ ગ્રંથ પોતાના શિષ્યાદિના પઠનપાઠન માટે ઉપયોગી લાગ્યો તેના ઉપર તેમજ અન્ય રીતે પણ જે મહત્ત્વનો જણાયો તેના ઉપર એમણે વિવરણ રચ્યાં છે. પછી

કેમકે એ આચાર્ય 'પ્રાચ્ય' અને 'ઉદીચ્ય' એવી બે શાખાઓનો ભેદ દર્શાવતાં વીસેક આચાર્યોનાં નામ ગણાવે છે. એમાં **શાકટાયન**, **ગાર્ગ્ય** અને **શાકલ્ય** એ નામો સુપ્રસિદ્ધ છે. આ **શાકટાયને** તો દરેક શબ્દની નિષ્પત્તિ ધાતુમાંથી માની છે. આમ આપણા દેશમાં વ્યાકરણનું ક્ષેત્ર ઓછાંમાં ઓછાં ચારેક હજાર વર્ષોથી ખેડાયું છે, અને જાતજાતનાં વ્યાકરણો રચાયાં છે.

ઇન્દ્ર (ઐન્દ્ર) વ્યાકરણ—

[૧]

પાણિનિકૃત **અષ્ટા૦** (અધ્યાય ૧, પાદ ૧, સૂ. ૧) ઉપરના મહાભાષ્ય (આહ્નિક ૧)માં પતંજલિએ કહ્યું છે કે **બૃહસ્પતિ**એ દિવ્ય સહસ્ર વર્ષો સુધી[1] પદે પદે કહેલા શબ્દોનું શબ્દ–પારાયણ કર્યું અર્થાત્ એકેક શબ્દ છૂટો છૂટો કર્યો.[2] **તૈત્તિરીયસંહિતા** (૬–૪–૭)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:–

"वाग् वै पराच्यव्याकृताऽवदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन्-इमां नो वाचं व्याकुर्विति।...तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्॥"

આની વ્યાખ્યા **સાયણાચાર્યે** આપી છે. એને લક્ષ્યમાં લેતાં એમ કહી શકાય કે પુરાતન સમયમાં વાણી અવ્યાકૃત એટલે કે વ્યાકરણ સંબંધી પ્રકૃતિ, પ્રત્યય આદિ સંસ્કારોથી રહિત અખંડિત પદરૂપ બોલાતી હતી. દેવોએ (પોતાના રાજા) ઇન્દ્રને એને વ્યાકૃત એટલે પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેના સંસ્કારવાળી બનાવવા કહ્યું. ઇન્દ્રે એ ઉપરથી એ વાણી

---

૧ **પ્રક્રિયાકૌમુદી** (ભા. ૧, પૃ. ૭) પ્રમાણે આટલાં વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવા છતાં ઇન્દ્ર શબ્દ–પારાયણનો પાર પામી શક્યો નહિ.

૨ જુઓ "આનંદાશ્રમ ગ્રંથાવલી" (ભાગ ૮), ગ્રંથાંક ૪૨નું પૃ. ૪૧૧૯.

વચમાંથી તોડીને વ્યાકૃત બનાવી. આમ ઇન્દ્રે વ્યાકરણ રચ્યું. એને ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ, ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ તેમજ ઐન્દ્ર-તન્ત્ર તરીકે ઓળખાવાય છે. જેમ વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રવક્તા તરીકે બ્રહ્માનો નિર્દેશ કરાય છે તેમ વ્યાકરણના આદિમ સંસ્કર્તા તરીકે ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરાય છે. આ ઇન્દ્રનો પરિચય શ્રી. યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે **संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास** નામના હિંદી [1]પુસ્તક (ભા. ૧, પૃ. ૫૭-૫૯)માં આપ્યો છે. અહીં એમણે કહ્યું છે કે આ ઇન્દ્ર વિક્રમથી સાડા આઠ હજાર (૮૫૦૦) વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા છે, પરંતુ આ સમય પરત્વે મતભેદ જોવાય છે.

કથાસરિત્સાગરમાં સૂચવાયા મુજબ ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ ઘણા સમયથી નાશ પામ્યું છે. જૈન શાકટાયન-વ્યાકરણ (૧-૨-૩૭)-માં વૈયાકરણ ઇન્દ્રનો મત દર્શાવાયો છે. દિગંબર સોમદેવે રચેલા યશસ્તિલક-ચંપૂ (આશ્વાસ ૧, પૃ. ૯૦)માં આ ઇન્દ્ર-વ્યાકરણનો નિર્દેશ છે. ભટ્ટારક હરિશ્ચન્દ્રે ચરકની વ્યાખ્યામાં નીચે મુજબ કહ્યું છે :-

"शास्त्रेष्वपि 'अथ वर्णसमूहः' इति ऐन्द्रव्याकरणस्य ।"

દુર્ગાચાર્યે નિરુક્ત-વૃત્તિ (પૃ. ૧૦)ના પ્રારંભમાં ઇન્દ્ર-વ્યાકરણનું એક સૂત્ર નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કર્યું છેઃ-

"नैकं पदं जातम्, यथा 'अर्थः पदम्' इत्यैन्द्राणाम् ।"

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણને અંગે ચીની, તિબેટીય અને ભારતીય સાહિત્યમાં જે જે ઉલ્લેખો મળે છે તેના સંગ્રહ તરીકે ડૉ. એ. સી. બર્નેલે નીચે મુજબના નામથી એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છેઃ-

On the Aindra School of Sanskrit Grammarians.

[1] આ પુસ્તક પં. ભગવદ્દત્તજી તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયેલું છે.

[૨]

ઐન્દ્ર વ્યાકરણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૦)ની ઉત્પત્તિ—શ્વેતાંબરોની કેટલીક કૃતિઓમાં **ઐન્દ્ર** વ્યાકરણની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આલેખાયો છે. એ સૌમાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ **આવસ્સય** ઉપરની ભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિજ્જુત્તિ (પત્ર ૧૮૨અ) અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ ભદ્રબાહુસ્વામી તે ચતુર્દશ-પૂર્વધર યાને 'શ્રુતકેવલી' છે એમ જૈન પરંપરાનું માનવું છે અને એ પરંપરા અનુસાર એમનો સ્વર્ગવાસ **વીર**સંવત્ ૧૭૦માં થયો છે આધુનિક કેટલાક વિદ્વાનોનો મત જુદો છે. તેમનું કહેવું એ છે કે આ તેમજ અન્ય નિજ્જુત્તિઓના કર્તા તો બીજા ભદ્રબાહુ છે અને એમનો સમય વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દી છે. **આવસ્સયની** નિજ્જુત્તિને અંગે કોઈ કોઈ એમ પણ કહે છે કે એનો અમુક ભાગ 'શ્રુતકેવલી' ભદ્રબાહુની રચના છે. ગમે તેમ પણ **ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ** સંબંધી ઉલ્લેખ માટે તો ઉપર્યુક્ત નિજ્જુત્તિ જ સૌથી પ્રાચીન સાધન જણાય છે એટલે હું પ્રસ્તુત ભાગ અત્રે ઉદ્ધૃત કરું છું:—

"सक्को य तस्समक्खं भगवंतं आसणे निवेसित्ता।
सद्दस्स लक्खणं पुच्छे वागरणं अवयवा इंदं॥"

આનો અર્થ એ છે કે **શક્રે** તેની (લેખાચાર્યની) સમક્ષ ભગવાન (મહાવીરસ્વામી)ને આસન ઉપર બેસાડી શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. (ભગવાને) વ્યાકરણ (કહ્યું) (અર્થાત્ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું) (કેટલાંક) અવયવો (લેખાચાર્યે ગ્રહણ કર્યાં). (આ ઉપરથી) ઇન્દ્ર (ઐન્દ્ર) (વ્યાકરણ બન્યું).

જિનદાસગણિએ રચેલી મનાતી **આવસ્સયની** ચુણ્ણિ (ભા. ૧, પત્ર ૨૪૮) અને એ **આવસ્સયની** હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૮૨અ) એ ઉપર્યુક્ત નિજ્જુત્તિ પછી અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ ચુણ્ણિમાં કહ્યું છે કે ભગવાન (મહાવીરસ્વામી) આઠ વર્ષથી કંઇક અધિક ઉમ્મરના થયા

ત્યારે એમણે સ્નાન કર્યું અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. એમના માતાપિતાએ એમને અલંકારાદિથી વિભૂષિત કર્યા અને એમને હાથી ઉપર બેસાડી ઠાઠમાઠથી પરિવારાદિ સહિત લેખાચાર્ય પાસે એઓ લઈ ગયા. એ લેખાચાર્યનું ખૂબ મોટું આસન માંડેલું હતું. (ત્રણ જ્ઞાનના ધારક પ્રભુને આ પ્રમાણે શિષ્યરૂપે લઈ આવેલા જાણી) શક્ર ઇન્દ્રનું આસન ચલિત થયું અને એ લેખાચાર્ય પાસે સત્વર આવ્યો. પછી એણે પેલા આસન ઉપર પ્રભુને બેસાડ્યા. પેલા લેખાચાર્ય પણ ત્યાં જ હતા. પછી શક્રે હાથ જોડીને (વ્યાખ્યારૂપે વ્યાકરણાર્થે ઉપોદ્ઘાત, પદ, પદાર્થ, ક્રમ, ગુરુલાઘવ, સમાસ, વિસ્તાર, સંક્ષેપ, વિષય, વિભાગ, આક્ષેપ તેમજ પરિહાર એ બાબતો) અકાર આદિના પર્યાય, ભંગ અને ગમ પૂછ્યા. ત્યારે પ્રભુએ એનું અનેક પ્રકારે વ્યાકરણ (સ્પષ્ટીકરણ) કર્યું. લેખાચાર્યે એ સાંભળ્યું. એ ઉપરથી લેખાચાર્યને કેટલાક પદ—અર્થો સમજાયા. (એ ઉપરથી) ત્યારથી ઐન્દ્ર વ્યાકરણ ઉદ્ભવ્યું.

મહત્તરા યાકિનીના ધર્મપુત્ર હરિભદ્રસૂરિએ આવસ્સયની ટીકા (ભા. ૧, પત્ર ૧૮૨ અ)માં કહ્યું છે કે શક્રે લેખાચાર્યની સમક્ષ ભગવાનને આસન ઉપર બેસાડી શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. ભગવાને એનું વ્યાકરણ કહ્યું–સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. લૌકિક અને સામાયિક શબ્દોનું જે વડે સ્પષ્ટીકરણ કરાય તે 'વ્યાકરણ'—'શબ્દશાસ્ત્ર.' એનાં કેટલાંક અવયવો ઉપાધ્યાયે (લેખાચાર્યે) ગ્રહણ કર્યાં. તે ઉપરથી ઐન્દ્ર વ્યાકરણ બન્યું. આમ એમણે પણ આની ઉત્પત્તિ ઉપર મુજબ સૂચવી છે.

'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિએ પણ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧, શ્લો. ૫૬–૫૮)માં ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિને અંગે ઉપર મુજબ વિધાન કર્યું છે.

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણ એ શક્રે પૂછેલા પ્રશ્નો, મહાવીરસ્વામીએ

આપેલા ઉત્તરો અને લેખાચાર્યે કરેલી સંકલના એમ ત્રિવેણીના સંગમરૂપ છે. એની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૦માં થયેલી છે.

જૈન પરંપરા અનુસાર રચાયેલા મનાતા આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણને જ કેટલાક જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ કહ્યું છે. દા. ત. વિનયવિજયગણિએ પજ્જોસવણાકપ્પ (સુ. ૧૦૮) ઉપર સુબોધિકા નામની જે ટીકા વિ. સં. ૧૬૯૬માં રચી છે એમાં એમણે આને જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ કહ્યું છે.

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણ કઈ ભાષાનું હશે અને એ કઈ ભાષામાં રચાયું હશે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. મગધ (બિહાર)માં એ રચાયું હોવાથી એ સમયની સામાન્ય લોકોની કે શિષ્ટ જનોની ત્યાંની ભાષાને લગતું એટલે કાં તો માગધીનું કે કાં તો સંસ્કૃતનું એ વ્યાકરણ હશે, અને લેખાચાર્ય બ્રાહ્મણ હશે એટલે એ સંસ્કૃતમાં રચાયું હશે. આ વ્યાકરણ આજે લગભગ પંદર સૈકા થયાં તો મળતું નથી એટલે એ વિષે આટલું જ કહેવું બસ થશે.

સદ્દપાહુડ (શબ્દપ્રાભૃત) (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭)

દિટ્ઠિવાય નામના બારમા અંગમાં ચૌદ પુવ્વ છે, અને એ દરેક પુવ્વના વત્થુ (વસ્તુ) નામે ઓછાવત્તા વિભાગ છે, અને એ વિભાગના પાહુડ (પ્રાભૃત) નામે પેટા-વિભાગ છે. **આવસ્સયની** ચુણ્ણિ (ભા. પત્ર)માં તેમજ **અણુઓગદ્દારની** ચુણ્ણિ (પત્ર ૪૭)માં **સદ્દપાહુડનો** ઉલ્લેખ છે, જ્યારે એના સંસ્કૃત સમીકરણરૂપ **શબ્દપ્રાભૃતનો** ઉલ્લેખ વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિકૃત **તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર** યાને **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** (અ. ૧, સૂ. ૫)ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (પૃ. ૫૦)માં સિદ્ધસેનગણિએ અને **અણુઓગદ્દાર** (સુત્ત ૧૩૦)ની ટીકા (પત્ર ૧૫૦ આ)માં 'મલધારી' હેમચંદ્રસૂરિએ કર્યો છે. સિદ્ધસેનગણિએ કહ્યું છે કે 'શબ્દપ્રાભૃત' પૂર્વમાં છે. એમાંથી આ

વ્યાકરણ આવ્યું છે. એ શબ્દપ્રાભૃત જે જાણે તે 'પ્રાભૃતજ્ઞ' એમ એમણે કહ્યું છે.

ત. સૂ. (અ. ૧, સૂ. ૫) ઉપરના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ. ૪૪)માં ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે આગમથી પ્રાભૃતજ્ઞ દ્રવ્ય એટલે ભવ્ય (અર્થાત્ થવાની યોગ્યતાવાળું) એમ કહે છે. આવો ઉલ્લેખ કરી એમણે "द्रव्यं च भव्ये" એવો પાઠ આપ્યો છે. આ અષ્ટા૦ (અ. ૫, પા. ૩ માં ૧૦૮માં સૂત્રરૂપે જોવાય છે. એ સૂત્ર મૂળે જો એનું ન જ હોય તો એ શબ્દ-પ્રાભૃતનું તો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન મને સ્ફુરે છે.

આ સદ્દપાહુડ કેટલા યે સૈકાઓ થયા લુપ્ત થઈ ગયું છે. એ અમુક જ ભાષાનું અને તે પણ અમુક જ ભાષામાં રચાયેલું વ્યાકરણ હોવું જોઈએ એવો અંતિમ નિર્ણય કરવાનું કોઈ સાધન જણાતું નથી, પણ એ સંસ્કૃતમાં હશે એમ માની એની અહીં મેં નોંધ લીધી છે.

[1]**જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ યાને પંચાધ્યાયી** (વિક્રમની છઠ્ઠી સદી)— જૈન ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ જૈનોનું સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણ છે. એના કર્તા દિગંબર મુનિવર પૂજ્યપાદ ઉર્ફે [2]દેવનંદિ[3] યાને

૧. અભયનંદિકૃત ટીકા સહિત આ વ્યાકરણ "પંડિત, નવીન ગ્રંથમાળા"માં પુ. ૩૧-૩૪ તરીકે છપાયું છે. "સનાતન જૈન ગ્રંથમાલા" તરફથી બનારસથી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં આ મૂળ કૃતિ **શબ્દાર્ણવચન્દ્રિકા** સહિત પ્રકાશિત થઈ છે.

૨. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ 'દેવનંદિન્' છે. એ પ્રમાણે યથાસ્થાન સમજી લેવું.

૩. સંક્ષેપમાં 'દેવ' એવો વ્યવહાર કરાય છે. દા. ત. જિનસેને **આદિપુરાણ** (પર્વ ૧, શ્લો. ૫૨)માં અને વાદિરાજસૂરિએ **પાર્શ્વનાથચરિત** (સ. ૧, શ્લો. ૧૮)-માં આવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

[1]જિનેન્દ્રબુદ્ધિ છે.[2] એમણે વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વાતિએ રચેલા ત૦ સૂ૦ ઉપર [3]**સર્વાર્થસિદ્ધિ** નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી છે. એમણે **અષ્ટા૦** ઉપર **શબ્દાવતાર** નામનો ન્યાસ રચ્યો છે, પણ એ મળતો નથી. વળી એમણે પોતાના વ્યાકરણને અંગે સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ રચ્યો હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે (એ પણ મળતો નથી). આ ઉપરાંત એમણે [4]**ઇષ્ટોપદેશ**

૧. આ નામના એક બૌદ્ધ સાધુ થઈ ગયા છે. એ વૈયાકરણે **અષ્ટા૦**ની **કાશિકા** નામની વૃત્તિ ઉપર ન્યાસ રચ્યો છે. એમાં એમણે "**ब्राह्मणश्रमणम्**" એવું એવું સમાહાર-દ્વંદ્વનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ પૂર્વે આ ઉદાહરણ કોઈએ આપ્યું છે ખરું ?

૨. પ્રસ્તુત વ્યાકરણના કર્તા દેવનંદિ જ છે એ બાબત વિવિધ પ્રમાણો પં. **નાથુરામ** પ્રેમીએ "**देवनन्दि और उनका जैनेन्द्र व्याकरण**" નામના હિંદી લેખમાં આપ્યાં છે. આ લેખ "જૈન હિતૈષી"માં ઈ. સ. ૧૯૨૧માં છપાયો હતો. એને ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલા **जैन साहित्य और इतिहास** નામના પુસ્તક (પૃ. ૯૩-૧૨૮)માં સ્થાન અપાયું છે. આ અભ્યાસપૂર્ણ લેખનો મેં યથાસ્થાન ઉપયોગ કર્યો છે. આ લેખમાં બે ન્યૂનતા છે અને એનો સ્વીકાર પં. **પ્રેમીએ** કર્યો છે એવો ઉલ્લેખ **સં. વ્યા. ઈ.** (ભા. ૧, પૃ. ૩૨૮)માં છે.

૩. આ વૃત્તિનું મૂળ સહિત "**तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः**" એ નામથી બીજું સંસ્કરણ કોલ્હાપુરથી કલાપ્પા ભરમાપ્પા નિટવેએ પોતાના 'જૈનેન્દ્ર' મુદ્રણાલયમાં શકસંવત ૧૮૩૯માં છાપ્યું હતું. આની એક નકલ જે અહીંના 'જૈનાનંદ પુસ્તકાલય" માં છે તેમાં આગમોદ્ધારક શ્રી**આનંદ**સાગરસૂરિજીએ કરેલી કેટલીક નોંધ નજરે પડે છે.

૪. આ કૃતિ દિ. **આશાધર**કૃત સંસ્કૃત ટીકા સહિત માણિક્યચન્દ્ર દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૧૩ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૫માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. વળી એ "દિગંબર જૈન ગ્રંથભંડારમાલા"માં ગ્રંથાંક ૧ તરીકે બનારસથી વિ. સં. ૧૯૮૨માં પ્રકાશિત થઈ છે.

અને [1]સમાધિતંત્ર રચ્યાં છે. [2]દશભક્તિ, [3]સારસંગ્રહ તેમજ કોઈ [4]વૈદ્યક ગ્રંથ પણ એમને હાથે રચાયાં હોય એમ લાગે છે. કેટલાકને મતે [5]અર્હત્-પ્રતિષ્ઠા-લક્ષણ, [6]જૈનાભિષેક અને [7]શાન્ત્યષ્ટક પણ એમની કૃતિઓ છે.

[8]પૂજ્યપાદનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીનો પ્રારંભ છે એમ મનાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકર અને દિ. સમંતભદ્ર એમના પૂર્વગામી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

પરિચય—જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ એ પાંચ અધ્યાયોમાં રચાયું છે. આથી તો આને કેટલાક **પંચાધ્યાયી** તરીકે ઓળખાવે છે. એ પ્રત્યેક

૧ "સનાતન જૈન ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૧માં આને ઈ. સ. ૧૯૦૫માં સ્થાન અપાયું છે. પં. ફતેહચંદ દિલ્હીથી પણ આ કૃતિ વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત કરી છે એમ. એન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત મૂળ કૃતિ ઈ. સ. ૧૮૯૫(?)માં છપાઈ છે. આ મૂળ કૃતિની મરાઠી અનુવાદ સહિતની બીજી આવૃત્તિ સોલાપુરથી ઈ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૨ આ નામની કૃતિ દિ. પ્રભાચન્દ્રકૃત ટીકા અને મરાઠી અનુવાદ સહિત સોલાપુરથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૩ આનો ઉલ્લેખ **ષટ્ખંડાગમ**ના 'વેયણા'ખંડ ઉપર દિ. **વીરસેને** રચેલી **ધવલા**માં છે, પણ હજી સુધી તો આ કૃતિ મળી આવી નથી.

૪ કેટલાકને મતે **વૈદ્યસાર** એમની કૃતિ છે. આ કટકે કટકે "જૈનસિદ્ધાંત ભાસ્કર"માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૫ દિ. ચન્દ્રય્ય નામના એક કવિએ 'કાનડી' ભાષામાં જે **પૂજ્યપાદચરિત** રચ્યું છે તેમાં આ કૃતિનો તેમજ **શાંત્યષ્ટક**નો નિર્દેશ છે.

૬ "શ્રવણ બેલ્ગોલ"નાં શિલાલેખ (ક્રમાંક ૪૦)માં આ કૃતિની નોંધ છે.

૭ જુઓ ટિપ્પણ ૫

૮ વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૭માં રચેલા **ગણરત્નમહોદધિ** (પૃ. ૨)માં આ પૂજ્યપાદનું દિગ્વસ્ત્ર એ નામથી સ્મરણ કર્યું છે.

અધ્યાયના ચચ્ચાર પાદ છે અને એ દરેકમાં ઓછાંવત્તાં [1]સૂત્રો છે. એ ઘણાં સંક્ષિપ્ત છે. વળી એમાં [2]સંજ્ઞાકૃત લાઘવ છે કે જે લાઘવ અષ્ટા૦ની યોજનામાં પણ નથી. આ ઉપરાંત આ વ્યાકરણમાં 'એક-શેષ' પ્રકરણ નથી.[3] આમ આ અનેકશેષ છે. એ એની એક રીતે વિશિષ્ટતા ગણાય.

અષ્ટા૦માં વૈદિક પ્રયોગો પણ સિદ્ધ કરાયા છે એમ એ છાંદસ અને લૌકિક એમ બંને પ્રકારની સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે, જ્યારે આ તો કેવળ લૌકિકનું છે. તેમ છતાં છાંદસ અધિકારમાં પાણિનિએ સિદ્ધ કરેલા કેટલાક શબ્દોને 'લૌકિક' માની અહીં સિદ્ધ કરાયા છે.

દ્વિવિધ વાચના:—આ વ્યાકરણના મૂળ સૂત્ર-પાઠના બે પ્રકાર જોવાય છે—બે વાચના મળે છે: (૧) જેના ઉપર દિ. આચાર્ય અભયનંદિની મહાવૃત્તિ અને દિ. શ્રુતકીર્તિકૃત પ્રક્રિયા છે તે અને (૨) જેના ઉપર દિ. **સોમદેવસૂરિકૃત શબ્દાર્ણવ-ચન્દ્રિકા** અને દિ. ગુણનંદિકૃત પ્રક્રિયા છે તે. પ્રથમ પ્રકારના સૂત્ર-પાઠમાં લગભગ ૩૦૦૦ સૂત્રો છે, જ્યારે બીજામાં આશરે ૩૭૦૦ સૂત્રો છે. તેમ છતાં બંનેમાં મોટે ભાગે સૂત્રો

૧ વ્યાકરણના વિષયમાં જેવી સૂત્રાત્મક શૈલી જોવાય છે એવી અન્ય સાહિત્યિક કૃતિઓમાં નજરે પડતી નથી. ગમે તેમ પણ આ જાતની અનુપમ કળા આપણા આ ભારતવર્ષમાં જ ઉદ્ભવી અને વિકસી છે. સમગ્ર યુરોપીય સાહિત્ય ભારતીય સાહિત્ય કરતાં વિશાળતા અને વિવિધતામાં પણ ભલે ચઢિયાતું ગણાતું હોય, પણ આવી સૂત્રાત્મક યોજના તો ત્યાં જોવાતી નથી.

૨ નાથારંગજી ગાંધી તરફથી વીરસંવત્ ૨૪૪૪માં દિ. પં. વંશીધરે **સિદ્ધાંત-કૌમુદી**ની શૈલીમાં રચેલી **જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા** પ્રસિધ્ધ થઈ છે. તેમાં **જૈનેન્દ્ર** વ્યાકરણમાંની સંજ્ઞાઓનાં ઈતર વ્યાકરણગત સંજ્ઞા સાથે સમીકરણો અપાયાં છે. વિશેષમાં **અષ્ટા૦** સાથે સંતુલન કરી બાર વિશિષ્ટતા દર્શાવાઈ છે. એમાં પ્રક્રિયાકૃત લાઘવનો પણ ઉલ્લેખ છે.

૩ શબ્દોમાં એકત્વ, બહુત્વ ઈત્યાદિના વાચકત્વની સ્વાભાવિક શક્તિનું સમર્થન કરી 'એક-શેષ' પ્રકરણની પ્રક્રિયાનું નિરસન કરાયું છે.

સમાન છે, અને મંગળાચરણ પણ એકસરખું જ છે, જો કે કેટલીક સંજ્ઞાઓમાં ભેદ છે.

પ્રથમ પ્રકારનો સૂત્ર-પાઠ પાણિનીય સૂત્ર-પાઠની શૈલીએ રચાયો છે. **શાકટાયન-વ્યાકરણ**ની પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે રચાયાની પ્રતિષ્ઠા જામતાં આ સૂત્રપાઠ અપૂર્ણ જણાતાં મહાવૃત્તિમાં અનેક વાર્તિક અને ઉપસંખ્યાન[1] ઇત્યાદિ રચીને એ પૂર્ણ બનાવાયો છે. બીજા પ્રકારનો સૂત્ર-પાઠ એ પ્રથમ સૂત્ર-પાઠનાં સેંકડો સૂત્રોને પરિવર્તિત અને પરિવર્ધિત કરીને સંભવતઃ દિ. આચાર્ય ગુણનંદિએ યોજ્યો છે, અને તેમ થવાથી એ પ્રાયઃ પૂર્ણ બન્યો છે, અને એથી તો એના ટીકાકારોને વાર્તિકાદિ રચવાં પડ્યાં નથી.

પ્રથમ સૂત્રપાઠ જ અસલી છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે પં. **નાથુરામ** પ્રેમીએ કેટલાંક કારણો દર્શાવ્યાં છે.[2]

પ્રથમ સૂત્રપાઠનું આદ્ય સૂત્ર જે નીચે મુજબ છે તે એના કર્તા પૂજ્યપાદનો અનેકાંતવાદ તરફનો પક્ષપાત—ઉચિત ગુણાનુરાગ સૂચવે છે.:-

"सिद्धिरनेकान्तात्"

પૂજ્યપાદે આ વ્યાકરણમાં નિમ્નલિખિત છ આચાર્યોનાં નામો સૂચવ્યાં છેઃ-

(૧) પ્રભાચન્દ્ર, (૨) ભૂતબલિ, (૩) યશોભદ્ર, (૪) શ્રીદત્ત, (૫) સમંતભદ્ર અને (૬) સિદ્ધસેન.[3]

૧. વ્યાકરણના મૂળ સૂત્રમાં જે કહ્યું ન હોય તેને ઉદ્દેશીને વાર્તિકકારને જે કહેવું પડે તેને 'ઉપસંખ્યાન' કહે છે.

૨ જુઓ એમનો ઉપર્યુક્ત લેખ. **સં. વ્યા. ઈ.** (ભા. ૧, પૃ. ૪૨૩) માં પ્રથમ અને દ્વિતીય સૂત્રપાઠને અનુક્રમે ઔદીચ્ય સંસ્કરણ અને દાક્ષિણાત્ય સંસ્કરણ તરીકે ઓળખાવાયા છે અને ઔદિચ્યને જ પૂજ્યપાદકૃત માન્યો છે, કેમકે એમાં 'એકશેષ' પ્રકરણ નથી.

૩ જુઓ અનુક્રમે ૪-૩-૧૮૦, ૩-૪-૮૩, ૨-૧-૯૯, ૧-૪-૩૪, ૫-૪-૧૪૦ અને ૫-૧-૭.

કેટલાક આ નામોને બનાવટી ગણે છે તો કેટલાક એને વૈયાકરણોનાં નામ ગણે છે, પણ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે આ છ યે વ્યક્તિઓ વિશિષ્ટ ગ્રંથકારો હોવા જોઇએ અને એમણે એમની કૃતિઓમાં વ્યાકરણ વિષયક કોઈ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રયોગો કર્યા હશે.

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વેદવાદ-દ્વાત્રિંશિકાના એટલે કે નવમી દ્વાત્રિંશિકાના ૨૨મા પદ્યમાં **विद्रते** એવો જે પ્રયોગ છે તેને લક્ષીને "**वेत्तेः सिद्धसेनस्य**" એવું સૂત્ર રચાયું હશે એમ લાગે છે.

અસલી સૂત્રપાઠની ટીકાઓ—અસલી સૂત્રપાઠ ઉપર નીચે મુજબની ટીકાઓ રચાઇ છેઃ-

(૧) [૧]સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ.

(૨) ભાષ્ય.

(૩) અભયનંદિકૃત મહાવૃત્તિ

(૪) પ્રભાચંદ્રકૃત શબ્દાંભોજભાસ્કર નામનો ન્યાસ.

(૫) આર્ય શ્રુતકીર્તિકૃત **પંચવસ્તુ-પ્રક્રિયા**.[૨]

સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ અને ભાષ્ય—આજે આ બેમાંથી એકે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ **પંચવસ્તુ**ના કર્તાએ નીચે મુજબની મતલબનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તેમજ અસલી સૂત્રપાઠનું સંજ્ઞા વગેરેથી ઉદ્ભવતું લાઘવ જોતાં એ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે:-

---

૧. **અષ્ટસહસ્રી** (પૃ. ૧૩૨) માં "**प्यखे कर्मण्युपसङ्ख्यानात्**" એવું જે અવતરણ અપાયું છે એ **અષ્ટા૦**ના વાર્તિકમાં નથી તો એ સ્વોપજ્ઞ ન્યાસનું હશે.

૨. દિ. પં. મહાચંદ્રે **લઘુ જૈનેન્દ્ર** નામની કૃતિ મહાવૃત્તિને આધારે રચી છે અને દિ. પં. બંશીધરે **જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા** રચી છે.

જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ એ પ્રાસાદ છે, એનાં મૂળ સૂત્ર એ એનાં સ્તંભ છે, એનો ન્યાસ એ એની રત્નમય ભૂમિ છે, એની વૃત્તિ એ એનાં દ્વાર છે, એનું ભાષ્ય એ એનું શય્યાતલ છે, એની ટીકા એ એનો માળ છે, અને આ **પંચવસ્તુ** ટીકા એ એ પ્રાસાદ ઉપર પહોંચવા માટેનું સોપાન છે.

મહાવૃત્તિ—આના કર્તા અભયનંદિ છે. એ દિ. રાજવાર્તિકકાર અકલંક પછી અને દિ. શ્રુતકીર્તિની પહેલાં કોઇક સમયે થયા હોય એમ લાગે છે. આ મહાવૃત્તિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં એ સૌથી પ્રાચીન જણાય છે.[૧]

શબ્દાંભોજભાસ્કર—આ ન્યાસનું પરિમાણ આશરે ૧૬૦૦૦ શ્લોક જેટલું હશે. આની રચના અભયનંદિકૃત મહાવૃત્તિને અનુલક્ષીને દિ. પ્રભાચન્દ્રે કરી છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૯૮૦થી ૧૦૬૫ સુધીનો હોવાનું અનુમાન પં. મહેન્દ્રકુમારે **પ્રમેયકમલમાર્તંડ**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૭)માં દોર્યું છે.

આ ન્યાસમાં **પ્રમેયકમલમાર્તંડ** અને **ન્યાયકુમુદચંદ્ર**નો જે રીતે ઉલ્લેખ છે[૨] તે વિચારતાં આ બેના કર્તા તેજ ન્યાસકાર છે એમ જણાય છે. આ ન્યાસ હજી સુધી તો પૂરો મળ્યો નથી. અ. ૪, પા. ૩, સૂ. ૨૧૧ સુધીનો જ ન્યાસ અત્યારે તો મળે છે. શું આ ન્યાસ પૂરો નહિ રચાયો હોય?

૧ આ ટીકાના આધારે દિ. પં. રાજકુમારે **લઘુવૃત્તિ** રચી છે, અને એ બનારસથી ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૨ "तदात्मकत्वं चार्थस्याध्यक्षतोऽनुमानादेश्च यथा सिद्ध्यति तथा प्रपञ्चतः प्रमेयकमलमार्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्रे च प्ररूपितमिह द्रष्टव्यम्"—ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૨)

પંચવસ્તુ—આ પ્રક્રિયાક્રમને અનુસરનારી ટીકા છે. એનું પરિમાણ લગભગ ૩૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે. એ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી છે. એના કર્તા આર્ય શ્રુતકીર્તિ હોય એમ જણાય છે, અને એમનો સમય વિક્રમની બારમી સદી હોવાનું મનાય છે.

શબ્દાર્ણવ—જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રકારના સૂત્રપાઠને અપૂર્ણ જોઈ, એને સર્વાંગે પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે દિ. આચાર્ય ગુણનંદિએ પ્રયાસ કરી એને વિસ્તૃત બનાવ્યો તેનું ફળ તે **શબ્દાર્ણવ-વ્યાકરણ** છે. આથી તો એમાં પ્રથમ પ્રકારના સૂત્રપાઠમાંનાં અડધાં ઉપરનાં સૂત્રો એનાં એજ છે.[1] આ દિ. ગુણનંદિ તે કાં તો દિ. **વીરનંદિની** ગુરુ-પરંપરામાં થયેલા પ્રથમ ગુણનંદિ (વિ. સં. ૯૫૯) હશે અથવા દિ. ત્રૈવિદ્ય મેઘચન્દ્રના ગુરુ ગુણનંદિ (વિ. સં. ૧૧૭૨) હશે.

એના ઉપર બે ટીકા છેઃ (૧) **શબ્દાર્ણવ-ચન્દ્રિકા** અને (૨) **શબ્દાર્ણવ-પ્રક્રિયા**: આ બંનેમાં 'એક-શેષ' પ્રકરણ છે. **શબ્દાર્ણવ-ચન્દ્રિકાના** કર્તા દિ. **સોમદેવ** છે અને એમણે આ ટીકા દિ. **મેઘચન્દ્રના** પ્રશિષ્ય હરિચન્દ્રને માટે શકસંવત્ ૧૧૨૭માં રચી છે.

શબ્દાર્ણવ-પ્રક્રિયા—આ ઉપર્યુક્ત **ચન્દ્રિકાને** આધારે શ્રુતકીર્તિના પુત્ર અને શિષ્ય **ચારુકીર્તિએ** રચી હોય એમ લાગે છે. આ પ્રક્રિયા **જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા** એ નામથી સ૦ જૈ૦ ગ્રં૦ માં ગ્રંથાંક પાંચ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાઇ છે,[2] અને એના કર્તા તરીકે ગુણનંદિનું નામ છપાયું છે, પણ એ ભૂલ છે એમ પં. **નાથુરામ પ્રેમીનું** કહેવું છે.[3]

૧ આવી પરિસ્થિતિને લઈને કેટલાક આ જ વ્યાકરણને **જૈનેન્દ્ર** કહે છે તે વાત ઘટાવી શકાય.

૨ આના સંપાદક **શ્રીલાલ** જૈન છે.

૩ જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૧૧૪).

કારિકા—જિનરત્નકોશ (ખંડ ૧, પૃ. ૭)માં આનંદવિમલના શિષ્ય વિજયવિમલે રચેલી અને સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિથી વિભૂષિત કરેલી અનિટ્સ્વરાંતકારિકાની નોંધ છે. એ કારિકા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણને અંગેની છે એમ અહીં કહ્યું છે.

આ કારિકાની તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિની એક હાથપોથી વિ. સ. ૧૬૨૮માં લખાયેલી મળે છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર—(ઉ. વિ. સં. ૭૦૦) સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૩૩૩)માં આનો 'જૈન' વ્યાકરણ તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ એમ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ અપાયેલું જણાતું નથી તેમ મને પણ એવું કોઇ પ્રમાણ મળ્યું નથી. જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧)માં આ વ્યાકરણની કોઈ હાથપોથી નોંધાઇ નથી. એ ઉપરથી પણ એવી સંભાવના થઇ શકે કે આ જૈન વ્યાકરણ નહિ હોય.

બીજી રીતે વિચારતાં આ વ્યાકરણનો જૈન[1] કૃતિઓમાં અવતરણપૂર્વક નિર્દેશ છે તેમજ આને 'જૈન' વ્યાકરણ માનવામાં બાધક ગણાય એવું કોઇ પ્રમાણ હજી સુધી તો મને મળ્યું નથી. આથી હું એનો અહીં વિચાર કરું છું.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધરના કર્તા વામન છે. આ હકીકત ગ૦ ર૦ મ૦ (પૃ. ૨)માં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવી છે. વિશેષમાં એના પૃ. ૧૬૮માં 'વામન'નો 'સહૃદયચક્રવર્તી' તરીકે ઉલ્લેખ છે. આના પૃ. ૨૩૭ ઉપરથી એ જાણવા મળે છે કે વામને પોતાના વ્યાકરણ ઉપર બૃહદ્વૃત્તિ રચી હતી. આથી એવું અનુમાન દોરાય કે એમણે લઘુ વૃત્તિ પણ રચી હશે. મૂળ વ્યાકરણની પેઠે આ બે વૃત્તિઓ પણ હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

---

૧ જિનેશ્વરસૂરિએ પ્રમાલક્ષ્મની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૬૦ અ)માં વિશ્રાન્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે વિશ્રાન્તવિદ્યાધર હશે.

અગ્રણી કહ્યા છે, અને એમના સ્વોપજ્ઞ શબ્દાનુશાસનની નિમ્નલિખિત પ્રારંભિક પંક્તિ પણ રજુ કરી છે:—

"श्रीवीरममृतं ज्योतिर्नत्वादिं सर्ववेधसाम्"

આ શાકટાયને પોતાના શબ્દાનુશાસન ઉપર અમોઘવૃત્તિ રચી છે. વળી એમણે[1] સ્ત્રીમુક્તિ–કેવલિભુક્તિ–પ્રકરણ રચ્યું છે. રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં પાલ્યકીર્તિનો મત નોંધ્યો છે. એ ઉપરથી એમણે કોઈ અન્ય સાહિત્યિક કૃતિ પણ રચી હોય એમ ભાસે છે.

આ સિદ્ધાંતજ્ઞ અને તાર્કિક (અભિનવ) શાકટાયન નૃપતિ અમોઘવર્ષના સમકાલીન છે. એ હિસાબે એમનો સમય વિ. સં. ૮૭૧ થી ૯૨૪ની આસપાસનો ગણાય.

(શાકટાયન) શબ્દાનુશાસનમાં ચાર અધ્યાય છે અને પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચચ્ચાર પાદ છે. બધું મળીને...સૂત્રો છે. આ વ્યાકરણ એવી રીતે રચાયું છે કે ઇષ્ટિ[2] અને ઉપસંખ્યાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. 'જે અહીં નથી તે અન્યત્ર પણ નથી'[3] એવું વિધાન પણ આને અંગે યક્ષવર્માએ કર્યું છે.

આ શબ્દાનુશાસનમાં આર્યવજ્ર,[4] ઇન્દ્ર[5] અને સિદ્ધનંદિ[6] એમ ત્રણ પૂર્વાચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. છેલ્લા બે 'યાપનીય' હશે અને પહેલા તો સુપ્રસિદ્ધ વજ્રસ્વામી હશે કે જેમનો સ્વર્ગવાસ વીરસંવત્ ૫૮૪માં થયો છે. તિલોયપણ્ણત્તિમાં જે વજ્રયશ નામના અંતિમ પ્રજ્ઞાશ્રમણનો ઉલ્લેખ છે તે આ વજ્રસ્વામી હશે.[7]

---

૧ આ "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" (ભા. ૨, અં. ૩)માં છપાયું છે.

૨ જે સૂત્ર અને વાર્તિકથી સિધ્ધ ન થાય, પરંતુ ભાષ્યકારના પ્રયોગાદિ વ્યવહારથી સિધ્ધ થાય તેને 'ઇષ્ટિ' કહે છે.

૩ વ્યાસ અને બાણની કૃતિ માટે પણ આમ કહેવાય છે.

૪–૬ જુઓ અનુક્રમે ૧–૨–૧૩, ૧–૨–૩૭ અને ૨–૧–૨૨૯.

૭ જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૧૬૨).

સ્વોપજ્ઞ અમોઘવૃત્તિ—શાકટાયને પોતાના શબ્દાનુશાસનની ઉપર આ વૃત્તિ રચી છે. એના નામગત 'અમોઘ' શબ્દ અમોઘવર્ષ નામના નૃપતિનો સૂચક છે. આ વૃત્તિનું પરિમાણ લગભગ ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડું છે. આ વૃત્તિમાં શ્વેતાંબર સાહિત્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ આવશ્યક,[૧] કાલિકસૂત્ર,[૨] છેદસૂત્ર[૩] અને નિર્યુક્તિનો[૪] ઉલ્લેખ છે.

અહીં "उपसर्वगुप्तं व्याख्यातारः" એ ઉલ્લેખ દ્વારા સર્વગુપ્તને શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાતા કહ્યા છે. એઓ આરાહણા (આરાધના)ના કર્તા શિવાર્યના વિદ્યાગુરુ હશે.[૫]

વર્ધમાનસૂરિએ ગ૦ ર૦ મ૦ (પૃ. ૮૨ અને પૃ. ૯૦)માં આ **અમોઘવૃત્તિ**માંથી ઉદ્ધરણ આપી એના કર્તા તરીકે **શાકટાયન**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સર્વાનંદે **અમરટીકા-સર્વસ્વ**માં આ **અમોઘવૃત્તિ**માંથી પાલ્યકીર્તિના નામપૂર્વક ઉદ્ધરણ આપ્યું છે.

અમોઘવૃત્તિમાં "अदहदमोघवर्षोऽरातीन्" એવું ઉદાહરણ છે. અહીં જે અમોઘવર્ષનો ઉલ્લેખ છે એ જૈન વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા અને શકસંવત્ ૭૩૬માં ગાદીએ બેસનારા નૃપતિ છે. આ ઉપરથી આ વૃત્તિની રચના શકસંવત્ ૭૩૬થી ૭૮૯ના ગાળામાં થઇ છે. એમ કહી શકાય.[૬]

અમોઘવૃત્તિનો ન્યાસ—આના કર્તા દિ. પ્રભાચન્દ્ર છે અને તે પણ **શબ્દાંભોજ ભાસ્કર**નાકર્તા છે એમ કેટલાક સોળમી સદીના શિલાલેખ

૧ જુઓ ૧-૨-૨૦૩ અને ૧-૨-૨૦૪ ની વૃત્તિ.
૨ જુઓ ૩-૨-૪૭ ની વૃત્તિ.
૩ જુઓ ૪-૪-૧૩૩ ની વૃત્તિ.
૪ જુઓ ૪-૪-૧૪૦ ની વૃત્તિ.
૫ જુઓ જૈ૦ સા૦ ઈ૦ (પૃ. ૧૫૩).
૬ એજન, પૃ. ૧૬૧.

અને કેટલીક કિંવદન્તીને આધારે માને છે, પરંતુ **પ્રમેયકમલમાર્તંડ**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૮)માં પં૦ **મહેન્દ્રકુમારે** આ બાબત શંકાસ્પદ હોવાનું કહ્યું છે અને સાથે સાથે એ માટે નીચે મુજબનાં આઠ કારણો પણ એમણે રજૂ કર્યાં છે:—

(૧) મંગલશ્લોક નથી તેનું શું?

(૨) ગ્રંથમાં કોઇ સ્થળે પ્રભાચન્દ્રનું નામ નથી.

(૩) પ્રસ્તુત ન્યાસ માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામ ન્યાસકારે આપ્યું નથી.

(૪) **શાકટાયન**ની સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિ-ભુક્તિને અંગેની માન્યતાઓનું ખંડન કરનાર કટ્ટર દિ૦ પ્રભાચન્દ્ર એ **શાકટાયન**ના વ્યાકરણ ઉપર ન્યાસ રચે ખરા?

(૫) **શાકટાયન** માટે વપરાયેલાં ગૌરવશાળી વિશેષણોનું ન્યાસમાં સમર્થન છે તો પ્રભાચન્દ્ર તેમ કરે ખરા?

(૬) **શાકટાયન**-વ્યાકરણમાંથી, **જૈનેન્દ્ર**—વ્યાકરણની પેઠે પ્રભાચન્દ્રીય કૃતિમાં એક પણ સૂત્ર ઉદ્ધૃત કરાયું નથી તેનું શું?

(૭) આ ન્યાસમાં પ્રભાચન્દ્રની કોઇ કૃતિનો કે એમની અન્ય કોઈ કૃતિમાં આ ન્યાસનો ઉલ્લેખ નથી તેનું શું?

(૮) **શબ્દાંભોજભાસ્કર** જેવી પ્રસન્ન શૈલી આ ન્યાસમાં નથી તેનું શું?

આવી પરિસ્થિતિમાં પં૦ **મહેન્દ્રકુમાર** તો આ ન્યાસના કર્તા **શાકટાયન** જ હશે એવી કલ્પના કરવા પ્રેરાયા છે, અને પ્રભાચન્દ્રની જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઉપરના ન્યાસકાર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ શાકટાયનીય ન્યાસના કર્તા મનાવવામાં કારણભૂત બની હશે એમ એમણે સૂચવ્યું છે.

તેરમી સદીના લીલાશુક મુનિએ "હૈમ"ની પુરુષકાર ટીકા (પૃ. ૬૬)માં

શાકટાયન-ન્યાસમાંથી અવતરણ આપ્યું છે,[૧] એ આ જ ન્યાસનું હશે. માધવીય ધાતુવૃત્તિમાં પણ ન્યાસમાંથી અવતરણ અપાયું છે.[૨]

[૩]ચિન્તામણિ-ટીકા અને એની ટીકા — ચિન્તામણિ-ટીકા એ અમોઘવૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ છે. એના કર્તા યક્ષવર્મા છે. એ કોઇ ગૃહસ્થ હશે. આ ચિન્તામણિ-ટીકા ઉપર દિ૦ આચાર્ય અજિતસેને 'મણિ' નામની ટીકા રચી છે.

પ્રક્રિયાઓ—

[૪]પ્રક્રિયા—સંગ્રહ—આની શૈલી સિદ્ધાંત—કૌમુદીને મળતી આવે છે.

એના કર્તા દિ. અભયચન્દ્ર છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે એ યોજાયેલી હોવાથી એમાં શબ્દાનુશાસનનાં તમામ સૂત્રોની વ્યાખ્યા નથી.
શાકટાયન-ટીકા— આ પ્રક્રિયાનુસારી ગ્રંથ છે. એના કર્તા 'વાદિપર્વતવજ્ર' ને નામે ઓળખાતા દિ૦ ભાવસેન[૫] ત્રૈવિદ્ય છે.

[૬]રૂપસિદ્ધિ—આ લઘુપ્રક્રિયારૂપ છે. એના કર્તા દિ૦ દયાલમુનિ છે. એઓ 'દ્રવિડ' સંઘના મતિસાગરના શિષ્ય થાય છે. એઓ વિ. સં. ૧૦૫૦ની આસપાસમાં થયા છે.

---

૧ જુઓ સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (પૃ. ૪૩૮).

૨ જુઓ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭).

૩ સમંતભદ્રે આ ટીકાનાં વિષમ પદો ઉપર ટિપ્પણ રચ્યું છે, અને એ ટિપ્પણનો ઉલ્લેખ માધવીય ધાતુવૃત્તિમાં છે.

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૫ ગુસ્ટવ આપર્ટને આ કૃતિ ઇ. સ. ૧૮૯૩માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં એમણે શાકટાયનને 'પ્રાચીન શાકટાયન' માનવાની ભૂલ કરી છે.

૫ એમણે વિશ્વતત્ત્વપ્રકાશ રચ્યો છે.

૬ આ પ્રકાશિત છે.

લિંગાનુશાસન[1]—ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એ શબ્દો કયા લિંગના અર્થાત્ કઈ જાતિના ગણવા એ બાબત એને અંગેની પરંપરા ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદી જેવી ભાષા પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બે જ જાતિમાં સમગ્ર શબ્દોને વિભક્ત કરે છે, જ્યારે ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓ એ બે ઉપરાંત નપુંસક-લિંગ પણ ગણાવે છે. સંસ્કૃત અને પાઇય ભાષાઓમાં પણ આ ત્રણ લિંગ છે. કયો શબ્દ કયા લિંગનો ગણવો એ માટે વ્યાપક સ્વરૂપે સામાન્ય નિયમો ઘડી શકાય તેમ ન હોવાથી સંસ્કૃત શબ્દોનાં લિંગો સૂચવનારી કૃતિની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. વળી આવી કૃતિની યોજના એ વ્યાકરણ સાથે અગત્યનો અને અનિવાર્ય સંબંધ ધરાવનારા અંગની બોધક બને છે. આથી આવી કૃતિઓ **પાણિનિના**[2] સમયથી તો રચાતી આવી છે.

મુખ્ય મુખ્ય વૈયાકરણોની શાખાઓ ગણાય છે. તે તે શાખા વ્યાકરણનાં પાંચે અંગોને બોધ કરાવનારી સામગ્રી પૂરી પાડે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સૂત્રપાઠ રચનાર જ બાકીનાં ચારે અંગો રચે એવો કંઈ નિયમ નથી. તેમ છતાં એ બધાં જો એક જ કર્તાની રચના હોય તો તે ઇષ્ટ ગણાય. ગમે તેમ પણ **શાકટાયન** વગેરે[3] કેટલાક જૈન વૈયાકરણોએ તો પોતે આ જાતની કૃતિ રચી છે, અને એને **લિંગાનુશાસન** તરીકે ઓળખાવી છે **શાકટાયનકૃત લિંગાનુશાસનની** હાથપોથી મળે છે. એ 'આર્યા' છંદમાં રચાયેલી ૭૦ પદ્યોની કૃતિ છે.

ધાતુપાઠ[4]—**શાકટાયને** આના મંગલાચરણરૂપ પદ્યમાં 'જિન'ને

૧ આ અમુદ્રિત હોય એમ જણાય છે.

૨ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૯) પ્રમાણે **પાણિનિએ** પંચાંગ વ્યાકરણ રચ્યું છે.

૩ વગેરેથી ખાસ કરીને બુદ્ધિસાગરસૂરિ અને કલિ૦ હેમચન્દ્રસૂરિ એ બે નામો હું સૂચવું છું.

૪ આ શાકટાયનીય ધાતુપાઠ પં. **ગૌરીલાલ** જૈને **વીરસંવત્** ૨૪૩૭માં છપાવ્યો છે. અંતમાં ધાતુઓની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

નમસ્કાર કરી "एधि वृद्धौ स्पर्धि संघर्षे"થી શરૂઆત કરી છે. એમણે ૧૩૧૭ (૧૨૮૦+૩૭) ધાતુઓ અર્થ સહિત આપ્યા છે. અંતમાના ૩૭ કંડ્વાદિ ધાતુઓ સિવાયના ધાતુઓને एध्, अद्, हु, दिव्, पु, क्री, तुद्, तन्, रुध्, चुर् અને युज् એમ ૧૧ શીર્ષકમાં વિભક્ત કર્યા છે. આ તેમજ એવા બીજા ૩૬ ધાતુઓને 'વિકલ્પ-ણિજન્ત' તરીકે એટલે કે વિકલ્પે 'અય' પ્રત્યય લેનારા તરીકે ઓળખાવાયા છે, જ્યારે चुर् વગેરેને 'નિત્ય-ણિજન્ત' ધાતુ કહ્યા છે.

[1]પંચગ્રંથી યાને [2]બુદ્ધિસાગર-(વિ. સં. ૧૦૮૦)—આ વ્યાકરણના કર્તા બુદ્ધિસાગરસૂરિ છે. એમણે લિંગાનુશાસન પણ રચ્યું છે.[3] એઓ 'ચંદ્ર'કુળના વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય થાય છે. પ્રમાલક્ષ્મ યાને પ્રમાલક્ષણના કર્તા જિનેશ્વરસૂરિ એમના સહોદર થાય છે. બુદ્ધિસાગરસૂરિએ આ વ્યાકરણ 'જાબાલિપુર'માં વિ. સં. ૧૦૮૦માં રચ્યું છે. આ વાત તેમજ આ આદ્ય વ્યાકરણ છે એ હકીકત પણ એના અંતિમ પદ્યમાં ગ્રંથકારે જાતે કહી છે. વિશેષમાં એમણે અહીં આ ગ્રંથનું [4]પરિમાણ ૭૦૦૦

૧ આ વ્યાકરણ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયું હોય એમ જણાતું નથી.

૨ આ નામની નીતિવિષયક કૃતિ સોની સંગ્રામસિંહે વિ. સં. ૧૫૨૦માં રચી છે અને એ છપાવેલી છે.

૩ આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ "મદ્રાસ વિદ્યાપીઠ" તરફથી પ્રકાશિત હર્ષવર્ધનકૃત લિંગાનુશાસનની ભૂમિકા (પૃ. ૩૪)માં એના સંપાદકે કર્યો છે. અને એ યથાર્થ છે, કેમકે આ વ્યાકરણના અંતિમ ભાગમાં નીચે મુજબનું પદ્ય છે:—

"श्रीविक्रमादित्यनरेन्द्रकालात्
साशीतिके याति समासहस्रे ।
सश्रीक'जावालि'पुरे तदाद्यं
दृब्धं मया सप्तसहस्रकल्पम् ॥"

૪ આ પરિમાણ આ વ્યાકરણના મૂલપાઠ અને એની વૃત્તિ સહિતનું છે એમ સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૪૭)માં કહેવાયું છે.

શ્લોકનું કહ્યું છે. પ્ર૦ ચ૦ (અભયદેવસૂરિચરિત' શૃંગ ૧૯, શ્લો. ૮૯)માં તો આનું પરિમાણ ૮૦૦૦ દર્શાવાયું છે. સાથે સાથે આ નવું વ્યાકરણ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ રચ્યું છે અને એનું નામ બુદ્ધિસાગર છે એવો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

આ વ્યાકરણની એક તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના ભંડારમાં છે. એનો આદિમ ભાગ નીચે મુજબ છે:—

"सिद्धं जिनं सर्वविदं निरञ्जनं सवीर्यमीशं कमलालयं गुरून्।
नत्वा प्रवक्ष्ये लघुपूर्णपद्यवाक् लब्ध (?) लक्ष्म्याऽबुधबुद्धिवृद्धये ॥"

રચનાનો હેતુ—આ વ્યાકરણ તેમજ **પ્રમાલક્ષ્મ** રચવાનો હેતુ **પ્રમાલક્ષ્મ**નાં નિમ્નલિખિત પદ્યોમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવાયો છે:—

"तैरवधीरिते यत् तु प्रवृत्तिरावयोरिह ।
तत्र दुर्जनवाक्यानि प्रवृत्तेः सन्निबन्धनम् ॥ ४०३ ॥
शब्दलक्ष्म प्रमालक्ष्म यदेतेषां न विद्यते ।
नादिमन्तस्ततो ह्येते परलक्ष्मोपजीविनः ॥ ४०४ ॥"

આનો અર્થ એ છે કે મારી અને બુદ્ધિસાગરસૂરિની પ્રવૃત્તિમાં દુર્જનોનાં વાક્યો કારણરૂપ છે. એ વાક્યો એ છે કે આ લોકો પાસે—શ્વેતાંબરોની પાસે, નથી શબ્દલક્ષ્મ યાને વ્યાકરણ કે નથી પ્રમાલક્ષ્મ યાને પ્રમાલક્ષણ[2]. આ લોકો કંઇ પહેલેથી નથી; એઓ તો પાછળથી

૧ જુઓ પં. બેચરદાસ જી. દોશીનો લેખ નામે "ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ" (પૃ. ૮૩). આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરાયેલા નિબંધરૂપ આ લેખ "પુરાતત્વ" (પુ. ૪, અં. ૧–૨, પૃ. ૬૧–૧૦૦)માં છપાયો છે. પૃ. ૮૩માં અંતિમ ભાગ અપાયો છે.

૨ **સિદ્ધસેન** દિવાકરે **ન્યાયાવતાર** અને **સ૦ પં૦** રચ્યાં છે તેનું શું? શું દુર્જનોએ આનો અપલાપ કર્યો હશે?

જન્મ્યા છે. એથી એઓ 'બૌદ્ધ' વગેરેના ગ્રંથો ઉપર આધાર રાખનારા છે. એના વડે એઓ જીવે છે.

આધાર— પ્રમાલક્ષ્મના અંતિમ (૪૦૫માં) શ્લોકમાં કહ્યું છે કે આચાર્ય બુદ્ધિસાગરે વ્યાકરણ [1]વૃત્તોમાં રચ્યું છે. આનો અર્થ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૯૦ અ)માં સૂચવતાં જિનેશ્વરસૂરિએ કહ્યું છે કે બુદ્ધિસાગરસૂરિએ આ વ્યાકરણ પાણિનિ, ચન્દ્ર, જૈનેન્દ્ર, [2]વિશ્રાન્ત અને [3]દુર્ગ–ટીકાને જોઈને ધાતુ(પાઠ), સૂત્ર(પાઠ), ગણ(પાઠ) અને ઉણાદિ(સૂત્ર)ની વૃત્તમાં રચના કરી છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ રીતે ફલિત થાય છે કે સમગ્ર પંચાગ વ્યાકરણ છંદોબદ્ધ છે.

ઉલ્લેખ— ધનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૯૫માં રચેલી સુરસુંદરીચરિય (પરિચ્છેદ ૧૬, શ્લો. ૨૪૫)માં બુદ્ધિસાગરસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. પંચાસગની અભયદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૦માં રચેલી વૃત્તિ (પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૩)માં, ગુણચન્દ્રે વિ. સં. ૧૧૩૯માં રચેલા મહાવીરચરિય (પ્રસ્તાવ ૮, શ્લો. ૫૩)માં, જિનદત્તસૂરિએ ગણહરસદ્ધસયગના ૬૯મા પદ્યમાં, પદ્મપ્રભે કુંથુનાથચરિતમાં અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ પ્ર૦ ચ૦માં આ બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ વિષે ઉલ્લેખ છે. અભિધાનચિન્તામણિ

૧ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૪)માં આનો અર્થ એમ કરાયો છે કે આ વ્યાકરણ છંદોબદ્ધ છે, અને એ અર્થ બરાબર છે, પરંતુ "ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ" નામના લેખ (પૃ. ૮૪)માં તો કહ્યું છે કે આ વ્યાકરણ જોતાં જણાય છે કે એ કેવળ પદ્યોમાં નથી પણ ગદ્યપદ્યરૂપ છે.

૨ આ વિશ્રાન્ત તે વામનકૃત વિશ્રાન્તવિદ્યાધર વ્યાકરણ હશે.

૩ કાતન્ત્ર વ્યાકરણ ઉપર દુર્ગસિંહે જે ટીકા રચી છે તે આ છે. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (પ્રબંધ ૨૪, પૃ. ૨૨૬)માં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૬) પ્રમાણે દુર્ગટીકા કાશિકા કરતાં પહેલાં રચાઈ છે અને કાશિકા એ વામને અને જયાદિત્યે સાથે મળીને રચેલી ટીકા છે અને એની રચના ભારવિના સમય પછી થયેલી છે.

(પૃ. ૨)માં કહ્યું છે કે **અષ્ટા૦**ને સ્થાને અન્ય વ્યાકરણ પ્રચારમાં હશે એથી તો **અષ્ટા૦**ગત ગણસૂત્રો ન આપતાં એ **અષ્ટા૦**ને જોઇને એના ઉપરથી કોઇએ સંક્ષેપમાં રચેલાં સૂત્રો વૃત્તિમાં ઉદ્‌ધૃત કરાયેલાં જોવાય છે.

પ્રથમ પદ્યમાં વાગ્દેવતાની અને દ્વિતીય પદ્યમાં શાલાતુરીય (પાણિનિ), **શકટાંગજ (શાકટાયન)**, [1]ચંદ્રગોમિ, [2]દિગ્વસ્ત્ર (દેવનંદિ), **ભર્તૃહરિ**, **વામન**, **ભોજ** અને દીપકકર્તા (**ભદ્રેશ્વરસૂરિ**)ની સ્તુતિ છે. આની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે આ દીપકકર્તાનું પ્રાધાન્ય આધુનિક વૈયાકરણોની અપેક્ષાએ છે. આથી આ **ભદ્રેશ્વરે** વિ. સં. ૧૧૯૭ પહેલાં કોઈ વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ લાગે છે.

વર્ધમાનસૂરિએ ઉપર્યુક્ત ગણોના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા ઉદાહરણપૂર્વક આપી છે. આમાં એમણે અનેક વૈયાકરણોના મતો નોંધ્યા છે. એમના સમકાલીન અને **સિદ્ધરાજ**ને અંગે કોઇ કાવ્ય રચનારા **સાગરચંદ્રના** આ કાવ્યમાંથી શ્લોકો ઉદ્‌ધૃત કર્યા છે. આ ઉપરાંત 'તદ્ધિત' પ્રત્યયોનાં ઉદાહરણો આપતી વેળા એમણે **ભટ્ટિકાવ્યમાંથી** તેમજ 'માલવ'ના 'પરમાર' રાજાઓને લગતા કોઇ [3]કાવ્યમાંથી અનેક પદ્યો ઉદ્‌ધૃત કર્યાં છે.

અવચૂરિ— ગ૦ ર૦ મ૦ ઉપર કોઇકે અવચૂરિ રચી છે. આની વિ. સં. ૧૫૨૯માં લખાયેલી એક હાથપોથી ભાં૦ પ્રા૦ સં૦ મં૦માં છે.

શબ્દાનુશાસન યાને મુષ્ટિવ્યાકરણ (ઉ. વિ. સં. ૧૨૩૦)— આના કર્તા **મલયગિરિસૂરિ** છે. એમણે અ૦ મા૦માં રચાયેલા વિવિધ આગમો ઉપર તેમજ જ૦ મ૦માં રચાયેલા કેટલાક અનાગમિક ગ્રંથો

૧ વૃત્તિમાં 'ગોમિ'નો અર્થ 'પૂજ્ય' કરાયો છે.

૨ આનો સામાન્ય અર્થ 'દિગંબર' થાય છે. પૃ. ૧૬૪માં દિગંબરો સામે કટાક્ષ કરાયો છે (જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦**નું પૃ. ૨૬૨).

૩ આ કાવ્યની શૈલી દ્વયાશ્રયના જેવી છે.

ઉપર પણ વિવરણો રચ્યાં છે. એમાં દાર્શનિક ચર્ચાઓની વિપુલતા હોવા છતાં વિશદતામાં એમણે ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી. આથી એમણે સમર્થ વિવરણકાર તરીકે ખૂબ નામના મેળવી છે. એમની સ્વતંત્ર રચના તરીકે તો અત્યારે આ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ જ જાણવામાં છે. એના ઉપર એમણે ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિ રચી છે અને એની હાથપોથીઓ મળે છે.

મલયગિરિસૂરિએ 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિને 'ગુરુ' કહી સંબોધ્યા છે,[1] અને એ રીતે એમના તરફનો પોતાનો પૂજ્ય ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. આ મલયગિરિસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલના તેમજ 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન છે.

મલયગિરિસૂરિએ રચેલા વ્યાકરણને સામાન્ય રીતે **શબ્દાનુશાસન** તરીકે ઓળખાવાય છે. એને કેટલાક **મુષ્ટિવ્યાકરણ** કહે છે. એમાં ચચ્ચાર પાદવાળા બાર અધ્યાયો છે.[2] વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ એક[3] લેખમાં કહ્યું છે કે આજે આ વ્યાકરણ પૂરેપૂરું મળતું નથી. વિશેષમાં એમણે બે હાથપોથીનો નીચે મુજબની મતલબનો પરિચય આપ્યો છે :—

(૧) પાટણના વાડી-પાર્શ્વનાથના ભંડારમાં આ વ્યાકરણની કાગળ ઉપર લખેલી હાથપોથીમાં પંચસંધિ, નામ, આખ્યાત અને કૃત્ સુધીનો

૧ જુઓ આવસ્સયની વૃત્તિ (પત્ર ૧૧આ). પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે:–

"तथा चाहुः स्तुतिषु गुरवः"

૨ આનું પરિમાણ ૬૦૦૦ શ્લોકનું છે એમ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૨૭૪)માં નોંધ છે.

૩ આ લેખનું નામ "આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ અને તેમનું શબ્દાનુશાસન" છે. એ લેખ "જૈન સત્ય પ્રકાશ" (વર્ષ ૭, અંક ૧-૩, પૃ. ૧૪૧-૧૪૪)માં છપાયો છે. આનો મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે. આ લેખમાં "મુષ્ટિ-વ્યાકરણ" એ નામ નથી.

ટીકાઓ રચી હોય તેમાં એમના જ વ્યાકરણનાં સૂત્રો હોય એ સ્વભાવિક ઘટના છે.[1]

પ્રભાવ— ક્ષેમકીર્તિસૂરિએ કપ્પની ટીકાની ઉત્થાનિકા (અંશ ૧, પૃ. ૧૭૮)માં મલયગિરિસૂરિ માટે જે નિમ્નલિખિત વિશેષણ વાપર્યું છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે **સિ૦ હે૦**ના પ્રણયન પછી એનો પ્રચાર થયેલો હોવા છતાં વિદ્વદ્-મંડળમાં **મલયગિરિસૂરિ**કૃત **શબ્દાનુશાસન**નો પ્રભાવ પડતો હતો :—

"शब्दानुशासनादिविश्वविद्यामयज्योतिःपुञ्जपरमाणुघटितमूर्तिभिः"

વિષમપદવિવરણ— **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૨૯૮)માં આ વિવરણની નોંધ છે. એની ૨૮ પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદના એક ભંડારમાં છે.

પ્રેમલાભ વ્યાકરણ (વિ. સં. ૧૨૮૧)— આના કર્તા 'અંચલ' ગચ્છના પ્રેમલાભ છે.[2] એમણે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૨૮૧માં ૨૨૨૩ શ્લોક જેવડી રચી છે.[3] આનું નામ જોતાં એ વ્યાકરણ હોય એમ લાગે છે. એ વાત સાચી હોય તો પણ એ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે કે **સિ૦ હે૦** ઉપરથી યોજાયેલું વ્યાકરણ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

બાલબોધ વ્યાકરણ (વિ. સં. ૧૩૦૪)— **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૨૯૭) પ્રમાણે આ વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયમાં ૨૭૫ શ્લોક જેવડું **મેરુતુંગે**

---

૧ **સર્વાર્થસિદ્ધિ** માટે પણ હું આવું અનુમાન કરું છું અને એથી તો એમાં **અષ્ટા૦** વગેરેનાં સૂત્રાદિ તેમજ **પૂજ્યપાદ**નાં પોતાનાં સૂત્રો હોવાનો જે મત પં. **નાથુરામ** પ્રેમીએ **જૈનેન્દ્ર** વ્યાકરણને અગેના લેખમાં (**જૈ. સા. ઇ.** પૃ. ૧૦૪માં) દર્શાવ્યો છે તેને હું આવકારતો નથી.

૨ આ હિસાબે આ વ્યાકરણનું નામ પણ **બુદ્ધિસાગર**ની જેમ કર્તાના નામ ઉપરથી યોજાયું છે.

૩ જુઓ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૨૯૭).

વિ. સં. ૧૩૦૪માં રચ્યું છે. અહીં કહ્યું છે કે એના ઉપર મેરુતુંગે ૪૮૦ અને ૫૭૯ શ્લોક જેવડી એકેક વૃત્તિ રચી છે. તેમાં પ્રથમ વૃત્તિ છ પાદ પૂરતી છે. વળી એમણે ૨૧૧૮ શ્લોક જેવડું ચતુષ્ક-ટિપ્પન અને ૭૬૭ શ્લોક જેવડું કૃદ્-વૃત્તિ-ટિપ્પન રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત ૧૭૩૪ શ્લોક જેવડી આખ્યાત-વૃત્તિ-ઢુંઢિકા-અને ૨૨૯ શ્લોક જેવડી પ્રાકૃત-વૃત્તિ રચી છે. આ સાતેની હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૮૨)માં કહ્યું છે કે આ બાલબોધ વ્યાકરણ તો કાતંત્ર વ્યાકરણ ઉપરની મેરુતુંગની બાલાવબોધ વૃત્તિ હોવાનો સંભવ છે, પણ જૈ૦ ગ્રં૦માં આપેલો રચના-સમય અશક્ય છે.

વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ (ઊ. વિ. સં. ૧૩૧૨)— આ વ્યાકરણના કર્તા વિદ્યાનન્દ છે. આમ આ વ્યાકરણનું નામ પણ [1]બુદ્ધિસાગરની જેમ એના પ્રણેતાના નામ ઉપરથી પડાયું છે. આ વિદ્યાનન્દ એ સંસારીપણામાં શ્રેષ્ઠી જિનચન્દ્રના પુત્ર વીરધવલ થાય અને [2]ભીમસિંહ એ એમના નાના ભાઇ થાય. વીરધવલે દેવેન્દ્રસૂરિ પાસે વિ. સં. ૧૩૦૨-માં પોતાના લગ્નના પ્રસંગે દીક્ષા લીધી હતી. એમને વિ. સં. ૧૩૨૩માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૩૦૪માં 'સૂરિ' પદ મળ્યું હતું. 'ખરતર' ગચ્છના જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ચન્દ્રતિલકે વિ. સં. ૧૩૧૨માં જે અભયકુમારચરિત રચ્યું છે તેની પ્રશસ્તિમાં એમણે કોની કોની પાસે શેનો શેનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે કહ્યું છે. એમ કરતી વેળા (જિનપતિ-સૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ પાસે વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ પોતે ભણ્યા હતા એમ એમણે કહ્યું છે. આ ઉપરથી આ વ્યાકરણ વિ. સં. ૧૩૧૨ કરતાં તો અર્વાચીન નથી જ એમ ફલિત થાય છે.

૧ પ્રેમલાભ એ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ જ હોય તો એનો પણ અહીં ઉલ્લેખ સમજવો ઘટે.

૨ એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમનું નામ 'ધર્મકીર્તિ' રખાયું હતું.

ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ 'સહસ્રાવધાની' મુનિસુન્દરસૂરિએ **ગુર્વાવલી** (શ્લો. ૧૭૧)માં કર્યો છે. ત્યાં એમણે કહ્યું છે કે આમાં સૂત્રો થોડાં છે, પણ અર્થ ઘણો સંગ્રહાયો છે, અને એથી એ 'સર્વોત્તમ' જણાય છે.

જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં કાતન્ત્રોત્તર વ્યાકરણનાં સિદ્ધાનન્દ, **વિજયાનન્દ** અને વિદ્યાનન્દ એમ [1]ત્રણ નામાંતરો અપાયાં છે. અહીં આના કર્તા તરીકે વિજયાનન્દ ઉર્ફે વિદ્યાનન્દસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ વ્યાકરણ સમાસ-પ્રકરણ સુધી જ છે એમ અહીં કહ્યું છે. જેસલમેરમાં આની તાડપત્રીય પ્રતિઓ છે. પ્રો. પિટર્સને એમના ચોથા હેવાલમાં આ વ્યાકરણમાંથી અવતરણ આપ્યું છે.

કાતન્ત્ર વ્યાકરણની મહત્તા વધારવા માટે વિજયાનન્દે કાતન્ત્રોત્તર નામની કૃતિ રચી છે અને એનું બીજું નામ વિદ્યાનન્દ છે એમ **સં. વ્યા. ઈ.** (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૬)માં ઉલ્લેખ છે.

જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ (પૃ. ૧૦૬)માં નીચે મુજબની પંક્તિ છે:-

"इति विजयानन्दविरचिते कातन्त्रोत्तरे विद्यानन्दापरनाम्नि तद्धितप्रकरणं समाप्तम् सं. १२०८।"

[2]**ઔદાર્ય-ચિન્તામણિ**[3] (લ. વિ. સં. ૧૫૭૫)— આ દિ૦ [4]શ્રુતસાગરે રચેલું વ્યાકરણ છે, જ્યારે કેટલાકને મતે આ એ વ્યાકરણ

૧ આ ત્રણમાંથી એક પણ નામે આ વ્યાકરણની અહીં નોંધ નથી.

૨ આના પહેલા ત્રણ અધ્યાય પૂરતો વિભાગ વિજાગાપટ્ટમથી પ્રકાશિત થયેલો છે. જુઓ ABORI (Vol. XIII, pp. 52-53)

૩ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૪૧૨)માં બીજા અધ્યાયની પુષ્પિકા અપાયેલી છે.

૪ એમના પરિચય માટે જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૪૦૬-૪૧૨).

ઉપરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે. આ પાઇય ભાષાને અંગેનું ૭ અધ્યાયનું વ્યાકરણ હૈમ વ્યાકરણ અને ત્રિવિક્રમકૃત વ્યાકરણ કરતાં મોટું છે.[1] શ્રુતસાગર મૂલ સંઘ, સરસ્વતી ગચ્છ, બલાત્કાર ગણમાં થયા છે. એઓ દિ. [2]વિદ્યાનંદિના શિષ્ય થાય છે અને એમણે મલ્લિભૂષણને પોતાના ગુરુભાઈ કહ્યા છે. શ્રુતસાગરના એક શિષ્ય **શ્રીચન્દ્રે વૈરાગ્યમણિમાલા** રચી છે.

આ શ્રુતસાગરને પોતાને માટે ખૂબ માન હશે, કેમકે એમણે પોતાને માટે નીચે મુજબનાં વિશેષણો વાપર્યાં છેઃ–

ઉભયભાષાકવિચક્રવર્તી, કલિકાલ-ગૌતમ, કલિકાલસર્વજ્ઞ, તાર્કિક-શિરોમણિ, નવનવતિ-મહાવાદિ-વિજેતા, પરમાગમપ્રવીણ, વ્યાકરણ-કમલ-માર્તંડ ઇત્યાદિ.

શ્રુતસાગર કટ્ટર દિગંબર છે એટલું જ નહિ પરંતુ આવેશપૂર્ણ ગાળ દેનારા પણ છે. તીર્થંકરની પ્રતિમા નહિ માનનારા ઉપર એમણે ખૂબ પ્રહાર કર્યા છે. એવાને એમણે 'નાસ્તિક' કહ્યા છે અને એમને વિષ્ઠાથી લિપ્ત જોડા મારે તો એ પાપ નથી એવા આક્રોશ-વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે.[3]

શ્રુતસાગરે [4]**વ્રતકથાકોશ** રચ્યો છે. વળી એમણે નાનકડી શ્રુતસંઘપૂજા રચી છે. બાકી એમની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ મુખ્યતયા

૧ જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૪૦૬).

૨ એઓ દિ. પદ્મનંદિના શિષ્ય અને ઉત્તરાધિકારી દિ. દેવેન્દ્રકીર્તિના ઉત્તરાધિકારી છે.

૩ જુઓ દિ. કુંદકુંદાચાર્યકૃત દંસણ-પાહુડ (ગા. ૧)ની શ્રુતસાગરીય ટીકા તેમજ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૪૦૭).

૪ આમાં આકાશ-પંચમી, ચંદન-ષષ્ઠી, મુકુટ-સપ્તમી, અષ્ટાહ્નિકા ઇત્યાદિ વ્રતો સંબંધી કથાઓ છે. દેવેન્દ્રકીર્તિ, ધર્મચંદ્ર, અભ્રિષેણ અને સકલકીર્તિ દ્વારા એક વ્રતકથાકોશ રચાયો છે.

વિવરણરૂપ છે અને એમાં મૂળ ગ્રંથકારને ન અનુસરતાં પોતાની ગાંઠની વાત પણ એમણે કેટલીક વાર ઉમેરી છે.[1] આ વૃત્તિઓ યાને વિવરણો નીચે મુજબ છે:—

[2]જિનસહસ્રનામ-ટીકા, [3]તત્ત્વત્રયપ્રકાશિકા, [4]તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, મહાભિષેક-[5]ટીકા[6] અને [7]યશસ્તિલક-ચંદ્રિકા.[8]

શ્રુતસાગર વિક્રમની સોળમી સદીમાં થયા છે, કેમકે મહાભિષેકની ટીકાની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૮૨માં લખાયેલી મળે છે.

ચિન્તામણિ-વ્યાકરણ (ર. વિ. સં. ૧૬૦૫)— આના કર્તા દિ૦ ભટ્ટારક **શુભચન્દ્રસૂરિ** છે. એઓ 'મૂલ' સંઘ, 'સરસ્વતી' ગચ્છ અને 'બલાત્કાર' ગણના **જ્ઞાનભૂષણ**ના પ્રશિષ્ય અને **વિજયકીર્તિ**ના શિષ્ય થાય છે. એ શુભચન્દ્રસૂરિની શિષ્યપરંપરાનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:—

સુમતિકીર્તિ, ગુણકીર્તિ, વાદિભૂષણ, રામકીર્તિ, યશઃકીર્તિ, પદ્મનંદિ ઇત્યાદિ.[9]

---

૧ જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૪૦૮).

૨ મૂળના કર્તા **આશાધર** છે.

૩ દિ. શુભચન્દ્રકૃત **જ્ઞાનાર્ણવ** યાને **યોગપ્રદીપ**માં જે ગદ્યાત્મક લખાણ છે તેની આ ટીકા છે.

૪ આ **ત૦ સૂ૦** સહિત "ભારતીય જ્ઞાનપીઠ" તરફથી કાશીથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૫ આ **આશાધર**કૃત **નિત્ય-મહોદ્દ્યોત**ની ટીકા છે.

૬ શ્રુતસાગર દેશવ્રતી યાને બ્રહ્મચારી હતા તે સમયની આ રચના છે.

૭ આ **યશસ્તિલક-ચંપૂ**ની અપૂર્ણ ટીકા છે. પાંચમા આશ્વાસને અંગે થોડાક ભાગની તેમજ છઠ્ઠા આશ્વાસનની ટીકા નથી. આ ટીકા સહિત મૂળ કૃતિ **કાવ્યમાલા** (ગુ.)માં છપાયેલી છે.

૮ આ એમની છેલ્લી કૃતિ હોવાનું મનાય છે.

૯ જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૫૨૮—૫૨૯).

આ શુભચન્દ્રસૂરિને 'ત્રૈવિધ-વિદ્યાધર'ની તેમજ 'ષડ્ભાષા—કવિ-ચક્રવર્તી'ની પદવી હતી.[૧] એમણે સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે વિ. સં. ૧૬૦૮માં રચેલા **પાંડવપુરાણ**ની પ્રશસ્તિમાં પોતાની મૌલિક તેમજ વિવરણાત્મક અનેક કૃતિઓ ગણાવી છેઃ—

(૧) [૨]અંગપ્રજ્ઞપ્તિ, (૨) [૩]અપશબ્દખંડન, (૩) ચન્દના—કથા (યાને ચન્દના—ચરિત), (૪) ચન્દ્રનાથ-ચરિત્ર (યાને ચન્દ્રપ્રભ—ચરિત), (૫) ચિન્તામણિ-વ્યાકરણ, (૬) [૪]જીવક—ચરિત્ર (યાને જીવંધર—ચરિત), (૭) તત્ત્વનિર્ણય, (૮) [૫]નંદીશ્વર-કથા, (૯) [૬]પદ્મનાભ—ચરિત્ર, (૧૦) ષડ્વાદ, (૧૧) [૭]સંશયિવદનવિદારણ, (૧૨—૧૩) સર્વતોભદ્ર અને એની ટીકા, (૧૪) પાર્શ્વનાથકાવ્ય (યાને પાર્શ્વાભ્યુદય)ની પંજિકા, (૧૫) અધ્યાત્મપદ્યવૃત્તિ, (૧૬) આશાધરની અર્ચા (યાને જિનયજ્ઞકલ્પ કિંવા નિત્યમહોદ્દ્યોત)ની ટીકા અને (૧૭) સ્વરૂપસંબોધનની વૃત્તિ.

---

૧ જુઓ **કત્તિકેયાણુવેક્ખા**ની શુભચંદ્રસૂરિએ વિ૦ સં૦ ૧૬૧૩માં રચેલી ટીકાની પુષ્પિકા. આ ટીકાની પ્રશસ્તિ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૫૨૮)માં છપાઈ છે.

૨ આ પાઇયમાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ ત્રણ પરિચ્છેદમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૭૭, ૧૧૭ અને ૫૪ પદ્યો છે. એ બાર અંગોના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આ પાઇય કૃતિ મા૦ દિ૦ ગ્રં૦માં ગ્રંથાંક ૨૧ તરીકે વિ૦ સં૦ ૧૯૭૯માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલી છે.

૩ જિ૦ ર૦ કો૦ માં આની નોંધ નથી. ત્યાં તો કીર્તિચન્દ્રની ૧૦૦ શ્લોક જેવડી અને આ નામની કૃતિની નોંધ છે.

૪ આની રચના વિ૦ સં૦ ૧૫૯૬માં થયેલી છે.

૫ આને કેટલાક **સિદ્ધચક્ર-કથા** કહે છે.

૬ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૩૩)માં આનો 'પુરાણ' તરીકે નિર્દેશ છે. અહીં એનું પરિમાણ ૨૫૦૫ શ્લોક 'જેવડું' કહ્યું છે.

૭ આ શ્વેતાંબરોની સ્ત્રીની મુક્તિ એવી માન્યતાના ખંડનરૂપ કૃતિ છે. બ૦ રત્નભૂષણે **સંશય-વદન-વિચ્છેદ** નામની એક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે.

આ ઉપરાંત (૧૮) [1]કર્મદાહ વિધિ, (૧૯) [2]ચતુસ્ત્રિંશદધિકદ્વાદશ-શતવ્રતોદ્યાપન, (૨૦) [3]પલ્યોપમવિધ્યુદ્યાપન (યાને પલ્યવ્રતોદ્યાપન) એ ત્રણ કૃતિઓ તેમજ (૨૧) ગણનાથસમર્ચન (યાને [4]ગણધરવલયપૂજા), (૨૨) 'ચિન્તામણિ'(યંત્ર)પૂજા, (૨૩) [5]ત્રિંશચ્ચતુર્વિંશતિપૂજા, (૨૪) સરસ્વતી-પૂજા અને (૨૫) [6]સિદ્ધચક્રવ્રતપૂજા એમ ચાર પૂજા તેમજ (૨૬) [7]સ્તોત્ર-સમુચ્ચયનો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

ઉપર્યુક્ત **પાંડવપુરાણ**ની રચના બાદ એમણે [8]**કરકંડુ-ચરિત્ર** વિ. સં. ૧૬૧૧માં અને **કત્તિકેયાણુવેક્ખા**ની [9]ટીકા વિ. સં. ૧૬૧૩માં રચ્યાં છે. **નીતિરસાયન** નામની કૃતિ શું આ શુભચન્દ્રસૂરિની કૃતિ છે?

આ **ચિન્તામણિ** વ્યાકરણ વિવિધ પ્રકારની પાઇય ભાષાને લગતું છે. એમાં ૧૨૨૪ સૂત્રો છે. એ ચચ્ચાર પાદવાળા ત્રણ અધ્યાયમાં રજૂ કરાયાં છે. આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત **પાંડવપુરાણ**ની પ્રશસ્તિમાં છે. આ વ્યાકરણ ઉપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે. આ વ્યાકરણને અંગે ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યેએ એક [10]લેખ લખ્યો છે અને એ દ્વારા એમાં અપાયેલી બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

---

૧ આ નામની એકેક કૃતિ દિ૦ ચન્દ્રકીર્તિએ તેમજ દિ૦ રત્નનંદિએ રચી છે.

૨ આમાં ૧૨૩૪ વ્રતોના ઉદ્યાપનની હકીકત છે.

૩ આ નામની એકેક કૃતિ દિ૦ અનંતકીર્તિએ, દિ૦ દેવેન્દ્રકીર્તિએ અને દિ૦ રૂપભનાથે રચી છે.

૪ દિ૦ શ્રુતસાગરે તેમજ દિ૦ સકલકીર્તિએ પણ આ નામની એકેક કૃતિ રચી છે.

૫ ભવશર્માએ આ નામની એક કૃતિ રચી છે.

૬ દિ૦ આશાધરે તેમજ દિ૦ પ્રભાચન્દ્રે આ નામની એકેક કૃતિ રચી છે.

૭ શુભચન્દ્રસૂરિએ અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે. એ ઉપરથી આ નામ મેં યોજ્યું છે.

૮ આ કૃતિ સકલભૂષણની સહાયતાપૂર્વક રચાયેલી છે.

૯ આમાં દિ૦ નેમિચન્દ્રકૃત દવ્વસંગહ ઉપરની બ્રહ્મદેવે રચેલી ટીકામાંથી અનેક અવતરણો અપાયાં છે.

૧૦ જુઓ ABORI (Vol. XIII, pp. 46–52)

શબ્દ-ભૂષણ (લ. વિ. સં. ૧૭૭૦)— આના કર્તા દાનવિજય છે. એઓ 'તપા' ગચ્છના વિજયરાજસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિજય માટે **પજ્જોસવણાકપ્પ** ઉપર **દાનદીપિકા** નામની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૭૫૦માં રચી છે. એમની આ શબ્દ-ભૂષણ નામની કૃતિ એ પદ્યમાં રચાયેલું વ્યાકરણ છે. એ [1]૩૦૦ શ્લોક જેવડું છે અને એ વિ. સં. ૧૭૭૦ની આસપાસમાં, ગુર્જરધરામાં પ્રખ્યાત શેખ ફત્તેના પુત્ર બડેમિયાંને માટે રચાયું છે. શું એ સિ૦ હે૦નું રૂપાંતર છે?

શબ્દાર્ણવ— જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૯૮) પ્રમાણે આ સહજકીર્તિની રચના છે. આ પૃષ્ઠ ઉપરનાં ટિપ્પણ પ્રમાણે આ કૃતિનું નામ **સિદ્ધ-શબ્દાર્ણવ** છે, અને એ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવડું છે. અહીં આ કૃતિને વ્યાકરણ ગણ્યું છે. પરંતુ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૮) પ્રમાણે તો આ ૭ પ્રકરણમાં વિભક્ત એવો કોશ છે. અને એનું બીજું નામ **ઋજુ-પ્રાજ્ઞ-વ્યાકરણ-પ્રક્રિયા** છે. વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત સહજકીર્તિએ 'ખરતર' ગચ્છના ઉપા૦ હેમચન્દ્રના શિષ્ય હોવાનું અહીં કહ્યું છે. સાથે સાથે આના ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

ઔક્તિક

[2]**મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક** (વિ. સં. ૧૪૫૦)— આના કર્તા દેવસુંદર-સૂરિના શિષ્ય કુલમંડનસૂરિ છે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૦૯માં થયો હતો. વિ. સં. ૧૪૧૭માં દીક્ષા લઈ વિ. સં. ૧૪૪૨માં સૂરિ બનનારા એઓ વિ. સં. ૧૪૫૫માં સ્વર્ગે સંચર્યા. એમણે વિ. સં. ૧૪૪૩માં

૧ જુઓ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૯૮).

૨ સ્વ. હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવે "મુગ્ધાવબોધમૌક્તિક"ના નામથી આ કૃતિ સંપાદિત કરી છે અને એ સન ૧૮૮૯માં સ્વીડનમાં ભરાયેલી "ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ" દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી છે.

[1]**વિચારામૃતસંગ્રહ** અને કોઇક સમયે **સિદ્ધાંતાલાપકોદ્ધાર** રચ્યાં છે. એમણે કેટલાક સ્તવ રચ્યા છે. જેમકે [2]**કાયઠિઈથોત્ત**, "**વિશ્વશ્રીદ્ધ**"–થી શરૂ થતો અને અષ્ટાદશચિત્રચક્રથી વિભૂષિત [3]**વીરસ્તવ** અને "**ગરીયોગુણ**"થી શરૂ થતો [4]**પંચજિનહાર–બંધ–સ્તવ**. વળી એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ ઉપર અવચૂર્ણિ (અવચૂરિ) રચી છે:—

[5]**પજ્જોસવણાકપ્પ**, [5]**પડિક્કમણસુત્ત** અને **પણ્ણવણાતઇયપય-સંગહણી**.[6]

ગુજરાતી ભાષા દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શિક્ષણ આપવા માટે કેટલાક પ્રયાસ થયા છે. દા. ત. શ્રીમાલ ઠક્કુર કૂરસિંહના પુત્ર [7]**સંગ્રામસિંહે** આ જાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એમ **કાતંત્ર** વ્યાકરણનો બોધ કરાવવા માટે એમણે વિ. સં. ૧૩૩૬માં રચેલી [8]**બાલશિક્ષા**[9] જોતાં

---

૧ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૨)માં આની **વિચારસંગ્રહ** તરીકે નોંધ છે અને એના જ નામાંતર તરીકે **સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર**નો ઉલ્લેખ છે તો શું આ બે ભિન્ન કૃતિ નથી ?

૨ આ ચોવીસ પદ્યની કૃતિ એક અવચૂરિ સહિત જૈ૦ આ૦ સ૦ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાં તો મૂળ કૃતિના કર્તા તરીકે કુલમંડનસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. આ અવચૂરિની વિ. સં. ૧૫૩૭માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે. **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૪૪૩)માં તો મૂળ કૃતિનાં કર્તા તરીકે કુલમંડનસૂરિનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એના ઉપર એક અવચૂરિ રચનાર તરીકે છે.

૩ આ સ્તવ **જૈન સ્તોત્ર સમુચ્ચય** (પૃ. ૮૭—૯૧)માં છપાયો છે.

૪ આ "ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા" તરફથી પ્રકાશિત **પયરણુ-સંદોહ**ના અંતમાં છપાયેલો છે.

૫–૬ જુઓ **જૈ૦ સા૦ સં. ઈ.** (પૃ. ૪૪૩). અહીં **પણ્ણવણા–સંગહણી**ને બદલે **પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર**નો ઉલ્લેખ છે. તો શું એ ભ્રાન્ત નથી ?

૭ **જૈ૦ સા૦ સં. ઈ.** (પૃ. ૪૨૧)માં કહ્યું છે કે "કર્તા જૈનેતર લાગે છે.

૮ આને અંગેનો પં. **લાલચન્દ્ર** ભગવાનદાસ ગાંધીનો લેખ નામે "બાલશિક્ષા (પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત વ્યાકરણ)" પુરાતત્ત્વ (પુ. ૩, અં. ૧, પૃ. ૪૦–૫૩)માં છપાયો છે. એમાં કૂરસિંહને બદલે 'કૂરસિંહ' છે.

૯ **બાલશિક્ષા** નામનું એક વ્યાકરણ **ભક્તિલાભે** રચ્યું છે.

જણાય છે. આના પછીના બીજા પ્રયાસનું ફળ તે પ્રસ્તુત કુલમંડનસૂરિએ રચેલું **મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક** છે. આ કંઇ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ નથી પરંતુ વિક્રમની પંદરમી સદીની જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી સમજુતી પૂર્વકનું સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રાથમિક વ્યાકરણ છે. આનો પરિચય સ્વ. કે૦ હ૦ ધ્રુવે [1]**સાહિત્ય અને વિવેચન** નામના એમના લેખસંગ્રહમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

"ઔક્તિકનાં છેલ્લાં ૭ પ્રકરણ કેવળ સંસ્કૃતમાં છે. પહેલા, બીજા અને સાતમા આઠમા પ્રકરણમાં સૂત્ર અને કારિકા સંસ્કૃતમાં છે, અને વિવેચન પ્રાકૃતમાં છે. ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠું અને નવમું એ પાંચ પ્રકરણો તો કેવળ પ્રાકૃતમાં છે. આ રીતે નિબંધનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ પ્રાકૃતમાં એટલે જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલો છે."

"નામની વિભક્તિ આદિનાં ઉદાહરણમ સર્વજિનસાધારણસ્તોત્ર આપ્યું છે. તે તો જયાનંદનું છે."—પૃ. ૫૫

"સંસ્કૃત ઉક્તિ એટલે બોલવાની રીત વિષે, મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં નિયમો આપ્યા છે એથી અથવા તો પાધરી અને વાંકુડી યાને કર્તા, કર્મ અને ભાવિ ઉક્તિનું એમાં મુખ્યત્વે વિવેચન કરાયું છે. એથી એને ઔક્તિક નામ અપાયું છે. આ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને લગતો નાનો સરખો નિબંધ છે, કેવળ સંસ્કૃત દ્વારા જે મુગ્ધ જનોને વ્યાકરણ શીખવું અઘરું પડે તેને માટે ખાસ કરીને આમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જૂની ગુજરાતીમાં સમજુતી અપાઈ છે. 'વ્યાકરણના સંપ્રદાય પ્રમાણે ઉક્તિઓનો પ્રાકૃતમાં સંગ્રહ' કરવાનો પોતાનો વિચાર છે એમ કહી ગ્રંથકાર આ ગ્રંથ શરૂ કરે છે."

મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં વિભક્તિ-વિચાર, કૃદંત-વિચાર, ઉક્તિ-ભેદ અને શબ્દ-સંગ્રહ જે આવે છે તેટલા પૂરતો વિભાગ **પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ** (પૃ. ૧૭૨-૧૮૦)માં છપાયો છે. આની પછી

૧ આ લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૫૧-૭૮)માં સ્વ. કે. હ. ધ્રુવના ઈ. સ. ૧૮૮૮માં "ગુજરાતી શાળાપત્ર"માં છપાયેલા "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" નામના લેખને સ્થાન અપાયું છે. આ ભાગમાં એમના બીજા પણ લેખો છે. આ ભાગ 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

"औक्तिकपदानि" એવા શીર્ષકપૂર્વક જે લખાણ પૃ. ૧૮૧–૨૦૪માં અપાયું છે અને જેના અંતમાં "उक्तिपदानि समाप्तानि" એવો ઉલ્લેખ છે તે **મુગ્ધાવબોધ** ઔક્તિકથી ભિન્ન કોઇ કૃતિ હોય એમ મને લાગે છે. આ સંબંધમાં છેવટનો નિર્ણય કરવાનું સુગમ સાધન આનું મુદ્રિત પુસ્તક છે, પણ હજી સુધી એ મને કોઈ સ્થળેથી જોવા મળ્યું નથી.

પ્રસ્તુત ઔક્તિકના સ્વરૂપ પરત્વેની ગેરસમજની તેમજ એની કેટલીક હાથપોથીઓની નોંધ મેં "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" નામના મારા [1]લેખમાં લીધી છે. આ ઔક્તિકની મુદ્રણાલય–પુસ્તિકા મેં કેટલીક હાથપોથીને આધારે વર્ષો થયાં તૈયાર કરી છે પણ પ્રકાશકના અભાવે એ છપાવી શકાઇ નથી.

[2]**વાક્યપ્રકાશ** (વિ. સં. ૧૫૦૭) — આ [3]ઔક્તિક 'બૃહત્ તપા' ગચ્છના રત્નસિંહસૂરિના શિષ્યાણુ ઉદયધર્મે વિ. સં. ૧૫૦૭માં 'સિદ્ધપુર' નગરમાં રચ્યું છે. એમણે 'દ્વાત્રિંશદ્દલકમલ' રૂપ બંધથી વિભૂષિત અને [4]"**सन्नमत्रिदर्शन**"થી શરૂ થતું ૧૮ પદ્યનું [5]**મહાવીરસ્તવન** પણ રચ્યું છે. એમના આ **વાક્યપ્રકાશ**માં ૧૨૮ પદ્યો છે. આ રચના

૧ આ લેખ "સિદ્ધચક્ર" (વ. ૧૨, અં. ૧૧)માં છપાયો છે.

૨ આ કૃતિ કોઈકની ટીકા સહિત મહેસાણાની "યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત **સ્તોત્રરત્નાકર** (ભા. ૧)ના અંતમાં છપાયેલી છે. આ ટીકાનો પ્રારંભ "**श्रीमज्जिनेन्द्रमानम्य**"થી કરાયો છે. મૂળ કૃતિની વિ. સં. ૧૫૦૭માં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે.

૩ જુઓ શ્લો. ૧૨૭ તેમજ એની ઉપર્યુક્ત ટીકાનું આદ્ય પદ્ય.

૪ જુઓ **જૈ. સા. સં. ઇ.** (પૃ. ૫૧૪).

૫ આ સ્તવન **જૈન સ્તોત્ર સમુચ્ચય** (પૃ. ૨૬૫–૨૬૬)માં છપાયું છે અને એને અંગેનું ચિત્ર અંતમાં અપાયું છે.

પ્રાથમિક સ્મૃતિના કારણે કરાઇ છે. એનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવવાનો છે. આથી તો અહીં કેટલાંક પદ્યોમાં ગુજરાતીમાં લખાણ છે અને એની સાથે સાથે સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ ઉક્તિના 'પ્રાધ્વર' અને 'વક્ર' એ બે પ્રકારો અને એના ઉપપ્રકારોથી કરાયો છે. આગળ જતાં કર્તરિ અને કર્મણિના પ્રત્યયો ગણાવાયા છે અને એનાં ઉદાહરણ અપાયાં છે (શ્લો. ૨ અને ૨૮માં 'સકર્મક' એ અર્થમાં 'સાપ્ય' શબ્દ વપરાયો છે). ત્યાર બાદ ગણજ, નામજ અને સૌત્ર (કણ્ડ્વાદિ) એમ ધાતુના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવી એનું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે. 'પરસ્મૈપદી' વગેરે એમ પણ ધાતુના ત્રણ ભેદ પડાયા છે. ત્યાર બાદ 'વર્તમાના' વગેરે દસ વિભક્તિ, તદ્ધિત-પ્રત્યયો અને સમાસની સમજણ અપાઇ છે.

આ જાતના ઔક્તિકોમાં ઉપર્યુક્ત **બાલશિક્ષા** અને કુલમંડન-સૂરિકૃત **મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક** એ બે કૃતિઓ ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય છે. આ પ્રકારનાં વ્યાકરણો ભાષાના ઇતિહાસની સીમાનાં ચિહ્ન પૂરાં પાડે છે.

[1]પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપર નીચે મુજબની ટીકાઓ છેઃ-

(૧) **ટીકા**— આના કર્તા સોમવિમલના શિષ્ય હર્ષકુલ છે એમ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪૬)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ૦ સા૦ સં. ઇ. (પૃ. ૫૧૯) પ્રમાણે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જે હર્ષકુલગણિએ સૂયગડ ઉપર વિ. સં. ૧૫૮૩માં **દીપિકા** રચી છે અને જેઓ **બંધહેતૂદયત્રિભંગી**ના કર્તા છે તેમણે હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં આ **વાક્યપ્રકાશ** ઉપર ટીકા રચી છે.

(૨) **ટીકા**— આ વાચક કીર્તિવિજયના શિષ્ય જિનવિજયની વિ. સં. ૧૬૯૪ની રચના છે.

૧ શું વિનયવિજયગણિએ હૈમલઘુપ્રક્રિયાની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ?

(૩) **ટીકા—જૈન ગ્રન્થાવલી** (પૃ. ૩૦૭) પ્રમાણે આ રત્નસૂરિની કૃતિ છે.

(૪) [1]**ટીકા**— આ અજ્ઞાતકર્તૃક રચનાનો પ્રારંભ "श्रीमज्जिनेन्द्र-मानम्य"થી થાય છે.

(૫) **ટીકા**— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

અન્ય ઔક્તિકો— સોમપ્રભસૂરિએ ૪૧૫ શ્લોક જેવડું એક [2]ઔક્તિક રચ્યું છે. વળી જિનચન્દ્રે તેમજ અન્ય કોઇએ એકેક ઔક્તિક રચ્યું છે.

આંશિક વ્યાકરણ

ઉપસર્ગ-મંડન (વિ. સં. ૧૪૯૨)— આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ મંત્રી મંડન છે. એઓ ઝંઝણ સંઘવીના [3]૭ પુત્રોમાંના બીજા પુત્ર બાહડના નાના પુત્ર થાય છે. એમના મોટા ભાઇનું નામ સમુદ્ર (સમધર) છે. એમની પેઠે એમના કાકા દેહડના પુત્ર ધન્યરાજ, ધનરાજ ઉર્ફે [4]ધનદ પણ વિદ્વાન અને ધનિક હતા. મંડને 'ભૂષણ' અર્થવાચક 'મંડન'

---

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૫૦.

૨ આ ઔક્તિકનો પરિચય આપતાં જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૩)માં કૌંસમાં "grammar" એટલે કે વ્યાકરણ એવો ઉલ્લેખ છે. તેમ છતાં અહીં ઔક્તિકોને અંગે નીચે મુજબ લખાણ છે તો એ વિચારણીય જણાય છે:—

"The Auktikas are a sort of Prākṛta into Sanskrit Dictionaries."

અર્થાત્ ઔક્તિકો એ એક જાતના પ્રાકૃત-સંસ્કૃત કોશો છે.

૩ આ ૭ યે પુત્રો **આલમશાહ** (હોશંગ ઘોરી)ના સચિવો હતા. **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૪૮૦)માં કહ્યું છે કે આ **આલમશાહ** તે "દિલાવરખાનનો પુત્ર અલ્પખાં (વિ. સં. ૧૪૬૧–૧૪૮૬) અને પછી થયેલ હોશંગ ઘોરી."

૪ આ ધનદે **શૃંગાર-ધનદ, નીતિ-ધનદ** અને **વૈરાગ્ય-ધનદ** એમ ત્રણ શતકો રચી એમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે.

શબ્દથી અલંકૃત નીચે મુજબની આઠ કૃતિઓ રચી એ દ્વારા પોતાના નામને એ સાથે જોડ્યું છેઃ—

(૧) [૧]અલંકાર-મંડન, (૨) ઉપસર્ગ-મંડન, (૩) કાદંબરી-મંડન, (૪) કાવ્ય-મંડન, (૫) ચંપૂ-મંડન, (૬) શૃંગાર-મંડન, (૭) સંગીત-મંડન અને (૮) સારસ્વત-મંડન.[૨]

આ ઉપરાંત એમણે [૩]**કવિ-કલ્પદ્રુમ-સ્કંધ** અને **ચન્દ્રવિજય** એ બે કૃતિઓ પણ રચી છે. એમનું ચરિત્ર મહેશ્વર નામના કવિએ રચ્યું છે, અને એનું નામ [૪]**કાવ્યમનોહર** રાખ્યું છે.

ઉપસર્ગમંડન નામની આ કૃતિના નામમાં કર્તાનું નામ છે અને સાથે સાથે એ જે વિષયની છે તેનું પણ નામ છે, પરંતુ 'ઉપસર્ગ' શબ્દ અનેકાર્થી છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને સંગમે જે પ્રતિકૂળ તેમજ સાનુકૂળ ઉપદ્રવો કર્યા હતા તે તેમજ દેવ કે મનુષ્ય તરફથી કેટલાક જૈન મુનિવરોને જે કનડગત કરાઈ હતી તે 'ઉપસર્ગ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉપસર્ગના આ અર્થ ઉપરાંત એનો બીજો અર્થ ધાતુઓ કે ધાતુ ઉપરથી બનાવાયેલા નામાદિની આગળ જોડાતો અને એના મૂળ અર્થમાં પ્રાયઃ વિશેષતા લાવતો શબ્દ કે અવ્યય એ છે. આથી અહીં ગ્રંથનું નામ વિચારતાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે એમાં પ્રથમ અર્થવાચક ઉપસર્ગનું

૧ આ કૃતિ પાટણની "હેમચન્દ્રાચાર્ય સભા" તરફથી ૧૧મા ગ્રંથાંક તરીકે છપાઈ છે.

૨ ઉપર્યુક્ત સભા તરફથી આ આઠ કૃતિઓ પૈકી બીજી, સાતમી અને આઠમી એ ત્રણ સિવાયની બધી છપાવાઈ છે. **કાવ્ય-મંડન** અને **શંગાર-મંડન** એ બે કૃતિ આ સભા તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૩ આ નામે આની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦માં નથી પરંતુ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૪૮૪) પ્રમાણે Catalogus Catalogorumમાં આની નોંધ છે.

૪ આ કાવ્ય પાટણની "હે૦ સ૦" તરફથી પ્રકાશિત થયેલું છે. એની વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

નિરૂપણ છે કે દ્વિતીય અર્થવાચક ઉપસર્ગનું ? જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૫૪) પ્રમાણે એ વ્યાકરણના એક અંશરૂપ એવા દ્વિતીય અર્થનો દ્યોતક છે. આ હિસાબે આ કૃતિમાં અધિ, અનુ, અપ, અભિ, અવ, ઉપ, પર, પ્ર, સમ્ વગેરે ઉપસર્ગોનું નિરૂપણ હશે એમ કહી શકાય. આ નિરૂપણમાં સિ૦ હે૦ની કે એની કોઈ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની છાયા હોય તો આ કૃતિને આના પછીના પ્રકરણમાં સ્થાન અપાવું ઘટે.

ધાતુમંજરી (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ ૧૨૦૦ શ્લોકની કૃતિ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ રચી છે. આ પાણિનીય સંસ્કૃત ધાતુપાઠને લગતી સંસ્કૃત કૃતિ હશે એમ માની એની મેં અહીં નોંધ લીધી છે. બાકી એની એક હાથપોથી જે લીંબડીના ભંડારમાં છે એ જોવા મળ્યે આ કૃતિનો વાસ્તવિક અને પરિપૂર્ણ પરિચય હું આપી શકું. એથી અત્યારે તો આ ગણિનો પરિચય આપું છું. આ ગણિ ભાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય થાય છે. એઓ [1]શતાવધાની યાને સો અવધાન કરનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. એમને અકબર બાદશાહે "ખુષ્ફહમ્"ની પદવી આપી હતી. એમણે એમના ગુરુનું [2]ચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. **વૃદ્ધ-પ્રસ્તાવોક્તિ-રત્નાકર** એ એમની રચના છે.[3]

એમણે નીચે મુજબની કૃતિઓની [4]વૃત્તિ રચી છે:—

---

૧ **ભક્તામરસ્તોત્ર**ની જે વૃત્તિ આ **સિદ્ધિચન્દ્રગણિ**એ રચી છે તેમાં પ્રારંભમાં સોનો અને અંતમાં ૧૦૮નો ઉલ્લેખ છે.

૨ આ ચરિત્ર **ભાનુચન્દ્રગણિચરિત** એ નામથી "સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા"માં ઇ. સ. ૧૯૪૧માં છપાયું છે.

૩ **કાદંબરી-ઉદ્ધાર** યાને **સંક્ષિપ્તકાદંબરીકથાનક** એ એમની ગુજરાતી કૃતિ છે. આ કૃતિ પ્રાસ્તાવિક કથનપૂર્વક **જિનવિજય**જીએ (હવે ગૃહસ્થ) સંપાદિત કરી છે અને એ "પુરાતત્ત્વ" (પુ. ૫, અં. ૪, પૃ. ૨૪૧–૨૫૬)માં વિ. સં. ૧૯૮૩માં છપાઈ છે.

૪ વસંતરાજકૃત **શકુનશાસ્ત્ર**ની **ભાનુચન્દ્રગણિ**એ રચેલી વૃત્તિનું એમણે સંશોધન કર્યું છે.

(૧) (હેમ) અનેકાર્થનામમાલા, (૨) [1]કાદંબરી (ઉત્તરાર્ધ), (૩) [2]ભક્તામર-સ્તોત્ર, (૪) વાસવદત્તા, (૫) [3]શોભન-સ્તુતિ અને (૬) સમવસરણ.

[4]**મિશ્રલિંગકોશ**, [5]**મિશ્રલિંગનિર્ણય કિંવા લિંગાનુશાસન** (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦) — આના [6]કર્તા કલ્યાણસાગર છે. એઓ 'અંચલ' ગચ્છના ધર્મમૂર્તિના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના શિષ્ય વિનીતસાગર માટે આ કોશ રચી, એક કરતાં વધારે લિંગનાં એટલે કે જાતિનાં નામોની સૂચી પૂરી પાડી છે.

ઉણાદિપ્રત્યય — આની હાથપોથી દિ૦ના ભંડારમાં જોવાય છે. એ હિસાબે એ દિ૦ કૃતિ હશે. એના કર્તા વસુનંદિ છે. એમણે આ કૃતિ ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી છે. આ બંનેની નોંધ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૧)માં લેવાઈ છે.

---

૧ આ "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી છપાઈ છે.

૨ આ સ્તોત્રની વૃત્તિ "દે. લા. જૈ. પુ. સં." તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયેલી "ભક્તામર-કલ્યાણમન્દિર-નમિઊણ-સ્તોત્રત્રય"ની મારી આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૩ આની વૃત્તિ શોભન-સ્તુતિની ચાર ટીકા સહિતની મારી ઈ. સ. ૧૯૩૦માં "આ૦ સ૦" તરફથી પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિમાં છપાયેલી છે.

૪ ઉદયસાગરે વિ. સં. ૧૭૦૪માં રચેલી **સ્નાત્રપંચાશિકામાં** આનો **શિવસિન્ધુ** તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૫ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૭)માં આ નામની કૃતિની નોંધ છે અને ત્યાં કર્તાનું નામ કલ્યાણસૂરિ અપાયું છે, પરંતુ મને તો આ બંને કૃતિ એક જ હોય અને કર્તાનું નામ કલ્યાણસાગર હોય એમ લાગે છે.

૬ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧)ના ટિપ્પણમાં આ કલ્યાણસાગરને 'સૂરિ' કહી દેવમૂર્તિસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, અને સાથે સાથે આ દેવમૂર્તિસૂરિને વિ.સં. ૧૪૯૬ માં **વિક્રમચરિત્ર** રચનારા કહ્યા છે.

પારસી(ક)ભાષાનુશાસન— આ પારસીક યાને ફારસી ભાષાનું સંસ્કૃતમાં પાંચ અધ્યાયમાં રચાયેલું વ્યાકરણ છે. એના કર્તા **વિક્રમસિંહ** છે. એઓ **મદનપાલ** ઠક્કુરના પુત્ર અને **આનંદસૂરિ**ના શિષ્ય થાય છે. આની એક હાથપોથી પંજાબના ભંડારમાં છે. એમાંથી કેટલાક ઉતારા [1]A Catalogue of Manuscripts in the Punjab Jain Bhandars (pt. I)માં અપાયા છે.[2]

કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન (શકસંવત્ ૧૫૨૬=વિ. સં. ૧૬૬૧)— આ વ્યાકરણ દિ. **અકલંકે** શકસંવત્ ૧૫૨૬માં ચાર પાદમાં ૫૯૨ સૂત્રમાં રચ્યું છે.[3] આ 'કાનડી' ભાષાનું વ્યાકરણ છે. એ સર્વોત્તમ ગણાય છે અને એ વ્યાકરણ **નાગવર્મ**કૃત **કર્ણાટકભાષાભૂષણ** કરતાં મોટું છે. વળી એમાં **શબ્દમણિદર્પણ** કરતાં અધિક વિષયો છે. પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં **અકલંકે** પોતાના ગુરુનો પરિચય આપ્યો છે. એમાં એમણે **ચારુકીર્તિ**ને અંગે અનેક વિશેષણો વાપર્યાં છે.

[4]**ભાષામંજરી**— આ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણની સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

[5]**મંજરીમકરન્દ**— આ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણનું સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન છે.

---

૧ આ સૂચીપત્ર લાહોરથી ઈ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

૨ જુઓ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧ પૃ. ૪૬૫).

૩ જુઓ "અનેકાન્ત" (વર્ષ ૧, કિ. ૬-૭, પૃ. ૩૩૫).

૪-૫ એજન.

પરિશિષ્ટ ૧ : ચન્દ્ર-વ્યાકરણ

ચન્દ્ર-વ્યાકરણ (ઉ. વિ. સં. ૫૫૦)— આ વ્યાકરણને ચાન્દ્ર વ્યાકરણ પણ કહે છે. એ બૌદ્ધ વિદ્વાન ચન્દ્રગોમીએ પાણિનીય અષ્ટા૦ અને મહાભાષ્યનો ઉપયોગ કરી રચ્યું છે. એમણે રાજતરંગિણીના કર્તા કલ્હણના કથન મુજબ 'કાશ્મીર'ના નૃપતિ અભિમન્યુની પ્રેરણાથી આ વ્યાકરણ રચી મહાભાષ્યના પ્રચારાર્થે પ્રયાસ કર્યો હતો.

ભર્તૃહરિએ વાક્યપદીય (કાંડ ૨, શ્લો. ૪૮૭-૪૮૯)માં કહ્યું છે કે બૈજી, સૌભવ અને હર્યક્ષ જેવા શુષ્ક તાર્કિકો સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશને લઈને મહાભાષ્યનો નાશ કરવા લાગ્યા એ સમયે ચન્દ્રગોમીએ એની રક્ષા ન કરી હોત તો કાળ ક્યારનો યે એને સ્વાહા કરી ગયો હોત.

ઉપર્યુક્ત અભિમન્યુનો સમય કલ્હણને મતે વિક્રમથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વેનો છે, જ્યારે કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોને મતે એ ઇ. સ. ૪૨૩ અને ઇ. સ. ૫૦૦ વચ્ચેનો છે.

ચન્દ્ર વ્યાકરણની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં "अजयद् गुप्तो हूणान्" એવું જે ઉદાહરણ છે તે ઉપરથી આ આધુનિક મત બંધાયો હોય એમ લાગે છે.

ચન્દ્રગોમીએ ચન્દ્ર વ્યાકરણની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં એને લઘુ, વિસ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ કહ્યું છે. સામાન્ય રીતે આ વ્યાકરણ ૭ અધ્યાયનું અને લૌકિક સંસ્કૃતનું મનાય છે, પણ એમાં સાતમો અધ્યાય વૈદિક ભાષાને લગતો અને આઠમો સ્વરપ્રક્રિયાને અંગેનો હતો એમ એમાં આઠ અધ્યાયો હતા અને એ લૌકિક અને વૈદિક ઉભય પ્રકારના સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ હતું એમ સં. વ્યા. ઇ. (ભા. ૧, પૃ. ૪૧૭) જોતાં જણાય છે.

વિક્રમની બારમી સદીમાં વિદ્યમાન પુરુષોત્તમના સમય પહેલાં આ બે અધ્યાયો નાશ પામ્યા હતા.

મેં પરિશિષ્ટરૂપે ચન્દ્ર વ્યાકરણનો પરિચય અહીં આપ્યો છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ ઘણું પ્રાચીન અને મહત્ત્વનું વ્યાકરણ ગણાતું હોવાથી જૈન વૈયાકરણોએ એનો ઉપયોગ કર્યો છે.[1] વિશેષમાં કવિવર ધનપાલે તો **કાતંત્રની** સાથે સાથે આ **ચન્દ્ર** વ્યાકરણનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો.

પરિશિષ્ટ ૨: [2]પુરવણી

શાકટાયન [3]**વ્યાકરણ**— મંગલ-શ્લોકથી શરૂ થતું આ વ્યાકરણ ચચ્ચાર પાદવાળા ચાર અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આમ આમાં જે સોળ પાદ છે તેની સૂત્ર-સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:-

૧૮૦, ૨૨૩, ૧૯૫, ૧૨૩, ૨૨૯, ૧૭૨, ૧૧૩, ૨૩૯, ૨૦૧, ૨૨૭, ૨૮૧, ૧૪૬, ૨૭૧, ૨૬૧, ૨૮૯ અને ૧૮૬.

આમ અહીં એકંદર ૩૩૩૬ સૂત્રો છે.

[4]**ચિન્તામણિ** — આ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણની યક્ષવર્માકૃત લઘુ વૃત્તિ છે. એના પ્રારંભમાં બાર પદ્યો છે. એનાં ત્રીજા અને ચોથા પદ્યમાં આ વ્યાકરણના

---

૧ જુઓ **સિ૦** હૈ૦ (અ. ૨, પા., સૂ.)ની બૃહદ્ વૃત્તિ.

૨ આ લખાણ મુદ્રણાલય-પુસ્તિકાનો પ્રથમ હપ્તો પ્રકાશક મહાશયને મોકલાવ્યા બાદ પરંતુ આ ગ્રંથ છપાવવો શરૂ કરાયો તે પૂર્વે—દોઢેક વર્ષ અગાઉ પ્રકાશકને યથાસ્થાન એ દાખલ કરવા માટે મોકલાવાયું હતું, પરંતુ ૩૨ પૃષ્ઠ છપાઈ ગયાં ત્યાં સુધી શરતચૂકથી એ આપી ન શકાવાથી એ અહીં અપાયું છે.

૩ આ વ્યાકરણ યક્ષવર્માએ રચેલી **ચિન્તામણિ** નામની લઘુ વૃત્તિ સહિત તેમજ સૂત્રપાઠ, **અમોઘવૃત્તિ**માંથી ઉદ્ધૃત અને **સિદ્ધાન્તકૌમુદી** પ્રમાણે સંસ્કારિત કરેલા ગણપાઠ, સૂત્રની અકારાદિ ક્રમે સૂચી, ધાતુપાઠ, તથા ધાતુપાઠની અનુક્રમણિકા સહિત ડૉ. જગન્નાથપ્રસાદે ઇ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણ.

કર્તા શાકટાયનની અને પાંચમા અને છઠ્ઠામાં એમના આ વ્યાકરણની પ્રશંસા છે. સાતમા પદ્યમાં અતિમહતી વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપે આ લઘુ વૃત્તિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લઘુ વૃત્તિનું પરિમાણ ૭ હજાર શ્લોક જેવડું છે એમ નવમા પદ્યમાં કહ્યું છે. દસમા પદ્યમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે આ લઘુ વૃત્તિમાં ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર વગેરે વૈયાકરણોએ જે કહ્યું છે તે બધું આમાં છે અને જે અહીં નથી તે અન્યત્ર નથી.

અ. ૧, પા. ૩ને અંગેની લઘુ વૃત્તિની પુષ્પિકામાં પ્રસ્તુત શાકટાયનને 'શ્રુતકેવલિદેશીય' કહ્યા છે.

ગણદર્પણ (લ. વિ. સં. ૧૨૨૫) — આ વ્યાકરણના કર્તા તરીકે 'પરમાર્હત' કુમારપાલ ભૂપાલનો ઉલ્લેખ એની એક [2]હાથપોથીમાં કરાયો છે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હતો. એમણે વિ. સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી ગુજરાતના ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. એમણે વિ. સં. ૧૨૧૬માં જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૩૦માં એમનું અવસાન થયું હતું. એમણે "नम्राखिलाखण्डल"થી શરૂ થતું [3]સાધારણજિન-સ્તવન રચ્યું છે.

ગણદર્પણ એ ચચ્ચાર પાદવાળા ત્રણ અધ્યાય પૂરતી તો પદ્યાત્મક કૃતિ છે. એ પાણિનીય ગણપાઠના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે. એ ૯૦૦ શ્લોક જેટલા પરિમાણવાળી કૃતિ પ્રતિહાર ભોજદેવ અને દંડનાયક વોસરિ માટે

૧ "दृष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ।
सङ्ख्यानं नोपसङ्ख्यानं यस्य शब्दानुशासने ॥६॥"

૨ આ હાથપોથી શકસંવત્ ૧૩૮૩માં લખાયેલી છે. એમાં પહેલાં બે પત્ર નથી. એ હાથપોથી જોધપુરના જ્ઞાનભંડારમાં છે.

૩ આ સ્તવન જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૯–૨૨)માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

યોજાઈ હતી. પ્રા૦ ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરાએ આ ગણદર્પણને અંગે [1]એક લેખ લખ્યો છે. એનું નામ નીચે મુજબ છે:-

"The 'Gaṇadarpaṇa' a work on Sanskrit grammar ascribed to King Kumārapāla (1143–1174 A. D.) of Gujarat"

નૂતન વ્યાકરણ (લ. વિ. સં. ૧૪૪૦)— આના કર્તા 'કૃષ્ણર્ષિ' ગચ્છના **મહેન્દ્રસૂરિ**ના શિષ્ય જયસિંહસૂરિ છે. એમણે [2]**કુમારપાલચરિત્ર** રચ્યું છે તેમજ **ભાસર્વજ્ઞ**કૃત **ન્યાયસાર** ઉપર **ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા** નામની વૃત્તિ રચી છે. વળી એમણે [3]**સારંગ** પંડિતને વાદમાં હરાવ્યો હતો. આ બાબતનો તેમજ ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણના પ્રણેતા તરીકેનો ઉલ્લેખ આ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય **નયચન્દ્રસૂરિ**એ **હમ્મીરમહાકાવ્ય** (સ. ૧૪, શ્લો. ૨૩–૨૪)માં કર્યો છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ **સિ૦ હે૦**ના આધારે યોજાયું છે કે એ સ્વતંત્ર કૃતિ છે તે જાણવું બાકી રહે છે એટલું જ નહિ પણ આનું નામ પણ જાણવામાં નથી.

---

૧ આ લેખ "મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય"ના સામયિકના ઈ. સ. ૧૯૫૩ના માર્ચના અંકમાં છપાયો છે. એને આધારે મેં **ગણદર્પણ** વિષે આ સંક્ષિપ્ત નોંધ લીધી છે.

૨ આ વિ. સં. ૧૪૪૦ની આસપાસમાં રચાયું છે.

૩ આ **સારંગ** તે 'શાકંભર'ના રાજા હમ્મીરરાજનો પંડિત હશે કે જેણે **શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ** રચી છે અને જેની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૧૯માં લખાયેલી મળે છે. જુઓ **જૈ. સા. સં. ઇ.** (પૃ. ૪૪૦).

પ્રકરણ ૩: હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણ

પૃ. ૩૪માં સૂચવ્યા મુજબ હું હવે અહીં 'કલિ૰' [1]હેમચન્દ્રસૂરિકૃત વ્યાકરણનો પરિચય આપું છું અને એનો પ્રારંભ એના પ્રથમ અંગરૂપ સૂત્રપાઠ નામે સિદ્ધહેમચન્દ્રથી કરું છું.

[2]**સિદ્ધહેમચન્દ્ર** — આ નામમાં બે અંશ છે: (૧) 'સિદ્ધ' અને (૨) હેમચન્દ્ર. પ્રથમ અંશ 'સોલંકી' યાને 'ચૌલુક્ય' વંશના વિદ્યારસિક નરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ (વિ. સં. ૧૧૫૧–૧૧૯૯)ના નામનો દ્યોતક છે, અને એનું કારણ એ છે કે આ શબ્દાનુશાસનની યોજના એ નરેશ્વરની [3]અભ્યર્થનાનું પરિણામ છે.[4] દ્વિતીય અંશ એના પ્રણેતા 'કલિ૰'

---

૧ એમનાં જીવન અને કવનની આછી રૂપરેખાં મેં "કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિ એટલે ?" એ નામના મારા લેખમાં આલેખી છે. આ લેખ "ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક" (વ. ૩, અં. ૪, પૃ. ૫૬૧–૬૦૪)માં ઇ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. અનેક પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોએ તેમજ કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ આ સૂરિવર્યનો પરિચય આપ્યો છે. આવી એક સૂચી મેં ઉપર્યુક્ત લેખમાં આપી છે.

૨ આ મૂળ કૃતિનાં વિવિધ સંપાદનો થયાં છે. એ પૈકી મારી સામે અત્યારે "જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા" તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૮માં **દીપિકા** સહિત જે સંપાદનમાં આઠ અધ્યાયો છપાયાં છે તે છે. એમાં ૩૫ પદ્યો કટકે કટકે—પ્રત્યેક પાદને અંતે એકેક અને અંતિમ પાદને અંતે ચાર અપાયાં છે. આ સંપાદનમાં આઠે અધ્યાયોનો પાદ દીઠ ગ્રંથાગ્ર અપાયો છે. વળી આઠમા અધ્યાયને અંગે ભાષાદીઠ સૂત્રોનો પણ ગ્રંથાગ્ર અપાયો છે.

૩ જુઓ **સિ૰ હે૰**ની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૩૫) તેમજ **ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર**ની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૮).

૪ કુમારપાલની વિજ્ઞપ્તિથી **યોગશાસ્ત્ર**, **વીતરાગસ્તોત્ર** અને **ત્રિષષ્ટિ૰** એ ત્રણ કૃતિઓ રચાઈ છે.

હેમચન્દ્રસૂરિના નામનો દ્યોતક છે. આમ આ બે અંશો અનુક્રમે **અમોઘ-વૃત્તિ** અને **બુદ્ધિસાગર** વ્યાકરણ જેવાં નામોનું સ્મરણ કરાવે છે.

'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ દેશવિદેશના સંસ્કૃતજ્ઞોને સુપરિચિત છે. ગુજરાતના એ પનોતા પુત્રે ગુજરાતીઓના કાનમાં અસ્મિતાનો મંત્ર ફૂંક્યો હતો અને ગુજરાતને સાહિત્યની પ્રત્યેક શાખામાં પગભર કરવા માટે—એને સર્વતન્ત્ર-સ્વતન્ત્ર બનાવવા માટે ભગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો હતો. એમણે રચેલા તમામ ગ્રંથો તો આજે મળતા નથી, પણ જે મળે છે તે વ્યાકરણ, કોશ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ એમ વિવિધ વિષયોનો સચોટ બોધ કરાવે છે. આ 'પૂર્ણતલ્લ' ગચ્છના સૂરિવર્યનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫માં કાર્તિક પૂર્ણિમાએ ધંધુકામાં 'મોઢ' જ્ઞાતિના **ચચ્ચ**, **ચાચિગ** અને **ચાચ** એમ ત્રિવિધ નામે ઓળખાવાતા વણિકને ત્યાં થયો હતો. એમની માતા બનવાનું સૌભાગ્ય 'ચામુંડ'-ગોત્રીય **ચાહિણી**, **પાહિણી** અને **ચંગી** એમ ત્રિવિધ નામે પ્રસિદ્ધ જૈન ભામિનીને પ્રાપ્ત થયું હતું. માતાપિતાએ એમનું નામ **ચંગદેવ** કે **ચાંગદેવ** રાખ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૫૪માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૧૫૦માં **ચાંગદેવે** [1]દેવચન્દ્રસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમનું નામ **સોમચંદ** કે **સોમદેવ** રખાયું હતું. એ ઉત્સવમાં ઉદયન મંત્રીએ અગ્રભાગ ભજવ્યો હતો. વિ. સં. ૧૧૬૨માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૧૬૬માં એઓ સૂરિ બન્યા ત્યારે એમનું નામ બદલીને હેમચન્દ્ર રખાયું. ગુજરાતના બે મહાનૃપતિઓ સિદ્ધરાજ અને 'પરમાર્હત' કુમારપાલ આ આચાર્યના પરમ ભક્ત હતા.

કુમારપાલના [2]અવસાન પૂર્વે એક વર્ષ પહેલાં એટલે કે વિ. સં. ૧૨૨૯માં આ સૂરિવર્યનો ૮૪ વર્ષની વયે દેહોત્સર્ગ થયો, અને તેમ

૧ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા. ૧, પૃ. ૪૪૯)માં 'ચન્દ્રદેવસૂરિ' એવો ઉલ્લેખ છે તે ભ્રાન્ત છે.

૨ વિ. સં. ૧૨૩૦માં આ રાજા જતાં ગુજરાતમાં સોલંકીઓના વૈભવનો અસ્તકાળ શરૂ થયો.

થતાં ગુજરાત એક વિરલ વિભૂતિના જ્યોતિઃપુંજથી વંચિત બન્યું.

રૂપરેખા—સિદ્ધહેમચન્દ્રને સંક્ષેપમાં **સિદ્ધહેમ** પણ કહે છે. એ કેવળ સંસ્કૃત ભાષા પૂરતું વ્યાકરણ નથી, પરંતુ પાઇય ભાષાના મરહટ્ઠી, સોરસેણી, માગહી, પેસાઈ, ચૂલિયાપેસાઈ તેમજ અવહટ્ઠ એ છ ભેદો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારું વ્યાકરણ છે. [1]અવહટ્ઠને અંગે તો આપણે એમને 'ગુજરાતના પાણિનિ' કહી શકીએ. જેમ પાણિનિએ [2]'छन्दसि' અને 'निगमे' કહી વૈદિક ભાષાનો પરિચય કરાવ્યો છે તેમ આ આચાર્યે [3]'આર્ષ' કહી જૈનોના પ્રાચીન અને મહામૂલ્યશાળી આગમોની અ૦ મા૦ ભાષાની વિશેષતાઓની પ્રસંગોપાત્ત નોંધ લીધી છે. પાલિ એ પણ પાઇય ભાષાનો એક પ્રકાર છે. તેમ છતાં વરરુચિ વગેરે પ્રાચીન વૈયાકરણોએ જેમ એનું નિરૂપણ કર્યું નથી તેમ આ આચાર્યે પણ આ ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું નથી. જો એ કાર્ય એમણે કરી નવો ચીલો પાડયો હોત તો એમના પંચાંગી વ્યાકરણની સાંગોપાંગતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠતે.

પરિમાણ— મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧માં રચેલા **પ્રબન્ધચિંતામણિમાં**

૧. પ્રા૦ હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણીનું ભાષણ નામે "હેમચન્દ્રીય અપભ્રંશનું સ્વરૂપ" "ફા૦ ગુ૦ સા૦ ત્રૈ૦" (પૃ. ૧૬, અં. ૪, પૃ. ૧૬૧–૧૭૧)માં છપાયું છે તે જોઈ જવું ઘટે.

૨ સિ૦ હૈ૦માં અંતમાં વૈદિક પ્રક્રિયા અપાઈ છે. એમાં 'छन्दसि" એવા ઉલ્લેખવાળાં કેટલાંક સૂત્રો છે. એને હિસાબે "निगमे" એવા ઉલ્લેખવાળાં સૂત્રો તો બહુ જ થોડાં છે.

૩ એના ઉદાહરણ માટે જુઓ ૭–૨–૬૪ અને ૭–૪–૭૪.

કહ્યું છે કે [1]સવા લાખ શ્લોક જેવડું **સિદ્ધહેમ** નામનું નવું પંચાંગ વ્યાકરણ હેમચન્દ્રાચાર્યે એક વર્ષમાં રચ્યું. કેટલાક આ વર્ષ તરીકે વિ. સં. ૧૧૯૩-૯૪ ગણાવે છે.

યોજના—સિ૦ હે૦માં ચચ્ચાર પાદવાળા આઠ અધ્યાયો છે. પ્રથમના સાત અધ્યાયોમાં ૩૫૬૬ સૂત્રો દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું નિરૂપણ છે,[2] જ્યારે આઠમા (અંતિમ) અધ્યાયમાં ૧૧૧૯ સૂત્ર દ્વારા પાઇયના ૭ ભેદોનું નિરૂપણ છે.[3] આ વ્યાકરણની રચના પ્રકરણાનુસારિણી છે અને એ રીતે

---

૧ હેમચન્દ્રસૂરિએ સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોક જેટલો ગ્રંથરાશિ યોજ્યો હતો એમ કહેવાય છે. રોજ બીજું કામ કરવાનું બાજુએ રાખી, ફક્ત પંચાંગ વ્યાકરણ રચવા પાછળ જ સમય અપાયો હોય તો એ હિસાબે રોજના લગભગ સાડી ત્રણસો (કલાકના પંદરેક) શ્લોક જેટલું લખાણ તૈયાર થાય તો એક વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક જેટલું પંચાંગ વ્યાકરણ બને. આજે આ વ્યાકરણની વિવિધ અંગોની જે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ મળે છે તેનું પરિમાણ નીચે મુજબ છેઃ-

સિ૦ હે૦ (અ. ૧-૭)ની લઘુ-વૃત્તિ	શ્લો.	૬૦૦૦
,, ,, (અ. ૮) ,, ,, ,,	,,	૨૨૦૦
,, ,, ની બૃહદ્-વૃત્તિ	,,	૧૮૦૦૦
,, ,, નો ન્યાસ નામે **શબ્દ-મહાર્ણવ**	,,	૨૦૦૦૦
ઉણાદિ-ગણસૂત્ર (સટીક)	,,	૩૨૫૦
ધાતુ-પારાયણ	,,	૫૬૦૦
લિંગાનુશાસન (સટીક)	,,	૩૬૮૪
		૫૮૭૩૪

આમાં ન્યાસનો ૬૪૦૦૦ શ્લોક જેટલો ભાગ નાશ પામ્યાની વાત સ્વીકારી એ સંખ્યા ઉમેરાય તો લગભગ સવા લાખ શ્લોક થઈ રહે.

૨-૩ પ્રથમના સાત અધ્યાયોનો ગ્રંથાગ્ર શ્લો. ૭૮૭ અને ૬ અક્ષર પૂરતો છે, જ્યારે આઠમાનો શ્લો. ૨૪૪ ને ૪ અક્ષર પૂરતો છે; સમગ્ર કૃતિનો ગ્રંથાગ્ર શ્લો. ૧૦૩૧ અને ૧૦ અક્ષરનો છે.

એ કાતન્ત્રનું સ્મરણ કરાવે છે.[1] ટૂંકમાં કહું તો એના આદ્ય સાત અધ્યાયોમાં નીચે મુજબના [2]વિષયો રજૂ કરાયા છે.:–

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સ્વર-સંધિ, (૩) વ્યંજન-સંધિ, (૪) [3]નામ, (૫) કારક, (૬) ષત્વ-ણત્વ, (૭) સ્ત્રી-પ્રત્યય, (૮) સમાસ, (૯) [4]આખ્યાત[5], (૧૦) [6]કૃદંત[7] અને (૧૧) [8]તદ્ધિત.

આઠમા અધ્યાયના મુખ્ય વિષયો નીચે મુજબ છે.:–

સંધિના નિયમો, સ્વરો અને સાદા વ્યંજનોમાં પરિવર્તન, સંયુક્ત વ્યંજનોનાં રૂપાંતરો, સ્વર-ભક્તિ, વ્યત્યય, સંસ્કૃત શબ્દોના આદેશો, પાઇય અવ્યયો, નામ, વિશેષણ, સર્વનામ અને ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો, ધાત્વાદેશ તેમજ સોરસેણીથી માંડીને અવહટ્ટ (પા. ૪, સૂ. ૩૨૯–૪૪૬) સુધીની ભાષાનું નિરૂપણ.

સંજ્ઞા— સંજ્ઞા-વિધાનમાં સંજ્ઞાઓ પ્રાસાદિક એટલે કે ઝટ સમજાય તેવી રખાઈ છે અને એમ કરવામાં ઐન્દ્ર પરંપરા, પ્રાતિશાખ્ય-પરંપરા અને કાતન્ત્ર-પરંપરાનો ઉપયોગ કરાયો છે. કાત્યાયનકૃત 'પાલિ' ભાષાના વ્યાકરણમાં મિ૦ હેo ગત કેટલીક સંજ્ઞાઓ નજરે પડે છે.

૧ સંજ્ઞાઓ માટે પણ **કાતન્ત્રનું** અનુસરણ કરાયું છે.
૨ એ પ્રત્યેકની સૂત્ર સંખ્યા ઇત્યાદિ માટે જુઓ શ્રી. **મધુસૂદન** મોદીકૃત **હૈમસમીક્ષા** (પૃ. ૩૭-૪૦).
૩ આ વિષયને લગતા પ્રકરણને 'સ્યાદિ-પ્રકરણ' તરીકે ઓળખાવાય છે.
૪ ધાતુ અને પ્રત્યયના યોગથી ક્રિયા સિદ્ધ થતી હોવાથી 'આખ્યાત' કહેવાય છે.
૫ આમાં દસ કાળના પ્રત્યયો વગેરેની હકીકત છે.
૬ ચતુષ્ક અને આખ્યાત પછી કરાય તે 'કૃત' કહેવાય છે.
૭ 'કૃત' પ્રત્યયની વિસ્તૃત અને જટિલ ચર્ચાને લગતો આ વિષય છે.
૮ અણાદિ પ્રત્યયોને હિતકારી તે 'તદ્ધિત' કહેવાય છે.

પાણિનીય અષ્ટા૦ની 'લોટ્' અને 'લિઙ્'[1] સંજ્ઞાને બદલે કાતન્ત્રની પેઠે સિ૦ હે૦માં પંચમી અને 'સપ્તમી' સંજ્ઞા છે.

અષ્ટા૦માં લટ્, લિટ્, લુટ્, લૃટ્, લેટ્, લોટ્, લઙ્, લિઙ્, લુઙ્ અને લૃઙ્ એમ દસ સંજ્ઞા છે. તેમાં 'લેટ્' તો વેદમાં જોવાય છે. એથી એને બાજુએ રાખતાં 'લોટ્' યાને આજ્ઞાર્થ એ 'પંચમી' અને 'લિઙ્' યાને વિધ્યર્થ એ 'સપ્તમી' ગણાય.

સન્તુલન— પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૮૬–૮૭) પ્રમાણે 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિને સિદ્ધરાજે જ્યારે વ્યાકરણ રચવા વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે એ સૂરિએ કાશ્મીરથી આઠ વ્યાકરણો મંગાવી આપવા કહ્યું. આનાં નામ કોઇ સ્થળે નોંધાયેલાં હોય એમ જણાતું નથી. ગમે તેમ એમણે આ આઠ વ્યાકરણોનો તો ઉપયોગ કર્યો જ હોવો જોઇએ.

પુરોગામીઓની સબળ કૃતિઓનો જેટલા પ્રમાણમાં લાભ લેવાય તેટલો લેવો અને પુસ્તક રચવામાં એના અંશો તેના તે જ સ્વરૂપમાં લેવા યોગ્ય જણાય તો તેમ પણ કરવું. આ પ્રકારની મનોદશા પ્રાચીન સમયના જૈન શ્રમણો સેવતા હતા. 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિની પણ આવી વૃત્તિ હોવાથી તેમજ રાજા તરફથી સત્વર કાર્ય કરી આપવાનું સૂચન હોવાથી એમણે **શાકટાયન**નાં કેટલાં યે સૂત્રો જરા યે ફેરફાર વિના

૧ આ તેમજ અન્ય પાણિનીય સંજ્ઞા વગેરેનો વિચાર ક્ષિતિશચન્દ્ર ચેટરજીએ સત્યપ્રસાદ ભટ્ટાચારજી દ્વારા ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત "ઉષા સ્મારક ગ્રંથમાલા" ગ્રંથાંક ૩ નામે Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar (part I)માં સારી રીતે કર્યો છે.

અપનાવ્યાં છે,[1] અને એનાં કેટલાંક સૂત્રો સમુચિત ન જણાતાં એમાં એમણે પરિવર્તન કરી તેને સ્થાન આપ્યું છે.

[2]પાંત્રીસ પદ્યો— પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૧-૧૦૨)માં સિ૦ હે૦ના (અંતિમ સિવાયના) દરેક પાદને અંતે એકેક પદ્ય અને સર્વ પાદને અંતે ચાર એટલે કે ત્રીસ વત્તા પાંચ એમ ૩૫ પદ્યોની પ્રશસ્તિ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આજે સિ૦ હે૦ના ૩૨ પાદ પૈકી પ્રત્યેકને અંતે એકેક પદ્ય અને અંતમાં ત્રણ વધારે એમ ૩૫ પદ્યો જોવાય છે. આ પદ્યો સિ૦ હે૦નાં સમજવાં કે એની સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિનાં કે એની બૃહદ્વૃત્તિનાં ગણવાં એવો એક પ્રશ્ન આ ત્રણેનાં વિવિધ સંપાદનો જોતાં ઉદ્ભવે છે. અંતિમ નિર્ણય કરવા માટે આ ત્રણેની પ્રાચીન હાથપોથીઓ તપાસવી ઘટે. આ સંબંધમાં થોડોક વિચાર કરતાં અત્યારે તો મારું એમ માનવું થાય છે કે એ સિ૦ હે૦ની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિનાં જ છે.

---

૧. "શ્રીસિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ" તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૨માં પ્રકાશિત અને પં. ચંદ્રસાગરગણિ (હવે સૂરિ) દ્વારા સંપાદિત "શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્" (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. 'કૂ')માં **શાકટાયન** વ્યાકરણ (અ. ૧, પા. ૧)માંનાં વીસ સૂત્રો આપી એનાં એ જ સૂત્રો **સિ૦ હે૦**માં કયાં કયાં છે તે દર્શાવાયું છે. એના પછીના પૃષ્ઠમાં **શાકટાયન** વ્યાકરણમાંથી નવ સૂત્રો આપી એમાં રહેલી ક્લિષ્ટતા અને સંદિગ્ધતાને દૂર કરનારા **સિ૦ હે૦**નાં સૂત્રો સંતુલનાર્થે રજૂ કરાયાં છે.

આ સંપાદનમાં બીજા અધ્યાયના બીજા પાદ પૂરતાં સૂત્રો અપાયાં છે. આમ અહીં સંજ્ઞા, સંધિ, નામ અને કારકને લગતાં સૂત્રો છે. એને અંગેની હૈમ બૃહદ્વૃત્તિ નામે **તત્ત્વપ્રકાશિકા** અને ચંદ્રસાગરજીએ તૈયાર કરેલી **આનંદબોધિની** નામની વિવૃતિ અહીં અપાઈ છે. અંતમાં ૧૪ પરિશિષ્ટો અપાયાં છે.

૨ આનો ગુજરાતી અનુવાદ **હૈમ-સારસ્વત-સત્ર**માં અપાયો છે. "ગુજરાતનું પ્રધાનતમ વ્યાકરણ" નામના લેખના અંતમાં આ ૩૫ પદ્યો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત અપાયાં છે.

આ ૩૫ પદ્યો દ્વારા 'ચૌલુક્ય' વંશના નીચે મુજબના સાત રાજાઓની પ્રશંસા કરાઇ છે:—

(૧) મૂલરાજ, (૨) ચામુંડરાજ, (૩) વલ્લભરાજ, (૪) દુર્લભરાજ, (૫) ભીમદેવ, (૬) કર્ણદેવ, અને (૭) સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

આ પદ્યો સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય-કાવ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. એ આ કાવ્યની રચના બાદ એના નવનીત રૂપે યોજાયાં હશે કે પછી એ પદ્યોરૂપ બીજકમાંથી સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય-કાવ્યરૂપ વૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું હશે એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

ઉપર્યુક્ત ૩૫ પદ્યો પૈકી અ૦ ૨, પા. ૨ ના અંતમાં અપાયેલા નિમ્નલિખિત પદ્યના અર્થ અને પાઠાંતર વિષે સિ૦ હે૦ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ગઃ, ઘ અને ઘા)માં ચંદ્રસાગરજીએ ચર્ચા કરી છે:-

"मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे सर्वकल्याणकारणम् ।
अधुना मूलराजस्तु चित्रं लोकेषु गीयते ॥"

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ— સિ૦ હે૦ના વિશદ પરંતુ સંક્ષિપ્ત સ્પષ્ટીકરણ માટે 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ આ લઘુવૃત્તિ રચી છે. 'લઘુવૃત્તિ' એવો પ્રયોગ અ૦ ૧–૭ માટેની, કેવળ અ૦ ૮ માટેની તેમજ અ૦ ૧–૮ એટલે કે સંપૂર્ણ સિ૦ હે૦ માટેની સ્વોપજ્ઞ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ એમ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં કરાય છે, પણ આ ત્રણેમાંથી ગમે તે જાતની લઘુવૃત્તિમાં ગણપાઠને સ્થાન નથી.

અ૦ ૧–૭ સુધીની લઘુવૃત્તિનું પરિમાણ ૭ હજાર શ્લોક જેવડું ગણાય છે અને એથી એને 'છહજારી' કહે છે.[1]

૧ આ છહજારી અ૦ ૧–૭ સુધીનાં સૂત્રો સહિત "યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા"માં ઈ. સ. ૧૯૦૫માં છપાઈ હતી. એ દુષ્પ્રાપ્ય બનતાં "શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી"

પ્રકાશિકા— કેવળ આઠમા અધ્યાય પૂરતી લઘુવૃત્તિને કેટલાક આ નામથી ઓળખાવે છે.[1] એમાં વિષયને વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ જાતની સામગ્રી અપાઈ નથી. અપભ્રંશનાં સૂત્રોને અંગેનાં મુક્તકો અપભ્રંશમાં છે અને એ અનેક રીતે મહત્ત્વનાં છે. આ પ્રકાશિકાનું પરિમાણ ૨૨૦૦ શ્લોક જેવડું દર્શાવાય છે. આ પ્રકાશિકાને કેટલાક બૃહદ્‌વૃત્તિનો ભાગ ગણે છે.

હૈમ-લઘુ-વૃત્ત્યવચૂરિ— આ સિ૦ હે૦ની લઘુવૃત્તિની અવચૂરિ હોય એમ લાગે છે. એમ જ હોય તોપણ એ સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિની છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. ધનચન્દ્રના નામે ૬૫ પત્રની એક

તરફથી એ મૂળ સૂત્રો તેમજ પરિશિષ્ટ તરીકે હૈમ **લિંગાનુશાસન,** ઉણાદિ, ગણપાઠ અને ધાતુપાઠ સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૪માં પ્રકાશિત કરાઈ હતી. એનું સંપાદન મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજીએ કર્યું હતું. એમાં એમણે કેટલાંક સૂત્રોમાં સંધિ જતી કરી હતી. પં. દક્ષવિજયજીએ આ લઘુવૃત્તિનું મૂળ સહિતનું સંપાદન કર્યું છે અને એ "વિજયનેમિસૂરિ-ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૩૦ તરીકે સંપાદકે તૈયાર કરેલાં ૧૩ પરિશિષ્ટો સહિત વિ. સં. ૨૦૦૮માં છપાઈ છે. તેર પરિશિષ્ટો પૈકી બાર તો ધાતુઓ સાથે એક યા બીજી રીતે સંબદ્ધ છે. "શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી" તરફથી આઠે અધ્યાયની લઘુવૃત્તિ મૂળ કૃતિ સહિત વિ. સં. ૧૯૫૦માં છપાવાઈ છે.

૧ આનું સમીક્ષાત્મક સંપાદન આર **પિશલે** કર્યું છે. એ વિદ્વાને જર્મન અનુવાદ આપી એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરી છે. આ સંપાદન ઇ. સ. ૧૮૭૭–૮૦માં છપાયું છે, એ આજે મળતું નથી. શ્રી. **મોતીલાલ** લાધાજી (હવે મુનિશ્રી કૈવલવિજયજી) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં આ **પ્રકાશિકા** અ. ૮નાં સૂત્રો સહિત પ્રકાશિત કરાઈ છે, એનું સંપાદન ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે કર્યું છે. એમણે પાઇય પદ્યોની સંસ્કૃતમાં છાયા આપી એનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. અંતમાં એમણે શબ્દોની તેમજ ધાત્વાદેશની સૂચી આપી છે. "Bombay Sanskrit and Prakrit Series"માં ગ્રંથાંક ૬૦ના પરિશિષ્ટ તરીકે પૃથક્ સ્વરૂપે **પ્રકાશિકા** અ. ૮નાં સૂત્રો તેમજ ઉપર્યુક્ત બે સૂચી સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૬માં છપાવાઈ છે. એનું નામ "હેમચન્દ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ" એવું રખાયું છે.

અવચૂરિની તેમજ ૨૨૧૩ શ્લોક જેવડી અને ચતુષ્ક-વૃત્તિ ઉપરની એક અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૦)માં છે.

જિ૦ ર૦ કો૦ (ખં. ૧, પૃ. ૩૭૬)માં જે કૃતિ દેવેન્દ્રના શિષ્ય ધનચન્દ્રે રચેલી દર્શાવાઈ છે અને જેની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૦૩માં લખાયેલી નોંધાયેલી છે તે જ આ હોય એમ લાગે છે.

હૈમલઘુવૃત્તિઢુંઢિકા યાને હૈમલઘુવૃત્તિદીપિકા— આ મુનિશેખરની ૩૨૦૦ શ્લોક જેવડી રચના છે. એની વિ. સં. ૧૪૮૮માં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે. એ તપાસાય તો આ રચના અ૦ ૧–૭ પૂરતી છે કે આઠે અધ્યાયને અંગેની છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે.

લઘુવૃત્ત્યવચૂરિ— આ અવચૂરિ પહેલા ચાર અધ્યાય પૂરતી છે. એ નંદસુંદરે રચી છે અને એની વિ. સં. ૧૫૧૦માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

લઘુવ્યાખ્યાનઢુંઢિકા— આ ૩૨૦૦ શ્લોકની કોઈકની કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી સુરતમાં છે.

[1]**લઘુવૃત્ત્યવચૂરિ પરિષ્કાર**—આનો પ્રારંભ "प्रणम्य लब्धिदं पार्श्वं"થી કરાયો છે.

[2]**રહસ્ય-વૃત્તિ**— સિ૦ હે૦ ઉપર જે સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ છે તેનો અભ્યાસ ન કરી શકે એવા જનોને લક્ષીને આ રહસ્ય-વૃત્તિ રચાઇ છે.

૧ આ પરિષ્કાર "શ્રીલબ્ધિસૂરીશ્વર જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા"માં કટકે કટકે વિ. સં. ૨૦૦૨થી આજ દિન સુધી પ્રસિદ્ધ થતો રહ્યો છે.

૨ આ **રહસ્ય-વૃત્તિ** સહિત એ પૂરતો **સિ૦** હે૦નો વિભાગ "જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ" તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયો છે. એનું સંપાદન પં. પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખે કર્યું છે. સૂત્રોની સામે બાજુમાં વિષયસૂચક શીર્ષકો અપાયાં છે તેથી

એથી તો સિ૦ હે૦માંનાં પ્રસિદ્ધ તેમજ વિરલ પ્રસંગે ઉપયોગી એવાં તમામ સૂત્રોનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ નથી. લઘુવૃત્તિમાં અપાયેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો પણ અહીં જતાં કરાયાં છે. આમ આ **રહસ્ય-વૃત્તિ** લઘુવૃત્તિને મુકાબલે નાની—[1]લગભગ અઢી હજાર શ્લોક જેવડી અને વિશેષ સુગમ બનાવાઇ છે. આ **રહસ્ય-વૃત્તિમાં** અધ્યાય પૂરો થાય એવાં એક બે સ્થળે 'સ્વોપજ્ઞ' એવો ઉલ્લેખ જોવાય છે. એ ઉપરથી કેટલાક એના પ્રણેતા તરીકે હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ સૂચવે છે, પરંતુ એ બાબત વિચારણીય જણાય છે.

કાકલની કૃતિ યાને ઢુંઢિકા-દીપિકા— હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન અને સિ૦ હે૦ના અધ્યાપન માટે નીમાયેલા મુખ્ય અધ્યાપક, કાયસ્થ, આઠ વ્યાકરણોના જ્ઞાતા કાકલે આ વ્યાકરણ ઉપર એક વૃત્તિ રચી છે. કેટલાક એને **લઘુવૃત્તિ** કહે છે તો કેટલાક એને **મધ્યમવૃત્તિ** કહે છે. વળી જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૬)માં કાકલની રચેલી લઘુવૃત્તિને ઢુંઢિકાદીપિકા કહી છે. અહીં કહ્યું છે કે આ ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત્ અને તદ્ધિત પૂરતી છે અને એનું પરિમાણ ૭ હજાર શ્લોકનું છે.

વિદ્યાર્થીનો માર્ગ સુગમ બન્યો છે. અંતમાં ગણદીઠ તેમજ પેટાગણદીઠ ધાતુઓની એના પદ અનુસાર સંખ્યા અપાઈ છે. ત્યાર પછી હૈમ ધાતુપાઠ તેમજ અનુબંધ-ફલ અને વૃત્-ગણ-ફલની કારિકાઓ અને અનિટ્-કારિકાઓ અપાઈ છે. અનિટ્ ધાતુઓને અંગે કોષ્ટક અપાયેલું છે. લગભગ પ્રારંભમાં "વર્ણોનો યંત્ર" અપાયો છે.

આ **રહસ્યવૃત્તિનું** સંપાદન સુરતના "જૈનાનંદ પુસ્તકાલય"ની એક હાથપોથીને આધારે કરાયું છે. અહીં જે ૭૬૩ ક્રમાંકવાળી હાથપોથી છે તેજ આ હશે.

૧ **વિનયવિજયકૃત હૈમલઘુપ્રક્રિયાનું** પરિમાણ પણ લગભગ આટલું જ છે, પરંતુ એ પ્રક્રિયારૂપે યોજાયેલી હોવાથી સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્-વૃત્તિના પ્રવેશદ્વારની ગરજ સારી શકતી નથી.

[1]**મધ્યમવૃત્તિ**— કેટલાકનું એમ માનવું છે કે હેમચન્દ્રસૂરિએ **સિ૦ હે૦**ના પ્રથમના સાત અધ્યાય ઉપર આઠ હજાર શ્લોક જેવડી **મધ્યમવૃત્તિ** રચી હતી અને આજે જે મળે છે તે જ એ છે.

[2]**બૃહદ્વૃત્તિ યાને** [3]**તત્ત્વપ્રકાશિકા કિંવા અઢારહજારી**— સ્વોપજ્ઞ છહજારી લઘુવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ વૃત્તિ ઘણી મોટી હોવાથી એને 'બૃહદ્વૃત્તિ' કહે છે. 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ જે ન્યાસ — બૃહન્ન્યાસ રચ્યો છે તે આ બૃહદ્વૃત્તિના વિવરણરૂપ છે અને એ બૃહન્ન્યાસનું નામ **તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ** હોવાનું સૂચવાય છે. આને લઇને કે પછી અન્ય

૧ આનો ચતુષ્ક-વૃત્તિ પૂરતો—**સિ૦ હે૦**ના ૩-૨-૧૫૬ સુધીનાં સૂત્રોને અંગેનો એક અંશ એ સૂત્રો તેમજ એને લગતી અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિ સહિત **"સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસનમ્ પ્રથમો વિભાગઃ"** એવા નામથી "શેઠ મોતીશા-લાલબાગ-જૈન ચેરીટી-પ્રકાશન ૨"—"શ્રીલબ્ધિસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા"ના ૩૩મા મણિ તરીકે વિ. સં. ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત કરાયો છે. એનાં પૃ. ૧-૨૪૮નું સંપાદન શ્રીવિજયલક્ષ્મણ-સૂરિએ અને બાકીનાંનું એમના સ્વર્ગવાસ બાદ મુનિશ્રી **વિક્રમવિજય**જીએ કર્યું છે.

૨ **સિ૦ હે૦** (અ૦ ૧-૭) એને અંગેની બૃહદ્વૃત્તિ તેમજ દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભકૃત **બૃહન્ન્યાસદુર્ગપદવ્યાખ્યા** યાને **ન્યાસસારસમુદ્ધાર** (કે જે "લઘુન્યાસ" તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તે) સહિત "શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ" તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૨માં પત્રાકારે પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે. પં. **ચન્દ્રસાગરગણિ** (હવે સૂરિ) દ્વારા 'કારક' પર્યંતની **આનંદબોધિની** નામની ટીકા સહિત આ બૃહદ્વૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૦૨માં છપાઈ છે. એ સૂરિએ કેવળ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત દસ પાદ સુધીનો ભાગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ વિ. સં. ૨૦૦૭માં છપાયો છે એમાં અંતમાં **અમરચન્દ્ર**-સૂરિકૃત **સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય** અને જયાનંદસૂરિકૃત **સ્યાદિશબ્દદીપિકા** અપાયેલ છે. 'વ્યાકરણવિશારદ' શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિજી દ્વારા **સિ૦ હે૦** (અ૦ ૧) એને અંગેની બૃહદ્વૃત્તિ, કનકપ્રભકૃત **લઘુન્યાસ** તેમજ **હૈમબૃહન્ન્યાસ, લિંગાનુશાસન** અને એનું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ તેમજ **દ્વ્યાશ્રયકાવ્ય** (સ. ૧) સહિત સંપાદિત થઈ એ અમદાવાદની "જૈનગ્રન્થ પ્રકાશક સભા" તરફથી હાલમાં (વિ. સં.) ૨૦૦૭)માં બહાર પડેલ છે. એનું નામ "શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનમ્" રખાયું છે.

૩ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ: ૩૭૫)માં આને બદલે **પ્રકાશિકા, બલાબલવૃત્તિ** અને **ઢુંઢિકા** એવાં નામો અપાયાં છે.

કોઈ કારણસર બૃહદ્વૃત્તિને **તત્ત્વપ્રકાશિકા** કહે છે. એનું પરિમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડું હોવાથી એને **અઢારહજારી** પણ કહે છે. આ બૃહદ્વૃત્તિ પ્રથમના સાત અધ્યાય પૂરતી જ છે એમ ઘણાખરાનું માનવું છે. કેટલાકને મતે આઠમા અધ્યાય ઉપર જે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ મળે છે તે આ બૃહદ્વૃત્તિનો ભાગ છે, કિન્તુ એ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની ચર્ચા નહિ હોવાથી તેમજ એની શૈલી લઘુવૃત્તિના જેવી હોવાથી એ લઘુવૃત્તિનો ભાગ ગણાવો ઘટે તેનું શું?

બૃહદ્વૃત્તિનું આદ્ય પદ્ય તેમજ એમાં અપાયેલાં [1]ઉદાહરણો અને પ્રત્યુદાહરણો પૈકી કેટલાંક લઘુવૃત્તિમાં પણ જોવાય છે. આથી કેટલાક એમ માને છે કે બૃહદ્વૃત્તિ રચાયા બાદ સંક્ષિપ્ત રુચિવાળી વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને લઘુવૃત્તિ રચાઈ છે.

બૃહદ્વૃત્તિના પ્રારંભમાં 'અર્હમ્'ના સ્પષ્ટીકરણમાં "સિદ્ધચક્ર"નો ઉલ્લેખ છે. આ બૃહદ્વૃત્તિની રચનામાં **અમોઘવૃત્તિની** કેટલીક વાર પંક્તિઓ મૂળ સ્વરૂપે અને કેટલીક વાર અર્થની સ્પષ્ટતા ખાતર પરિવર્તનપૂર્વક કામમાં લેવાઈ છે.

૫૭ ન્યાયો — સાતમા અધ્યાયની બૃહદ્વૃત્તિના અંતમાં ૫૭ ન્યાયો અપાયેલા છે. એના ઉપર 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિની કોઈ ટીકા જણાતી નથી તો આ ન્યાયો બૃહદ્વૃત્તિનો એક ભાગ છે કે નહિ? હેમહંસગણિએ આ તેમજ બીજા ૮૪ ન્યાયોનો સંગ્રહ કરી એના ઉપર **ન્યાયાર્થમંજૂષા** નામની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૬માં રચી છે. એમાં એમણે કહ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત ૫૭ ન્યાયો ઉપર **પ્રજ્ઞાપના** નામની વૃત્તિ હતી. વિશેષમાં એમણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ ૫૭ ન્યાયો બૃહદ્વૃત્તિના સાતમા

૧ સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે હૈમ કૃતિકલાપમાં આચાર્ય હરિભદ્રનો નામોલ્લેખ જણાતો નથી, પરંતુ સિ૦ હે૦ (૨-૨-૮૭)ની આ બૃહદ્વૃત્તિ (અ. ૭. સં., પૃ. ૮૮)માંના "साध्वी खल्वनेकान्तजयपताकाया: कृतिराचार्यहरिभद्रस्याचार्यहरिभद्रेण वा" ઉદાહરણમાં તો હરિભદ્રનું નામ છે જ.

અધ્યાયના અંતમાં સમુચ્ચયરૂપે જોવાય છે. આ ન્યાયો તેમજ બીજા પણ કેટલાક બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રસંગોપાત્ત કટકે કટકે અપાયા છે.

હૈમ ન્યાય અને એની વૃત્તિ— હૈમ ન્યાયની બે અજ્ઞાતકર્તૃક નાનકડી કૃતિ અને એ બેમાંથી એકની કે એ નામની અન્ય કોઈ કૃતિની ૧૭૫ શ્લોક જેવડી વૃત્તિની નોંધ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૨)માં છે.

હૈમ-લઘુ-ન્યાય-પ્રશસ્તિ-અવચૂરિ— આના કર્તા ઉદયચંદ્ર છે અને એની ૩૭ પત્રની એક હાથપોથી મળે છે એમ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૨) જોતાં જણાય છે.

[1]**ગણપાઠ**— હૈમ વ્યાકરણનું આ એક મહત્ત્વનું અંગ છે. જે શબ્દોને વ્યાકરણનો નિયમ એકસરખો લાગુ પડતો હોય તે તમામ શબ્દોને પૃથક્ પૃથક્ ન ગણાવતાં એક શબ્દ આપી બાકીનાનું ‘આદિ’ શબ્દ વડે સૂચન કરાય છે કે જેથી સૂત્રમાં લાઘવ રહે. આ પ્રમાણે શબ્દોનાં જુદાં જુદાં જૂથ પડે છે. એ પ્રત્યેક જૂથને ‘ગણ’ કહે છે. આ જાતના ગણોની સળંગ સૂચી તે ‘ગણપાઠ’ કહેવાય છે. આ ગણપાઠ ‘કલિ૦’ હેમચન્દ્રસૂરિએ સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાં તે તે સૂત્રના સ્પષ્ટીકરણના પ્રસંગે આપ્યો છે અને એના ઉપર આ બૃહદ્વૃત્તિમાં અને કોઈ કોઈ વાર બૃહન્ન્યાસમાં પ્રકાશ પાડયો છે.

ન્યાસો— બૃહદ્વૃત્તિને અંગે ન્યાસો રચાયા છે. એ સંબંધમાં પૃ. ૭૭–૭૮માં વિચાર કરાયો છે.

૧ આ ગિરિજાશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રીએ યોજેલી અને ઈ. સ. ૧૯૩૧માં **હૈમ-બૃહત્-પ્રક્રિયા**માં પરિશિષ્ટરૂપે અપાયો છે; બાકી આ ગણપાઠ એના સ્વોપજ્ઞ સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક પૃથક્ સ્વરૂપમાં કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ **બૃહત્-પ્રક્રિયા**માં પ્રક્રિયાક્રમે ગોઠવાયેલાં સૂત્રોની સ્વોપજ્ઞ (હૈમ) બૃહદ્વૃત્તિના ઉપયુક્ત અંશ દ્વારા સમજણ અપાઈ છે.

[1]બૃહદ્‌વૃત્તિ-અવચૂર્ણિકા—જયાનંદના શિષ્ય અમરચન્દ્રે વિ. સં. ૧૨૬૪માં આ અવચૂર્ણિકા રચી છે. કેટલાકને મતે તો આ સિ૦ હે૦ની બૃહદવચૂરિ છે, પરંતુ મુદ્રિત કૃતિ તપાસતાં તો વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન માલૂમ પડે છે. આ મુદ્રિત અવચૂર્ણિકામાં ૧૦૭ સૂત્રો જતાં કરાયાં છે એટલે કે એ ૭૫૭ સૂત્રોની બૃહદ્‌વૃત્તિ પૂરતી અવચૂર્ણિકા છે. એમાં અને કનકપ્રભકૃત લઘુ ન્યાસમાં પ્રાયઃ સામ્ય જોવાય છે. કેટલીક વાર અમરચન્દ્રે નવીન બાબતો પણ રજૂ કરી છે. એથી એનો ઉપયોગ **આનંદબોધિની**માં કરાયો છે.[2]

આ અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૩)માં સિ૦ હે૦ બીજાં બધાં વ્યાકરણોથી શા માટે ચડિયાતું છે તેની ચર્ચા કરતાં એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે કે એ [3]અતિવિસ્તીર્ણ કે [4]વિપ્રકીર્ણ નથી તેમજ એ કાતંત્રની જેમ સંકીર્ણ નથી. આ અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૪-૫)માં કહ્યું છે કે પ્રથમના સાત અધ્યાય ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત્ અને તદ્ધિત એ ચાર પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. તેમાં સંધિ, નામ, કારક અને સમાસ એ ચારના સમુદાય રૂપ 'ચતુષ્ક' છે. એમાં દસ પાદ છે. 'આખ્યાત'માં છ પાદ છે. 'કૃત્'માં ચાર પાદ છે. 'તદ્ધિત'માં આઠ પાદ છે. આમ જે અહીં ચાર પ્રકરણ ગણાવાયાં છે તેને 'પ્રકરણ' ન કહેતાં કેટલાક 'વૃત્તિ' કહે છે.

---

૧ સિ૦ હે૦ના પ્રથમ નવ પાદ પૂરતી આ અવચૂર્ણિકા "દે. લા. જૈ. પુ. સં." તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે સિ૦ હે૦ના પહેલા સાત અધ્યાયનાં સૂત્રો અને દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે ૧૦૦૬ ઉણાદિસૂત્રો અપાયાં છે. આ અવચૂર્ણિકાની હાથપોથીમાં 'પ્રથમ પુસ્તિકા લખી' એવો ઉલ્લેખ છે તો શું બાકીનો ભાગ રચાયો હશે કે કેમ ? તે જાણવું બાકી રહે છે.

૨ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭).

૩ પાણિનીય અષ્ટા૦ના ૧-૩-૨, ૧-૩-૩, ૧-૧-૧૦ અને ૧-૩-૯ એ ચાર સૂત્રોની ગરજ સિ૦ હે૦નું ૧-૧-૩૦ સૂત્ર સારે છે.

૪ પાણિનીય અષ્ટા૦માં નામ-પ્રકરણને અનુસરતાં સૂત્રો છૂટાછવાયાં અપાયાં છે. આવી હકીકત બીજાં પણ કેટલાંક પ્રકરણો અંગે જોવાય છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-સારોદ્ધાર— જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૬)માં આની નોંધ છે. કર્તાનું નામ અપાયું નથી. આની બે હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૨૧માં લખાઈ છે અને એ મળે છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-ઢુંઢિકા— સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૯૧માં આ ઢુંઢિકા રચી છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-દીપિકા— વિનયચન્દ્રસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય માનભદ્રના શિષ્ય વિદ્યાકરે આ દીપિકા રચી છે.

કક્ષાપટવૃત્તિ— સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિ ઉપરની આ ટીકા છે. એનું પરિમાણ ૪૮૧૮ શ્લોક જેવડું છે. જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૯૯)માં આ ટીકાનો કક્ષાપટ તેમજ "બૃહદ્વૃત્તિ-વિષમ-પદ-વ્યાખ્યા" તરીકે ઉલ્લેખ છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-ટિપ્પન— વિ. સં. ૧૬૪૬માં કોઈકે આ ટિપ્પન રચ્યું છે.

બલાબલવૃત્તિ— જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭) પ્રમાણે આ બૃહદ્વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ છે.

હૈમોદાહરણવૃત્તિ— આ નાનકડી અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે. આનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે આ કૃતિ હૈમ બૃહદ્વૃત્તિમાંનાં ઉદાહરણોના સ્પષ્ટીકરણરૂપ હશે.

પરિભાષા-વૃત્તિ— આ ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે એમ બૃ૦ ટિ૦માં ઉલ્લેખ છે.

[1]બૃહન્ન્યાસ [2]શબ્દમહાર્ણવ યાને તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ— 'ન્યાસ'નો અર્થ 'થાપણ' થાય છે. એના બીજા પણ અનેક અર્થો છે, પરંતુ વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં એનો અર્થ વ્યાકરણના સૂત્રપાઠ જેવા અંગની વૃત્તિનું વિવરણ એમ થતો હોય એમ કેટલાક ન્યાસો જોતાં જણાય છે. ગમે તેમ પણ આવો પ્રયત્ન 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ કર્યો છે. આ સૂરિએ સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિને અંગે ન્યાસ રચ્યો છે. આ ન્યાસ અ. ૧–૭ પૂરતી સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિને તો સર્વાંગે સ્પર્શે છે. વ્યાકરણને લગતા તમામ વિષયોને અહીં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. પરંતુ કમનસીબે આ મહામૂલ્યશાળી ગ્રંથ સંપૂર્ણપણે સચવાઈ રહ્યો નથી. એનું પરિમાણ ૮૪૦૦૦ શ્લોક જેવડું હોવાનું કહેવાય છે. તેમાંથી લગભગ ચોથા ભાગ જેટલો અંશ આજે મળે છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં ૪૨ સૂત્રો છે, પરંતુ આ બૃહન્ન્યાસ તો પહેલાં ૩૮ સૂત્ર સુધીનો જ મળે છે-બાકીનાં ચારને અંગેનો મળતો નથી. આ અધ્યાયના બીજા પાદને અંગે સમૂળગો મળતો નથી. બાકીના બે પાદોને અંગે સંપૂર્ણપણે મળે છે. બીજા અધ્યાયના ચારે પાદો ઉપર પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મળે છે. આગળ જતાં ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદને અંગે અને પછી તો છેક સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદને અંગે આ ન્યાસ મળે છે.[3] આમ અધ્યાય ૪–૬ તો સર્વથા ન્યાસ વિનાના છે. બૃહદ્વૃત્તિ આઠમા અધ્યાયને સ્પર્શતી રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી એટલે એના વિવરણરૂપ બૃહન્ન્યાસ આઠમા અધ્યાયને અંગે રચાયો જ ન હોય તો એ સ્વાભાવિક છે.

---

૧ સિ૦ હે૦નાં પહેલાં ૩૮ સૂત્રો પૂરતો બૃહન્ન્યાસ એ સૂત્રો અને એની બૃહદ્વૃત્તિ સહિત "હે૦ સ૦" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં છપાવાયો ત્યાર બાદ શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિએ અ. ૧, પા. ૧નાં છેલ્લાં ચાર સૂત્રો તેમજ બીજા પાદનાં તમામ સૂત્રો ઉપર ન્યાસ રચ્યો છે. એ સિ૦ હે૦ (અ. ૧) ને બૃહદ્વૃત્તિ વગેરે સહિત "જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા" તરફથી છપાયેલ છે તેમાં અપાયો છે.

૨ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખં. ૧, પૃ. ૩૭૫)માં આનો **મહાર્ણવ** તરીકે પણ ઉલ્લેખ છે.

૩ બૃ૦ ટિ૦ના સમયમાં પણ આટલો જ ન્યાસ મળતો હતો.

લઘુ ન્યાસ— 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિના બહુશ્રુત શિષ્ય [1]'કવિકટાર-મલ્લ,' સ્વાતન્ત્ર્યપ્રિય અને સો પ્રબંધના કર્તા રામચન્દ્રસૂરિએ ત્રેપન હજાર (૫૩૦૦૦) શ્લોક જેવડો આ ન્યાસ રચ્યો છે. વળી ધર્મઘોષસૂરિએ નવ હજાર શ્લોક પૂરતો લઘુ ન્યાસ રચ્યો છે. કેટલાકને મતે 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિએ જાતે લઘુ ન્યાસ રચ્યો છે.

બૃહન્ન્યાસદુર્ગપદવ્યાખ્યા યાને ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર કિંવા ન્યાસોદ્ધાર— 'ચંદ્ર' ગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે જે ન્યાસ રચ્યો છે એ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત **બૃહન્ન્યાસ**ના સંક્ષેપરૂપ છે. એથી એનું [2]**લઘુ ન્યાસ** એવું નામ યોજાયું છે. કનકપ્રભે પોતે તો પ્રારંભમાં એને **બૃહન્ન્યાસદુર્ગપદ-વ્યાખ્યા** તરીકે અને અંતમાં પ્રશસ્તિમાં **ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર** તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

ન્યાસસારોદ્ધારટિપ્પણ— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની વિ. સં. ૧૨૭૯માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

પ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ— આને અંગે **બૃ૰ ટિ૰**માં એવો ઉલ્લેખ છે કે એ **હૈમપ્રાકૃતબૃહદ્વૃત્તિ**ની અવચૂરિરૂપ છે. એના કર્તા 'મલધારી' પં. **નરચંદ્ર** છે અને એ અવચૂરિ ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિઢુંઢિકા, પ્રાકૃત દીપિકા કિંવા પ્રાકૃતપ્રબોધ— આ 'મલધારી' ગચ્છના ઉપા૰ **નરચંદ્ર**ની આઠમા અધ્યાયની અવચૂરિ છે. **ન્યાયકંદલી**ની ટીકામાં રાજશેખરે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ **જિ૰ ર૰ કો૰** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭)માં નોંધ છે.

૧ વિ. સં. ૧૫૧૭માં **ભોજપ્રબન્ધ** રચનારા રત્નમંદિરગણિએ **ઉપદેશ-તરંગિણી**ના પ્રથમ તરંગ (પત્ર ૬૩)માં **સિદ્ધરાજ** જયસિંહે **રામચન્દ્રસૂરિ**ની શીઘ્ર કાવ્ય-શક્તિથી પ્રસન્ન થઈ આ બિરુદ એમને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ જુઓ **નાટ્યદર્પણ**ને લગતું મારું લખાણ.

૩ આ લઘુ ન્યાસ બૃહદ્વૃત્તિ અને **સિ૰ હે૰** (અ. ૧–૭) સહિત શેઠ **મનસુખભાઈ** ભગુભાઈ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૨માં છપાવાયો છે.

આ બંને ઉલ્લેખોનો વિચાર કરતાં આ કૃતિઓ અભિન્ન જણાય છે.

હૈમઢુંઢિકા— આ નામની બે કૃતિ છે. એક કૃતિ ૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને કેટલાકને મતે એ ૫૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એ કૃતિ સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૯૧માં રચી છે. એ ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત્ અને તદ્ધિત એ ચારને અંગેની છે.

બીજી કૃતિ ૨૩૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એને જ કેટલાક હૈમઢુંઢિકા-વૃત્તિ કહે છે. એના કર્તા તરીકે ઉદયસૌભાગ્યનો ઉલ્લેખ જોવાય છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિઢુંઢિકા યાને વ્યુત્પત્તિ-દીપિકા— આ 'બૃહત્ તપા' ગચ્છના સૌભાગ્યસાગરસૂરિના શિષ્ય હૃદયસૌભાગ્યની વિ. સં. ૧૫૯૧ની રચના છે. જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં હૈમચતુર્થપાદવૃત્તિ તરીકે હૃદયસૌભાગ્યની જે કૃતિની નોંધ છે તે આ જ હોય એમ લાગે છે.

પ્રાકૃતપદાવચૂરિ— આ ૭૩૮ શ્લોક જેવડી અવચૂરિ હરિપ્રભસૂરિએ રચી છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિદીપિકા યાને હૈમદીપિકા— આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ દ્વિતીય હરિભદ્રે રચી છે. જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૦)માં નોંધાયેલી હૈમદીપિકા તે આ જ છે.

દોધકવૃત્તિ— આ આઠમા અધ્યાયની વૃત્તિ છે.[1]

હૈમદોધકાર્થ— આની ૧૩ પત્રની હાથપોથીની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે.

દીપિકા— જિનસાગરની આ ૬૭૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે. અહીં એક અજ્ઞાતકર્તૃક દીપિકાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

---

૧ આ વૃત્તિ પાટણની "જૈ૦ સ૦" તરફથી છપાવાયેલી છે.

અષ્ટાધ્યાયતૃતીયપદવૃત્તિ— આ વિનયસાગરસૂરિની રચના છે.

હૈમદશપાદવિશેષ અને **હૈમદશપાદવિશેષાર્થ**— આ બે કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૯૯)માં છે.

પ્રક્રિયા-ગ્રન્થો

પ્રક્રિયા— પ્રક્રિયારૂપ કૃતિ એ સાધનિકાને લક્ષીને મૂળ સૂત્રોના ક્રમમાં પરિવર્તન કરી એનું વિવરણ પૂરું પાડે છે. એ પ્રયોગો તૈયાર કરવામાં—સિદ્ધ કરવામાં સહાયક બને છે એ લાભ છે; પરંતુ સૂત્રોનો ક્રમ, એનું બલાબલ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, પ્રત્યયવાદ, સૂત્રો રચવાનાં પ્રયોજનો, એ રચનાને લગતા સૂક્ષ્મ નિયમો વગેરે બાબતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી બુદ્ધિનો જે વિકાસ થાય તે લાભ આ પ્રક્રિયાથી ન થઈ શકે. એ માટે તો મૂળ પ્રણેતાએ જે ક્રમે સૂત્રો રચ્યાં હોય તેજ ક્રમે એનો અભ્યાસ થવો ઘટે.

[1]**હૈમ-(લઘુ)-પ્રક્રિયા** (વિ. સં. ૧૭૧૦)— આના કર્તા વિનયવિજયગણિ છે. એઓ **સોમવિજય** પાસે ભણ્યા હતા. એ **સોમવિજય** તે એમના દીક્ષા-ગુરુ ઉપા૦ કીર્તિવિજયના સંસારી અવસ્થાના સગા ભાઈ થતા હતા અને દીક્ષિત અવસ્થામાં ગુરુભાઈ થતા હતા એ વિનય-વિજયગણિના પિતાનું નામ તેજપાલ હતું અને એમની માતાનું નામ

૧. શ્રીવિજયદર્શનસૂરિજીના શિષ્ય મુનિશ્રી પ્રિયંકરવિજયજીના ટિપ્પણપૂર્વક આ પ્રક્રિયા વિ. સં. ૨૦૦૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એ આવૃત્તિને "શ્રીનેમિ-દર્શન-પ્રિયંકર-ગ્રંથ-રત્ન ૨" તરીકે ઓળખાવાઈ છે. આમાં 'સંજ્ઞાધિકાર' પછી પરિભાષા-પ્રકરણ સંપાદકે ઉમેર્યું છે અને પૃ. ૯માં એની નોંધ લેતાં એ બહુ ઉપયોગી હોવાથી તેમ કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

રાજશ્રી હતું.[1] એઓ 'વણિક' જ્ઞાતિના હશે.[2] એઓ વિ. સં. ૧૭૩૮માં રાંદેરમાં કાળધર્મ પામ્યા હતા. એમણે વિ. સં. ૧૬૯૬માં પજ્જોસવણાકપ્પ ઉપર [3]સુબોધિકા નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી છે. એ વેળા એમની ઉમ્મર પાંત્રીસેક વર્ષની હશે.[4] એ હિસાબે એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૬૧માં થયેલો ગણાય. એમણે સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીમાં કૃતિઓ રચી છે. એ પૈકી સંસ્કૃત કૃતિઓ નીચે મુજબ છેઃ-

અર્હન્નમસ્કારસ્તોત્ર, [5]આનંદલેખ, [6]ઇન્દુદૂત, [7]જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર, [8]નયકર્ણિકા, [9]લોકપ્રકાશ, [10]શાન્તસુધારસ, ષટ્ત્રિંશજ્જલ્પસંગ્રહ અને સુબોધિકા તેમજ આ હૈમલઘુપ્રક્રિયા અને એની સ્વોપજ્ઞ ટીકા.

---

૧ જુઓ લોકપ્રકાશ (સ. ૧)નું અંતિમ પદ્ય.

૨ જુઓ શાન્તસુધારસ (ભા. ૨)નું શ્રી. મોતીચંદ ગિ. કાપડિયાનું વિવેચન (પૃ. ૩૯).

૩ આની દ્વિતીય આવૃત્તિ "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦" તરફથી પજ્જોસવણાકપ્પ સહિત ઈ. સ. ૧૯૨૩માં છપાવાઈ છે.

૪ જુઓ શાન્તસુધારસ (ભા. ૨)નું ઉપર્યુક્ત વિવેચન (પૃ. ૪૮).

૫ આ કૃતિ "દેશવિરતિ ધર્મારાધક સમાજ" તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૩માં પ્રકાશિત શ્રીપ્રશસ્તિસંગ્રહમાં પૃ. ૬૬-૧૧૯માં છપાવાઈ છે. એમાં વિવિધ બંધોથી વિભૂષિત પદ્યો છે. એ મારો જે લેખ નામે "Illustrations of Letter-diagrams" મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સામયિકમાં કટકે કટકે છપાય છે તેમાં (Arts No. 30, pp. 127-128)માં અપાયાં છે.

૬ આ કાવ્ય "કાવ્યમાલા" (ગુ. ૧૪)માં છપાયું છે.

૭ આ સ્તોત્ર "વીરસમાજ" તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૮૧માં છપાવાયું છે.

૮ આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૧૦માં છપાવાઈ છે.

૯ આ ગ્રંથ "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦" તરફથી ચાર ભાગમાં અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૨૬, ૧૯૨૮, ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત કરાયો છે.

૧૦ આ કૃતિ ગંભીરવિજયગણિકૃત ટીકા સહિત "જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા" તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

એમણે વિ. સં. ૧૭૧૦માં આ **હૈમલઘુપ્રક્રિયા** રચી છે. મુદ્રિત આવૃત્તિ પ્રમાણે એ ત્રણ વૃત્તિમાં વિભક્ત છે.[1] ૨૧૬મા પૃષ્ઠ ઉપર પ્રથમ વૃત્તિ પૂરી થાય છે ત્યાં પૂર્વાર્ધ પૂર્ણ થયાનો ઉલ્લેખ છે. ઉત્તરાર્ધનો પ્રારંભ 'આખ્યાત'થી થાય છે. ત્રીજી વૃત્તિની શરૂઆત 'કૃદંત'થી કરાઈ છે. મંગલાચરણરૂપે ત્રણ પદ્યો રચી સંજ્ઞા–પ્રકરણની સમજણ ૩૦ પદ્યોમાં અપાઈ છે. ત્યાર બાદ [2]૪ સંધિ, [3]૬ લિંગ, યુષ્મદસ્મદ્, અવ્યય, સ્ત્રીલિંગ, કારક, સમાસ, તદ્ધિત ઇત્યાદિ પ્રકરણો વિચારાયાં છે. અંતમાં પાંચ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે.

[4]**હૈમપ્રકાશ યાને હૈમપ્રક્રિયા–બૃહન્ન્યાસ** (વિ. સં. ૧૬૯૭)– આ ઉપર્યુક્ત **હૈમલઘુ-પ્રક્રિયાને** અંગેની બૃહદ્-વૃત્તિ છે. એને કેટલાક 'ન્યાસ' કહે છે. એનું પરિમાણ ૩૪૦૦૦ શ્લોક જેવડું છે. એના કર્તા વિનયવિજયગણિ છે. આમ આ સ્વોપજ્ઞ રચના છે. આનું રચના–વર્ષ વિ. સં. ૧૭૯૭ છે એમ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખં. ૧, પૃ. ૪૬૨)માં ઉલ્લેખ છે, પણ એ ભ્રાંત છે. **સિ૦ હે૦** (૧–૨–૧) ઉપરના અર્થાત્ **"समानानां-तेन दीर्घः"** ઉપરના **હૈમપ્રકાશ** (પૃ. ૬૨)માં કનકપ્રભકૃત લઘુન્યાસથી ભિન્ન મત દર્શાવાયો છે. આની આલોચના શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિજીએ **સિ૦ હે૦** (અ. ૧)ની એમની આવૃત્તિ (પૃ. ૮૮)માં કરી છે. આ **હૈમપ્રકાશમાં** હૈમ **બૃહન્ન્યાસ, પ્રૌઢ–મનોરમા, સિદ્ધાન્તકૌમુદી,**

---

૧ જુઓ પૃ. ૨૧૬, ૩૬૬ અને ૪૧૪.

૨ સ્વર–સંધિ, અ–સંધિ, વ્યંજન–સંધિ અને રેફ–સંધિ. કેટલીક વાર કોઈ કોઈ પુસ્તકમાં આ ચાર સંધિમાં સ્યાદિ–સંધિ ઉમેરી પાંચ ગણાવાય છે.

૩ સ્વરાંત શબ્દોનાં તેમજ વ્યંજનાંત શબ્દોનાં ત્રણ ત્રણ લિંગ.

૪ ઉપા૦ **ક્ષ**ગાવિજયગણિ (**વિજયક્ષમાભદ્રસૂરિ**) દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિનો પ્રથમ વૃત્તિ પૂરતો ભાગ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આખ્યાત અને કૃદંતને અનુક્રમે ચર્ચતી બીજી બે વૃત્તિ પૂરતો ભાગ ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. પ્રથમ ભાગમાં એ ભાગ પૂરતાં **સિ૦ હે૦**નાં સૂત્રોની, ન્યાયોની અને ગણોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

વાક્યપ્રકાશ અને વાક્યપદીય તેમજ વૈયાકરણભૂષણસાર જેવી લગભગ સમકાલીન કૃતિનો ઉપયોગ કરાયો છે.

હૈમ-પ્રક્રિયાઓ— પાણિનીય અષ્ટા૦ને અંગે પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ જેમ ભટ્ટોજી દીક્ષિતે સિદ્ધાન્તકૌમુદી રચી છે તેમ વિવિધ ગ્રંથોના પ્રણેતા ઉપા૦ મેઘવિજયગણિએ સિ૦ હૈ૦ને અંગે લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રક્રિયાઓ રચી છે એમ કહેવાય છે.

[1]**ચન્દ્રપ્રભા યાને હૈમકૌમુદી** (વિ. સં. ૧૭૫૭)— આ મેઘ-વિજયગણિએ સિદ્ધાન્તકૌમુદીના અનુકરણરૂપે સિ૦ હૈ૦ (અ. ૧-૭)ને અંગે રચેલી પ્રક્રિયા છે.[2] પ્રારંભમાં બે પદ્યો છે. ત્યાર બાદ પરિભાષા, અસંધિ, વ્યંજન-સંધિ ઇત્યાદિ વિષયો આલેખતી વેળા શરૂઆતમાં ઋષભદેવ, અજિતનાથ એમ એકેક તીર્થંકરની સ્તુતિરૂપ પદ્ય છે. મુદ્રિત પુસ્તક પ્રથમા વૃત્તિ અને દ્વિતીયા વૃત્તિ એ બે ભાગમાં વિભક્ત કરાયું છે. પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં ૧૬ પદ્યની પ્રશસ્તિ છે[3] અને એમાં વિ. સં. ૧૭૫૭માં [4]**ચન્દ્રપ્રભા** રચાયાનો ઉલ્લેખ છે. દ્વિતીયા વૃત્તિના અંતમાં એક પદ્ય છે પણ એમાં રચના-વર્ષનો નિર્દેશ નથી. પુષ્પિકામાં આને **બૃહત્-પ્રક્રિયા** કહી છે. પૃ. ૧૫૮ના અંતમાં બે પદ્ય છે. તેમાં પ્રથમા વૃત્તિ પૂર્ણ કરાયાનો ઉલ્લેખ છે. પુષ્પિકામાં પણ તેમજ છે. એ

૧ આ કૃતિ "જૈન શ્રેયસ્કર મંડલ" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં છપાઈ છે. અંતમાં હૈમ-ધાતુપાઠ, અનુબંધ-ફલ (શ્લો. ૧-૧૦), વૃત્-ગણ-ફલ (શ્લો. ૧-૬), અનિટ્-કારિકા (શ્લો. ૧-૭), સંગ્રહ-શ્લોક (શ્લો. ૧-૧૬) તેમજ **ચન્દ્રપ્રભાને** અંગે કામમાં લેવાયેલાં સિ૦ હૈ૦નાં સૂત્રોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાયાં છે.

૨ 'ખરતર' ગચ્છના કૃપાચન્દ્રસૂરિએ સિ૦ હૈ૦ના આઠમા અધ્યાયગત પ્રાકૃત વ્યાકરણ **સિદ્ધાન્તકૌમુદીની** શૈલીએ રચ્યું છે.

૩ જુઓ પૃ. ૨૫૭-૨૫૮.

૪ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૨૦) પ્રમાણે આ **ચન્દ્રપ્રભા** ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

હિસાબે તો ત્રણ વૃત્તિ ગણાય અને તદ્ધિત-પ્રકરણથી બીજી વૃત્તિની શરૂઆત મનાય.

સિ૦ હે૦ (૧-૪-૯૨) રૂપ **"टादौ स्वरे वा"**ને લગતી પ્રક્રિયા (પૃ. ૪૦)માં **क्रीः**, क्रियै ઇત્યાદિ રૂપો દર્શાવતી વેળા પાણિનીય **અષ્ટા૦**નો, નહિ કે **સિ૦ હે૦**નો, આધાર લેવાયો છે અને એ સ્ખલન ગણાય એમ કેટલાક કહે છે.

હૈમપ્રક્રિયા— આની રચના **મહેન્દ્રસુત વીરસેને** કરી છે.[1]

હૈમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય— આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૩)માં જોવાય છે. આના જ આધારે **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૨)માં આ કૃતિની નોંધ લેવાઇ છે.

શ્રીહેમશબ્દસંચય— **અમરચન્દ્ર**કૃત અવચૂર્ણિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં આ નામનો ગ્રંથ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૩)ને આધારે નોંધતાં કહ્યું છે કે એની ૪૩૬ પત્રની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે અને એના કર્તા **અમરચન્દ્ર** છે. આ અમરચન્દ્ર તે ઉપર્યુક્ત અવચૂર્ણિકાર જ હશે.

જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૩)માં **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૩)ના ઉલ્લેખપૂર્વક ૪૨૬ શ્લોક જેવડી **હૈમશબ્દસંચય** નામની અને **અમરચન્દ્રે** રચેલી કૃતિની નોંધ છે.

---

૧ **સિ૦ હે૦** (અ. ૧-૭)ને અંગે લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ પ્રકારની **હેમપ્રભા** નામની પ્રક્રિયા 'તીર્થોદ્ધારક' **વિજયનેમિસૂરિએ** અને આ જાતની ત્રણ પ્રક્રિયા નામે **સિદ્ધપ્રભા** 'આગમોદ્ધારક' આનન્દસાગરસૂરિએ રચી છે અને એ બધી (છ યે) પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ ઉપરાંત ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ઉપા૦ **મંગળવિજયજીએ ધર્મદીપિકા** નામની પ્રક્રિયા અ. ૧-૭ ને અંગે રચી છે અને એ પણ છપાયેલી છે. ગિરજાશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રીએ **હૈમ-બૃહત્-પ્રક્રિયા** રચી છે અને એ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

હૈમશબ્દસમુચ્ચય— આ નામની અને ૪૯૨ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ, ૧, પૃ. ૪૬૩)માં છે અને એની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

આમ જે ત્રણ કૃતિની ભિન્ન ભિન્ન નોંધ છે તે શું ખરેખર પૃથક્ પૃથક્ કૃતિ છે?

હૈમકારકસમુચ્ચય— આ શ્રીપ્રભસૂરિની રચના છે. એ શીખાઉને માટે ઉપયોગી છે અને એ ત્રણ અધિકારમાં વિભક્ત છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૨)માં કહ્યું છે.

[1]**હૈમવિભ્રમ** (વિક્રમની બારમી સદી)— [2]**કાતંત્રવિભ્રમ** તરીકે ઓળખાવાતી એક કૃતિમાં ૨૧ કારિકા છે. એ વ્યાકરણને અંગેના કોયડાની ગરજ સારે છે, કેમકે અહીં અપાયેલાં કેટલાંક રૂપો સામાન્ય રીતે — સુગમતયા એક જાતનાં જણાતાં હોય તે અન્ય પ્રકારનાં છે અને જે રૂપ ઉપલક દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ લાગે તે શુદ્ધ છે એવી મતલબના ઉલ્લેખ આ કારિકાઓમાં છે. દા. ત. **शोभनेषु** એ 'શોભન'નું સાતમીનું બહુવચનનું રૂપ છે, છતાં એની અહીં ના પડાઈ છે, કેમકે એ **शोभन** અને **इषु**થી બનેલો 'બહુવ્રીહિ' સમાસરૂપ હોઈ એ નાન્યતર જાતિનું પ્રથમાનું એક વચનનું રૂપ ગણી શકાય તેમ છે. એવી રીતે **राजेभ्यः** એ અશુદ્ધ રૂપ લાગે, પરંતુ **राजन्** અને **इभ्य**થી ઉદ્ભવેલા 'તત્પુરુષ' સમાસનો વિચાર કરતાં એ પ્રથમાના એકવચનના રૂપ તરીકે સિદ્ધ

૧ આ કૃતિ ગુણચન્દ્રસૂરિકૃત **તત્ત્વપ્રકાશિકા** નામની વૃત્તિ સહિત "ય૦ જ૦ ગ્રં૦"માં વીરસંવત્ ૨૪૩૯માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાંનું છઠ્ઠું પદ્ય અવચૂર્ણિ સહિત છપાયેલી કૃતિમાં નથી. વળી આ આવૃત્તિમાં ૧૮ અંકવાળાં બે પદ્યો છે એ હિસાબે બાવીસ પદ્યો ગણાય.

૨ આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

થઈ શકે તેમ છે.[1] આવી વ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતાને લઇને આ નાનકડી કૃતિ મહત્ત્વની ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાક કોયડા એક જ જાતના છે અને કોઈ કોઈ વાર એક જ કોયડો ફરીથી રજૂ કરાયો છે તો તેમ ન થયું હોત તો આ કૃતિના મહત્ત્વમાં વૃદ્ધિ થાત. ગમે તેમ પણ અત્યારે જે સ્વરૂપે આ કૃતિ ગોઠવાયેલી મળે છે તે જટિલ છે એટલે કોયડાના ઉકેલરૂપ વિવરણની આવશ્યકતા સહેજે રહે છે. આ કાર્ય કેટલાંકે કર્યું છે.

[2]**તત્ત્વપ્રકાશિકા**— આ ઉપર્યુક્ત કૃતિની ગુણચન્દ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિમાં આ સૂરિએ પોતાનો પરિચય દેવસૂરિના ચરણકમળને વિષે ભ્રમર એમ આપ્યો છે. એ દેવસૂરિ તે 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન અને એમનાથી વયોવૃદ્ધ એવા 'વાદી' દેવસૂરિ જ હશે એમ લાગે છે. અંતિમ પદ્યમાં આ ગુણચન્દ્રસૂરિએ કક્કલનો વિજય વાંછતી વેળા એમને અંગે જે વિશેષણો વાપર્યાં છે તે ઉપરથી આઠ વ્યાકરણના જ્ઞાતા અને **સિ૦ હે૦**ના અધ્યાપક 'કાયસ્થ' કાકલ અભિપ્રેત છે એમ ફલિત થાય છે. આ હિસાબે **તત્ત્વપ્રકાશિકા**ના કર્તાનો સમય વિક્રમની બારમી સદીનો ગણાય.

આ **તત્ત્વપ્રકાશિકા**માં ઉપર્યુક્ત કોયડાઓના ઉકેલ માટે **સિ૦ હે૦**નો ઉપયોગ કરાયો છે. એથી તો મૂળ કૃતિને **કાતંત્રવિભ્રમ** એ નામે ન ઓળખાવતાં કેટલાક એને **હૈમવિભ્રમ** કહે છે. આવી રીતે 'ખરતર' ગચ્છના **ચારિત્રસિંહે** આ કૃતિ ઉપર વિ. સં. ૧૬૨૫માં જે [3]અવચૂર્ણિ રચી છે

૧ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ મારો લેખ નામે "વ્યાકરણના કોયડા અને એનો ઉકેલ."

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૮૫.

૩ આ અવચૂર્ણિ **કાતંત્ર (સારસ્વત) વિભ્રમ, પચ્ચક્ખાણસરૂવ,** (પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ), **દાનષટ્‌ત્રિંશિકા, વિસેસણવઈ** (વિશેષણવતી) અને **વીસવીસિયા** (વિંશતિવિંશિકા) સહિત "ઋ. કે. શ્વે. સં." તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાવાઈ છે.

તેમાં એમણે **સારસ્વત** વ્યાકરણનો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી એ મૂળ કૃતિને **સારસ્વત-વિભ્રમ** તરીકે કેટલાક ઓળખાવે છે. ઉપર્યુક્ત ગુણચન્દ્રસૂરિએ તો એમણે રચેલી વૃત્તિના આરંભમાં આ વૃત્તિને **તંત્રવિભ્રમ**ની વૃત્તિ કહી છે અને એ રીતે મૂળ કૃતિનો 'તંત્રવિભ્રમ' તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. જો 'તંત્ર'થી 'કાતંત્ર અભિપ્રેત હોય તો એમના મતે મૂળ કૃતિનું નામ **કાતંત્રવિભ્રમ** છે. આ મૂળ કૃતિમાં કા૦૧માં 'તિપ્', ૨માં આબન્ત, ૪માં ત્યાદ્યન્ત, ८માં ટાન્ત અને સુપ્, ૧૩માં શતન્ત, ૧૪માં સ્યાદ્યન્ત અને ૧८મી કારિકામાં લિટ્નો ઉલ્લેખ છે તો 'લિટ્' એ સંજ્ઞા કાતંત્ર વ્યાકરણની તો નથી તો શું આ બધી સંજ્ઞા મૂળે પાણિનીય અષ્ટા૦ની જ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય થવો ઘટે.

તત્ત્વપ્રકાશિકાના લગભગ અંતમાં પૃ. ૩૨-૩૩માં સિદ્ધસેન દિવાકરે કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયું છે:—

"स्वेदं समुद्वहति जृम्भणमातनोति
निद्रायते किमपि जल्पति वस्तुशून्यम् ।
आशा विलोकयति खं पुनरेव धात्रीं
भूताभिभूत इव दुर्वदकः सभायाम् ॥"

આ પદ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરની ઉપલબ્ધ **દ્વાત્રિંશિકા** વગેરેમાં જણાતું નથી તો એ એમની કોઈ લુપ્ત થયેલી કે કોઈ ભંડારમાં એક ખૂણે પડી રહેલી અને વિદ્વાનોની જાણ બહાર રહેલી કૃતિમાંનું હશે. તેમ ન જ હોય તો આ [1]અવતરણ એમને નામે ખોટું ચડાવાયું છે એમ ગણાય.

[1] "સિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિંશિકાઓમાંથી અવતરણો" નામનો મારો લેખ "આત્માનંદ પ્રકાશ" (પુ. ૫૭, અં. ૬)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

[1]**સિદ્ધ-સારસ્વત** (લ. વિ. સં. ૧૨૭૫)— મુનિદેવે વિ. સં. ૧૩૨૨માં રચેલા **શાન્તિનાથ-ચરિત્ર**માં આ વ્યાકરણનો અને સાથે સાથે એના કર્તા તરીકે દેવાનંદસૂરિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દેવાનંદસૂરિ તે 'ચંદ્ર' ગચ્છના દેવભદ્રના શિષ્ય થાય છે અને રત્નપ્રભ, પરમાનંદ અને કનકપ્રભ એ ત્રણના ગુરુ થાય છે. કનકપ્રભના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં **પ્ર૦ ચ૦** રચ્યું છે. એમાં **મહેન્દ્રસૂરિચરિત** (શ્લો ૩૨૮)માં એમણે કહ્યું છે કે દેવાનંદસૂરિએ **સિ૦ હે૦**નો ઉદ્ધાર કરી **સિદ્ધસારસ્વત** નામનું નવીન વ્યાકરણ રચ્યું.

આ ઉપરથી એમ અનુમનાય કે **સિદ્ધસારસ્વત**ની રચના વિ. સં. ૧૨૭૫ની આસપાસમાં થઈ હશે. આ પૂર્વે કોઇએ આ જાતનું **સિ૦ હે૦**ના ઉદ્ધારરૂપે વ્યાકરણ રચ્યાનું જાણવામાં નથી. એ હિસાબે આ જાતનું આ પ્રથમ વ્યાકરણ ગણાય.

[2]**ઉણાદિગણસૂત્ર**— ઉણાદિ એટલે ઉ, ઉર, ઇરિ વગેરે (પ્રત્યય). 'ઉણ્' એ 'ઉ' પ્રત્યયનો 'ણ્' અનુબંધ (indicative sign) પૂર્વકનો

---

૧ આની શું એકે હાથપોથી મળતી નથી કે જેથી એ જાતનો ઉલ્લેખ **જિ૦ ર૦ કો૦**માં જણાતો નથી ?

૨ આનું સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત સંપાદન, વીએનાની "ઇમ્પેરિયલ એકેડેમિ ઑફ સાયન્સીસ"ની આજ્ઞા અનુસાર જોહ (Joh) કિર્સ્ટે (Kirste) એ કર્યું છે. એ "એજ્યુકેશન સોસાયટી" ના મુદ્રણાલય (ભાયખાલા)માં ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં છપાયું છે. શરૂઆતમાં પૃ. ૧-૫૫ માં **અનેકાર્થસંગ્રહ**ગત શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે. ત્યાર બાદ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત **ઉણાદિગણસૂત્ર** નામની કૃતિ અપાઈ છે. એના પછી ટિપ્પણ છે. ત્યાર બાદ **ઉણાદિગણસૂત્ર**નાં સૂત્રોમાંના શબ્દો અકારાદિક્રમે રજૂ કરાયા છે.

મૂળ કૃતિ નામે **ઉણાદિગણસૂત્ર હે૦ કુ૦** (પૃ. ૮૨-૧૨૭)માં છપાઈ છે (જુઓ પ્ર. ૨, પૃ. ૩૪). વળી એ **અમરચન્દ્ર**કૃત બૃહદ્વૃત્તિ-અવચૂર્ણિકાની મુદ્રિત પ્રતિમાં દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે પણ છપાઇ છે. જુઓ પૃ. ૭૫.

નિર્દેશ છે. આ પ્રત્યયો દર્શાવવા માટે 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ ૧૦૦૬ સૂત્રોની રચના કરી છે. એ કૃતિને ઉણાદિસૂત્ર, ઉણાદિ[1]ગણ-સૂત્ર અને ઉણાદિસૂત્રપાઠ એમ વિવિધ નામે ઓળખાવાય છે. આ કૃતિની ઉત્પત્તિ "उणादय:" એ સિ૦ હે૦ (અ. ૫, પા. ૨)ના ૯૩મા સૂત્રને આભારી છે: આ સૂત્રની સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિમાં "सदर्थाद् धातोरुणादयो बहुलं स्युः" એવું એનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

ઉણાદિગણસૂત્રમાં અનુબંધ વગરના ધાતુને ઉણાદિ પ્રત્યયો લગાડી શબ્દો સિદ્ધ કરાયા છે—એની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવાઈ છે. આ સમસ્ત વ્યુત્પત્તિઓ આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓને ભલે માન્ય ન હોય, છતાં એ એક વેળાની માન્યતાની સૂચક છે એ રીતે તો એ મહત્ત્વની છે જ. વળી અહીં જે શબ્દો નોંધાયા છે તે પૈકી કેટલાયે શબ્દો દેશ્ય, દ્રાવિડ અને વિદેશીય ભાષામાં પણ જોવાય છે. એનો અભ્યાસ ભાષાનાં સ્વરૂપ અને વિકાસ ઉપર તેમજ તે સમયના લોકોની રહેણીકરણી ઉપર ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રકાશ પાડે તેમ છે.

[2]**સ્વોપજ્ઞ ટીકા**— આનું આદ્ય પદ્ય નીચે મુજબ છે:—

"श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणनिवेशिनामुणादीनाम् ।
आचार्यहेमचन्द्रः करोति विवृतिं प्रणम्यार्हम् ॥१॥"

આના પછી ટીકાનો સમગ્ર ભાગ ગદ્યમાં અપાયો છે.

ઉપયોગ— અભિ૦ ચિ૦ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિમાં અનેક શબ્દોની સિદ્ધિ માટે આ ઉણાદિગણસૂત્રનાં [3]સૂત્રોનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ઉણાદિનામમાલા— આ શુભશીલની કૃતિ છે. એમાં ઉણાદિસૂત્રો દ્વારા શબ્દોની સિદ્ધિ કરાઈ છે કે કેવળ એ સૂત્રો દ્વારા સિદ્ધ થતા

૧ અહીં ગણનો અર્થ 'સમૂહ' સમજવાનો છે.
૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૮૮.
૩ આની એક સૂચી તૈયાર થવી ઘટે.

શબ્દોની સૂચી અપાઇ છે એમ એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે. જો પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમાં હોય તો આ વ્યાકરણને અંગેની કૃતિ ગણાય; નહિ તો એ ચોથા પ્રકરણમાં કોશ તરીકે એની નોંધ થવી ઘટે.

[1]**ધાતુપારાયણ**— 'ધાતુપાઠ' એ શબ્દશાસ્ત્રનું એક ઉપયોગી અંગ ગણાય છે. ક્રિયાની અર્થતાને ધારણ કરે તે 'ધાતુ' કહેવાય,[2] કેમકે 'ધાતુ' એ ક્રિયાનો વાચક છે. ધાતુ એ શબ્દનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગણાય છે. ધાતુઓનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ તે 'ધાતુ-પારાયણ' કહેવાય. આ નામની કૃતિ 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ રચી છે. એમાં એમણે **સિ૦ હે૦**માં નિર્દેશાયેલા ધાતુઓને નીચે મુજબના નવ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા છે:—

ભ્વાદિ, [3]અદાદિ, દિવાદિ, સ્વાદિ, તુદાદિ, રુધાદિ, તનાદિ, ક્ર્યાદિ અને ચુરાદિ.

આ પ્રત્યેક વિભાગને 'ગણ' કહે છે. આમ અહીં નવ ગણ છે.

પહેલા ગણની કશી નિશાની રખાઈ નથી. બાકીના ગણો માટે અનુક્રમે ક્, ચ્, ટ્, ત્, પ્, ય્, શ્ અને ણ્ નો ઉલ્લેખ છે. આમ અહીં ગણસૂચક આઠ અનુબંધ છે.

---

૧ આ કૃતિનું સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત સંપાદન જોહ કિર્સ્ટે દ્વારા કરાયું છે અને એ "એજ્યુકેશન સોસાયટી" ના મુદ્રણાલયમાં ભાયખાલામાં છપાવાઈ ઇ. સ. ૧૯૦૧માં પ્રકાશિત થયું છે. એમાં દસ ગણની વ્યવસ્થા રખાઈ છે. અંતમાં બે પરિશિષ્ટ છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં તમામ ગણના ધાતુઓ અકારાદિ ક્રમથી અપાયા છે, અને દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે.

ધાતુપારાયણ, એને અંગેના (વિ. સં. ૧૫૧૬ કરતાં અર્વાચીન નહિ એવા) ટિપ્પન, તેમજ કણ્ઠવાદિ અને એના ટિપ્પન સહિત ઝગડિયા તીર્થની "રિખવદેવજી મહારાજની પેઢી" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયું છે. એના સંપાદક મુનિ (હવે પં.) દક્ષવિજયજીએ મૂળ કૃતિના ટિપ્પનમાં ખૂટતાં અંશોની પૂરતી કરી છે.

૨ સરખાવો **સિ૦ હે૦** (અ૦ ૩, પા. ૩)નું તૃતીય સૂત્ર **"क्रियार्थो धातुः"**.

૩ અદાદિમાં 'હ્વાદિ'નો અંતર્ભાવ ન કરનારને મતે નવ ગણને બદલે દસ ગણ ગણાય.

પ્રત્યેક ગણના ધાતુઓના સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એમ બે વિભાગ પાડી અનુક્રમે એનો નિર્દેશ કરાયો છે. સંસ્કૃતમાં કોઈ અકારાન્ત ધાતુ જણાતો નથી એટલે આકારાન્તથી શરૂઆત કરાઈ છે. અપવાદરૂપે 'ભૂ'નો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ છે.[1] આકારાન્ત ધાતુઓ અકારાદિ ક્રમે ન આપતાં એનો જે ક્રમથી સિ૦ હૈ૦માં ઉલ્લેખ છે તે ક્રમથી નિર્દેશ કરાયો હોય એમ લાગે છે. બાકીના સ્વરાન્ત તેમજ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ માટે પણ આ શૈલી અપનાવાઈ છે.

ધાતુઓનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા યથાસ્થાન ગણસૂચક અનુબંધ ઉપરાંત [2]પદ વગેરે સૂચક નિમ્નલિખિત અનુબંધો પણ અપાયા છેઃ—

[3]ઙ્, [4]ઞ્, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, ઌ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, ગ્ અને ષ્[5] તેમજ અનુસ્વાર.

ઙકાર એ અનુબંધ આત્મનેપદનો અને ઞકાર ઉભયપદનો બોધક છે. 'ઔ' એ ધાતુ વેટ્ છે એ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત ધાતુ અનિટ્ છે એ સૂચવવા અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ધાતુના અનુબંધપૂર્વકના નિર્દેશની સાથે સાથે એનો અર્થ સંસ્કૃતમાં અપાયો છે.

---

૧ આ અપવાદમાં તેમજ અદાદિ ગણ પરત્વેના એવા અન્ય અપવાદોમાં વૃદ્ધ સંપ્રદાયનું અનુસરણ કારણરૂપ છે. વૃદ્ધોના મતે 'ભૂ' એ મંગળવાચક શબ્દ છે.

૨ 'પદ'થી પરસ્મૈપદ, આત્મનેપદ અને ઉભયપદ એમ ત્રણ સમજવાનાં છે.

૩-૪ કેટલીક વાર 'ઇ'ને બદલે 'ઙ્' નો અને એવી રીતે 'ઈ'ને બદલે 'ઞ્'નો ઉપયોગ કરાયો છે.

૫ આ સંજ્ઞાઓ પાણિનીય અષ્ટા૦થી જૂદી પડે છે. એમાં તો ઙ્, મ, ઇ, ઉ, ઇર્, ઞ, ઊ, અ અને ડ્ એમ સંજ્ઞાઓ છે.

[1]**સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ**— આનું કોઈ વિશિષ્ટ નામ નથી. આમાં [2]ગ્રંથો અને [3]ગ્રંથકારોનો જે નામોલ્લેખ છે એ એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ વૃત્તિનો પ્રારંભ નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા કરાયો છે:—

"श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणनिवेशितान् स्वकृतधातून् ।
आचार्यहेमचन्द्रो विवृणोत्यर्हं नमस्कृत्य ॥ १ ॥"

બાકીની સમગ્ર વૃત્તિ ગદ્યમાં છે જો કે અવતરણો પદ્યમાં છે. આ વૃત્તિમાં કર્તાએ પોતાને આચાર્ય કહ્યા છે.

હૈમ ધાતુપાઠ— **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૧)માં આની નોંધ લેતાં એને પુણ્યસુંદરની ૭૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ કહી છે અને એ નામની પછી કૌંસમાં "સ્વરવર્ણાનુક્રમ ૧૬" એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે. આ નામની ૩૨૫ શ્લોક જેવડી એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની પણ અહીં નોંધ છે.

હૈમ ધાતુવૃત્તિ— આ કોઇકની કૃતિની ૩૭૬ પત્રની એક હાથપોથી ભાવનગરના ભંડારમાં છે એમ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૦૧) જોતાં જણાય છે.

[4]**ધાતુરત્નાકર** (વિ. સં. [5]૧૬૮૦)— આ ૨૧૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના રચનાર 'ખરતર' ગચ્છના **સાધુસુન્દરગણિ** છે. એઓ એ ગચ્છના પાઠક **સાધુકીર્તિ**ના શિષ્ય અને **વિમલતિલક**ના ગુરુભાઈ થાય છે. એમણે **ઉક્તિ-રત્નાકર** તેમજ [6]**શબ્દ-રત્નાકર** રચ્યા છે. વળી એમણે આ

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૯૦.

૨ દા. ત. **ભગવદ્ગીતા.**

૩ કણ્વ, **કાલિદાસ, કૌશિક, દ્રમિલ, માઘ** ઇત્યાદિ.

૪ શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિએ **ધાતુરત્નાકર** નામની કૃતિ રચી એમાં ધાતુઓનાં રૂપો આપ્યાં છે. આ કૃતિ અમદાવાદની "જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા" તરફથી સાત ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પહેલા પાંચ ભાગ વિ. સં. ૧૯૯૫માં, છઠ્ઠો ભાગ ૧૯૯૬માં અને સાતમો ૧૯૯૭માં પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાયા છે.

૫ જુઓ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૧૯૮).

૬ આ ૭ કાંડમાં ૧૦૧૧ શ્લોકમાં રચાયેલી કૃતિ "ય. જૈ. ગ્રં."માં ગ્રંથાંક ૩૬ તરીકે **વીરસંવત્** ૨૪૩૯માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

ધાતુરત્નાકર ઉપર વિ. સં. ૧૬૮૭માં ક્રિયાકલ્પલતા નામની વૃત્તિ રચી છે. આ બેમાંથી એકે કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઇ નથી અને એકેની હાથપોથી મારા જોવામાં આવી નથી. એથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે આ ધાતુરત્નાકર સિ૦ હે૦ને અનુસરે છે કે કેમ? જો એ અનુસરતો હોય તો એને આ ત્રીજા પ્રકરણમાં સ્થાન અપાવું ઘટે પણ જો એ કોઈ અજૈન વ્યાકરણને અંગેનો ગ્રંથ હોય તો દ્વિતીય ખંડમાં પ્ર. ૩૪માં એનો નિર્દેશ થવો જોઇએ.

ઉક્તિરત્નાકર (લ. વિ. સં. ૧૬૭૦)— આ ધાતુરત્નાકરના કર્તા ઉપર્યુક્ત સાધુસુન્દરગણિની કૃતિ છે. જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૬)માં એને વ્યાકરણનો પરચૂરણ ગ્રંથ ગણ્યો છે. આ કૃતિ 'ખરતર' ગચ્છના જિનસિંહસૂરિના રાજ્ય દરમ્યાન એટલે કે વિ. સં. ૧૬૭૦થી ૧૬૭૪ના ગાળામાં રચાઈ છે.

[1]લિંગાનુશાસન— આ કૃતિનાં કર્તા કલિ૦ હેમચન્દ્રસૂરિ છે.

૧ "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી શકસંવત્ ૧૮૧૮માં પ્રકાશિત અભિધાન-સંગ્રહમાં આને સ્થાન અપાયું છે. "ચ૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં મૂળ કૃતિ લઘુન્યાસને આધારે યોજાયેલી અવચૂરિ સહિત ઈ. સ. ૧૯૦૫માં પ્રસિદ્ધ કરાઇ છે. ત્યાર બાદ મૂળ કૃતિ મુનિશ્રી કેશરવિજય દ્વારા ઉદ્ધૃત સંસ્કૃત ટિપ્પનિકા સહિત શ્રી૦ વિનોદચંદ મોહનલાલ વૈદ્ય તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૩માં છપાવાઈ છે. સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનું તેમજ એને અંગેની વલ્લભવાચકીય દુર્ગપદ-પ્રબોધ નામની વૃત્તિ સહિત મૂળ કૃતિનું સંપાદન વિજય-ક્ષમાભદ્રસૂરિએ કર્યું છે અને એ શ્રી૦ હીરાલાલ સોમચંદ શાહ તરફથી વિ. સં. ૧૯૯૬માં પ્રસિધ્ધ કરાયું છે. આ સંપાદકે દુર્ગપદ-પ્રબોધ નામની વૃત્તિમાંના ગુજરાતી શબ્દોની એક સૂચી આપી, સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત સંસ્કૃત શબ્દોની પણ સૂચી આપી છે. આ ઉપરાંત એમણે આ બંને વૃત્તિમાંના વિશેષનામોની પણ આદ્ય સ્થળ પૂરતી એક એક સૂચી આપી છે. વળી અંતમાં મૂળ કૃતિ જે ભિન્ન ભિન્ન છંદોમાં રચાઈ છે એ છંદોનાં નામો એમણે રજૂ કર્યાં છે.

લિંગાનુશાસનરૂપ મૂળ કૃતિ હે૦ કુ૦ (પૃ. ૨૦૫-૨૨૪)માં પ્રકાશિત થયેલી છે. જુઓ પૃ. ૩૪.

એમણે સૂત્રપાઠની જેમ એનું કોઇ વિશિષ્ટ નામ ન રાખતાં સામાન્ય નામ રાખ્યું છે. એ કૃતિને લિંગાનુશાસન કહી છે. એમણે આ કૃતિ ૨૫ જાતના ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં ૧૩૯ પદ્યોમાં ગૂંથી છે, અને એનાં નાનાં-મોટાં આઠ પ્રકરણો પાડ્યાં છેઃ–

પુલ્લિંગ (શ્લો. ૧૭), સ્ત્રી–લિંગ (૩૩), નપુંસક–લિંગ (૨૪), પું–સ્ત્રી-લિંગ (૧૨), પું–નપુંસક–લિંગ (૩૬), સ્ત્રી-નપુંસક–લિંગ (૬), સ્વતઃ સ્ત્રી–લિંગ (૬) અને પર–લિંગ (૪).

આ પ્રમાણેનાં ૧૩૮ પદ્યો પછી ઉપસંહારરૂપે એક પદ્ય છે. એ દ્વારા કર્તાએ પોતાનું નામ 'આચાર્ય હેમચન્દ્ર' એમ જણાવ્યું છે, અને આ કૃતિ નિઃશેષ (સમસ્ત) [1]નામલિંગાનુશાસનો જોઇને મેં રચી છે એમ કહ્યું છે. જેમ સિ૦ હે૦ (૫–૨–૯૩)ની પુરવણીરૂપે ઉણાદિસૂત્રની રચના કરાઇ છે તેમ "પુંસ્ત્રિયોઃ સ્યમૌજસ્" (૧–૧–૨૯)ની પુરવણી-રૂપે આ લિંગાનુશાસન રચાયું છે.

ડૉ. બેલ્વલકર જેવાનું કહેવું એ છે કે પ્રસ્તુત લિંગાનુશાસન એ શાકટાયનકૃત લિંગાનુશાસનનું કેવળ વિસ્તૃતીકરણ (enlargement) છે, પણ આ હકીકત અંશતઃ જ સત્ય છે, અને હૈમ લિંગાનુશાસન એ પ્રસ્તુત વિષયનો અંતિમ (final) અને પ્રમાણભૂત (authoritative) ગ્રંથ છે એમ જે પ્રો. હરિ દામોદર વેલણકરે [2]સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિવાળી

૧ આ જાતની કૃતિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શબ્દ–ભંડોળ રજૂ કરવાનો હોય છે. તેમ છતાં એ કૃતિઓ શબ્દોનાં લિંગ દર્શાવે છે. આવી કૃતિઓમાં સુપ્રસિદ્ધ અમર–કોશ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

૨ જુઓ પૃ. ૯૩.

આવૃત્તિના અગ્રવચનમાં કહ્યું છે તેને હું મળતો થાઉં છું.[1]

ઉલ્લેખ—અભિ૦ ચિ૦ (કાંડ ૧, શ્લો. ૧૯)માં આ લિંગાનુશાસનનો ઉલ્લેખ છે, કેમકે "लिङ्गं तु ज्ञेयं लिङ्गानुशासनात्" એમ આ શ્લોકમાં કહી એની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ (પૃ. ૮)માં આ પોતાની કૃતિ હોવાનું કહ્યું છે.

સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ— 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાના લિંગાનુશાસન ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડનારી લગભગ ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે. એમાં એમણે ૫૭ જેટલા ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોની સાક્ષી આપી છે.

દુર્ગપદપ્રબોધ— ઉપર્યુક્ત સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં જે સ્થળો મંદ બુદ્ધિ ધરાવનારી વ્યક્તિઓને સહેલાઇથી સમજાય તેવાં ન જણાયાં તેના સ્પષ્ટીકરણરૂપે **દુર્ગપદપ્રબોધ** નામની વૃત્તિ 'ખરતર' ગચ્છના ઉપા૦ જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય વાચક વલ્લભે વિ. સં. ૧૬૬૧માં યોધપુર (જોધપુર)માં રચી છે. આમાં સંસ્કૃત શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો અપાયા છે એથી આનું મહત્ત્વ વધ્યું છે.

ટીકા અને અવચૂરિ— ૧૨૧૧ શ્લોક જેવડી જયાનંદસૂરિકૃત ટીકાની તેમજ એક અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિની નોંધ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૩૮)માં છે. જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં રત્નશેખરે ૧૦૭૫ શ્લોક જેવડી અવચૂરિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ જિ૦ ર૦ કો૦માં એની નોંધ નથી.

---

૧ પ્રત્યયોથી નિષ્પન્ન થતા સ્ત્રીલિંગી શબ્દોના નિરૂપણ માટે સિ૦હે૦ (અ. ૨)-નો આખો ચોથો પાદ કામમાં લેવાયો છે ખરો, પરંતુ આ પાદમાં સ્ત્રી-લિંગી શબ્દથી પ્રત્યયનું વિધાન કરાયું છે એટલે એ માટે સ્ત્રી-લિંગનો નિર્ણય કરવા અને અન્ય લિંગને જણાવવા માટે આવી સ્વતંત્ર કૃતિની આવશ્યકતા હોવાથી એ રચાઈ છે.

[1]**સન્માન**—હૈમ (પંચાંગ વ્યાકરણ રચાતાં એ ગ્રંથને સિદ્ધરાજ નૃપતિની સવારીના હાથી ઉપર રાખી એ રાજાના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. હાથી ઉપર બેઠેલી બે ચામર ધરનારી સ્ત્રીઓ એ વ્યાકરણની બંને બાજુએ ચામર ઢાળતી હતી અને એ વ્યાકરણ ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું. એનું પૂજન રાજસભાના વિદ્વાનોએ કર્યું અને રાજાએ પૂજોપચાર કર્યો ત્યાર બાદ રાજકીય સરસ્વતી-કોશમાં એને સ્થાન અપાયું હતું.

પ્રચાર—હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણના પ્રચાર માટે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે. **પ્ર૦ ચ૦** (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૪) પ્રમાણે આ રાજવીએ ૩૦૦ કુશળ લહિયાઓ રાખી એની નકલો જલદી તૈયાર કરાવી અને પછી આપણા આ ભારતવર્ષના અંગ, બંગ, કલિંગ ઇત્યાદિ [2]વિવિધ દેશોમાં એ મોકલાવી અને તેમાં પણ વીસ નકલો તો એકલા કાશ્મીરના જ સરસ્વતી-ભંડાર માટે એમણે મોકલાવી. [3]આઠ વ્યાકરણમાં નિષ્ણાત એવા કાકલ નામના કાયસ્થની મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે એમણે નિમણુંક કરી. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓની દર મહિને સુદ પાંચમે (જ્ઞાન-પંચમીએ) પરીક્ષા લેવાય એવો એમણે પ્રબંધ કર્યો. આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરનારને ઉત્તેજનાર્થે કંકણ અપાતું અને એમાં નિષ્ણાત થનારને રેશમી વસ્ત્રો, સુવર્ણનાં આભૂષણો સુખાસન અને છત્ર અપાતાં [4]

---

૧ ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં થયેલા મેઠે **હયગ્રીવવધ** નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ દેશના એ સમયના રાજા તરફથી એની એવી કદર કરાઇ હતી કે જેથી એ કવિને રાજાએ કહ્યું કે અર્પણ કરવા માટે સુવર્ણના કરંડકમાં એ કાવ્યને મૂકો. જુઓ Sanskrit Literature (P. E. N; p. 111)

૨ આની સંપૂર્ણ યાદી **પ્ર૦ ચ૦** (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૬–૧૦૯)માં છે.

૩ આનાં નામ કોઈ સ્થળે અપાયાં છે ખરાં ?

૪ એમ કહેવાય છે કે **ભટ્ટોજી** દીક્ષિતે (લ. વિ. સં. ૧૫૧૦–૧૫૭૫) **સિદ્ધાંત-કૌમુદી** કંઠસ્થ કરનારને સારી રકમ રાજા તરફથી ભેટ મળે એવો પ્રબંધ કરાવ્યો હતો અને એ રીતે એના પ્રચારને વેગ અપાવ્યો હતો.

એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજની હકુમત હેઠળના પ્રદેશમાં આ વ્યાકરણ ભણવા માટે એમણે હુકમ બહાર પાડ્યો હતો.

ઓટ— આ પ્રમાણે આ વ્યાકરણના પઠન-પાઠન અને પ્રચાર માટે આ રાજવીએ પરિશ્રમ કરવામાં કચ્ચાસ ન રાખી. એમણે કરેલી વ્યવસ્થાનો અમલ એમના પછી કુમારપાલે પણ ચાલુ રાખ્યો હશે, પરંતુ ત્યાર બાદ આ કાર્યમાં ઓટ આવી. આનાં મુખ્ય બે કારણ જણાય છે:—

(૧) દુનિયામાં વિદ્વાનો મળવા મુશ્કેલ છે અને તેમાં પણ પરસ્પર મત્સરભાવ ન સેવનારની સંખ્યા તો અતિશય અલ્પ છે. આ પરિસ્થિતિને લઇને હેમચન્દ્રસૂરિની કીર્તિલતાને વિસ્તરતી જોઈ સંતપ્ત બનનાર કેટલાક તેજોદ્વેષી વિપ્રો આ ઓટમાં કારણરૂપ બન્યા.

(૨) કુમારપાલ પછી એમનો ભત્રીજો અજયપાલ (વિ. સં. ૧૨૩૦-૧૨૩૩) રાજા ગાદીએ આવ્યો. એ રાજા નિર્બુદ્ધિ, નિર્દય અને જૈનોનો દ્વેષી હતો. એણે અનેક જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો. એ દુષ્ટ રાજા હૈમ વ્યાકરણના અભ્યાસને ઉત્તેજન શેનો આપે? એમ પણ બન્યું હોય કે એનું પઠન-પાઠન શિક્ષાને પાત્ર ગણાવાયું હોય.

ગમે તેમ પણ આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરાવનારની સંખ્યા અલ્પ થઈ ગઈ અને ગુજરાતનું આ 'પ્રધાનતમ વ્યાકરણ' વિસારે પડ્યું. એનો ઉદય ફરીથી હમણાં ત્રણેક દસકાથી થયો છે.

[1]**સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય** (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આના કર્તા 'વાયડ' ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય 'વેણીકૃપાણ' અમરચંદ્રસૂરિ છે. એમણે નીચે મુજબની કૃતિઓ રચી છે:—

૧ આ કૃતિ જયાનંદસૂરિકૃત અવચૂરિ સહિત કાશીથી વીરસંવત્ ૨૪૪૧માં પ્રકાશિત થઇ છે. એ ચન્દ્રસાગરજી દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રસિદ્ધિમાં મુકાઈ છે (જુઓ પૃ. ૭૨).

(૧) [1]પદ્માનંદ – મહાકાવ્ય, (૨) [2]ચતુર્વિંશતિ – જિનેન્દ્ર – સંક્ષિપ્ત – ચરિત, (૩) [3]બાલભારત, (૪) સૂક્તાવલી, (૫) છન્દોરત્નાવલી, (૬-૭, [4]કવિશિક્ષા યાને કાવ્ય – કલ્પલતા અને એની [5]વૃત્તિ, (૮) કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ, (૯) કાવ્યકલ્પલતામંજરી, (૧૦) અલંકારપ્રબોધ, (૧૧) કલાકલાપ અને (૧૨) [6]એકાક્ષરનામમાલા.

એઓ **વીસલદેવ** (ઇ. સ. ૧૨૪૩ – ૧૨૬૧)ના રાજ્ય દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા. એમની મૂર્તિ પં. મહેન્દ્રના શિષ્ય મદનચન્દ્રે વિ. સં. ૧૩૩૯માં કરાવી.[7]

ઉપર્યુક્ત [8]**સ્યાદિ – શબ્દસમુચ્ચય** એ નામ, સર્વનામ અને સંખ્યાવાચક શબ્દોના લિંગ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ પદ્યાત્મક કૃતિ

૧–૨ આ બન્નેનું સંપાદન મેં કર્યું છે. એ બંને કૃતિ "ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૫૮ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૩૨માં પ્રકાશિત થયેલી છે. આ પૈકી પ્રથમ કૃતિની એક હાથપોથી લિ. સં. ૧૨૭૭માં લખાયેલી મળે છે.

૩ "પંડિત" ગ્રંથ ૪–૬ માં બનારસથી આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે. વળી એ "કાવ્યમાલા"માં ઇ. સ. ૧૮૯૪માં (બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૬માં) છપાયું છે.

૪–૫ **કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિનું** પં. જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ સંપાદન કર્યું છે અને એ બનારસથી ઈ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૬ આનો અમરચંદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં ઉલ્લેખ છે.

૭ જુઓ જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત **પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ** (ભા. ૨, લેખાંક ૫૨૩). આ ભદ્રાસનસ્થ મૂર્તિ પાટણના ટાંગડિયાવાડાના જિનમંદિરમાં છે. આની નોંધ **જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ** (ચિત્રવિવરણ પૃ. ૧૦૩)માં છે.

૮ મુનિ (હવે પં.) દક્ષવિજયજીએ **સ્યાદ્યન્તરત્નાકર** રચ્યો છે અને એના પ્રથમ તરંગ પૂરતો ભાગ "જૈ૦ ગ્રં૦ પ્ર૦ સ૦" તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં. ૧૯૯૫માં છપાવાયો છે. સ્યાદિ અને ત્યાદિ એમ જે બે પ્રકારની વિભક્તિ ગણાય છે તે પૈકી પહેલી નામને અંગે છે. એનાં રૂપો સાધનિકા સહિત આ કૃતિમાં અપાયાં છે.

ચાર ઉલ્લાસમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે સ્વરાંત શબ્દો વ્યંજનાન્ત શબ્દો, સર્વનામ અને સંખ્યાને લગતા ૨૬, ૨૩, ૨ અને ૩ પદ્યો છે.[1] આના ઉપર 'ઉકેશ' ગચ્છના મતિસાગરના શિષ્ય વિનયભૂષણે એક ટીકા રચી છે અને એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૬માં લખાયેલી છે. જયાનંદસૂરિએ ૧૦૫૦ શ્લોક પૂરતી [2]અવચૂરિ રચી છે. એને 'દીપિકા' પણ કહે છે. એમાં શબ્દોની પ્રક્રિયા સિ૦ હૈ૦ અનુસાર અપાઇ છે. શબ્દનાં રૂપ સિ૦ હૈ૦ મુજબ સિદ્ધ કરાયાં છે.

[3]ન્યાયાર્થમંજૂષા (વિ. સં. ૧૫૧૬) — આના કર્તા રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય [4]હેમહંસગણિ છે. એમણે [5]આરંભસિદ્ધિ ઉપર વિ. સં. ૧૫૧૪માં સુધીશૃંગાર નામની વૃત્તિ રચી છે. હૈમ બૃહદ્વૃત્તિમાં જે ૫૭ ન્યાયો 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ આપ્યા છે તેમાં આ ગણિએ ૮૪ ન્યાય ઉમેરી એકંદર ૧૪૧ ન્યાયો રજૂ કર્યા છે. એના સંગ્રહને આ ગણિએ ન્યાયસંગ્રહસૂત્ર એવું નામ આપ્યું છે. એના ઉપર આ ગણિએ જે વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૬માં રચી છે તેને ન્યાયાર્થમંજૂષા કહે છે. કેટલાક એને હૈમવ્યાકરણ–ન્યાયસંગ્રહ કહે છે.

---

૧ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૫૭)માં એકંદર ૫૩ પદ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૭૨.

૩ આ વૃત્તિ ન્યાયસંગ્રહ તેમજ સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ સહિત શ્રી. હર્ષચન્દ્ર ભૂરાભાઈ તરફથી બનારસથી વીરસંવત્ ૨૪૩૭માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૪ જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હેમહંસગણિએ "ષડાવશ્યક" ઉપર બાલાવબોધ વિ. સં. ૧૫૦૧માં રચ્યો છે.

૫ આ કૃતિ સુધીશૃંગાર સહિત "લ૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

ન્યાસ — ન્યાયાર્થમંજૂષા ઉપર હેમહંસગણિએ જાતે ન્યાસ રચ્યો છે.[1]

[2]ક્રિયારત્નસમુચ્ચય (વિ. સં. ૧૪૬૬) — આના કર્તા ગુણરત્નસૂરિ છે. એમણે [3]કલ્પાન્તર્વાચ્ય અને વાસોન્તિકાદિપ્રકરણ યાને અંચલ-મતનિરાકરણ રચ્યાં છે. વળી એમણે હારિભદ્રીય ષડ્દર્શન – સમુચ્ચય ઉપર [4]તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિ રચી છે. આ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ ઉપર અવચૂરિ રચી છે:–

[5]સત્તરિયા, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત [6]કમ્મગ્ગંથો, નવતત્ત, ખેત્તસમાસ, આઉરપચ્ચક્ખાણ, ચઉસરણ, સંથારગ અને ભત્તપરિણ્ણા.

આ ગુણરત્નસૂરિ દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય અને સોમસુંદરસૂરિના ગુરુભાઈ થાય છે. એમણે આ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચ્યો છે. સિ૦ હે૦ગત ધાતુઓ લઇ એમણે એનાં રૂપો (paradigms) આ કૃતિમાં આપ્યાં છે. આમ કરતી વેળા એમણે હૈમ ધાતુપારાયણમાંથી એકેક ધાતુ એના અર્થ સહિત ક્રમવાર લીધો છે. પ્રારંભમાં નીચે મુજબની

---

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૯૯. બૃહદ્વૃત્તિ–પ્રક્રિયાના પરિશિષ્ટમાં ન્યાયોનું નિરૂપણ છે તે આ ન્યાયાર્થમંજૂષાને અંગે રચાયું છે.

૨ આ "જૈન યશોવિજયગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૧૦ તરીકે વીરસંવત્ ૨૪૩૪માં છપાયો છે. અંતમાં ગ્રંથબીજક તરીકે નવ ગણોના બધા મળીને ૮૧૬ ધાતુઓ, સૌત્ર ધાતુઓ અને નામધાતુઓની સૂચી અપાઈ છે અને પ્રશસ્તિની નોંધ કરાઈ છે. આ ઉપરાંત ધાતુઓની અકારાદિ ક્રમે પણ સૂચી અપાઈ છે.

૩ આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૫૭માં રચાઈ છે.

૪ આ વૃત્તિ મૂળ સહિત "જૈ૦ આ૦ સ૦" તરફથી ભાવનગરથી વિ. સં. ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૫–૬ આને લગતી અવચૂરિઓ વિ. સં. ૧૪૫૯માં રચાઈ છે.

દસ [1]વિભક્તિઓની સમજણ આપી છે અને એ બરાબર ખ્યાલમાં આવે તેથી એને અંગે [2]ગુજરાતી ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે:–

(૧) [3]વર્તમાના, (૨) [4]સપ્તમી, (૩) [5]પંચમી, (૪) હ્યસ્તની, (૫) અદ્યતની, (૬) પરોક્ષા, (૭) આશી; (૮) શ્વસ્તની, (૯) ભવિષ્યન્તી અને (૧૦) ક્રિયાતિપત્તિ.[6] વિશેષમાં 'વર્તમાના'ના ચાર પ્રકારનું એમણે નિરૂપણ કર્યું છે. તેમ કરતી વેળા વર્તમાનાના (૧) પ્રવૃત્તીપરત, (૨) વૃત્તાવિરત, (૩) નિત્ય-પ્રવૃત્ત અને (૪) સામીપ્ય એ ભેદ દર્શાવનારું અવતરણ આપ્યું છે. વિભક્તિ દસ છે અને કાળ ત્રણ છે એમ કહી "વર્તમાનકાલિ વિભક્તિ ૩ : વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી" (પૃ. ૧૬), "અતીતકાલિવિભક્તિ ૪ : હ્યસ્તની, અદ્યતની, પરોક્ષા, ક્રિયાતિપત્તિ" (પૃ. ૧૭), અને "ભવિષ્યકાલિવિભક્તિ ૩ : શ્વસ્તની, ભવિષ્યન્તી, આશીઃ" (પૃ. ૧૮) એવો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રસંગવશાત્ સિ૦ હે૦નાં સૂત્રો તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે.

---

૧ "विभक्तिश्च" એ પાણિનીય અષ્ટા૦ (અ. ૧, પા. ૪)નું ૧૦૪મું સૂત્ર છે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૬–૧૯.

૩ આને 'ભવન્તી' અને 'વૃત્તિ' પણ કહે છે. એવી રીતે હ્યસ્તનીને 'અનદ્યતન-ભૂત,' શ્વસ્તનીને 'અનદ્યતન-ભવિષ્યત્' અને ક્રિયાતિપત્તિને 'સંકેત' કહે છે. વળી ભવિષ્યન્તીને 'સામાન્ય ભવિષ્યકાળ' કહે છે.

૪–૫ જુઓ પૃ. ૬૬.

૬ પાણિનીય અષ્ટા૦ પ્રમાણે આ દસ વિભક્તિનાં નામ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:– લટ્, (વિધિ) લિઙ્, લોટ્, લઙ્, લુઙ્, લિટ્, (આશિષ્) લિઙ્, લુટ્; લૃટ્ અને લૃઙ્ આને અંગે નીચે મુજબની કારિકા છે:–

"लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लुङ्-लङ्-लिटस्तथा ।
विध्याशिषोस्तु लिङ्-लोटौ लुट् लृट् लृङ् च भविष्यति ॥"

અંતમાં એમણે પોતાની ગુરુપરંપરા ૧૬ પદ્યમાં વર્ણવી છે, એનો પ્રારંભ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પાંચમા ગણધર સુધર્મસ્વામીથી કર્યો છે.

[1]**કવિકલ્પદ્રુમ** (વિક્રમની ૧૬મી સદી)— આના કર્તા હર્ષકુલગણિ છે. એઓ કુલચરણગણિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ **કવિકલ્પદ્રુમ**ની રચના હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં કરી છે. આના ઉપર એમણે **ધાતુચિન્તામણિ** નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી છે અને એમાં (પૃ. ૬૧માં) ગુણરત્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલા **ક્રિયારત્નસમુચ્ચય** જોવાની ભલામણ કરી છે. આ ઉપરથી એમનો સમય વિક્રમની સોળમી સદીનો ગણાય.

કવિકલ્પદ્રુમ એ પદ્યાત્મક રચના છે અને એ ૧૧ પલ્લવોમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ પદ્યમાં કર્તા પોતે કહે છે કે આ કૃતિ એ **સિદ્ધહેમ** નામના વ્યાકરણમાં નિર્દેશાયેલા ધાતુઓની પદ્યમાં વિચારણારૂપ છે. પ્રથમ પલ્લવમાં એમણે સર્વ ધાતુના અનુબંધો દર્શાવ્યા છે અને એમ કરતી વેળા એમણે **સિ૦ હે૦**નાં અમુક અમુક [2]સૂત્રો ગૂંથી લીધાં છે. એમણે પલ્લવ ૨–૧૦માં અનુક્રમે ‘ભ્વાદિ’થી માંડીને ‘ચુરાદિ’ સુધીના નવ ગણના ધાતુઓનો અને ૧૧મા પલ્લવમાં ‘સૌત્રાદિ’ ધાતુઓનો વિચાર કર્યો છે.

બોપદેવે પણ [3]**કવિકલ્પદ્રુમ** નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એના અનુકરણરૂપે હર્ષકુલગણિએ આ રચ્યો છે એમ મનાય છે.

---

૧ “જૈ૦ ચ૦ ગ્રં૦”ના ગ્રંથાંક ૧૨ તરીકે આ કૃતિ અગિયારમા પલ્લવ પૂરતી સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત **વીર**સંવત્ ૨૪૩૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. સમગ્ર ટીકા ઉપલબ્ધ હોય એમ જણાતું નથી.

૨ આ સૂત્રોના અંક ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિમાં અપાયા છે.

૩ **કવિકલ્પદ્રુમ** નામની એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે અને એના ઉપર વિજયવિમલની અવચૂરિ છે.

[1]તિઙન્વયોક્તિ— આ વ્યાકરણની કૃતિ ન્યાયાચાર્ય [2]યશોવિજય-ગણિએ રચી છે. આ આદ્ય પદ્ય નીચે મુજબ છે:-

"ऐन्द्रव्रजाभ्यर्चितपादपद्मं
सुमेरुधीरं प्रणिपत्य वीरम् ।
वदामि नैयायिकशाब्दिकानां
मनोविनोदाय तिङन्वयोक्तिम् ॥१॥"

---

૧ આ નામથી તેની એક હાથપોથી જિ૦ ર૦ કો૦માં નોંધાયેલી નથી. આ કૃતિને કેટલાક **તિઙન્તાન્વયોક્તિ** કહે છે.

૨ એમની જીવનરેખા મેં "ન્યાયાચાર્યને વંદન" નામના લેખમાં આલેખી છે. એ લેખનું શીર્ષક કોઈકને હાથે બદલાઈને એ લેખ "જૈન" (સાપ્તાહિક)ના તા. ૭-૩-૫૩ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે. આ ગણિવર્યને અંગેની વિવિધ કિંવદન્તીઓ "ન્યાયાચાર્યને અંગેની કેટલાક કિંવદન્તીઓ" નામના મારા લેખમાં અપાઈ છે. એ લેખ "ગુ. મિ. ગુ. દ." (સાપ્તાહિક)ના તા. ૮-૬-૫૩ના અંકમાં છપાયો છે.

પ્રકરણ ૪ : કોશ યાને નામમાલા

ભાષાની સમૃદ્ધિ— સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે કોઈ પણ ભાષા, પછી તે ગમે તેટલી સમૃદ્ધ હોય તો પણ તે માનવ જાતિના પ્રત્યેક વિચારને અને એની હરકોઇ લાગણીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે રજૂ કરી શકે નહિ. બાકી દરેક ભાષા પાસે ખપપૂરતો તો શબ્દ-ભંડોળ હોય જ; નહિ તો એ દ્વારા વ્યવહાર કેમ ચાલે ? જે ભાષા પાસે અર્થના જાતજાતના સૂક્ષ્મ ભેદો (shades of meaning)ને રજૂ કરવા માટે યોગ્ય શબ્દ હોય — પુષ્કળ પર્યાયો હોય અને જેનામાં સંયોગાનુસાર નવા નવા શબ્દો યોજવા માટેની અનુકૂળતા હોય તે સમૃદ્ધ ગણાય. આવી એક આગળ પડતી સમૃદ્ધ ભાષા તે '[1]સંસ્કૃત' છે.

નિઘંટુ— ભાષાનો શબ્દ-ભંડોળ તે એનો 'કોશ' કહેવાય છે. કાવ્યો રચવા માટે તેમજ અન્ય પ્રકારનું કથન કે લખાણ સમજવા માટે કોશ ઉપયોગી છે. આથી આપણે ત્યાં સૌથી પ્રથમ વૈદિક શબ્દોના અર્થોના સ્પષ્ટીકરણ માટે નિઘંટુની રચના થઇ છે. નિઘંટુનો સામાન્ય અર્થ 'કોશ' છે. એને 'નામસંગ્રહ' તેમજ 'નામમાલા' પણ કહે છે. એને માટેનો અંગ્રેજી શબ્દ લેકિસકૉન (lexicon) છે.

ત્રિવિધ કોશ— સંસ્કૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓની પેઠે એકાર્થક તેમજ અનેકાર્થક એમ ઉભય પ્રકારના શબ્દો છે. વળી

---

૧ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, ઉપસર્ગ ઈત્યાદિનો ઉપયોગ કરી નવા શબ્દો યોજી શકાય એ બળ તો સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પરંતુ વિદેશી શબ્દોને પચાવવાની અને અપનાવવાની જે શકિત પાઇય ભાષામાં છે તે આ ભાષામાં નથી, અને એ માટે એના કહેવાતા ઈજારદારોનો પવિત્રતા સંબંધીનો વધુ પડતો આગ્રહ જવાબદાર છે.

આ તેમજ પાઇય વગેરે ભાષામાં એકાક્ષરી શબ્દો પણ છે. આને લઇને આપણને સંસ્કૃત ભાષાને અંગે ચાર અને એક રીતે [1] ત્રણ પ્રકારના કોશો મળે છે.

(૧) એકાર્થક નામમાલા

અમર-કોશ— આજકાલ અકારાદિ ક્રમે શબ્દોને રજૂ કરી તેના અર્થ આપનારાં કોશો જોવાય છે. એની રચના ગદ્યમાં હોય છે. વિવિધ પ્રકારના આવા કોશને અંગ્રેજીમાં વોકેબ્યુલરિ (vocabulary) અને મોટાને ડિક્શનરિ (dictionary) કહે છે. અનેકાક્ષરી એકાર્થક સંસ્કૃત કોશોની રચના વિષયોને લક્ષીને પદ્યમાં કરાયેલી જોવાય છે. એ એક જાતના 'પર્યાય-કોશ' છે. આ જાતનો સુપ્રસિદ્ધ કોશ તે **અમર-કોશ** છે. એ નામલિંગાનુશાસનના પ્રણેતાનું નામ **અમરસિંહ** છે. એ **અમરસિંહ** 'બૌદ્ધ' ગણાય છે. કોઇ કોઇ આધુનિક જૈન મુનિવરો એમ કહેતા સંભળાય છે કે **અમરસિંહ** તો જૈન છે અને **અમર-કોશનો** જૈન તીર્થંકરો વિષે પ્રકાશ પાડતો 'દેવાધિદેવ' કાંડ હોવો જોઇએ અને એ માટે પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓ તપાસાવી ઘટે. આ બાબત એક યા બીજી રીતે સાચી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી **અમરસિંહને** હું 'અજૈન' ગણું છું.

૧-૨ એકાક્ષરી એકાર્થક કોશ, એકાક્ષરી અનેકાર્થક કોશ, અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશ અને અનેકાક્ષરી અનેકાર્થક કોશ આ પૈકી એકાક્ષરી એકાર્થક કોશની રચના સ્વતંત્ર સ્વરૂપે ભાગ્યે જ જોવાય છે, કેમકે પ્રાયઃ એની યોજના અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશમાં અંતર્ગત કરાયેલી માલૂમ પડે છે. આથી કોશના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર ગણાય.

[1]**ધનંજય-નામમાલા** (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી) — આના કર્તા એક દિ૦ ગૃહસ્થ છે. એમણે ૪૬ પદ્યોની [2]**અનેકાર્થ-નામમાલા**, [3]**રાઘવ-પાણ્ડવીય** નામનું દ્વિસંધાન-કાવ્ય અને ૩૯ કે ૪૦ પદ્યનું [4]**વિષાપહારસ્તોત્ર** એમ અન્ય ત્રણ કૃતિઓ રચી છે. [5]**અનેકાર્થ-નિઘંટુ** એમની કૃતિ છે કે એમના નામરાશિ ધનંજયની છે એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

દ્વિસંધાન-કાવ્યના અંતિમ પદ્યની ટીકામાં એના કર્તાએ-ટીકાકારે

૧ આ કૃતિ (શ્લો. ૨૦૫)ની, ધનંજયકૃત **અનેકાર્થ-નામમાલા**, પં. **મોહનલાલ** જૈનની એના ઉપરની તેમજ પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપરની હિંદી "આદર્શ ટીકા" તેમજ અનેકાર્થવાચક શબ્દો અને હિંદી અર્થ સહિતની ચોથી આવૃત્તિ શ્રી. હરપ્રસાદ જૈને વિ. સં. ૧૯૯૯માં પ્રકાશિત કરી છે. આમાં પહેલી નામમાલામાં કયા કયા શબ્દના પર્યાય અપાયા છે તેની અકારાદિ ક્રમે નોંધ છે.

પ્રસ્તુત **ધનંજય-નામમાલા** ત્રૈવિદ્ય અમરકીર્તિકૃત ભાષ્ય, ધનંજયકૃત **અનેકાર્થ-નામમાલા** અને એની ટીકા, ધનંજયકૃત **અનેકાર્થ-નિઘંટુ** અને **એકાક્ષરી કોષ** તેમજ (૧-૨) બને નામમાલાના અને (૩) પ્રથમ નામમાલાના ભાષ્યના શબ્દોની, (૪) યૌગિક શબ્દોની, (૫) **અનેકાર્થ-નિઘંટુ**ના શબ્દોની (૬) ભાષ્યગત અવતરણોની તેમજ (૭) ભાષ્યગત ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનાં નામોની એમ સાતની અકારાદિ ક્રમે સૂચી (અનુક્રમણિકાઓ); ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યના અંગ્રેજી તેમજ હિંદીમાં એકેક પાનાના પ્રાક્કથન અને પં. **મહેન્દ્રકુમાર**ની હિંદી પ્રસ્તાવના સહિત "ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. એનું સંપાદન પં. **શંભુનાથ** ત્રિપાઠીએ કર્યું છે. સાથે સાથે એમણે સંસ્કૃત ટિપ્પણીઓ આપી છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણ.

૩ આ કાવ્ય ટીકા સહિત "કાવ્યમાલા"માં ઈ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રકાશિત કરાયું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૯.

૪ આ "કાવ્યમાલા"ના સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયું છે. આની ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૭માં છપાઈ છે.

૫ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

ધનંજયનાં માતા, પિતા અને ગુરુનાં નામ અનુક્રમે શ્રીદેવી, વસુદેવ અને દશરથ દર્શાવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત ધનંજય વિક્રમની અગિયારમી સદીની પહેલાં થયા છે એમ બેધડક કહી શકાય, કેમકે **પ્રમેયકમલમાર્તંડ** (પૃ. ૪૦૨)માં એના કર્તા પ્રભાચંદ્રે અને વાદિરાજસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૮૨માં રચેલા **પાર્શ્વનાથ-ચરિત** (   )માં એમના દ્વિસંધાનકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જલ્હણે રચેલી **સૂક્તિમુક્તાવલી**માં જે રાજશેખરના નામે એક [1]સૂક્તિ ધનંજયકૃત દ્વિસંધાનકાવ્યની પ્રશંસારૂપે જોવાય છે. એ રાજશેખર [2]**કાવ્યમીમાંસા**ના કર્તાથી અભિન્ન જ હોય તો આ ધનંજય દસમી સદીની પછી થયા નથી એમ કહેવાય.

દિ૦ જિનસેનના ગુરુ **વીરસેને ધવલા** નામની ટીકા વિ. સં. ૮૭૩માં પૂર્ણ કરી છે. એમાં પૃ. ૩૮૭માં "હેતાવેવં"થી શરૂ થતું પદ્ય અવતરણરૂપે અપાયું છે. આ જ પદ્ય **અનેકાર્થ-નામમાલા**માં ૪૦માં (અન્ય આવૃત્તિ પ્રમાણે ૩૯મા) પદ્યરૂપે પણ જોવાય છે. એ ઉપરથી પં. મહેન્દ્રકુમારે ધનંજયનો સમય નવમી સદીની પછીનો નથી એમ કહ્યું છે, પરંતુ પ્રો. વેલણકરે **જિ૦ ૨૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૧)-માં એમ સૂચવ્યું છે કે આ પદ્ય મૂળે ધનંજયનું નહિ, પરંતુ કોઈ

---

૧ "द्विसन्धाने निपुणतां स तां चक्रे धनञ्जयः ।
यया जातं फलं तस्य सतां चक्रे धनं जयः ॥"

અર્થાત્ ધનંજયે (અર્જુને) દ્વિ-સંધાન કાવ્યમાં (બેવડા નિશાન લગાવવામાં) જે નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી એથી એને (કવિને અને અર્જુનને) સજ્જનોમાં ધન અને કીર્તિરૂપ ફળ મળ્યાં.

૨ આના કર્તા રાજશેખરનો ઉલ્લેખ સોમદેવ (ઈ. સ. ૬૬૦) કૃત **યશસ્તિલકચમ્પૂ**માં છે.

પ્રાચીન કૃતિનું હશે. શકસંવત્ ૭૦૫માં હરિવંશ-પુરાણ રચનારા દિ૦ જિનસેન પહેલાએ તેમજ જયધવલાને સંવત્ ૮૯૪માં પૂર્ણ કરનારા દિ૦ જિનસેન બીજાએ પણ કવિઓની પ્રશંસા કરતી વેળા ધનંજયનું નામ લીધું નથી એ હકીકત પણ વિચારવી ઘટે.

ધનંજય-નામમાલાની ઇ. સ. ૧૯૫૦ની ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિમાં ૨૦૩ પદ્યો છે, જ્યારે અન્યત્ર ૨૦૫ છે. આ આવૃત્તિનું ૨૦૧મું [1]પદ્ય ધનંજયની કૃતિની પ્રશંસારૂપ છે એટલે એ ધનંજયનું કેમ હોઇ શકે? તેમ છતાં પં. મહેન્દ્રકુમારે એને ધનંજયનું જ માની એમની પૂર્વ સીમા નક્કી કરી છે — દિ૦ અકલંક પછી એઓ થયા છે એમ કહ્યું છે.

ધનંજય-નામમાલામાં અસલ બસો જ પદ્યો હોવાં જોઇએ એમ લાગે છે, જો કે એની એક આવૃત્તિમાં ૨૦૩ અને બીજામાં ૨૦૫ પદ્યો જોવાય છે.

ધનંજયે એક શબ્દ ઉપરથી શબ્દાંતર બનાવવા માટે વિશિષ્ટ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. દા. ત. 'પૃથ્વી'વાચક શબ્દો રજૂ કરી એની આગળ 'ધર' શબ્દ જોડી 'પર્વત'વાચક શબ્દો, 'મનુષ્ય'વાચક શબ્દ આગળ 'પતિ' જોડી 'નૃપ'વાચક શબ્દો અને 'વૃક્ષ'વાચક શબ્દ આગળ 'ચર' જોડી 'વાનર'વાચક શબ્દો બનાવવાની વાત એમણે કહી છે.

ભાષ્ય— એના કર્તા અમરકીર્તિ છે. એમણે પર્યાયવાચક શબ્દોને રજૂ કરતી આ **ધનંજય-નામમાલા** ઉપર આ ભાષ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. એ દ્વારા એમણે શબ્દદીઠ પર્યાયોની સંખ્યા દર્શાવી પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂત્રના નિર્દેશપૂર્વક આપી એનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. વળી

૧ આ રહ્યું એ પદ્ય :–

"प्रमाणमकलङ्कस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् ।
द्विःसन्धानकवेः काव्यं रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥२०१॥"

એમણે અન્ય પર્યાયવાચક શબ્દો કોઇ કોઇ વાર ઉમેર્યા છે. **અમરકોશ**ની સુપ્રસિદ્ધ ટીકામાં એના ટીકાકાર **ક્ષીરસ્વામી**એ જે શૈલીએ કામ કર્યું છે એ શૈલીએ આ ભાષ્ય રચાયું છે.[1] **ધનંજય-નામમાલા** (શ્લો. ૧૨૨)ના ભાષ્ય (પૃ. ૬૨)માં **આશાધર-મહાભિષેક**નો ઉલ્લેખ છે. આ દિ. આશાધરે વિ. સં. ૧૩૦૦માં **અનગાર-ધર્મામૃત**ની સમાપ્તિ કરી હતી એટલે આ અમરકીર્તિના સમયની પૂર્વ સીમા છે. અમરકીર્તિએ ભાષાના પ્રારંભમાં કલ્યાણકીર્તિને નમસ્કાર કર્યો છે. એ કલ્યાણકીર્તિ તે વિ. સં. ૧૩૫૦માં **જિનયજ્ઞફલોદય**ને સમાપ્ત કરનાર જ હોય તો એ અમરકીર્તિના સમયની ઉત્તર સીમા ગણાય. અમરકીર્તિએ **હૈમ નામમાલા**નો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે એટલે એમનો સમય આ કૃતિની રચના પછી લગભગ પચાસેક વર્ષ જેટલો તો મોડો હશે જ.

નિઘંટ-સમય—આ નામથી બે પરિચ્છેદ પૂરતી ધનંજયની નામમાલાની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં લેવાઇ છે તો એ નામમાલા તે કઈ?

ધનપાલીય કોશ (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી)— આ કોશના કર્તા જન્મે વૈદિક ધર્માવલંબી વિપ્ર ધનપાલ છે. આગળ જતાં એમના લઘુ બંધુ શોભન મુનિવરને હાથે પ્રતિબોધ પામી એમણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એમના પિતા અને પિતામહનાં નામ અનુક્રમે **સર્વદેવ** અને [2]**દેવર્ષિ** હતાં. એ ધનપાલને સુંદરી નામે બેન હતી. એ ધનપાલ 'ધારા'નગરીના રાજા [3]મુંજના માનીતા હતા. એમને એ રાજા 'સરસ્વતી'

૧ જુઓ ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યનું પ્રાક્કથન.

૨ એઓ મધ્યદેશમાં 'સંકાસ્ય' નામના નિવેશમાં રહેતા હતા. એને સંયુક્ત પ્રાંતના ફરૂકાબાદ જિલ્લાના 'સંકિસ' ગામ તરીકે ઓળખાવાય છે.

૩ એમનું વિ. સં. ૧૦૩૧નું દાનપત્ર મળે છે. એ રાજાનું મૃત્યુ વિ. સં. ૧૦૫૦થી ૧૦૫૪ના ગાળામાં થયું હતું. જુઓ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઈ૦ (પૃ. ૧૯૮).

કહેતા.[1] મુંજ પછી ગાદીએ આવનાર [2]ભોજ રાજાએ એમને સિદ્ધ-સારસ્વત, કવીશ્વર અને કૂર્ચાલ-સરસ્વતીનાં બિરુદ આપ્યાં હતાં એમણે ઉપર્યુક્ત કોશ ઉપરાંત નીચે મુજબની બે સંસ્કૃત કૃતિઓ રચી છે:-

(૧) [3]**તિલકમંજરી** અને (૨) [4]**શોભન-સ્તુતિની ટીકા.**

એમણે સર્વાંશે પાઇયમાં નીચે મુજબની ચાર કૃતિઓ રચી છે:- (૧) [5]**ઉસભ-પંચાસિયા**, (૨) [6]**પાઇય-લચ્છી-નામમાલા**, (૩) [7]**વીર-થુઈ** (૩૦ પદ્યો) અને (૪) **સાવયવિહિ.**

આ ઉપરાંત એમણે દસ પદ્યની [8]**વીર-થુઈ** અર્ધ-સંસ્કૃતમાં અને [9]'સચ્ચઉરમંડણ' **મહાવીર-ઉચ્છાહ** 'અપભ્રંશ'માં રચ્યાં છે.

આ કવિવર ધનપાલે કોશ રચ્યો હતો એમ **અભિ૦ ચિ૦** (કાંડ **૧**, શ્લો. ૧)ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ (પૃ. ૧)માં જે "व्युत्पत्तिर्धनपालतः"

૧ જુઓ **તિલકમંજરી** (શ્લો. ૫૩).

૨ એમનો સમય વિ. સં. ૧૦૭૪થી ૧૧૧૬નો ગણાય છે.

૩ આ "કાવ્યમાલા" (૮૫)માં ઈ. સ. ૧૯૦૩માં છપાયેલી છે.

૪ આ સ્તુતિ આ ટીકા સહિત" "આ૦ સ૦" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં છપાઇ છે. વળી એ સ્તુતિ "આ૦ સા૦" તરફથી અન્ય સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત ઇ. સ. ૧૯૩૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. આ બંનેનું સંપાદન મેં કર્યું છે.

૫ આ "હી૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત થઈ છે. એમાં આ જ **ધનપાલની** વિરોધાલંકારથી વિભૂષિત ૩૦ પદ્યોની **વીરથુઈ** તેમજ દસ પદ્યોની અર્ધ-સંસ્કૃત **વીર-સ્તુતિ** છપાયેલી છે. આનું સંપાદન મારે હાથે થયું છે.

૬ આની રચના વિ. સં. ૧૦૨૯)માં થયાનો એમાં ઉલ્લેખ છે. આ પ્રકાશિત છે. એના પરિચયાદિ માટે જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૫૬,૫૮,૨૪૨ અને ૨૪૩).

૭ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૫.

૮ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ ૫.

૯ આ "જૈ. સા. સં." (ખંડ ૩, અંક ૩)માં છપાયેલો છે. એના પરિચયાદિ માટે જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૨૦૩).

એવો ઉલ્લેખ 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ કર્યો છે એ ઉપરથી અનુમનાય છે. એક ટિપ્પણીમાં ૧૮૦૦ શ્લોક જેવડી નામમાલાના કર્તા તરીકે ધનપાલનો ઉલ્લેખ છે.[૧] એ નામમાલા **પાઇય-લચ્છી-નામમાલાથી** મોટી હોઈ એનાથી તો ભિન્ન ગણાય, પણ શું એ નામમાલા સંસ્કૃતમાં છે અને તેજ આ કોશ છે? વિશેષમાં આ કોશ રચાયો ત્યારે ધનપાલ 'જૈન' બન્યા હતા કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે, જો કે અહીં તો એમણે જૈન તરીકે આ કોશ રચ્યાનું મેં માની લીધું છે. વિશેષમાં આ કોશ શબ્દોની કેવળ વ્યુત્પત્તિ પૂરતો જ નહિ હશે, પરંતુ એના પર્યાયો પૂરા પાડતો હશે એવી હું કલ્પના કરું છું.

નિઘંટુ (લ. વિ. સં. ૧૦૮૦)— વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં **મનોરમા-ચરિય** રચ્યું છે. એની પ્રશસ્તિ (શ્લો.) ઉપરથી જણાય છે કે (વિ. સં. ૧૦૮૦માં **બુદ્ધિસાગર** વ્યાકરણ રચનારા) બુદ્ધિસાગરસૂરિએ વ્યાકરણ, છંદ, [૨]નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, પ્રબંધ ઇત્યાદિ રચ્યાં છે. આમ અહીં જે નિઘંટુનો ઉલ્લેખ છે તેથી **અભિ૦ ચિં૦** જેવો કોશ સમજવાનો હશે. જો એ વનસ્પતિને અંગેનો જ કોશ હોય અને સાથે સાથે એ સંસ્કૃતમાં હોય તો એ હૈમ **નિઘંટુ-શેષ** કરતાં પ્રાચીન ગણાય. બુદ્ધિસાગરસૂરિનો આ કોશ કે એમણે રચેલી કાવ્ય, નાટક, કથા કે પ્રબંધને અંગેની કોઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવેલ નથી.

૧ જુઓ જૈ૦ સાં૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૧૯૯).
૨ આના અર્થ માટે જુઓ નિઘંટુ-શેષને લગતું મારું લખાણ (પૃ.).

[1]**અભિધાન-ચિન્તામણિ** (લ. વિ. સં. ૧૨૦૭)— આ નામમાલાના— કોશના કર્તા 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ કોશ ઉપરાંત [2]**અનેકાર્થ-સંગ્રહ** અને [3]**નિઘંટુશેષ** તેમજ દેસિય (દેશ્ય) શબ્દોને અંગે [4]**રયણાવલિ** યાને **દેસિસદ્દસંગહ** એમ બીજા ત્રણ કોશો રચ્યા છે, અને એ દ્વારા વ્યાકરણના જ્ઞાનને સક્રિય બનાવવા માટે અને વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતાદિ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે માર્ગ મોકળો કર્યો છે.

યોજના— આ નામમાલામાં રૂઢ, યૌગિક યાને વ્યુત્પત્તિ વડે સિદ્ધ અને મિશ્ર શબ્દોને [5]**અમરકોશ**ની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન કાંડમાં પર્યાયવાચક

---

૧ આ કોશ **વિદ્યાકર** મિશ્રે ઈ. સ. ૧૮૦૮માં કલકત્તાથી બહાર પાડયો હતો. ત્યાર બાદ એ **અભિધાન-સંગ્રહ**માં બીજા ભાગ તરીકે "મહાવીર જૈન સભા" તરફથી ખંભાતથી **શકસંવત્ ૧૮૧૮**માં પ્રસિદ્ધ કરાયો હતો. વળી એ કોશ સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ સહિત "ય૰ જૈ૰ ગ્રં૰" તરફથી **વીરસંવત્ ૨૪૪૬**માં છપાવાયો છે. બીજા ભાગ તરીકે મૂળ કોશમાંના શબ્દોની સૂચિ તેમજ સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિમાં નોંધેલા શેષ શબ્દોની સૂચિ, સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રંથકારોની નામાવલી સહિત આ જ સંસ્થા તરફથી એ જ (**વીરસંવત્ ૨૪૪૬**) વર્ષમાં પ્રકાશિત થયો છે. બીજા ભાગનું તમામ સંપાદન મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ કર્યું છે. વળી "મુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા"માં ૨૧મા પુષ્પ તરીકે એ કોશ, સ્વોપજ્ઞ **તત્ત્વાભિધાયિની** વૃત્તિને અનુસરનારી **રત્નપ્રભા** વ્યાખ્યા તેમજ **શેષનામમાલા**, જિનદેવકૃત **શિલોંછ** અને સુધાકલશકૃત **એકાક્ષર-નામમાલા** એ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત છપાયો છે. એનું સંશોધન મુનિશ્રી ધર્મવિજયજીએ (હવે શ્રીવિજયધર્મસૂરિએ) કર્યું છે. આ ઉપરાંત "દે. લા. જૈ. પુ. સં." તરફથી આ કોશ અકારાદિ ક્રમપૂર્વકની શબ્દાનુક્રમણિકા તેમજ નિમ્નલિખિત અન્ય કૃતિઓ સહિત ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત કરાયો છેઃ—

(અ) **શેષનામમાલા**, (આ) જિનદેવકૃત **શિલોંછ**, (ઇ) (હૈમ) **નિઘંટુશેષ**, (ઈ) (હૈમ) **લિંગાનુશાસન**, (ઉ) **એકાક્ષર-કોશ**, (ઊ) પુરુષોત્તમે રચેલો **શબ્દભેદપ્રકાશ** અને (ઋ) સુધાકલશકૃત **એકાક્ષર-નામમાલા**.

૨-૩ આનો પરિચય આગળ ઉપર અપાયો છે.

૪ આના પરિચય માટે જુઓ **પા૰ ભા૰ સા૰** (પૃ. ૫૮-૫૯).

૫ **અમરકોશ**માં લિંગોનો સાથે સાથે જ અંતર્ગત સ્વરૂપે વિચાર કરાયો છે, જ્યારે અહીં કાંડ ૧, શ્લો. ૧૯માં સુચવાયા મુજબ એ માટે **લિંગાનુશાસન** જોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

શબ્દો સહિત રજૂ કરાયા છે. અહીં નીચે મુજબનાં નામથી અલંકૃત ૭ કાંડો છેઃ– .

(૧) દેવાધિદેવ, (૨) દેવ, (૩) મર્ત્ય, (૪) તિર્યંચ્, નારક અને (૬) સાધારણ.

એમાં શ્લોકોની સંખ્યા નીચે મુજબ છેઃ–

૮૬, ૨૫૦, ૫૯૭, ૪૨૩, ૭ અને ૧૭૮.

આમ અહીં એકંદર ૧૫૪૧ શ્લોકો છે. આ દૃષ્ટિએ આ કોશ અમરકોશથી લગભગ દોઢો છે.

મહત્ત્વ— અભિ૦ ચિ૦માં કેટલાક 'દેશ્ય' શબ્દો પણ સંસ્કૃત તરીકે નોંધાયેલા જણાય છે.[1] આથી ગુજરાતી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓના અભ્યાસી માટે આ કોશ ઉપયોગી છે.

વિષય— પ્રથમ કાંડમાં ઋષભદેવ વગેરે ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ અને લાંછન, એમના યક્ષાદિનાં નામ, તીર્થંકરના ૩૪ અતિશય વગેરે બાબતો છે.

દ્વિતીય કાંડમાં દેવો સંબંધી માહિતી અપાઇ છે. વળી કાલચક્રને અંગેના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે વિભાગના ૭ ૭ આરાઓનું વર્ણન છે. ૧૪૭મા શ્લોકમાં 'બુદ્ધ' માટે 'ચતુસ્ત્રિંશજ્જાતકજ્ઞ' એવો પર્યાય અપાયો છે, અને એની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ (પૃ. ૧૦૦–૧૦૧)માં ૩૪ જાતક ગણાવાયાં છે.

ત્રીજા કાંડમાં મનુષ્યવાચક શબ્દો, મનુષ્યની શિશુત્વાદિ અવસ્થાઓ, ખાદ્યાદિ પદાર્થો, રોગો વગેરેને અંગેના શબ્દો તેમજ સગપણસૂચક શબ્દો ઇત્યાદિ અપાયા છે.

૧ આવા કેટલાક શબ્દો **હેમસમીક્ષા** (પૃ. ૭૫–૭૭)માં નોંધાયા છે.

(૨) **સારોદ્ધાર**—'ખરતર' ગચ્છના જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય **શ્રીવલ્લભ**-ગણિએ આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચી છે. **દુર્ગપદપ્રબોધ** નામની ટીકા તે આ જ છે?

(૩) **વ્યુત્પત્તિ-રત્નાકર**—કલ્યાણસાગરસૂરિના રાજ્યમાં 'અંચલ' ગચ્છના રવિચન્દ્રના શિષ્ય દેવસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૬માં આ ટીકા રચી છે.

(૪) **ટીકા**—આના કર્તા **ભાનુચન્દ્રગણિ** છે.

(૫) **ટીકા**—આના રચનાર **સાધુરત્ન** છે.

(૬) **અવચૂરિ**—**જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૧૦) પ્રમાણે આ અવચૂરિ ૪૫૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને એની હાથપોથી પાટણમાં છે. આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

(૭) [1]**રત્નપ્રભા**—આના કર્તા પં. **વાસુદેવરાવ** જનાર્દન કશેળીકર છે. એમાં કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દના ગુજરાતીમાં અર્થ અપાયા છે. દા. ત. જુઓ પૃ. ૧૦૬ અને ૧૦૭.

બીજક—**અભિધાન-ચિન્તામણિ-નામમાલા-બીજક** એ નામની ત્રણ કૃતિઓ જોવાય છે:—

(૧) 'તપા' ગચ્છના હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૬૬૧માં રચેલી કૃતિ.

(૨) દેવવિમલગણિકૃત કૃતિ.

(૩) અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ.

અભિધાન-ચિંતામણિ-નામમાલા-પ્રતીકાવલી—આની

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૧૨, ટિ ૧.

એક હાથપોથી "ભાં૦ પ્રા૦ સં૦ મં૦"માં છે. કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.[1]

શેષનામમાલા યાને શેષસંગ્રહનામમાલા — અભિ૦ ચિ૦માં નહિ નોંધાયેલા એવા કેટલાક [2]શબ્દોનો આ કોશ છે. એ પણ હેમચન્દ્રસૂરિની રચના છે. એમાં ૨૦૪ (૧ + ૮૯ + ૬૩ + ૪૧ + ૨+૮) શ્લોક છે.[3]

આ શબ્દકોશ ઉપર વલ્લભગણિની અને કોઇક અન્યની એકેક ટીકા છે.

[4]**શિલોંછ** (વિ. સં. ૧૪૩૩)— **અભિ૦ ચિં**૦ના બીજા વધારા તરીકે ૧૪૦ શ્લોકનો **શિલોંછ** જિનદેવે [5]'ત્રિ-વસુ-ઇન્દુ'(?)થી સૂચિત વર્ષમાં રચ્યો છે. **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩) પ્રમાણે આ રચના વિ. સં. ૧૪૩૩માં થઇ છે. જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય **શ્રીવલ્લભે** વિ. સં. [6]૧૬૫૪માં આના ઉપર ટીકા રચી છે.

---

૧ નાગવર્માએ જે **અભિધાન-રત્નમાલા** રચ્યાનો **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૧૪)માં ઉલ્લેખ છે તેને પ્રસ્તુત **અભિ૦ ચિ૦** સાથે કંઈ સંબંધ છે ખરો?

૨ "ય૦ જૈ૦ ગ્રં૦"ની આવૃત્તિમાં "**શેષશ્ચ**"ના ઉલ્લેખપૂર્વક એ શબ્દો તે તે સ્થાનમાં વિવૃતિમાં અપાયા છે, જ્યારે બોટલિંક અને રિયુની આવૃત્તિમાં એ પરિશિષ્ટ રૂપે છપાયા છે અને **અભિધાન-સંગ્રહ**માં સાતમા કોશ તરીકે અપાયા છે. "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦"ની આવૃત્તિમાં પણ આ કોશ છે.

૩ જુઓ **હેમસમીક્ષા** (પૃ. ૭૭-૭૮).

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૧૨.

૫ "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં ૧૮૩૧ નો ઉલ્લેખ છે તે ભ્રાંત છે.

૬ જુઓ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩).

નામમાલામાંથી કેટલાંક અવતરણો [1]ભાનુચન્દ્રગણિચરિત (પૃ. ૫૬)માં અપાયાં છે.

[2]શબ્દ-સંદોહ-સંગ્રહ — આ કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૩)માં નોંધાયેલી છે અને અહીં એની ૪૭૯ પત્રની તાડપત્રીય પ્રતિ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ હકીકત બરાબર હોય તો આ મહત્ત્વની કૃતિ ગણાય.

શારદીયનામમાલા યાને શારદીયાભિધાનમાલા — (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦)— આ 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના હર્ષકીર્તિસૂરિની રચના છે. એઓ ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે **યોગચિન્તામણિ** અને **વૈદ્યકસારોદ્ધાર** એ બે વૈદ્યક કૃતિઓ રચી છે. એ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓની ટીકા રચી છે:—

કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, બૃહચ્છાન્તિ-સ્તોત્ર, સિન્દૂર-પ્રકર, શ્રુતબોધ, [3]ધાતુપાઠ અને [4]સેટ્-અનિટ્-કારિકા.[5]

---

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ૦ ૫૪, ટિ૦ ૨.

૨ આની નોંધ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૧૪)માં જૈ૦ ગ્રં૦ના આધારે કરાઈ છે. અહીં આની કોઈ બીજી હાથપોથીનો ઉલ્લેખ નથી.

૩ આ હર્ષકીર્તિસૂરિની પોતાની કૃતિ છે અને એ **સારસ્વત** વ્યાકરણને અંગે છે. એ વિ૦ સં૦ ૧૬૬૩માં રચાઈ છે. એના ઉપર **ધાતુતરંગિણી** નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે.

૪ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ૦ ૪૫૨) પ્રમાણે તો આ મૂળ કૃતિ પણ હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ૦ સં૦ ૧૬૬૨માં રચી છે. એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ વિ૦ સં૦ ૧૬૬૯માં રચાઈ છે.

૫ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ૦ ૫૯૩) પ્રમાણે હર્ષકીર્તિસૂરિએ **સારસ્વત-દીપિકા** રચી છે. જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૩)માં તો આ નામની કૃતિના કર્તા તરીકે ચન્દ્રકીર્તિસૂરિનો ઉલ્લેખ છે અને એ એમણે વિ૦ સં૦ ૧૬૬૪માં રચી છે.

શેષનામમાલા યાને **શેષસંગ્રહનામમાલા** (લ. વિ. સં. ૧૬૭૦ ?) — આ સાધુકીર્તિની કૃતિ છે. શું એ કોઇ નામમાલાની પુરવણીરૂપ રચના છે? વળી આ સાધુકીર્તિ કયા ગચ્છના છે અને એઓ કોના શિષ્ય છે એની પણ તપાસ થવી ઘટે. શું એઓ **ધાતુરત્નાકર** ઉપર વિ. સં. ૧૬૮૦માં **ક્રિયાકલાપ** રચનાર સાધુસુંદરગણિના ગુરુ છે?

[1]**શબ્દરત્નાકર** (લ. વિ. સં. ૧૬૮૦) — આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના સાધુસુન્દરગણિ છે. એમણે ઉક્તિરત્નાકર તેમજ **ક્રિયાકલાપ** નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત **ધાતુરત્નાકર** રચ્યા છે. આ વૃત્તિ એમણે વિ. સં. ૧૬૮૦માં રચી છે.

શબ્દરત્નાકર એ પદ્યાત્મક કૃતિ છે. એ ૭ કાંડમાં વિભક્ત કરાઇ છે. એનાં નામો અનુક્રમે અર્હત્, દેવ, માનવ, તિર્યંચ્, નારક અને સામાન્ય એમ રખાયાં છે.

આંશિક કોશો

સામાન્ય રીતે કોશમાં સમગ્ર વર્ણમાળાના અક્ષરોને સ્થાન હોય છે અને સાથે સાથે એમાં વિવિધ વિષયના શબ્દો રજૂ કરાયેલા હોય છે. પરંતુ કેટલીક વાર અમુક જ અક્ષરોના બનેલા શબ્દોનો અથવા તો કોઇ એક જ વિષયને લગતા શબ્દોનો કોશ નજરે પડે છે. જે કોશ અમુક જ વર્ણવાળા શબ્દોનો બોધ કરાવે છે એને હું "આંશિક કોશ" કહું છું. એવી રીતે જે કોશ અમુક જ વિષય પૂરતા શબ્દો રજૂ કરે છે તેને પણ હું "આંશિક કોશ" કહું છું. આમ આંશિક કોશ બે પ્રકારના છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારના કોશોની હવે હું નોંધ લઉં છું.

૧ "ય૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૩૬ તરીકે આ કૃતિ વીરસંવત્ ૨૪૩૯માં પ્રકાશિત કરાઇ છે. એમાં અંતમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે.

પંચવર્ગસંગ્રહનામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૨૫)— આ 'સહસ્રાવધાની' મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિની કૃતિ છે. એનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે જો એ 'કોશ' જ હોય તો એમાં ક-વર્ગ ઇત્યાદિ પાંચ વર્ગના જ શબ્દોની સૂચી અપાઇ હશે. આ ગણિએ વિ. સં. ૧૫૧૮માં **શત્રુંજયકલ્પકથા** અને વિ. સં. ૧૫૪૦માં **શાલિવાહનચરિત્ર** રચેલ છે.

દ્વ્યક્ષરનામમાલા— આ કૃતિનું નામ વિચારતાં બે વિકલ્પ સ્ફુરે છે: (૧) એમાં બબ્બે અક્ષરવાળા બધી જાતના શબ્દો હશે. (૨) અમુક જ બે અક્ષરવાળા શબ્દો હશે.

[1]**પંચવર્ગપરિહારનામમાલા**— આ જાતની કૃતિમાં ક્ થી મ્ સુધીના ૨૫ અક્ષરોને જતા કરી બાકીના ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્ અને હ એ આઠ અક્ષરો પૈકી ઓછાવત્તા અક્ષરોના બનેલા શબ્દોને સ્થાન અપાય છે.

વર્ણોની ઉત્પત્તિના અધિકરણ-ભાવને ધારણ કરનારું શરીરનું અવયવ એ વર્ણોનું સ્થાન ગણાય છે. આવાં સ્થાનો તરીકે (૧) છાતી, (૨) કંઠ, (૩) મસ્તક, (૪) જીભનું મૂળ, (૫) દાંત, (૬) નાક, (૭) બે ઓઠ અને (૮) તાળવું એમ આઠ સ્થાનો નિમ્નલિખિત પદ્યમાં ગણાવાયાં છે:—

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥"

આ પૈકી ઓષ્ઠસ્થાનીય વર્ણ તરીકે નીચે મુજબના અક્ષરો ગણાવાય છે:-

૧ આ નામની એક કૃતિ અપ્રસિદ્ધ છે. એની હાથપોથીઓ જેસલમેર અને કાશીના ભંડારમાં છે.

પ-વર્ગ, વ્ (દંતોષ્ઠ્ય) ઉ, ઊ, ઓ, ઔ અને ઉપધ્માનીય ≍

પ્, ફ્, બ્, ભ્ અને મ્ એ પાંચ વર્ણો પ-વર્ગના ગણાય છે. એ ઉચ્ચારવા માટે હોઠની જરૂર પડે છે. અસલના જમાનામાં કેટલીક વાર એવી વાક્-ચાતુર્યની (acrobatic feat) હરીફાઇ યોજાતી હતી કે એમાં ભાગ લેનાર એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો કે એમાં પ્ થી મ્ સુધીના પાંચ વર્ણો પૈકી એકેનો ઉચ્ચાર કરવાનો વારો ન આવે. આ હરીફાઇમાં ભાગ લેનારના ઉપલા હોઠે સિંદૂર લગાડાતો કે જેથી એ જો ભૂલેચૂકે પ-વર્ગનો વર્ણ બોલે તો એ હોઠ નીચલા હોઠને અડકે અને તેની ખબર એ સિંદૂરથી રંગાતાં તરત જ પડી જાય.

જિનભદ્રીય [1]અપવર્ગ-નામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૧૦)—આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનભદ્રસૂરિ છે. એઓ જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય થાય છે. વળી એઓ જિનપ્રિયના તેમજ જિનદત્તસૂરિના પણ ભક્ત થાય છે. એમણે ૨૨૦ ગાથામાં **જિણસત્તરિ** રચી છે. એમણે 'ભાંડાગારિક' નેમિચન્દ્રે રચેલા **સટ્ઠિસયગ** (ષષ્ટિશતક)ની તપારત્નકૃત વૃત્તિનું સંશોધન વિ. સં. ૧૫૦૧માં કર્યું હતું.[2] એમણે જેસલમેર, જાબાલિપુર (જાલોર), દેવગિરિ, અહિપુર (નાગોર) અને અણહિલપુર પાટણના ભંડારો જાતજાતનાં સુંદર પુસ્તકો વડે ભરી દીધાં હતાં. એમની આ નામમાલામાં પ્ થી મ્ પૈકી એકે અક્ષર જેમાં ન આવતો હોય એવા શબ્દો અપાયા છે. આમ આ એકાર્થક અનેકાક્ષરી કોશનું મર્યાદિત સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. આ જ નામમાલાને જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૭)માં **પંચવર્ગપરિહારનામમાલા** કહી છે, પણ

૧ "અપવર્ગ"ના બે અર્થ થાય છે: પ-વર્ગથી રહિત અને મોક્ષ. પહેલો અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત છે.

૨ એમનો વિસ્તૃત પરિચય **વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણી**ની પ્રસ્તાવનામાં જિનવિજયજીએ આપ્યો છે.

તે વિચારણીય જણાય છે, કેમકે એવી કૃતિઓમાં તો પાંચે વર્ગના અક્ષરોનો નહિ કે કેવળ પ-વર્ગના અક્ષરોનો અભાવ હોય છે.

જિનચન્દ્રીય અપવર્ગ-નામમાલા— આ કદાચ ઉપર્યુક્ત જ કૃતિ હશે. તેમ ન હોય તો એના કર્તા **જિનચંદ્રસૂરિ** છે.

જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૯)માં ૨૧૫ શ્લોક જેવડી એક અજ્ઞાતકર્તૃક **અપવર્ગ-નામમાલા**ની નોંધ છે.

[1]**નિઘંટુ-શેષ** (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)— વૈદિક શબ્દોના સમૂહને 'નિઘંટુ' કહે છે. એના ઉપર **યાસ્કે નિરુક્ત** રચ્યું છે. આમ 'નિઘંટુ' શબ્દ અતિપ્રાચીન છે. 'નિઘંટુ'નો [2]બીજો અર્થ 'વનસ્પતિઓનાં નામોનો સમૂહ' એમ પ્રાચીન સમયથી કરાતો આવ્યો છે એમ **ધન્વન્તરિ-નિઘંટુ, રાજકોશ-નિઘંટુ, સરસ્વતી-નિઘંટુ, હનુમન્-નિઘંટુ** ઇત્યાદિ નામો જોતાં જણાય છે. પ્રસ્તુત **નિઘંટુ-શેષ**માંનો 'નિઘંટુ' શબ્દ આ બીજા અર્થમાં વપરાયો છે. આમ આ વનસ્પતિનો કોશ (botanical dictionary) છે. એના કર્તા 'કલિ૦' **હેમચન્દ્રસૂરિ** છે. એમણે આ કોશ ૭ કાંડમાં વિભક્ત કર્યો છે. એનાં નામ અને શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

૧ આ કોશ "અભિધાન-સંગ્રહ"માં છઠ્ઠા કોશ તરીકે **શક**સંવત્ ૧૮૧૮માં છપાયો છે. "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦" તરફથી પણ આ **અભિ૦ ચિ૦** વગેરે સહિત ઈ૦ સ૦ ૧૯૪૬માં છપાયો છે, પરંતુ એમાં પ્રારંભમાં ૨-૧૫ પદ્યો નથી. ૧૭મું પદ્ય ત્રૂટક છે અને ત્રીજા કાંડમાં પણ એક પદ્ય અધૂરું છે. આ પરિસ્થિતિ જોતાં વિ૦ સં૦ ૧૨૮૦માં લખાયેલી હાથપોથી મેળવી એનું ફરીથી સંપાદન થવું ઘટે.

૨ **પ્ર૦ ચ૦** (શૃંગ ૧૨, શ્લો. ૮૩૭)માં ચાર હૈમ કોશો ગણાવતાં 'કોશ'ને બદલે 'નિઘંટુ' શબ્દ વપરાયો છે. આમ અહીં 'શબ્દોનો સમૂહ' એવો અર્થ 'નિઘંટુ'નો કરાયો છે.

(૧) વૃક્ષ (શ્લો. ૧૮૧), (૨) ગુલ્મ (શ્લો. ૧૦૫), (૩) લતા (શ્લો. ૪૪), (૪) શાક (શ્લો. ૩૪), (૫) તૃણ (શ્લો. ૧૭) અને (૬) ધાન્ય (શ્લો. ૧૫).[1]

આમ આ ૩૯૬ શ્લોકોમાં ગુંથાયેલો કોશ વૈદકશાસ્ત્ર માટે પણ ઉપયોગી છે.

સાધન— ડૉ. બ્હીલર (Bühler)ના મતે ધન્વન્તરિ-નિઘંટુ અને રત્નપરીક્ષાનો આ નિઘંટુ-શેષની રચનામાં ઉપયોગ કરાયો હશે.

રચના-સમય— આ કોશના આદ્ય પદ્યમાં કહ્યું છે કે એકાર્થ, નાનાર્થ અને દેશ્ય એમ ત્રણ જાતના શબ્દ-સમુચ્ચય (અર્થાત્ **અભિ૦ ચિ૦, અનેકાર્થ-સંગ્રહ** અને **રયણાવલી** એ ત્રણ કોશો) જેણે રચ્યા છે એવો હું અરિહંતોનાં ચરણ-કમળને નમીને **નિઘંટુ-શેષ** કહીશ. આ ઉપરથી આ કોશ ચાર કોશો પૈકી છેલ્લો રચાયો છે એમ ફલિત થાય છે.

અભિ૦ ચિ૦ (કાંડ ૪, શ્લો. ૨૬૭)ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ (પૃ. ૪૮૪)માં નીચે મુજબની પંક્તિ છે.

"पिप्पलादिवृक्षजातीनां तु नामशेषोऽस्मदुपज्ञनिघण्टोरवसेय:"

---

૧ વનસ્પતિના આ ૭ ભેદો શ્યામાચાર્યે **પણ્ણવણા** (પય ૧)માં વનસ્પતિ-કાયના અધિકારમાં 'પ્રત્યેક-શરીર' બાદર વનસ્પતિકાયના વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વેલ, પર્વગ, તૃણ, વલય, હરિત, ઔષધિ, જલરુહ અને કુહણ એમ જે બાર ભેદો ગણાવ્યા છે તેનું તેમજ વિનયવિજયગણિએ વિ૦ સં. ૧૭૦૮માં રચેલા **લોકપ્રકાશ** (સ. ૫, શ્લો. ૬૮)માં પણ આપેલી આ જ હકીકતનું સ્મરણ કરાવે છે. આ બંને કૃતિઓમાં વૃક્ષાદિ બારેનાં ઉદાહરણો અપાયાં છે.

૨ આ નિઘંટુ આજે અપ્રાપ્ય ગણાય છે, પરંતુ હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **મહેન્દ્રસૂરિની** તો એ સામે હોય એમ **અનેકાર્થસંગ્રહની** એ શિષ્યે રચેલી ટીકા જોતાં જણાય છે.

અર્થાત્ પીપળા વગેરે વૃક્ષોની જાતિઓનાં નામ અમે રચેલા નિઘંટુથી જાણવાં. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ રચાયા પૂર્વે આ કોશ રચાયો છે અથવા તો એની સાથે સાથે આની રચના કરાઇ છે.

ટીકા— જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય **શ્રીવલ્લભે** આ રચી છે. એમણે આ ટીકાનો ઉલ્લેખ **અભિ૦ ચિ૦** ઉપરની પોતાની ટીકામાં કર્યો છે.

નિઘંટ-સંગ્રહ— અકલંકદેવની કૃતિ તરીકે **જિ૦ ૨૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં આની નોંધ છે, પણ આ શી કૃતિ છે?

ઔષધીનામમાલા— **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૧૦)માં આ કૃતિની ચાર પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એનું નામ વિચારતાં એમ ભાસે છે કે એમાં ઔષધિઓનાં—વનસ્પતિઓનાં નામ ગણાવાયાં હશે.

બીજ-નિઘંટુ— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની નોંધ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૧૧)માં છે. શું એમાં જાતજાતનાં બીજનો ઉલ્લેખ હશે?[1]

[૨] અનેકાર્થક કોશો

અનેકાર્થ-નામમાલા (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી)— આ દિ૦ ગૃહસ્થ [2]ધનંજયે ૪૬ પદ્યોમાં રચેલી નામમાલા છે. એમાં અનેકાર્થી શબ્દોને સ્થાન અપાયું છે. આ કોશ ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રથમ છે. આના ઉપર એક અવચૂરિ જેવી સંક્ષિપ્ત [3]ટીકા છે.

---

૧ **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૧૧)માં **માતૃકાનિઘંટ** નામની કૃતિ ડેક્કન કૉલેજમાં હોવાની નોંધ છે અને એના કર્તા તરીકે **મહીદાસનો** અહીં ઉલ્લેખ છે. શું આ કોઈ જૈન નામમાલા છે?

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ૦ ૧૦૬.

૩ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ૦ ૧૦૬.

[1]અનેકાર્થ-નિઘંટુ— આ પણ બે નામમાલા રચનારા ધનંજયની જ કૃતિ હોય એમ લાગે છે. એમાં લગભગ ૧૫૪ શ્લોક છે. એમાં ૭૫ મા, ૧૫૦મા અને ૧૫૩મા પછીનો શ્લોક અંશત: છપાયો છે. અંતમાં જે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે આ કૃતિના [2]બે પરિચ્છેદ તો છે જ, પણ એકંદર કેટલા પરિચ્છેદ છે અને પ્રથમ પરિચ્છેદ ક્યાં પૂર્ણ થાય છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

[3]અનેકાર્થ-સંગ્રહ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)— આ કોશમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ અપાયા છે, જ્યારે અભિ૦ ચિ૦ જેવા કોશોમાં એકાર્થવાચક અનેક શબ્દો અપાયા છે. આમ આ નાનાર્થ-કોશ છે. એના કર્તા 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એના આદ્ય પદ્યમાં છ કાંડનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે આજે સાત કાંડ મળે છે. એ સાતમો કાંડ અવ્યયો પૂરતો છે અને અભિ૦ ચિ૦ને અંગે જેમ શેષનામમાલા રચાઈ છે તે પ્રકારનો જણાય છે. આ સાત કાંડનાં નામ અને એની શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે :—

(૧) એક-સ્વર (શ્લો. ૧૬), (૨) દ્વિ-સ્વર (શ્લો. ૫૯૧), (૩) ત્રિ-સ્વર (શ્લો૦ ૭૬૬), (૪) ચતુ:-સ્વર (શ્લો. ૩૪૩), (૫) પંચ-સ્વર (શ્લો. ૪૮), (૬) ષટ્-સ્વર (શ્લો. ૫) અને (૭) અવ્યય (શ્લો. ૬૦).

૧ આ "ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી" તરફથી છપાયો છે.

૨ શું જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં ધનંજયના નામે જે નિઘંટ-સમય નામની બે પરિચ્છેદની કૃતિની નોંધ છે તે આ જ છે ?

૩ મહેન્દ્રસૂરિકૃત અનેકાર્થ-કૈરવાકર-કૌમુદી નામની ટીકા સહિત આ કોશનું અવતરણોનાં મૂળ સ્થાનના નિર્દેશપૂર્વક સંપાદન ઝેચારિઆએ (Zachariae)-એ ઈ. સ. ૧૮૯૩માં કર્યું છે, જ્યારે કેવળ આ કોશ તો "અભિધાન-સંગ્રહ"મ શકસંવત્ ૧૮૧૮માં છપાયો છે (જુઓ પૃ૦ ૧૧૨).

આમ અહીં કુલ શ્લોકો ૧૮૨૯ (૧૭૬૯+૬૦) છે. અહીં પણ **અભિ૦ ચિ૦**ની પેઠે કેટલાક દેશ્ય જણાતા [1]શબ્દોની નોંધ છે. એટલે આ કોશ પણ એના અભ્યાસીઓએ વિચારવો ઘટે.

યોજના—ગ્રંથકારે જાતે આ કોશની યોજના શ્લો. ૨-૪માં સમજાવી છે.

રચના-સમય—અભિ૦ ચિ૦ પછી આ કોશ રચાયો છે એમ આદ્ય પદ્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે.

આ કોશ ઉપર નીચે મુજબની વૃત્તિઓ છે:—

(૧) [2]**અનેકાર્થ-કૈરવાકર-કૌમુદી**[3]— આ કૃતિનો આ નામથી એના પ્રારંભમાં જ કર્તાએ—'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય **મહેન્દ્રસૂરિએ** જાતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે આ કૃતિ પોતાના ગુરુને નામે ચડાવી છે એ વાત બીજા કાંડની ટીકાના અંતિમ પદ્ય ઉપરથી જણાય છે; બાકી પ્રથમ કાંડની ટીકાને અંતે અપાયેલી પુષ્પિકામાં તો કર્તા તરીકે હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ છે. આ ટીકા રચવામાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથો સહાયક નીવડ્યાનો પ્રારંભમાં ઉલ્લેખ છે:—

વિશ્વપ્રકાશ, શાશ્વત, રભસ, **અમરસિંહ, મંખ,** હુગ્ગ, **વ્યાડિ,** ધનપાલ, **ભાગુરિ, વાચસ્પતિ** અને **યાદવની** કૃતિઓ તેમજ ધન્વંતરિકૃત **નિઘંટુ** અને **લિંગાનુશાસનો.**

---

૧ આવા છ શબ્દો ગુજરાતી અર્થ સહિત **હેમસમીક્ષા** (પૃ૦ ૮૨)માં અપાયા છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ૦ ૧૨૭, ટિ. ૩.

૩ **જિ૦ ૨૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૧૦)માં આને જ 'કૈરવાકરકૌમુદી' કહી છે અને **અનેકાર્થધ્વનિમંજરી** તે શું હૈમ **અનેકાર્થસંગ્રહ** જ છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે.

(૨) ઉપસર્ગ-વૃત્તિ— આની રચના સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કરી છે.

(૩) પર્યાય— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

(૪) અવચૂરિ (? ટીકા)— આના કર્તા વિષે ખબર નથી.

અનેકાર્થ-નામમાલા (વિ. સં. ૧૭૦૨)— 'અંચલ' ગચ્છના વિનયસાગરસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૦૨માં આ રચી છે. જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૯)માં કોઈ અંચલગચ્છીય વ્યક્તિએ જે **અનેકાર્થરત્નકોશ** રચ્યાનો અને જેની ૧૫ પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે ગ્રંથ તે આ જ છે?

[૩] એકાક્ષરી નામમાલા

આપણે અત્યાર સુધી એકાર્થક તેમજ અનેકાર્થક એમ બે પ્રકારના અનેકાક્ષરી કોશોનો વિચાર કર્યો. હવે આપણે 'એકાક્ષરી' કોશો—નામમાલા પરત્વે વિચાર કરીશું. આ જાતની નામમાલા અ, આ ઇત્યાદિ અક્ષરોના અર્થ અનુક્રમે પૂરા પાડે છે. જેમકે અ = વાસુદેવ (કૃષ્ણ), આ = પિતામહ, ઇ = કામદેવ ઇત્યાદિ.[1]

એકાક્ષર-નિઘંટુ (વિક્રમની ૧૨મી સદી)— આના કર્તા તરીકે 'મલધારી' ગચ્છના હેમચન્દ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. આ નિઘંટુને નામમાલા માની મેં એનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. આની હાથપોથી સુરતમાં છે.[2]

૧ જુઓ "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં." તરફથી પ્રકાશિત **અભિ૦ ચિ૦કોશ**ની આવૃત્તિ (પૃ૦ ૧-૪)માં છપાયેલ અજ્ઞાતકર્તૃક **એકાક્ષરકોશ**.

૨ જુઓ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ. ૧, પૃ૦ ૬૧).

[1]**એકાક્ષર-નામમાલા** (વિક્રમની ૧૪મી સદી)— આની રચના 'વાયડ' ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રસૂરિએ કરી છે. એમણે **સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય, પદ્માનંદમહાકાવ્ય** વગેરે વિવિધ કૃતિઓ રચી છે.[2]

[3]**એકાક્ષર-નામમાલા** (લ. વિ. સં. ૧૪૦૦)— આ પચાસ પદ્યોની નાનકડી કૃતિના કર્તા સુધાકલશ છે. એઓ 'હર્ષપુરીય' ગચ્છના **રાજશેખરસૂરિ**ના શિષ્ય થાય છે. આ **રાજશેખરસૂરિ** તે સ્વપરસિદ્ધાંતના જ્ઞાતા અને સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા **નરચન્દ્રસૂરિ**ના શિષ્ય **તિલકસૂરિ**ની પાટે થયા છે. આ **તિલકસૂરિ**એ સુધાકલશને દીક્ષા આપી હતી. આ સુધાકલશે વિ. સં. ૧૩૮૦માં **સંગીતોપનિષદ્** અને વિ. સં. ૧૪૦૬માં એના સારરૂપ **સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર** એમ બે ગ્રંથ રચ્યા છે.

ઉપયોગ— સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં રચેલી **અર્થરત્નાવલી**માં સુધાકલશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે[4] એટલું જ નહિ પણ એમણે રચેલી ઉપર્યુક્ત નામમાલિકામાંથી પદ્યો પણ ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.[5]

ગુણરત્ને **નમસ્કાર-પ્રથમપદાર્થ**માં ઉપર્યુક્ત નામમાલામાંથી પદ્યો આપ્યાં છે[6] અને આ નામમાલાનો [7]**એકાક્ષરનામમાલા** અને

---

૧ આ અપ્રકાશિત છે. એની એક હાથપોથી ભાં. પ્રા. સં. મં.માં છે.

૨ જુઓ પૃ. ૯૮.

૩ "દે લા. જૈ. પુ. સં" તરફથી ગ્રંથાંક ૮૧ તરીકે (મેં સંપાદિત કરેલી **અર્થરત્નાવલી** ઇત્યાદિ કૃતિઓના સમૂહરૂપે) જે **અનેકાર્થરત્નમંજૂષા** ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત થયેલી છે તેમાં ક-પરિશિષ્ટ તરીકે આ કૃતિ પૃ. ૧૧૯-૧૨૨માં છપાવાઈ છે. વળી આ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત **અભિ૦ ચિં૦ કોશ**ની આવૃત્તિના અંતમાં આ **એકાક્ષરનામમાલા** છપાઈ છે.

૪-૫ દા. ત. જુઓ પૃ૦ ૩.

૬ જુઓ **અ૦ ૨૦** (પૃ. ૧૧૧ ને ૧૧૭).

૭ જુઓ **અ૦ ૨૦** (પૃ. ૧૧૧).

[1]એકાક્ષર-નિઘંટુ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧, શ્લો. ૧૦)ની માનસાગરીય શતાર્થીમાં આ નામમાલામાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

[2]**એકાક્ષર-નામમાલિકા** (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)—આને **એકાક્ષરી-નામમાલા** તેમજ **એકાક્ષરી-કોષ** પણ કહે છે. એમાં ૧૯ પદ્યો છે. એમાં અ = કૃષ્ણ, આ = સ્વયંભૂ એમ એકેક અક્ષરના અર્થ અપાયા છે. એના રચનારનું નામ અમર છે. એમણે પોતાને 'કવીન્દ્ર' કહ્યા છે અને **વિશ્વકોશ** જોઈને આ રચના કરી છે એમ આ નામમાલાના નિમ્નલિખિત આદ્ય પદ્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે.

"विश्वाभिधानकोशानि प्रविलोक्य प्रभाष्यते।
अमरेण कवीन्द्रेणैकाक्षरनाममालिका ॥१॥"

સમયસુંદરગણિએ અમરકવિ [3]એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમની આ કૃતિમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે.[4] એ હિસાબે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૪૯ કરતાં સોએક વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન હશે એમ ભાસે છે.

ધનંજય-નામમાલાના ભાષ્યના અંતમાંની [5]પુષ્પિકામાં એ ભાષ્યના કર્તા અમરકીર્તિને અંગે 'શબ્દ-વેધસ્' એવું વિશેષણ વપરાયું છે.

૧ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૧૦૭).
૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૦૬.
૩ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૨, ૩ અને ૪).
૪ „ „ ૨૦ (પૃ. ૨, ૩, ૪ ઇત્યાદિ).
૫ "इति महापण्डितश्रीअमरकीर्तिना त्रैविद्येन श्रीसेन्द्रवंशोत्पन्नेन शब्दवेधसा कृतायां धनञ्जयनाममालायां प्रथमं काण्डं व्याख्यातम्।"

એ પુષ્પિકા જો ભાષ્યકારની પોતાની જ હોય તો એ પોતાને 'કવીન્દ્ર' કહે એમાં નવાઈ નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં હું ઉપર્યુક્ત અમરને આ અમરકીર્તિથી અભિન્ન માનવા લલચાઉં છું.

[1]**એકાક્ષર-નામમાલા** (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)— આ ૧૧૫ પદ્યોમાં રચાયેલી કૃતિના કર્તા વિશ્વશંભુ છે. સામાન્ય રીતે એઓ 'જૈન' ગણાય છે એટલે મેં આ કૃતિની નોંધ લીધી છે. એમને વિષે વિશેષ જાણવામાં નથી. એમનો ઉલ્લેખ કરી[2] **સમયસુંદરગણિએ અષ્ટલક્ષાર્થી**માં એમની આ કૃતિમાંથી પદ્યો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.[3] એ ઉપરથી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૪૯ કરતાં સોએક વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હશે એમ ભાસે છે.

એકાક્ષર-નામમાલા— આ એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એની નોંધ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં લેવાઈ છે. શું "દે. લા. જૈ. પુ. સં." તરફથી જે અભિ૦ ચિ૦ કોશ વિવિધ કૃતિઓ સહિત છપાયો છે તેમાં જે અજ્ઞાતકર્તૃક એકાક્ષરકોશ અપાયો છે તે જ આ છે?

પારસીક-નામમાલા યાને શબ્દ-વિલાસ (વિ. સં. ૧૪૨૨) – આ કૃતિના રચનાર હરિ બ્રાહ્મણ અજૈન હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૪)માં ઉલ્લેખ છે. **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૧૧) પ્રમાણે આના કર્તાનું નામ સલક્ષમંત્રી છે અને એ કૃતિનું બીજું નામ **શબ્દ-વિલાસ** છે.

---

૧ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં આની નોંધ છે. એ હિસાબે પ્રો. વેલણકર પણ આને જૈન કૃતિ ગણતા હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૧),

૩ જુઓ અ૦ ૨૦ (પૃ. ૧, ૩ ઇત્યાદિ).

સંદિગ્ધ કૃતિઓ

હવે હું એવી કેટલીક કૃતિઓ નોંધું છું કે જે ખરેખર શબ્દોની નામમાલા છે કે કેમ તે વિષે સંદેહ રહે છે.

મનોરથ-નામમાલા — આની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧)માં છે.

વસ્તુવિજ્ઞાનરત્નકોશ— આ કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૨)માં નોંધાયેલી છે.

વસ્તુ-કોશ— આનો ઉલ્લેખ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૨)માં કરાયો છે.

રસસાર— જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧) પ્રમાણે આના કર્તા ગોવિન્દાચાર્ય છે.

રત્નકોશ-વ્યાખ્યા (વિ. સં. ૧૧૭૬)— શું આ કોઈ રત્નકોશ નામની કૃતિની ટીકાનું નામ છે?

પદ્મકોશ— જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૧)માં આને શબ્દોનો કોશ ગણ્યો છે. જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૩૩)માં જ્યોતિષની એક કૃતિનું નામ **પદ્મકોશ** અપાયું છે તો તે જ આ કૃતિ છે?

લોક-સંવ્યવહાર— આ [૧]ચંદ્રપ્રભવિજય નામનું કાવ્ય રચનારા રવિગુપ્તની કૃતિ છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૨)માં ઉલ્લેખ છે, પણ મને તો એ નીતિનો ગ્રંથ હશે એમ એનું નામ વિચારતાં સ્ફુરે છે.

---

૧ આ નામથી આ કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦માં કે જિ૦ ર૦ કો૦માં જોવાતી નથી તેનું શું?

પ્રકરણ ૫ : છંદઃશાસ્ત્ર

'છંદ' એ ૭ વેદાંગ પૈકી એક છે. 'છંદઃશાસ્ત્ર' એટલે અક્ષર કે માત્રાના મેળથી—નિયમથી ઉદ્‌ભવતાં વિવિધ વૃત્તોની શાસ્ત્રીય વિચારણા. આને અંગ્રેજીમાં પ્રૉસૉડી (prosody) તેમજ મેટ્રિક્સ (metrics) કહે છે. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે દરેક દેશમાં સૌથી પ્રથમ પદ્યાત્મક કૃતિ એટલે કે છંદોબદ્ધ રચના યોજાઇ છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય તરીકે નિર્દેશાતા ઋગ્વેદનાં સૂક્તો છંદમાં—વિવિધ છંદમાં છે. જૈનોના આગમો પૈકી કેટલાક સર્વાંશે તો કેટલાક અંશતઃ છંદમાં રચાયેલા છે. આને લઇને છંદઃશાસ્ત્ર સંબંધી કૃતિઓ જૈનોને તેમજ અજૈનોને હાથે યોજાયેલી મળે છે. આપણે અહીં મૌલિક જૈન કૃતિઓ અને એનાં વિવરણો વિચારીશું.

છંદઃશાસ્ત્ર (વિક્રમની છઠ્ઠી સદી)—આના કર્તા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [1]વગેરેના પ્રણેતા દિ. પૂજ્યપાદ છે. જયકીર્તિએ પોતાના **છંદોડનુશાસન**માં જે પૂજ્યપાદની કૃતિનો ઉપયોગ કર્યાનું પોતે કહ્યું છે તે આ જ પૂજયપાદ હોવા જોઇએ. ગમે તેમ પણ એમનું આ **છન્દઃશાસ્ત્ર** હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

[2]**જયદેવચ્છન્દસ્**[3] (ઉ. વિ. સં. ૯૫૦)—આના કર્તા જયદેવ છે. વિષયના નિરૂપણ માટે પિંગલને અનુસરીને એમણે પોતાની પદ્ધતિએ

---

૧ જુઓ પૃ. ૧૬–૧૭.

૨ "હરિતોષ સમિતિ" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૯માં "જયદામન્" નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં જે નીચે મુજબની ચાર કૃતિ છપાઈ છે તેમાં આ પહેલી છેઃ—

(અ) જયદેવચ્છન્દસ્ (હર્ષટકૃત ટીકા સહિત), (આ) જયકીર્તિકૃત **છંદોડનુશાસન**, (ઇ) કેદારકૃત **વૃત્તરત્નાકર** અને (ઈ) હૈમ **છંદોડનુશાસન**.

૩ આને અંગેનો મારો લેખ નામે "જયદેવકૃત જયદેવચ્છન્દસ્" "જૈ. સ. પ્ર." (વ. ૧૫, અં. ૧૦)માં છપાયો છે.

આ કૃતિ રચી છે. એમાં આઠ અધ્યાય છે. પહેલામાં સંજ્ઞા, બીજામાં વૈદિક છંદ 'ગાયત્રી' અને ત્રીજામાં વિવિધ વૈદિક છંદો વિષે વિચાર કરાયો છે, અને ચોથાથી લૌકિક છંદો હાથ ધરાયા છે. ચોથા અધ્યાયમાં આર્યા અને વૈતાલીય છંદના પ્રકારો ઉપર અને પાંચમાથી સાતમા અધ્યાયમાં સમ-વૃત્ત, અર્ધ-સમ-વૃત્ત અને વિષમ-વૃત્તો ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે. આ અધ્યાયોમાં લૌકિક છંદોનાં લક્ષણો તે તે છંદમાં અપાયાં છે. આઠમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાર વગેરે વિષે પદ્યમાં નિરૂપણ છે.

હાર્ટની ટીકા સહિતના મૂળમાં જે પાઠ હોવાનું જોવાય છે તે સ્વતંત્ર મૂળથી કેટલીક વાર ભિન્ન છે અને એ તો બની શકે, પરંતુ એમાં આઠમા અધ્યાયને લગતો ભાગ સ્વતંત્ર કૃતિમાં પાંચ જ પદ્યો પૂરતો છે, જ્યારે આ સટીક મૂળમાં બાર જેટલો છે.

સંપ્રદાય—નમિ સાધુ, **સ્વયંભૂ**, કવિદર્પણના કર્તા અને [1]જયકીર્તિ એ તમામ જૈન ગ્રન્થકારો [2]જયદેવને પિંગલ જેટલું મહત્ત્વ આપવા પ્રેરાયા છે એ બાબત એઓ જૈન હોવાનું સૂચવે છે. વળી એઓ કેદાર કરતાં વધારે પ્રાચીન અને કેદાર જેટલા તો વ્યવસ્થિત લેખક હોવા છતાં વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓમાં એઓ લોકપ્રિય ન બની શક્યા તે પણ એમના જૈનત્વને આભારી હશે.[3]

ઈ. સ.ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા ભટ્ટ હલાયુધે પિંગલના છંદઃસૂત્ર ઉપર ટીકા રચી છે. અહીં ૧, ૧૦ અને ૫, ૮

૧ એમના છંદોઽનુશાસનને અંગે મેં "જયકીર્તિનું છંદોઽનુશાસન" નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે. આ લેખ અહીંના (સુરતના) "દિગંબર જૈન" (વ. ૪૩, અં. ૪)માં છપાયો છે.

૨ જુઓ **જયદામન્** (પૃ. ૩૩).

૩ જુઓ **જયદામન્**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૩).

એ બંને ઉપરની ટીકામાં શ્વેતપટના ઉલ્લેખપૂર્વક એમણે નીચે મુજબ કથન કરેલ છે:-

(૧) "'वान्ते ग्वक:' इति प्रोक्तं यैश्च श्वेतपटादिभि:"

(૨) "'अन्यदतोऽपि वितानं' श्वेतपटेन यदुक्तम्।
'चित्रपदाऽपि च भो गौ' तेन गतार्थमिवैतत्।"

આ પૈકી "[1]वान्ते ग्वक:" એ જયદેવચ્છન્દસ્ નામની કૃતિના પહેલા અધ્યાયનું ચોથું સૂત્ર છે. "अन्यदतो हि वितानं" એમ અ. ૫માં જોવાય છે. "चित्रपदाऽपि च भो गौ" એ અ. ૬માં છે. આથી 'શ્વેતપટ' તે જયદેવ જ છે એમ અનુમાન કરાય છે અને એ અનુમાનને આધારે જયદેવ શ્વેતપટ એટલે શ્વેતાંબર મનાય છે.

કેદારકૃત **વૃત્તરત્નાકર** ઉપર સુલ્હણે વિ. સં. ૧૨૪૬માં [2]વૃત્તિ રચી છે. એમાં એમણે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

"'अन्यदतो हि वितानं' इति शूद्रश्वेतपटजयदेवेन यदुक्तं भोगिति चित्रपदा ग: इत्यनेन गतार्थत्वात्"[3]

આથી ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે.

સમયનિર્ણય— ભટ્ટ હલાયુધે જયદેવનો મુખ્યતયા નિર્દેશ કરીને ઉલ્લેખ કર્યો છે એ હિસાબે એઓ ઇ. સ. ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ જેટલા તો પ્રાચીન છે જ એટલે કે વિ. સં. ૧૦૫૬ પૂર્વે થયા છે.

૧ આ 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત **છન્દોઽનુશાસન** (અ. ૧)માં પણ છે.

૨ **વૃત્તરત્નાકર**(અ. ૧-૬)ને અંગેની આ વૃત્તિ મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સામયિકમાં (Arts Nos. 26, 28 & 29)માં ત્રણ કટકે ઈ. સ. ૧૯૫૧, ૧૯૫૩ અને ૧૯૫૪માં અનુક્રમે છપાઈ છે.

૩ જુઓ **જયદામન્**ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૧).

ઇ. સ. ૧૦૦૦ કરતાં પહેલાં થઈ ગયેલા સ્વયંભૂએ [1]સયંભૂછંદ (૧-૧૪૪)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છેઃ—

" जयदेव–पिंगला सक्कयंमि दोच्चिअ जइं समिच्छंति।
मंडव्व–भरह–कासव–सेयवपमुहा न इच्छंति॥"[2]

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર અભિનવગુપ્તે [3]ટીકા રચી છે. એના પૃ. ૨૪૪માં જયદેવ વિષે ઉલ્લેખ છે.

કન્નડ છંદઃશાસ્ત્રી નાગવર્માએ ઇ. સ. ૯૯૦માં રચેલા છંદોડમ્બુધિમાં જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા ઉપર ભટ્ટ ઉત્પલે ઇ. સ. ૯૬૬માં ટીકા રચી છે. અ. ૧–૩ ઉપરની ટીકામાં છંદોનાં જે લક્ષણો એમણે આપ્યાં છે તે આ જયદેવચ્છન્દસૂને આધારે હોય એમ લાગે છે.[4]

શકસંવત્ ૪૨૭ (વિ. સં. ૫૬૨)માં પંચસિદ્ધાંતિકા રચનારા વરાહમિહિર આ જયદેવને જાણતા હશે.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જયદેવ ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલાં ક્યારેક થઈ ગયા છે અને કદાચ ઇ. સ ૬૦૦ કરતાં પણ પહેલાં થયા હશે. પૂજ્યપાદના પણ કદાચ પુરોગામી હશે.

૧ આ કૃતિ "JBBRASમાં" ઇ. સ. ૧૯૩૫માં છપાઇ છે.

૨ જુઓ જયદામનની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૨).

૩ આ ટીકાના મૂળ સહિત ત્રણ ભાગ "ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦"માં ઈ. સ. ૧૯૨૬, ૧૯૩૪ અને ૧૯૫૪માં અનુક્રમે છપાયા છે.

૪ જુઓ પ્રો. વેલણકરનો વરાહમિહિર અને ઉત્પલને અંગેનો લેખ. આ "સી. કે. રાજા સ્મારકગ્રન્થ" (પૃ. ૧૪૧–૧૫૨)માં ઈ. સ. ૧૯૪૬માં છપાયો છે.

ઉલ્લેખો— **વૃત્તજાતિસમુચ્ચય** (૬, ૭) ઉપરની ટીકામાં ગોપાલે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

" तथा चोक्तमन्यैः – 'एष्वेव पिण्डितेषु (च) सङ्ख्या प्रस्तारविरचिता भवति'।"

આ અવતરણ **જયદેવચ્છન્દસ્**માં અ. ૮ ના શ્લો. ૧૧ તરીકે જોવાય છે.

વૃત્તરત્નાકરની ટીકામાં [1]ત્રિવિક્રમે, જયકીર્તિએ **છંદોઽનુશાસન** (અ. ૮, શ્લો. ૧૯)માં, 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિએ **છન્દોઽનુશાસન** (૨, ૨૯૭; ૩, ૫૧–૫૨)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા નામે **છન્દશ્ચૂડામણિ**માં, અજ્ઞાત [2]છંદઃશાસ્ત્રીએ **કવિદર્પણ** (૬, ૧૦)માં, **વૃત્તરત્નાકર**(અ. ૨, શ્લો. ૩૬)માં **નારાયણે** અને **વૃત્તરત્નાકર** (૩, ૩૧; ૫, ૬; અને ૫, ૯)ની ટીકામાં બૌદ્ધ **રામચન્દ્ર** વિબુધે જયદેવ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિશેષમાં **શીલાંકસૂરિએ સૂયગડ** (સુય. ૧, અ. ૨, ઉ. ૧)ની **નિજ્જુત્તિ** (ગા. ૩૮)ની ટીકામાં જે નીચે મુજબનું 'વૈતાલીય' છંદનું લક્ષણ અવતરણરૂપે રજૂ કર્યું છે તે આ **જયદેવચ્છન્દસ્** (અ. ૪, પૃ. ૧૫)-ગત લક્ષણ સાથે લગભગ અક્ષરશઃ મળે છે:-

" वैतालीयं र्लगनैधनाः। षडयुक्[3]पादेऽष्टौ [4]समश्चलः ॥
न समोऽत्र परेण युज्यते। नैता षट् च निरन्तरा युजोः।"

૧ આ સુલ્હણ કરતાં પહેલાં થયા હશે.

૨ આ જૈન છે અને એઓ 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિને અનુસરે છે.

૩-૪ **पादेष्टौ** અને **"समे च लः"** એમ બે પાઠાન્તર મળે છે.

મુનિ અને સૈતવ—જયદેવે અ. ૫ (પૃ. ૨૦)માં મુનિ અને સૈતવ એ બેના મત નોંધ્યા છે. 'મુનિ'નો અર્થ હર્ષટે પિંગલ કર્યો છે.

વૈદિક છંદોમાંથી લૌકિક વર્ણવૃત્તો સર્વથા છૂટાં પડી નહિ ગયાં હતાં એવા સમયમાં જયદેવે પોતાની કૃતિ રચી હશે એમ પ્રો. વેલણકરે પૃ. ૩૪માં કહ્યું છે. વિશેષમાં એમણે એમ પણ કહ્યું છે કે **અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ** (અંક ૪, શ્લો. ૮)માં જે વૈદિક છંદ વપરાયો છે તે એ પ્રસંગને બરાબર અનુરૂપ છે, પરંતુ એ વૈદિક છંદોની લૌકિક છંદો ઉપરની અસર અને પકડની છેલ્લી નિશાની સૂચવે છે. સંક્રાંતિ-કાળમાં જયદેવ થયાનું પ્રો. વેલણકર માને છે. સંસ્કૃત એ વૈદિક ધર્મના જ અનુયાયીઓનો વારસો છે એવી માન્યતા હજી પ્રચલિત હતી એવે સમયે જયદેવે પોતાની કૃતિ રચી હોવી જોઈએ. લૌકિક સંસ્કૃત છંદો વિષે નિરૂપણ કરનાર એ છંદોના જન્મદાતા રૂપ વૈદિક છંદોની અવગણના કરી શકે તેમ ન હતું એવા સમયની જયદેવની કૃતિ હોવાથી એમાં વૈદિક છંદોને લગતી હકીકત જોવાય છે એમ પ્રો. વેલણકરનું કહેવું છે.

જયદેવચ્છન્દસ્ ઉપર હર્ષટની વિવૃતિ, વર્ધમાનની વૃત્તિ અને શ્રીચન્દ્રનું ટિપ્પણ છે.

હર્ષટ—આ મુકુલભટ્ટના પુત્ર થાય છે. એમના નામનો વિચાર કરતાં એઓ કાશ્મીરના હોવા જોઈએ. **કાવ્યપ્રકાશ**ના કર્તા મમ્મટે એક મુકુલભટ્ટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે **અભિધાવૃત્તિમાતૃકા** રચી છે અને એમનો સમય ઇ. સ. ૯૨૫ની આસપાસનો છે. આ જ મુકુલભટ્ટના પુત્ર તે હર્ષટ છે કે કેમ એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે; બાકી હર્ષટની ટીકાની હાથપોથી જે વર્ષમાં લખાયેલી મળે છે એ હિસાબે હર્ષટ ઇ. સ. ૧૧૨૪ પહેલાં થયા છે

[1]છન્દોઽનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૦૫૦)— આના કર્તા કાનડી દિ. [2]જયકીર્તિ છે. એમણે આ પદ્યાત્મક કૃતિ રચવામાં જનાશ્રય, જયદેવ, પિંગલ, પાદપૂજ્ય (પૂજ્યપાદ), માંડવ્ય અને સૈતવની છંદોવિષયક કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે.[3] એમણે આ કૃતિ નિમ્નલિખિત નામવાળા આઠ અધિકારોમાં વિભક્ત કરી છે:—

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સમ-વૃત્ત, (૩) અર્ધ-સમ-વૃત્ત, (૪) વિષમ-વૃત્ત, (૫) આર્યા-જાતિ-માત્રાસમક-જાતિ, (૬) મિશ્ર, (૭) કર્ણાટવિષયભાષા-જાતિ અને (૮) પ્રસ્તારાદિ-પ્રત્યય.

આ કૃતિમાં વૈદિક છંદોને સ્થાન અપાયું નથી, પણ [4]કન્નડ (કાનડી) છંદોને અપાયું છે.

સમગ્ર લખાણ માટે મુખ્યતયા અનુષ્ટુભ્, આર્યા અને સ્કન્ધક યાને આર્યાગીતિ એ ત્રણ છંદોનો ઉપયોગ કરાયો છે. આ ઉપરાંત છંદોનાં લક્ષણો તે તે છંદમાં અપાયાં છે. એ રીતના બીજા પણ છંદો છે. પૃ. ૪૫માં એમણે 'ઉપજાતિ'ને માટે 'ઇન્દ્રમાલા' એવું અન્ય નામ નોંધ્યું છે. પૃ. ૪૬માં મુનિ દમસાગરના, પૃ. ૫૨માં શ્રીપાલ્યકીર્તીશના અને સ્વયંભૂદેવશના અને પૃ. ૫૬માં કવિ ચારુકીર્તિ મુનિના મત વિષે ઉલ્લેખ છે.

---

૧ આ પ્રકાશિત છે (જુઓ પૃ. ૧૩૪). આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૯૦માં લખાયેલી છે. આ કૃતિને અંગેના મારા લેખ માટે જુઓ પૃ. ૧૩૫.

૨ "છંદઃશાસ્ત્રી જયકીર્તિ તે કોણ?" એ નામનો મારો લેખ "દિગંબર જૈન" (વ. ૪૩, અં. ૫)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩ જુઓ આઠમા અધિકારનું અંતિમ (૧૯મુ) પદ્ય.

૪ આની માહિતી માટે જુઓ પ્રો. વેલણકરનો ઈ. સ. ૧૯૪૫માં "JBBRAS"માં પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સામયિક (Arts No. 22)માં ઈ. સ. ૧૯૪૭ના જાન્યુઆરીના અંકમાં પણ આ છંદો વિષે લેખ છે.

પૃ. ૬૬માં ચોવીસ માટે 'જિન' સંજ્ઞા વપરાઈ છે. સંજ્ઞાધિકારના નામના પહેલા અધિકારના શ્લો. ૨૨માં 'કર્ણાટક'નો અને પૃ. ૬૬માં 'કર્ણાટ'નો તેમજ 'કર્ણાટક'નો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૬૭માં **કર્ણાટ–માલતીમાધવ** અને **કર્ણાટ–કુમારસંભવ**નો અને પૃ. ૬૬માં **શૃંગારપિંડ** કાવ્યનો ઉલ્લેખ છે.

જયકીર્તિએ અ. ૧, શ્લો. ૧૩માં કહ્યું છે કે [1]પિંગલ, વસિષ્ઠ, કૌણ્ડિન્ય, કપિલ અને કંબલ મુનિ યતિ ઇચ્છે છે, જ્યારે ભરત, કોહલ, [2]માંડવ્ય, અશ્વતર, સૈતવ વગેરે એ ઇચ્છતા નથી.

જયકીર્તિનું **છંદોઽનુશાસન** એ સંસ્કૃત છંદઃશાસ્ત્રને લગતો એક મહત્ત્વનો ગ્રન્થ છે. એનું સ્થાન કાલક્રમ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ કેદારના **વૃત્તરત્નાકર** અને 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિના **છંદોઽનુશાસન**ની વચ્ચે છે એમ પ્રો. વેલણકરનું કહેવું છે. એમણે એમની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૭–૩૮)માં જયકીર્તિનો સમય ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો દર્શાવ્યો છે અને તેને માટે એ કારણ આપ્યું છે કે ઇ. સ.ની દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં–ઇ. સ. ૯૫૦ના અરસામાં થઇ ગયેલા અસગ વગેરે વિષે જયકીર્તિએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ અ. ૭, પૃ. ૬૭).

ધમ્મોવએસમાલા ઉપર વિ. સં. ૯૧૫માં વિવરણ રચનારા [3]જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અને ૧૧૬ ગાથામાં જ૦ મ૦માં **સીલોવએસ-માલા** રચનારનું નામ જયકીર્તિ છે. શું આ પ્રસ્તુત છંદઃશાસ્ત્રી છે?

૧–૨ માંડવ્યનો તેમજ કૌષ્ટુકિ, તંડિન્, યાસ્ક, કાશ્યપ, સૈતવ અને રાટનો ઉલ્લેખ પિંગલે કર્યો છે. જુઓ M. Krishnamachariar's પુસ્તક History of Classical Sanskrit Literature (p. 902).

૩ જુઓ "અનેકાન્ત" (વ. ૧, કિ. ૬–૭, પૃ. ૩૨૬)ગત પં. નાથૂરામ પ્રેમીના લેખ ઉપરનું સંપાદકીય ટિપ્પણ તેમજ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૫૨૬).

જોઇંદુ (યોગીન્દુ)કૃત યોગસારની હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૯૨માં જેઠ સુદ તેરસે લખાઈ છે. એ લખાવનાર જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય અમલકીર્તિ છે એમ નિમ્નલિખિત પદ્ય જોતાં જણાય છે:—

"श्रीजयकीर्तिसूरीणां शिष्येणामलकीर्तिना ।
लेखितं योगसाराख्यं विद्यार्थिधामकीर्तिना ॥"

જો અહીં નિર્દેશાયેલા જયકીર્તિ તે જ પ્રસ્તુત છંદઃશાસ્ત્રી હોય તો એમના શિષ્યનું નામ અમલકીર્તિ હતું એમ આપણે કહી શકીએ.

ચિતોડગઢનો એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૨૦૭માં લખાયેલો છે. એમાં અંતમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

"श्रीजयकीर्तिशिष्येण दिगंवरगणेशिना ।
प्रशस्तिरीदृशीचक्रे..श्रीरामकीर्तिना
संवत् १२०७ सूत्रधा..."[1]

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દિ૦ જયકીર્તિને રામકીર્તિ નામે શિષ્ય હતા. અહીં આપેલો સંવત્ વૈક્રમીય હોય તો આ જયકીર્તિનો સમય વિ. સં. ૧૧૯૦ની અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૧૩૪ની આસપાસનો ગણાય. છંદઃશાસ્ત્રી જયકીર્તિનો સમય પ્રો. વેલણકરને મતે ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો છે.[2] આ બાબત સાચી જ નીકળે તો છંદઃશાસ્ત્રી જયકીર્તિ શિલાલેખમાં નિર્દેશાયેલા દિ૦ જયકીર્તિથી ભિન્ન ઠરે; બાકી છંદઃશાસ્ત્રીનો સમય સો વર્ષ જેટલો અર્વાચીન ઠરે એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૦૦નો ઠરે તો આ બંને એક હોવાની કલ્પના કરી શકાય.

૧ જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૫૨૬).
૨ જુઓ પૃ. ૧૪૧.

છન્દઃશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૦૮૦)— આના કર્તા વિ. સં. ૧૦૮૦માં **બુદ્ધિસાગર** વ્યાકરણ રચનારા બુદ્ધિસાગરસૂરિ છે એમ ગુણચન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૧૩૯માં પૂર્ણ કરેલા **મહાવીરચરિય**ની પ્રશસ્તિ (શ્લો.) જોતાં જણાય છે પણ આ છન્દઃશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. બાકી ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું સમર્થન કરનારું સાધન મળે છે અને એ તો વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી **મનોરમાકહા**ની પ્રશસ્તિ છે. આ છંદઃશાસ્ત્ર ગમે તે ભાષામાં હોય પણ એ વિ. સ. ૧૦૮૦ની આસપાસની રચના હોય એમ લાગે છે, અને જો ઉપર્યુક્ત જયકીર્તિનો સમય ઇ. સ. ૧૦૦૦ની લગભગનો હોય તો તેમનું **છંદોડનુશાસન** પણ લગભગ આ સમયનું હશે. આમ આ બે કૃતિઓ પ્રાયઃ સમકાલીન હશે.

છંદઃશેખર (ઉ. વિ. સં. ૧૧૭૯)— આના કર્તા રાજશેખર છે. એમના કથન મુજબ એઓ ઠક્કર દુદ્દક અને નાગદેવીના પુત્ર થાય છે અને યશના પુત્ર લાહરના એઓ પૌત્ર છે. આ કૃતિ ભોજદેવને પ્રિય હોવાનું અહીં કહ્યું છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૭૯માં લખાયેલી મળે છે. આ કૃતિનું પાંચમું પ્રકરણ સંસ્કૃતમાં છે અને એમાં ઉત્સાહથી માંડીને દ્વિપદી સુધીના 'અપભ્રંશ' છંદોનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિને અંગે પ્રો. વેલણકરે "Chandas's' ekhara of Rājas'ekhara" નામનો [1]લેખ લખ્યો છે.

સમાનનામક કૃતિ—જયશેખરે **છંદઃશેખર** રચ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે પણ એમને વિષે કે એમની આ કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મને મળી નથી. આથી જો આ જયશેખર તે **જૈનકુમારસંભવ**ના કર્તા અંચલગચ્છીય જયશેખર જ હોય તો એમનો પરિચય આગળ ઉપર મેં આપ્યો છે.

૧ આ લેખ "JBBRAS" (Vol. 22)માં ઈ. સ. ૧૯૪૬માં છપાયો છે.

[1]**છન્દોઽનુશાસન** (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)— આ નામ એના કર્તા 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિએ આદ્ય મંગલ[2]શ્લોકમાં આપ્યું છે. સાથે સાથે એમણે આ કૃતિ **શબ્દાનુશાસન** અને **કાવ્યાનુશાસન** બાદ રચાઇ છે અને એમાં કાવ્ય માટે ઉપયોગી છંદોનું નિરૂપણ છે એ વાત કહી આના પછી સૂત્રરૂપે છંદઃશાસ્ત્રની યોજના કરી છે. હેમ **કાવ્યાનુશાસન** (અ. ૩, સૂ. ૫) ઉપરની **અલંકારચૂડામણિ** નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૪)માં પ્રસ્તુત [2]છંદોઽનુશાસન જોવાની ભલામણ કરાઇ છે.

છન્દોઽનુશાસનનું નામ જિનપ્રભસૂરિએ [3]**અજિય-સંતિ-થય**ના ઉપરની વિ. સં. ૧૩૬૫ની વૃત્તિમાં **છંદશ્ચૂડામણિ** આપ્યું છે.[4]

---

૧ આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત દેવકરણ મૂલચંદ્ર (મૂળજી) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૨માં છપાવાઇ છે. એનું સંપાદન 'આગમોદ્ધારક' **આનંદસાગરસૂરિજીએ** મુનિ-અવસ્થામાં કર્યું છે. એમણે પ્રારંભમાં મૂળ માત્ર આપી ત્યાર બાદ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત મૂળ આપ્યું છે. એમણે સંસ્કૃતમાં નાનકડી પ્રસ્તાવના લખી છે. એના પછી **ભરત**ના મતે તેમજ અન્ય છંદઃશાસ્ત્રીઓના મતે છંદોનાં જે નામાંતર 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિએ આપ્યાં છે તેની નોંધ લીધી છે અ. ૫માં "**प्रायोऽपभ्रंशे**" એવું સૂત્ર પ્રારંભમાં નોંધાયું નથી, જો કે એ હોવું જોઇએ એમ એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ જોતાં જણાય છે.

પ્રો. હરિ દામોદર **વેલણકરે** ચોથા અધ્યાયના ઉત્તરાર્ધથી—ગીતિના લક્ષણથી માંડીને તે સાતમા અધ્યાયના અંત સુધીનો ભાગ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ તેમજ **પર્યાય** સહિત સંપાદિત કર્યો છે (પરંતુ ઉદાહરણોના મૂળ સૂચવ્યાં નથી). એ ભાગ બે કટકે "JBBRAS"ના Vol. 19 અને Vol 20માં અનુક્રમે ઇ. સ. ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયો છે આના અનુસંધાનરૂપ લેખ આ સામયિક (Vol. 22)માં ઇ. સ. ૧૯૪૬માં છપાયો છે. એ દ્વારા "પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદો"ની સૂચી અપાઇ છે.

૨ ખરી રીતે એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની— અ. ૧, સૂ. ૧૫ની વૃત્તિની ભલામણ છે. આથી એમ કહી શકાય કે 'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિ વૃત્તિનો મૂળને નામે ઉલ્લેખ કરે છે.

૩ આના પરિચય વગેરે માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVII, pt. 4, pp. 1-10) તેમજ મારો લેખ નામે "અજિયસંતિથય (અજિતશાંતિસ્તવ) અને એનાં અનુકરણો". આ લેખ "આત્માનંદ પ્રકાશ" (પૃ. ૪૯, અ. ૪-૫)માં છપાયો છે.

૪ જુઓ જિ૰ ર૦ કો૰ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૨૭).

છંદોઽનુશાસન એ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આગમોદ્ધારકની આવૃત્તિ પ્રમાણે એમાં અનુક્રમે નીચે મુજબની સંખ્યામાં સૂત્રો છે:—

૧૬, ૪૧૫, ૭૩, ૯૧, ૪૯, ૩૦, ૭૩ અને ૧૭.

આમ કુલ્લે અહીં ૭૬૪ સૂત્રો છે.

આ કૃતિની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં વૈદિક છંદોની ચર્ચા નથી.

પ્રથમ અધ્યાયમાં છંદઃશાસ્ત્રને લગતી પરિભાષાનું એટલે કે વર્ણગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ અને યતિનું નિરૂપણ છે.

બીજા અધ્યાયમાં સમવૃત્ત છંદના પ્રકારો અને ગણોની યોજના અને અંતમાં દંડકના પ્રકારો વિચારાયાં છે. અહીં ૪૧૧ છંદોનાં લક્ષણો અપાયાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્ધ-સમ, વિષમ, વૈતાલીય, માત્રા-સમક, ઘત્તાદિ ૭૨ છંદનાં લક્ષણ અપાયાં છે.

ચોથા અધ્યાયમાં પાઇય છંદોના [1]આર્યા, [2]ગલિતક, ખંજક અને શીર્ષક એમ મુખ્ય ચાર વિભાગો પડાયા છે. પહેલા વિભાગના પચ્ચીસેક છંદોનાં, બીજાના ત્રેવીસેકનાં એમ વિવિધ છંદોનાં લક્ષણ અહીં નજરે પડે છે. ટૂંકમાં કહું તો પાઇય ભાષાના બધા માત્રામેળ છંદ અહીં વિચારાયા છે.

---

૧ ગીતિ, ઉપગીતિ અને ઉદ્‌ગીતિ એ આર્યાના પ્રકારો છે.

૨ પ્રવરસેનકૃત રાવણવહ યાને સેઉબંધમાં ૪૪ પદ્યો 'ગલિતક'માં છે. એના સાત પ્રકાર વગેરે માટે જુઓ પા૦ ભા૦ સા૦ (પૃ. ૧૩૩).

પાંચમા અધ્યાયથી 'અપભ્રંશ' છંદોનો અધિકાર શરૂ થાય છે. એમાં ઉત્સાહ, રાસક, રડ્ડા, રાસાવલય, ધવલમંગલ વગેરે છંદોનાં લક્ષણ રજૂ કરાયાં છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ષટ્પદી અને ચતુષ્પદીના વિવિધ પ્રકારો વિચારાયા છે. પ્રારંભમાં ધ્રુવા, ધ્રુવક યાને ઘત્તાનું લક્ષણ અપાયું છે.

સાતમા અધ્યાયમાં 'અપભ્રંશ' સાહિત્યમાં નજરે પડતી દ્વિપદીની ચર્ચા છે.

આઠમા અધ્યાયમાં [1]પ્રસ્તાર વગેરેની સમજણ અપાઇ છે.

આમ આ કૃતિ લૌકિક સંસ્કૃત, પાઇય અને 'અપભ્રંશ'ના જાતજાતના છંદો વિષે પ્રકાશ પાડે છે. એની આ મહત્તામાં એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત સ્પષ્ટીકરણ અને ઉદાહરણો વૃદ્ધિ કરે છે. આથી એમ પ્રશ્ન પૂછવા હું લલચાઉં છું કે આના કરતાં સુગમ અને સાંગોપાંગ એવી કોઇ અન્ય કૃતિ છે ખરી?

મુનિવર **નંદિષેણે** જાતજાતના અને કેટલાક તો વિરલ જણાતા છંદોમાં **અજિયસંતિથય**ની રચના કરી છે. આ [2]તમામ છંદોનાં નામ પ્રસ્તુત **છંદોઽનુશાસન**માં જણાતાં નથી. જે નામથી જે છંદોનાં લક્ષણો અહીં અપાયાં નથી તે છંદોનાં લક્ષણો અન્ય નામથી અપાયાં છે ખરાં? જો ન જ અપાયાં હોય (અને લાગે છે તો એમ જ)[3] તો એનું શું કારણ

---

૧ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૪૬આ)માં કહ્યું છે કે વૃત્તોનો વિસ્તૃત વિન્યાસ અર્થાત્ છંદોનો વિસ્તૃતપણે વિસ્તાર તે 'પ્રસ્તાર' છે.

૨ બધા મળીને ૨૮ છંદો છે અને 'ગાહા'ના પાંચ ઉપપ્રકારોને ભિન્ન ગણીએ તો ૩૨ થાય.

૩ **અજિયસંતિથય** ઉપર **જિનપ્રભસૂરિએ** **બોધિદીપિકા** (કેટલાક આને **બોધદીપિકા** કહે છે)માં તમામ છંદોનાં લક્ષણો **હૈમ છંદોઽનુશાસન**માંથી ન આપતાં કેટલાકના **કવિદર્પણ**માંથી આપ્યાં છે એ વાત અહીં વિચારવી ઘટે.

હશે? શું આ પાઇય સ્તોત્રથી હેમચન્દ્રસૂરિ અપરિચિત હશે કે આ સ્તોત્ર એમના સમય પછી રચાયું હશે કે અન્ય જ કારણ હશે?

[1]**સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ**— જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૧૭) પ્રમાણે તો આનું જ નામ છન્દશ્ચૂડામણિ છે. શરૂઆતમાં 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ અનુશાસનનો અર્થ 'પૂર્વાચાર્યોના શાસનને અનુસરનાર' એવો કર્યો છે, જો કે કેટલીક વાર છંદનાં નામો અન્ય પ્રકારનાં આપ્યાં છે. અહીં એમણે ભરત, સૈતવ, પિંગલ, જયદેવ, કાશ્યપ અને સ્વયંભૂનો તેમજ [2]સિદ્ધસેન (દિવાકર), સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કુમારપાલનો જે અહીં ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી આ વૃત્તિ તો એમના સમયમાં રચાયાનું ફલિત થાય છે.

અ૦ ૧, સૂ. ૧૫ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૨ અ)માં [3]"नमोऽस्तु वर्धमानाय"થી શરૂ થતી સ્તુતિનું આદ્ય પદ્ય પાદાન્તે યતિના ઉદાહરણરૂપે અપાયું છે.

અ. ૪, સૂ. ૧ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૨૬આ)માં કહ્યું છે કે 'આર્યા' તે જ સંસ્કૃતેતર ભાષાઓમાં 'ગાથા' કહેવાય છે.

અ. ૪, સૂ. ૫૫ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૩૦ અ)માં નીચે મુજબનું પદ્ય છે:—

"जयति विजितान्यतेजाः सुरासुराधीशसेवितः श्रीमान्।
विमलस्त्रासविरहितस्त्रिलोकचिन्तामणिर्वीरः॥"

અ. ૨, સૂ. ૧૫૫ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્ર ૭અ)માં ઉપજાતિના ચૌદ પ્રકારો દર્શાવી ત્યાર બાદ પત્ર ૭અમાં દસવેયાલિય (અ. ૨)ના પાંચમા પદ્યનો

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૪૪.

૨ એમણે રચેલી પ્રથમ દ્વાત્રિંશિકાનું ૩૦મું પદ્ય પત્ર ૧અમાં ઉદ્ધૃત કરાયું છે.

૩ આ ત્રણ પદ્યની સ્તુતિ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં છે. છંદની દૃષ્ટિએ એ 'વિશાલલોચનથી' શરૂ થતી સ્તુતિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

ચોથા અધ્યાયમાં વિષમ વૃત્તના ત્રણ વર્ગો નામે (૧) ઉદ્ગીતા, (૨) દામાવારા યાને પદચતુરૂર્ધ્વ અને (૩) અનુષ્ટુભ્ વક્ત્રનો વિચાર કરાયો છે.

અ. ૫–૭માં તમામ વર્ણ–વૃત્તોનું નિરૂપણ છે. લગભગ ૮૫ વૃત્તોને ૭ ૭ અક્ષરવાળાં ચાર ચરણોથી યુક્ત 'ગાયત્રી'થી માંડીને 'ઉત્કૃતિ' સુધીના ૨૧ વર્ગમાં વિભક્ત કરી એનો અહીં વિચાર કરાયો છે. આ લગભગ ૮૫ વૃત્તો પૈકી ઓછાંમાં ઓછાં ૨૧ વૃત્તોની નોંધ પિંગલે કે કેદારે લીધી નથી. વળી પિંગલે વર્ણવેલાં વૃત્તો પૈકી સોળેકનો ઉલ્લેખ આ **રત્નમંજૂષા**માં જણાતો નથી.

પાંચમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં સમસ્ત વર્ણવૃત્તોને સમાન, પ્રમાણ અને વિતાન એમ ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કરાયા છે, પણ અ. ૫–૭માં અપાયેલાં તમામ વૃત્તો 'વિતાન' વર્ગના છે. એકવીસે વર્ગના વૃત્તોનું આવું વિભાજન અન્યત્ર—હેમ **છન્દોઽનુશાસન**માં યે જોવાતું નથી. એથી એ એની વિશિષ્ટતા ગણાય.

આઠમા અધ્યાયમાં (૧) પ્રસ્તાર, (૨) નષ્ટ, (૩) ઉદ્દિષ્ટ, (૪) લગક્રિયા, (૫) સંખ્યાન અને (૬) અધ્વન્ એમ ૭ પ્રકારના [1]પ્રત્યયોનું નિરૂપણ છે.

ભાષ્ય—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી, પરંતુ એઓ જૈન છે એ વાત તો મંગલાચરણ ઉપરથી તેમજ આ ભાષ્યમાં અપાયેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો વિચારતાં તરી આવે છે. લગભગ ૮૫ ઉદાહરણો પૈકી ૪૦ તે તે છંદના નામસૂચક છે. **અભિજ્ઞાન–શાકુંતલ** (અંક ૧,

---

૧. આનો વિસ્તારથી વિચાર પ્રો. **વેલણકરે** વિરહાંકકૃત **વૃત્તિજાતિસમુચ્ચય** (૫–૬)ની પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે. જુઓ ઈ. સ. ૧૯૩૨માં છપાયેલ "JBBRAS" (Vol. 18).

શ્લો. ૩૩), પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ (૨, ૩) ઇત્યાદિ ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. ત્રણેક વાર ભાષ્યમાં સૂત્રકારનો 'આચાર્ય' તરીકે નિર્દેશ છે. અ. ૮ના અંતિમ ઉદાહરણમાં પુન્નાગચન્દ્રનો 'ખંડમેરુ' પ્રસ્તારના રચયિતા તરીકે ઉલ્લેખ છે.

છંદોરત્નાવલી (લ. વિક્રમની ૧૩મી સદી)— આના કર્તા 'વેણી-કૃપાણ' અમરચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ ૭૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ પિંગલાદિના આધારે રચી અને નવ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરી એ દ્વારા નીચે મુજબના વિષયો ચર્ચ્યા છે:—

સંજ્ઞા, સમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, માત્રાવૃત્ત, પ્રસ્તારાદિ, પ્રાકૃત છંદ, ઉત્સાહાદિ, ષટ્પદી, ચતુષ્પદી અને દ્વિપદી.

આ કૃતિમાં અનેક ઉદાહરણો અપાયાં છે. એમાં પાઇય પદ્યો પણ ઘણાં છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારે જાતે પોતાની **કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ**માં કર્યો છે.

છન્દોઽનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૩૫૦)— પાંચ અધ્યાયની આકૃતિના કર્તા નેમિના પુત્ર વાગ્ભટ છે. એમણે પોતાના **કાવ્યાનુશાસન**ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પૃ. ૧૫)માં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. **પત્તનભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી** (ભા. ૧, પૃ. ૧૧૭)માં આ છંદોઽનુશાસનમાંથી અવતરણ અપાયું છે. આ કૃતિ ઉપર વાગ્ભટે જાતે વૃત્તિ રચી છે.

નંદિતાઢ્ય-વૃત્તિ— આ [1]નંદિયડ્ઢના [2]ગાહાલક્ખણ ઉપરની રત્નચન્દ્રકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

છંદઃકોશટીકા— 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના હેમતિલકસૂરિના શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિએ ૭૪ ગાથામાં પાઇયમાં [3]છન્દઃકોસ નામની જે કૃતિ રચી છે તેના ઉપર આ ટીકા રાજરત્નના શિષ્ય ચંદ્રકીર્તિએ રચી છે.

૧–૨ જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૬૨–૬૪).
૩ આના પરિચય માટે જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૬૭).

છન્દઃશાસ્ત્ર— આના કર્તા **રામવિજયગણિ** છે.

છન્દસ્તત્ત્વ— 'અંચલ' ગચ્છના **ધર્મનંદનગણિની** આ કૃતિ છે. એમણે એના ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી છે.

છન્દઃશેખર— આના કર્તા **રાજ(જય?)શેખર** છે.

રત્નમંજૂષા યાને છંદોવિચિતિ— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ બાર વિભાગમાં વિભક્ત છે અને એના ઉપર કોઇકની ટીકા છે એમ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૭)માં કહ્યું છે. શું આ સંસ્કૃત કૃતિ છે?

છન્દોઽલંકાર— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એના ઉપર કોઇકનું ટિપ્પણ છે.

છન્દઃસુંદરટીકા— આ કોઇકની **છન્દઃસુંદર** ઉપરની ટીકા હોય એમ લાગે છે.

અજિતશાંતિછંદોવિવરણ— **નંદિષેણ**કૃત **અજિયસંતિથય** જે વિવિધ છંદોમાં રચાયું છે. એ છંદોનાં લક્ષણ આ કૃતિમાં અપાયાં હશે.

ગાથારત્નકોશ— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

ગાથારત્નાકર— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

છંદ(?દો)રૂપક— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

પિંગલસારોદ્ધાર— ૫૫૯ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ પિંગલકૃત છંદોવિષયક કૃતિના સારરૂપ હશે. જો તેમજ હોય તો આનો ઉલ્લેખ પ્ર. ૧૭માં થવો ઘટે.

સંગીતસહપિંગલ— આ નામ વિચિત્ર જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ : [1]અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)

અલંકાર એટલે?—'અલંકાર' એ અનેકાર્થી શબ્દ છે. એના (૧) ઘરેણું, (૨) શણગાર, (૩) શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિવાળી રચના અને (૪) તાન કે આલાપમાં વપરાતી સ્વરોની મધુર ગૂંથણી એ ચાર અર્થ ગુજરાતીમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. 'અલંકાર' એ મૂળે સંસ્કૃત શબ્દ છે. એના અહીં અપાયેલા પહેલા ત્રણ અર્થ ઉપરાંત અલંકારનું શાસ્ત્ર એવો પણ એનો અર્થ સંસ્કૃત ભાષામાં કરાય છે. અહીં ગુજરાતીમાં અપાયેલા પહેલા બે અર્થો તેમજ ચોથો અર્થ પ્રસ્તુત નથી. વિશેષમાં 'અલંકાર'થી કેવળ શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર કે શબ્દાર્થાલંકાર એટલા જ વિષયનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર એવો સંકુચિત અર્થ કરવાનો નથી. તેમ બીજી બાજુએ નાટ્યશાસ્ત્રનો એમાં સમાવેશ કરવાનો નથી, જોકે કેટલીક વાર તેમ કરાય છે.[2] કહેવાની મતલબ એ છે કે કાવ્યનાં પ્રયોજન, કાવ્ય–હેતુ કે કાવ્યનું લક્ષણ, રસની નિષ્પત્તિ, રસની સંખ્યા, ગુણો, દોષો, રીતિઓ, વૃત્તિઓ, ઉપમા વગેરે અલંકારો, કવિ–સમય ઇત્યાદિ બાબતોમાંથી થોડીક કે બધી બાબતોનો વિચાર કરનારી જૈન કૃતિઓ અત્ર અભિપ્રેત છે.

---

૧ આને અંગે મેં "અલંકારશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન કૃતિઓ" નામના મારા લેખમાં એ કૃતિઓનો અકારાદિ ક્રમે વિચાર કર્યો છે. એ લેખ "જૈ. ધ. પ્ર."માં આઠ કટકે છપાયો છે. જુઓ એ માસિક (પુ. ૭૦, અં. ૧, ૪, ૫ અને ૧૨ તથા પુ. ૭૧, અં. ૨, ૩–૪, ૫ અને ૬).

૨ ઈ. સ. ૯૦૦થી કંઈક પહેલાના વખતમાં 'કાવ્ય–શાસ્ત્ર' એ અર્થમાં 'સાહિત્ય' શબ્દ વપરાતો હતો.

[1]**આગમોમાં અલંકારો**— જેમ સામાન્ય રીતે દેહ સુંદર હોય છતાં એને અલંકાર વડે વિભૂષિત કરાય છે તેમ ભાષા પણ સાદી હોય તેના કરતાં એ શબ્દાલંકાર કે અર્થાલંકાર વડે વિભૂષિત હોય તો સાહિત્યને એ અનુરૂપ ગણાય. આગમો વગેરે જૈન કૃતિઓનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે એટલે એમાં આપણને ઉપમા, અર્થાન્તરન્યાસ, શૃંખલા-યમક ઇત્યાદિ અલંકારોથી વિભૂષિત લખાણ જોવાનું મળે છે એ સ્વાભાવિક છે.

જૈનોનું આ વિષયને અંગેનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વિચારતાં એમ જણાય છે કે વિક્રમની નવમી સદીની પૂર્વે કોઇ જૈન ગ્રંથકારે અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)ને અંગે સ્વતંત્ર કૃતિ રચી હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પણ કોઇ અજૈન કૃતિના વિવરણરૂપે પણ કશી રચના કરી જણાતી નથી. બારમી સદીથી તો આમાં વિશેષ પલટો આવે છે. 'થારાપદ્રીય' ગચ્છના નમિસાધુ રુદ્રટકૃત **કાવ્યાલંકાર** ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૫માં ટીકા રચે છે. એમને હાથે આ દ્વાર ખૂલતાં આગળ ઉપર આ માર્ગે અન્ય જૈન લેખકો વિવરણકાર તરીકે વિહરે છે. એ દરમ્યાનમાં **વાગ્ભટ** અને 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ જેવા તો મહત્ત્વની સ્વતંત્ર કૃતિ પણ રચે છે.

કવિશિક્ષા (લ. વિ. સં. ૮૫૦)— આના કર્તા [2]બપ્પભટ્ટિસૂરિ (વિ. સં. ૮૦૦-૮૯૫) છે એમ વિનયચંદ્રસૂરિકૃત **કવિશિક્ષા** જોતાં

૧ આગમોમાં કયાં કયાં કયા કયા અલંકારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે એની એક કાચી નોંધ મેં કરી છે. એ પાકી થાય અને છપાય તે પૂર્વે આ વિષયના વિશિષ્ટ અભ્યાસીને હાથે આ બાબત રજૂ થશે તો તેથી મને આનંદ થશે.

૨ એમણે **તારાગણ** નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે મળતું નથી. એમની **ચતુર્વિંશતિકા**નું મેં સંપાદન કર્યું છે અને એ "આ૦ સ૦" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૬માં છપાવાયું છે.

જણાય છે.[1] આ અનુમાન સાચું હોય તો **કવિશિક્ષા** નામની પાંચ કૃતિઓ ગણાય. આ પૈકી એકનો તો અહીં નિર્દેશ થાય જ છે. બાકીની ચાર પૈકી એકના કર્તા જયમંગલસૂરિ છે, બીજાના અમરચન્દ્રસૂરિ છે, ત્રીજાના વિનયચન્દ્રસૂરિ છે અને ચોથાના [2]વાગ્ભટના પુત્ર [3]દેવસેન છે.

[4]**શૃંગારમંજરી** (લ. વિ. સં. ૧૦૧૮)—આ ૧૨૮ પદ્યોની કૃતિ અજિતસેને ઇ. સ.ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચી છે. એ અલંકારશાસ્ત્રની સામાન્ય કૃતિ છે. આની નોંધ કૃષ્ણમાચારિઅરે H C S L (p. 752)માં લીધી છે. આની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) વડા ચૌટાના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૬)માં છે.

[5]**વાગ્ભટાલંકાર**—(લ. વિ. સં. ૧૧૯૦) આના કર્તા વાગ્ભટ પહેલા છે. એમનું પાઇય નામ બાહડ છે. એઓ સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને એમના દ્વારા સન્માનિત વિદ્વાન છે. એમના પિતાનું નામ [6]સોમ છે અને એઓ મહામંત્રી હતા. **પ્ર૦ ચ૦** (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૪૭૨ અને ૬૭૪) પ્રમાણે વાગ્ભટ વિ. સં. ૧૧૭૯થી ૧૨૧૩ સુધી વિદ્યમાન હતા. એ ઉપરથી જો આ જ વાગ્ભટ અત્ર પ્રસ્તુત હોય તો એમની આ કૃતિ વિ. સં. ૧૧૮૧થી ૧૨૦૦ના ગાળામાં રચાઈ હશે. એમણે આ વાગ્ભટાલંકાર પાંચ પરિચ્છેદોમાં

---

૧ જુઓ પૃ.....................

૨-૩ જુઓ **પત્તન૦ સૂચી** (ભા. ૧)ની પ્રસ્તાવનાનું પૃ. ૪૮.

૪ **શૃંગારચન્દ્રિકા** એ વિજયવર્ણીની કૃતિ છે એમ **સ્વયંભૂસ્તોત્ર**ની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૮૮)માં ઉલ્લેખ છે તો શું આ કોઈ અલંકારશાસ્ત્રની કૃતિ છે?

૫ આ કૃતિ સિંહદેવગણિકૃત વ્યાખ્યા સાથે "કાવ્યમાલા"(૪૮)માં ઈ. સ. ૧૯૦૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. મૂળ કૃતિની અન્ય આવૃત્તિની ડૉ. એસ. કે. ડે કૃત History of Sanskrit Poetics (Vol. I, p. 208)માં નોંધ છે.

૬ કેટલાકને મતે ઉદયન (મંત્રી) છે.

(૪) [1]ટીકા— જિનરાજસૂરિના શિષ્ય જિનવર્ધનસૂરિએ આ રચી છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૦માં લખાયેલી છે.

(૫) વૃત્તિ— આ ૨૯૫૬ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ 'ખરતર' ગચ્છના રત્નધીરના વિનેય જ્ઞાનપ્રમોદગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૧માં રચી છે.

(૬) ટીકા— આ ૧૬૫૦ શ્લોક જેવડી ટીકા સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૨માં રચી છે.

(૭) ટીકા— આના કર્તા ક્ષેમહંસગણિ છે.

(૮) ટીકા— આના કર્તા કુમુદચન્દ્ર છે.

(૯) ટીકા— આના કર્તા તરીકે વર્ધમાનસૂરિનો ઉલ્લેખ કરાય છે પણ આ વાત શંકાસ્પદ છે.

(૧૦) ટીકા— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

આ તો શ્વેતાંબરીય ટીકાઓ છે. દિ. વાદિરાજે પણ એક ટીકા રચી છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણશર્મા, ગણેશ વગેરે અજૈનોએ પણ આ **વાગ્ભટાલંકાર** ઉપર ટીકાઓ રચી છે.

બાલાવબોધ—સટ્ઠિસયગપયરણના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ મારવાડી **નેમિચન્દ્ર** ભંડારીએ એક બાલાવબોધ રચ્યો છે.

'ખરતર' ગચ્છના [2]મેરુસુંદરે પણ વિ. સં. ૧૫૩૫માં બાલાવબોધ રચ્યો છે. એમાં પ્રારંભના પાંચ પદ્યો અને અંતના બે પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે.

---

૧ આ "ગ્રંથમાલા"માં ઈ. સ. ૧૮૮૯–૯૦માં છપાઈ છે.

૨ એમણે **સટ્ઠિસયગપયરણ**ની જેમ **વિદગ્ધમુખમંડન**નો પણ બાલાવબોધ રચ્યો છે.

આ બાલાવબોધમાં મૂળનું સંસ્કૃતમાં કેટકે કટકે વિવરણ છે અને [1]સાથે સાથે ગુજરાતીમાં સમજૂતી છે.[2]

અલંકારશાસ્ત્રની સંસ્કૃતમાં રચાયેલી કૃતિઓના ગુજરાતી બાલાવબોધ બહુ થોડા મળ્યા છે. એ હિસાબે આ બે બાલાવબોધ મહત્ત્વના ગણાય.

[3]**કાવ્યાનુશાસન** (ઉ. વિ. સં. ૧૧૯૮)— આના પ્રણેતા 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ છે. આ નામની એક બીજી કૃતિ છે, પરંતુ એના કર્તા તો એમના પછી થયેલા જૈન ગૃહસ્થ વાગ્ભટ છે.

---

૧ આનો અર્થ એ નથી કે સુભિણના લખાણની જેમ આ લખાણ મિશ્ર-ભાષામય છે.

૨ આનો નમૂનો "ષષ્ટિશતક પ્રકરણ"ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૬-૨૦)માં ડો. સાંડેસરાએ આપ્યો છે. એના પૃ. ૧૮માં બે મુદ્રણદોષ હોય એમ લાગે છે.

૩ આ કૃતિ **અલંકાર-ચૂડામણિ** તેમજ **વિવેક** સહિત "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી "કાવ્યમાલા" (૭૦)માં ઈ. સ. ૧૯૦૧માં છપાઈ છે. ત્યાર બાદ આ કૃતિ **અ૦ ચૂ૦**, **વિવેક** અને તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા અજ્ઞાતકર્તૃક ટિપ્પણ તેમજ પાઇય પદ્યોની સંસ્કૃત છાયા, ૭ અનુક્રમણિકાઓ તથા ડો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવની "પૂર્વ-વચનિકા" પૂરતા લખાણ સહિત પ્રથમ ખંડ તરીકે છપાઈ છે અને શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખના અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત અને પ્રો. રામચન્દ્ર આથવલેના અંગ્રેજી ટિપ્પણ પૂરતું લખાણ બીજા ખંડ તરીકે છપાયું છે. આ બંને ખંડ "શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય" તરફથી મુંબઈથી ઈ. સ. ૧૯૩૮માં—એક જ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરાયા છે.

ઉપર્યુક્ત ૭ અનુક્રમણિકામાં પહેલી **અ૦ ચૂ૦**ગત અને **વિવેક**ગત ઉદાહરણોને લગતી છે. બીજી અનુક્રમણિકા પ્રમાણરૂપ ઉદ્ધૃત કરાયેલા સંદર્ભોની છે. ત્રીજી સૂત્રોને અંગેની છે. ચોથી, બે વૃત્તિમાં નિર્દેશાયેલાં ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોની સૂચીરૂપ છે. પાંચમી સંપાદકે નિર્દેશેલા ગ્રંથોને લગતી છે. છઠ્ઠી વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચીરૂપ છે.

નામ—'કાવ્યાનુશાસન' એ મૂળ [1]સૂત્રાત્મક કૃતિનું નામ છે કે એની અ૦ ચૂ૦ નામની ટીકા સહિત મૂળનું નામ છે? આવો પ્રશ્ન આની હાથપોથીઓ અને **વિવેક** જોતાં ઉદ્ભવે છે. આના ઉત્તર તરીકે ડૉ. આનંદશંકર બા. ધ્રુવે કહ્યું છે કે હેમચન્દ્રે પ્રથમ સૂત્ર રચી એને **કાવ્યાનુશાસન** નામ આપ્યું અને પછી એના ઉપર સ્પષ્ટીકરણાર્થે વૃત્તિ રચી તેને **અલંકારચૂડામણિ** કહી અને આ બંને મળીને કાવ્યના અનુશાસન એટલે કે શાસ્ત્રની ગરજ સારશે એવો ઇરાદો રાખ્યો.

કાવ્યાનુશાસન એ વિશેષનામ છે કે પુસ્તકનું પરિચયાત્મક નામ છે? જેમ **શબ્દાનુશાસન**નું **સિદ્ધહેમચન્દ્ર** એવું વિશેષનામ છે એવી રીતે કાવ્યના શાસ્ત્રનું પણ કોઈ વિશેષનામ હોવું જોઈએ એમ વિદ્વાનો સૂચવે છે.

વિભાગ—મૂળ કૃતિ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. પ્રારંભમાં બે પદ્યો છે. એને કેટલાક એકેક સૂત્ર ગણે છે. એ હિસાબે પ્રથમ અધ્યાયમાં ૨૫ (૨૩+૨) સૂત્ર છે. બાકીના અધ્યાયોનાં સૂત્રની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છેઃ—

૫૯, ૧૦, ૯, ૯, ૩૧, ૫૨ અને ૧૩.

આમ એકંદરે ૨૦૮ (૨૦૬+૨) સૂત્રો છે.

વિષય—પ્રથમ અધ્યાયમાં કાવ્યના પ્રયોજન, કાવ્યનો હેતુ, કાવ્યનું લક્ષણ, શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ તેમજ મુખ્ય, ગૌણ, લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય એમ ચાર જાતના અર્થ એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે.

---

૧ સૂત્ર પૂરતી આ કૃતિ હે૦ કુ૦ (પૃ. ૨૨૫–૨૪૦)માં પ્રકાશિત થયેલી છે. જુઓ પૃ. ૩૪.

બીજા અધ્યાયમાં રસનું તેમજ સ્થાયી, વ્યભિચારી અને સાત્ત્વિક ભાવોનું નિરૂપણ છે. વિશેષમાં રસાભાસ અને ભાવાભાસની ચર્ચા પછી છેલ્લાં ચાર સૂત્રોમાં કાવ્યના ઉત્તમાદિ ત્રણ પ્રકારો વિચારાયા છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શબ્દ, વાક્ય, અર્થ અને રસના દોષો વિષે વિચાર કરાયો છે.

ચોથા અધ્યાયમાં ગુણો ચર્ચાયા છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અનુપ્રાસ, યમક, [1]ચિત્ર, શ્લેષ, વક્રોક્તિ અને પુનરુક્તાભાસ એ ૭ જાતના શબ્દાલંકારનો અધિકાર છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં 'સંકર' સહિત ૨૯ અર્થાલંકારનું નિરૂપણ છે, જ્યારે મમ્મટે ૬૧ અર્થાલંકારો વિષે વિવેચન કર્યું છે અને ભોજે **સરસ્વતીકંઠાભરણ**માં ૨૪ શબ્દાલંકારો, ૨૪ અર્થાલંકારો અને ૨૪ શબ્દ અને અર્થ એ ઉભયને લગતા અલંકારો (ઉભયાલંકારો) વર્ણવ્યા છે.

'કલિ૰' હેમચન્દ્રસૂરિએ સ્વભાવોક્તિને બદલે 'જાતિ' શબ્દ અને અપ્રસ્તુત-પ્રશંસાને બદલે 'અન્યોક્તિ' શબ્દ વાપરેલા છે.

સાતમા અધ્યાયમાં નાયક અને નાયિકાના ભેદો તેમજ પ્રતિનાયકનું સ્વરૂપ એ બાબતો હાથ ધરાઇ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં પ્રેક્ષ્ય (દૃશ્ય) અને શ્રવ્ય એમ કાવ્યના બે પ્રકાર સૂચવી એના ઉપપ્રકારો સમજાવાયા છે.

રચના-સમય—**કાવ્યાનુશાસન**માં કુમારપાલ વિષે ઉલ્લેખ જણાતો નથી. એથી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૧૯૯ પહેલાં રચાઇ હશે એમ અનુમનાય છે.

૧ આના વિવિધ પ્રકારો છે. જેમકે સ્વર-ચિત્ર, વ્યંજન-ચિત્ર, આકાર-ચિત્ર, ચૂડ-ચિત્ર ઇત્યાદિ.

પણ અહીં રાજશેખરના નામનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. આનું શું કારણ હશે? શું રાજશેખરે પણ એમના કોઈ પુરોગામી લેખકની કૃતિમાંથી આ ભાગ ઉદ્ધૃત કર્યો હશે?

અ. ૪, સૂ. ૧ના **વિવેક**માં પૃ. ૭૪, ૭૬–૭૮, ૮૦ અને ૮૨–૮૫માં **ભરત**ના, પૃ. ૭૪ અને ૭૫માં **મંગલ**ના, પૃ. ૭૫–૭૯ અને ૮૧–૮૭માં **વામન**ના અને પૃ. ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૨, ૮૫ અને ૮૬માં **દંડી**ના વિચારો રજૂ કરાયા છે.

અ. ૪, સૂ. ૪ના **વિવેક** (પૃ. ૩૨૧)માં **આનંદવર્ધન**નો **નોણ**ના પુત્ર તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ **આનંદવર્ધન**કૃત [1]**દેવીશતક**માંથી શબ્દાલંકારો માટે સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક ઉદાહરણો અપાયાં છે. આ અધ્યાયની રચનામાં **કાવ્યાદર્શ**નો તેમજ **કાવ્યાલંકાર**નો પણ ઉપયોગ કરાયો છે. **કાવ્યાલંકાર** અને **દેવીશતક**માંનાં આકાર–ચિત્રને લગતાં જે ઉદાહરણો અહીં અપાયાં છે તે સચિત્ર સ્વરૂપે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સામયિક (Arts No. 30)માં જે મારો લેખ નામે ILD છપાયો છે તેમાં અપાયાં છે.

અ. ૪, સૂ. ૭ના **વિવેક**માં પાઠ્યધર્મત્વ સમજાવતી વેળા **નાટ્યશાસ્ત્ર**ની કોઈ ટીકામાંથી અવતરણ અપાયાં છે. **અભિનવગુપ્ત**કૃત ટીકાનો ઉપયોગ કરાયો હોય એમ લાગે છે.

અ. ૬ના **વિવેક**માં મૂળમાં ગણાવાયેલા ઉપરાંતના વધારાના અલંકારો વિષે વિચાર કરાયો છે.

અ. ૮ને લગતા **વિવેક**માં **અભિનવગુપ્ત**ની ટીકાનો લાભ લેવાયો હોય એમ લાગે છે.

---

૧ આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે "દેવીશતક અને શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ". આ "આત્માનંદ પ્રકાશ" (પુ૦ ૫૨, અં૦ ૪–૫)માં છપાયો છે.

મૂલ્યાંકન— ડૉ. એસ. કે. ડેએ એવું કથન કર્યું છે કે મમ્મટકૃત **કાવ્યપ્રકાશ** કરતાં હૈમ **કાવ્યાનુશાસન** શિક્ષાગ્રંથ તરીકે ઊતરતી કોટિનો ગ્રંથ છે. આની તથ્યતા વિચારવાનું કાર્ય હું વિશેષજ્ઞોને ભળાવું છું એટલે અહીં તો હું એટલું જ કહીશ કે **કાવ્યાનુશાસન**માં **કાવ્યપ્રકાશ**માં આપેલા અલંકારોની સંખ્યાને યોગ્ય રીતે ઘટાડાઈ છે, અલંકારાદિકનાં લક્ષણોમાં સમુચિત સુધારો કરાયો છે અને **કાવ્યપ્રકાશ** કરતાં [1]સંક્ષિપ્ત અને તેમ છતાં સુગમ એવો આ ગ્રંથ રચાયો છે.

મહામહોપાધ્યાય કાણેનું મંતવ્ય— 'મહામહોપાધ્યાય' પી. વી. કાણેએ વિશ્વનાથના **સાહિત્ય-દર્પણ** (પરિ૦ ૧, ૨ ને ૧૦)નું અંગ્રેજી ટિપ્પણો તેમજ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics)ના ઇતિહાસપૂર્વક સંપાદન કર્યું છે. આની ઇ. સ. ૧૯૫૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ત્રીજી આવૃત્તિ (પૃ. ૨૭૭-૨૭૮)માં હૈમ **કાવ્યાનુશાસન** વિષે એમણે નીચે મુજબની મતલબના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે;—

કાવ્યાનુશાસન એ સંગ્રહાત્મક કૃતિ છે. એમાં મૌલિકતાનાં ભાગ્યે જ દર્શન થાય છે. એમાં (રાજશેખરની) **કાવ્યમીમાંસા**, **કાવ્યપ્રકાશ**, **ધ્વન્યાલોક** અને અભિનવગુપ્તના ગ્રંથોમાંથી ખૂબ મસાલો ઉઠાવાયો છે. દા. ત. **કાવ્યાનુશાસન**નાં પૃ. [2]૮-૧૦ને **કાવ્યમીમાંસા** (પૃ. ૫૬) સાથે, પૃ. ૧૧-૧૬ને **કાવ્યમીમાંસા** (પૃ. ૪૨-૪૪) સાથે અને પૃ. ૧૨૨-૧૨૭ને **કાવ્યમીમાંસા** (પૃ. ૪૨-૪૪) સાથે સરખાવો. વળી અભિનવગુપ્ત અને ભરતનાં મંતવ્યોને આધારે પોતે અમુક અમુક

૧ કાવ્યપ્રકાશમાં દશ ઉલ્લાસમાં ૨૧૨ સૂત્રોમાં જે વિષય આલેખાયો છે તે આ હૈમ કાવ્યાનુશાસનમાં ૭ અધ્યાયમાં ૧૪૩ સૂત્રોમાં અપાયો છે (જુઓ પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખનો ઉપોદ્ઘાત (પૃ૦ ૩૨૧).

૨ આ નિર્ણયસાગરી આવૃત્તિ અનુસાર સમજવાનાં છે.

નાટ્યશાસ્ત્ર સાથે સંબદ્ધ રસની વાત જવા દઇએ તો નાટ્યશાસ્ત્રને એમણે જતું કર્યું છે જ્યારે હેમચન્દ્રે અને આગળ જતાં વિશ્વનાથે એ ઊણપ રહેવા દીધી નથી (જુઓ પૃ. ૧૨).

ધ્વન્યાલોક અને **લોચન**નું ક્ષેત્ર **કાવ્યપ્રકાશ** જેટલું યે વ્યાપક નથી તો **કાવ્યાનુશાસન**ના અતિવિશાળ ક્ષેત્ર સાથે એની શી તુલના કરવી ?

આ પ્રમાણે ડૉ. ધ્રુવે 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ ઉપર કરાતા આક્ષેપનો રદિયો આપ્યો છે.

વૃત્તિ—કાવ્યાનુશાસનની **અ૦ ચૂ૦** નામની ટીકાને અંગે 'ન્યાયાચાર્ય' **યશોવિજયગણિ**એ વૃત્તિ રચી હતી એમ જે મનાય છે તે વાત સાચી છે, કેમકે એમણે **પ્રતિમાશતક**(?)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

"प्रपञ्चितं चैतदलङ्कारचूडामणिवृत्तावस्माभिः"

કવિશિક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)— આ ૩૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા જયમંગલસૂરિ છે. એમની આ કૃતિની તાડપત્રીય હાથપોથી ખંભાતના **શાંતિનાથ**ના ભંડારમાં છે. એના પ્રારંભની અને અંતમાંની થોડીક પંક્તિ પ્રો. પિટર્સને એમના પ્રથમ હેવાલ (પૃ. ૭૮–૮૦)માં આપી છે. આ કૃતિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની સ્તુતિરૂપ દૃષ્ટાંત છે એટલે જયમંગલસૂરિ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હશે એમ લાગે છે. એમની આ કૃતિ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ જણાતું નથી તો એ સત્વર પ્રકાશિત થવી ઘટે.

[1]**કાવ્યકલ્પલતા** (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આના કર્તા 'વાયડ'

૧ **કવિશિક્ષા** નામની વૃત્તિ સહિત આ મૂળ કૃતિ કાશીથી વિ. સં. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને એનું મરાઠી ભાષાંતર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી છપાયેલું છે. એ બેમાંથી એકે પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

[1]ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અને સ્યાદિશબ્દસમુચ્ચય વગેરેના પ્રણેતા અમરચન્દ્રસૂરિ તેમજ [2]અરિસિંહ છે.[3] આ ચાર પ્રતાનોમાં વિભક્ત છે. એમાં એકંદર ૪૫૨ જેટલાં પદ્યો છે.

કાવ્યકલ્પલતા અને એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં વર્ણવાયેલા વિષયોની નોંધ ડૉ. દેએ H S P (ભા. ૨, પૃ. ૩૬૪–૩૬૬)માં નીચે મુજબ લીધી છેઃ–

પ્રથમ પ્રતાનનું નામ 'છન્દઃસિદ્ધિ' છે. એમાં પાંચ સ્તબક છેઃ (૧) 'અનુષ્ટુભ્' છંદની રચના (અનુષ્ટુભ્ સાસન); (૨) મુખ્ય વૃત્તોનો ઉલ્લેખ, એક છંદનું બીજા છંદમાં પરિવર્તન તેમજ યતિ ઇત્યાદિ (છન્દોડભ્યાસ); (૩) છંદ પૂર્ણ કરવા માટે વપરાતા શબ્દો જેમકે શ્રી, સમ્, સત્, દાક્, વિ, પ્ર, ઇત્યાદિ (સામાન્ય–શબ્દક); (૪) વાદ, પ્રશંસાના વિષયો, કુલ–શાસ્ત્રાદિ અને સ્વશાસ્ત્રાધ્યયન પ્રથા સંબંધી પ્રશ્નો ઇત્યાદિ (વાદ); અને (૫) રાજા, મંત્રી વગેરેનાં વર્ણન માટેની રીતિ અને કવિ–સમય (વર્ણ્ય–સ્થિતિ).

બીજા પ્રતાનનું નામ 'શબ્દ–સિદ્ધિ' છે. એમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અનુપ્રાસ, સંબંધી વાક્યોના ઉલ્લેખ, સૂચિત વગેરે અર્થો ઇત્યાદિનું નિરૂપણ છે. એમાં ચાર સ્તબક છે.

ત્રીજા પ્રતાનનું નામ '[4]શ્લેષ-સિદ્ધિ' છે. ભિન્ન ભિન્ન પરિચ્છેદ પ્રમાણે શબ્દોના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ, શ્લેષોપયોગી શબ્દોની સૂચી,

૧ ગચ્છનું આ નામ 'અણહિલપુર પાટણ'ના વાયવ્ય ખૂણામાં પંદર માઇલને અંતરે આવેલા 'વાયડ'ને આભારી છે.

૨ એમણે સુકૃતસંકીર્તન રચ્યું છે અને બ્હીલરના મતે કવિતારહસ્ય પણ એમની કૃતિ છે.

૩ જુઓ કાવ્યકલ્પલતા (૧, ૨).

૪ વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદ (સ. ૧૪)માંનું ૧૬મું પદ્ય આ પ્રતાનમાં જોવાય છે.

વિનયચન્દ્રે ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે આ કવિશિક્ષામાં તે વખતના ચોર્યાસી દેશોની—સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વગેરે વિષે થોડીક [1]માહિતી આપી છે. પં. લાલચન્દ્ર ગાંધી કહે છે કે આ કવિશિક્ષા રવિપ્રભ ગણીશ્વરે રચેલા [2]શિક્ષાશતનું શિક્ષણ આપનારી છે.

[3]**અલંકારમહોદધિ** (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આના કર્તા **નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ** છે. એઓ **નરચન્દ્રસૂરિ**ના શિષ્ય થાય છે. એમણે [4]**વિવેક-કલિકા** અને [5]**વિવેક-પાદપ** એ નામના બે **સૂક્તિ-સંગ્રહ**, **કાકુત્સ્થકેલિ** નામનું નાટક, બે **વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ** તેમજ 'ગિરનાર' ઉપરના વસ્તુપાલના **પ્રશસ્તિ-લેખો**માંનો એક લેખ રચ્યાં છે. એઓ વસ્તુપાલના સમકાલીન છે અને એ મંત્રીશ્વરની અભ્યર્થનાથી અને એમના પ્રમોદને માટે એમણે આ **અલંકારમહોદધિ**ની રચના કરી છે.

આ કૃતિ આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે. પ્રત્યેક ભાગને 'તરંગ' કહેવામાં આવ્યો છે. દરેક તરંગનું તદ્ગત વિષય અનુસાર નામ યોજાયું છે. સમગ્ર કૃતિ પદ્યમાં છે. આઠ તરંગોનાં પદ્યોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૮, ૩૫, ૬૬,

૧ આ માટે જુઓ **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ૦ ૩૯૩).

૨ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩)માં જે **શિક્ષાશતક**નો ઉલ્લેખ છે તે જ આ કૃતિ છે?

૩ આ તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ ભાવદેવસૂરિકૃત **કાવ્યાલંકાર** યાને **અલંકારસાર** નામના પરિશિષ્ટ સહિત "ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦"માં ઈ૦ સ૦ ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે, છતાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો ઉલ્લેખ નથી. એનું સંપાદન પં. **લાલચન્દ્ર** ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે આને અંગે સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના અને અન્તમાં વત્તિગત અતિહાસિક ઉપયુક્ત નામોની સૂચી, આ વૃત્તિમાંનાં ઉદાહરણોનાં મૂળ સ્થળોની સૂચી, નરચન્દ્રસૂરિકૃત **વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ** અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત બે **વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ** પરિશિષ્ટો તરીકે રજ કર્યાં છે.

૪–૫ આ બે કૃતિ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે **નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ**નું ઉપનામ (pen-name) "વિબુધચન્દ્ર કવિ" હતું. જુઓ **પત્તન૦સૂચી** (ભા, ૧, પૃ. ૧૮૬ ઇ૦)

૫, ૨૪, ૩૨, ૨૫ અને ૯૯ છે. આમ એકંદર ૩૦૪ (ત્રણ સો ને ચાર) પદ્યો છે.

પ્રથમ તરંગમાં કાવ્યના પ્રયોજન અને એના ભેદનું, બીજામાં શબ્દવૈચિત્ર્યનું, ત્રીજામાં ધ્વનિના નિર્ણયનું, ચોથામાં ગુણીભૂત વ્યંગ્યનું, પાંચમામાં દોષનું, છઠ્ઠામાં ગુણના નિર્ણયનું, સાતમામાં શબ્દાલંકારનું અને આઠમામાં અર્થાલંકારનું નિરૂપણ છે.

[1]**સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ**— આ વૃત્તિ નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૨માં રચી છે અને એનું પ્રમાણ ૪૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. આ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં પ્રાચીન કવિવરોની કૃતિમાંથી ૯૮૨ પદ્યો [2]ઉદાહરણરૂપે અપાયાં છે. આમાંના પાઇય પદ્યોની છાયા સંપાદકે આપી છે.

અર્થાલંકાર-વર્ણન—**અલંકારમહોદધિ**ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૨–૨૩)માં આ **અર્થાલંકારવર્ણન**ની અમદાવાદના ડેલાના ભંડારની ૩૯ પત્રની હાથપોથીનો પરિચય અપાયો છે અને સાથે સાથે એના છેલ્લા પત્રની પ્રતિકૃતિ પણ અપાઈ છે. આ પ્રતિકૃતિ જોતાં એ વાત નિઃસંદિગ્ધ બને છે કે **અર્થાલંકારવર્ણન**માં **અલંકારમહોદધિ**ના આઠમા તરંગનો મૂળ ભાગ વૃત્તિ સહિત અપાયેલો છે એટલે આ કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી.

[3]**કાવ્યાનુશાસન** (લ વિ. સં. ૧૩૫૦)— આ નામની આ બીજી કૃતિ છે. એના કર્તા વાગ્ભટ બીજા છે. એમણે [4]**છન્દોઽનુશાસન**,

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૧૭૨.

૨ તરંગ ૭, શ્લો. ૨૧ની વૃત્તિમાં કોઈક કૃતિમાંથી અષ્ટદલ કમલનું ઉદાહરણ અપાયું છે. એ ચિત્ર સહિત મારા લેખ નામે I L D ના બીજા હપ્તામાં અપાયું છે.

આ **અલંકારતિલક** નામની સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યા સહિત "કાવ્યમાલા" (૪૩)માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

૪ આનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારે **કાવ્યાનુશાસન** (સટીક)માં પૃ. ૧૫માં કર્યો છે. પણ હજી સુધી તો એ કૃતિ મળી આવી નથી.

આમ વિવિધ નામોથી ઓળખાવાતી આ કૃતિને સમ્પાદકે **કાવ્યાલંકારસંગ્રહ** તરીકે નિર્દેશી છે. આમાં એકંદર આઠ અધ્યાય છે. એનાં પદ્યોની સંખ્યા અનુક્રમે ૫, ૧૫, ૨૪, ૧૩, ૧૩, ૪૯, ૫ અને ૮ની છે.

પહેલા અધ્યાયમાં કાવ્યનું ફળ, કાવ્યનો હેતુ અને કાવ્યનું સ્વરૂપ વિચારાયાં છે. બીજામાં શબ્દ અને અર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં શબ્દ અને અર્થના દોષો જણાવાયા છે. ચોથામાં ગુણ ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે. પાંચમામાં શબ્દાલંકારનું, છઠ્ઠામાં અર્થાલંકારનું, સાતમામાં રીતિનું અને આઠમામાં ભાવનું—વિભાવ અને અનુભાવનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે. આ પ્રમાણેના વિષય અનુસાર અધ્યાયોનાં નામ યોજાયાં છે.

અંતિમ પદ્યમાં કર્તાએ પોતાને 'આચાર્ય **ભાવદેવ**' તરીકે ઓળખાવેલ છે. પ્રત્યેક પુષ્પિકામાં આ આચાર્યનો 'કાલકાચાર્યના સંતાનીય' તરીકે ઉલ્લેખ છે.

[1]**અલંકાર-મંડન** (લ. વિ. સં. ૧૪૭૫)— આ **ઉપસર્ગમંડન** વગેરે રચનારા જૈન મંત્રી **મંડન**ની કૃતિ છે. એ પાંચ પરિચ્છેદોમાં વિભક્ત છે. એમાં કાવ્યનાં લક્ષણ, પ્રકાર, રીતિઓ, દોષો અને ગુણો તેમજ રસ અને અલંકારો વિષે માહિતી અપાઇ છે.

આ કૃતિની તેમજ બીજી 'મંડન' અંતવાળી સાતે કૃતિઓની તથા **ચંદ્રવિજય**ની, કાયસ્થ **વિનાયકદાસે** તાડપત્ર ઉપર વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખેલી હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

કવિતામદપરિહાર (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦)— જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૨) પ્રમાણે આના કર્તા **સકલચન્દ્ર**ના શિષ્ય **શાંતિચન્દ્ર** છે.

---

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૫૩.

પ્રકરણ ૧૦ : સ્થાપત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર

કળાના વિવિધ પ્રકારો છે. એમાંનો એક પ્રકાર તે [1]શિલ્પ-કળા છે. બાંધકામની વિદ્યાને 'શિલ્પ-વિદ્યા' અને એનું નિરૂપણ કરનાર ગ્રંથને 'શિલ્પ-શાસ્ત્ર' કહે છે. શિલ્પ-શાસ્ત્રનું બીજું નામ '[2]સ્થાપત્ય' છે. સ્થાપત્યનો અર્થ ઇમારત, બાંધકામ એમ પણ કરાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ અર્થ અભિપ્રેત છે. આબુ, રાણકપુર, શત્રુંજય વગેરે જૈન તીર્થસ્થળોમાં આવેલાં ભવ્ય મંદિરો જૈન સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે.

ધાર્મિક તેમજ નાગરિક એમ ઉભય પ્રકારની શિલ્પકળાની સામગ્રી રાયપ્પસેણઇજ્જ તેમજ કપ્પનું ભાસ પૂરી પાડે છે. રાય૦માં સૂર્યાભદેવે રચાવેલા વિમાનનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન છે. એ ઉપરથી એક નવ્ય અને ભવ્ય પ્રાસાદ ઊભો થઇ શકે. વિશેષમાં આ વર્ણન સ્થાપત્યને અંગેના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો પણ પૂરા પાડે છે. વળી સમવસરણને લગતી જે હકીકત આગમિક તેમજ અનાગમિક સાહિત્યમાં મળે છે તે પણ સ્થાપત્યનો વિષય બની શકે તેમ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં નગરોનું તેમજ ગૃહનિર્માણકળા અને શિલ્પકળાનું વિસ્તૃત વર્ણન

---

૧ સ્વ૦ હિમાંશુવિજયે "શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો" નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ "બુદ્ધિપ્રકાશ" (પૃ. ૮૭, અં. ૬, પૃ. ૨૨–૨૯)માં છપાયો છે.

૨ આપણા દેશના સ્થાપત્ય વિષે અંગ્રેજીમાં બે મહત્ત્વના ગ્રંથ છે:—

(અ) History of Indian and Eastern Architecture.

(આ) Indian Architecture.

આ પૈકી પ્રથમ ગ્રંથ જેઇમ્સ ફર્ગ્યુસને રચ્યો છે અને એના બને ભાગ ઈ. સ. ૧૯૧૦માં પ્રકાશિત થયા છે. બીજો ગ્રંથ ઈ. બ. હૅવેલ (Havell)ની રચના છે. એની બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાઈ છે. ફર્ગ્યુસનના ગ્રંથમાં જૈન સ્થાપત્ય વિષે જેટલું લખાણ છે તેના પ્રમાણમાં હૅવેલના ગ્રંથમાં બહુ જ થોડું લખાણ છે

જૈન સાહિત્યમાં મળે છે, ડૉ. મોતીચન્દ્રે "जैनागम और स्थापत्य" નામનો એક [1]લેખ લખ્યો છે.

આ પ્રમાણેની મહામૂલ્ય સામગ્રી હોવા છતાં સ્થાપત્ય સંબંધી જૈન કૃતિઓ આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી ઓછી સંખ્યામાં જોવાય છે. [2]ઠક્કુર ફેરુએ વિ. સં. ૧૩૭૨માં રચેલું **વત્થુસારપયરણ** પાઇયમાં છે. આનો પરિચય મેં **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૧૮૫)માં આપ્યો છે.

શિલ્પ-શાસ્ત્ર— આ નામની એક કૃતિ ભટ્ટારક એકસંધિએ રચી છે એમ **જિ૦ ૨૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩)માં નોંધ છે, અને એના આધાર તરીકે રાઇસ (Rice) દ્વારા તૈયાર કરાયેલા અને ઇ. સ. ૧૮૮૪માં બેંગલોરથી પ્રસિદ્ધ કરાયેલા A Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Mysore and Koorg (પૃ. ૩૧૬)નો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

મુદ્રાશાસ્ત્ર— સિક્કાઓનું પણ શાસ્ત્ર છે. એને 'મુદ્રાશાસ્ત્ર' કહે છે. ઉપર્યુક્ત ઠક્કુર ફેરુએ **૧૪૯** ગાથામાં કુતુબુદ્દીન તઘલખના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૩૭૫માં ભારતીય સિક્કાઓ વિષે [3]**દવ્વપરિક્ખા** (દ્રવ્યપરીક્ષા)માં વિચાર કર્યો છે. મુદ્રાશાસ્ત્રની પ્રવેશિકાની ગરજ સારનારી આ કૃતિમાં ૨૦૦ ઉપર સિક્કાઓનું વર્ણન છે. આવી કોઇ સંસ્કૃત કૃતિ કોઇ જૈને રચી છે ખરી?

---

૧ આ લેખ "જૈ૦ સિ૦ ભા૦" ભાસ્કર (ભા. ૧૯, કિરણ ૨)માં છપાયો છે.

૨ એમના વિષેનો તેમજ એમની કૃતિઓ વિષેનો એક લેખ નામે "દ્રવ્યપરીક્ષા" મુનિશ્રી **કાંતિસાગરજી**એ લખ્યો છે અને એ "વિશાલભારત" (ભાગ ૩૯, અંક ૧, પૃ. ૧૧-૧૪)માં છપાયો છે. 'ધંધકળશ' કુળના **ચન્દ્ર** એ ઠક્કુર ફેરુના પિતા થાય અને **ચંદ્રા** એમની માતા થાય.

૩ આના પરિચય માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખ તેમજ "જૈ૦ સ૦ પ્ર૦" (વ. ૨૧, અં. ૪, ૫, અને ૮)માં એજ **મુનિનો** ત્રણ કટકે છપાયેલો લેખ નામે "ઠક્કુર ફેરુરચિત મુદ્રાશાસ્ત્રનો અદ્વિતીય જૈન ગ્રંથ."

પ્રકરણ ૧૧ : ગણિતશાસ્ત્ર

ગણિતશાસ્ત્રનો વિષય ઘણાખરા જનોને મન માથાકૂટિયો, અટપટિયો અને કંટાળાભરેલો છે, પરંતુ મારા જેવાને તો એ સદા યે અતિશય રસિક અને આનંદજનક જણાયો છે અને એથી તો આજે ઉત્તરાવસ્થામાં પણ અનુસ્નાતકથી પણ ઉચ્ચ કોટિના અભ્યાસીઓની કક્ષાની ગણિતશાસ્ત્રને અંગેની વિવિધ વિગતો વાંચવાવિચારવા હું ઉત્સુક રહું છું. ગણિતશાસ્ત્રની એક શાખારૂપ અંકગણિત તો સામાન્ય જનતાને યે ઉપયોગી છે, જ્યારે બીજગણિત યાને અક્ષરગણિત [1]વગેરે શાખાઓ તો ખાસ કરીને વૈજ્ઞાનિક શોધકોના કામની છે. વળી આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો માર્ગ કેવળ વિનયન (Arts)ના જ કે વિજ્ઞાન (Science)ના જ કે વાણિજ્યના જ વિદ્યાર્થીઓ માટે મોકળો ન રાખતાં જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓના અભ્યાસીઓ માટે પણ ઓછેવત્તે અંશે તેમ કરવાનું સ્તુત્ય પગલું વિશ્વવિદ્યાલયોએ ભર્યું છે. આથી તો ગણિતશાસ્ત્રની સાથે એક રીતે સરખું મહત્ત્વ ધરાવનારા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્ર કરતાં યે ગણિતશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક છે. જૈન દર્શનમાં ગણિતશાસ્ત્રને ગૌરવશાળી સ્થાન અપાયું છે એમ પુવ્વોમાંની ગમ અને ભંગ (વિકલ્પો)ની પ્રચુરતા સંબંધી જૈન પરંપરા અને સંખ્યાતું નિરૂપણ વિચારતાં તેમજ કર્મસિદ્ધાન્તને લગતી ઝીણવટભરી બાબતોને ધ્યાનમાં લેતાં સહેજે ફલિત થાય છે. આજે પુવ્વ તો નથી પરંતુ કર્મસિદ્ધાન્ત

---

૧ વગેરેથી સમતલ ભૂમિતિ, ઘન ભૂમિતિ, સમતલ ત્રિકોણમિતિ, ગોલીય ત્રિકોણમિતિ, સમતલ બીજભૂમિતિ (plane analytical geometry), ઘન બીજભૂમિતિ, શૂન્ય-લબ્ધિ યાને સૂક્ષ્મકલન, શૂન્યયુતિ યાને સમાસકલન અને શૂન્ય-સમીકરણ ઉપરાંત સ્થિતિ-શાસ્ત્ર, ગતિ-શાસ્ત્ર, દ્રવ્ય-સ્થિતિશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર જેવી શાખાઓ અત્ર અભિપ્રેત છે.

રજૂ કરનારા વિશિષ્ટ ગ્રંથો છે એટલે એ તેમજ કાળ અને ક્ષેત્રનાં પરિમાણ વિષે જે પ્રરૂપણા છે તે સમજવા માટે ગણિતશાસ્ત્રના જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં કોણ જાણે કેમ ગણિતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર અને એની કોઇ એક શાખા પૂરતા યે સર્વાંગીણ ગણાય તેવા ગ્રંથો બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હજી સુધી તો મળી આવ્યા છે. **વત્થુસારપયરણ, દવ્વપરિક્ખા** વગેરે રચનારા ઠક્કર ફેરુએ [1]**ગણિય-સારકોમુઇ** (ગણિતસારકૌમુદી) રચી છે. એ પદ્યાત્મક કૃતિ પાંચ ઉદ્દેશમાં વિભક્ત છે.

[2]**ગણિતસારસંગ્રહ** (લ. વિ. સં. ૯૦૦)— આના કર્તા દિ૦ મહાવીરાચાર્ય છે. **બ્રહ્મગુપ્તકૃત** [3]**બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત** સાથે પ્રસ્તુત કૃતિ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે આ મહાવીરાચાર્ય આથી પરિચિત હતા. એમણે **ગણિતસારસંગ્રહ**માં એક સ્થળે [4]**શ્રીધર**નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[5] વિશેષમાં એમણે શ્લો. ૩માં **અમોઘવર્ષ**નો અને શ્લો. ૮માં એમનો 'નૃપતુંગ' તરીકે નામોલ્લેખ કર્યો છે અને શ્લો. ૬માં આ રાજાને

---

૧ આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મુનિશ્રી **કાંતિસાગર**જીએ "ઠક્કર ફેરુરચિત 'ગણિતસાર-કૌમુદી' એક અદ્વિતીય ગ્રંથ" નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ "જૈ૦ સ૦ પ્ર૦" (વર્ષ ૨૧, અં. ૩, પૃ. ૫૯–૬૪)માં છપાવાયો છે.

૨ આ કૃતિ પ્રો. એમ. રંગાચાર્યનાં અંગ્રેજી અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત મદ્રાસ સરકારની આજ્ઞાથી, ઈ. સ. ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત થઈ છે. અંતમાં ત્રણ પરિશિષ્ટ છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે સંસ્કૃત શબ્દો અને એ દ્વારા દર્શાવાતા અંક, દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અંગ્રેજી અનુવાદગત સંસ્કૃત શબ્દો અને એની સમજણ અને તૃતીય પરિશિષ્ટ તરીકે દાખલાઓના જવાબ અપાયાં છે.

૩ આના ટીકાકાર **પૃથુદકસ્વામી** (ઈ. સ. ૮૬૦) અને આ **મહાવીરાચાર્ય** વચ્ચે વિશેષ અંતર નહિ હશે એમ પ્રો. રંગાચાર્યે કહ્યું છે.

૪ આ **શ્રીધર** તે **ત્રિશતિકા** (ઈ. સ. ૭૫૦)ના કર્તા છે.

૫ જુઓ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૦૩).

'ચક્રિકાભંજન' કહ્યા છે. આ 'રાષ્ટ્રકૂટ' વંશના રાજાનો સમય ઇ. સ. ૮૧૪ કે ૮૧૫થી ઇ. સ. ૮૭૭ કે ૮૭૮ ગણાય છે. આ હિસાબે આ કૃતિ ઇ. સ. ૮૫૦ની લગભગની ગણાય. આ પદ્યાત્મક કૃતિના પ્રારંભમાં જૈનોના ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીને વંદન કરી ઉપર્યુક્ત રાજાની તારીફ કરી ગણિતની પ્રશંસા કરાઇ છે. ત્યાર બાદ સંજ્ઞાઓ યાને [1]ક્ષેત્રાદિકની પરિભાષાઓ સમજાવાઇ છે. પછી નીચે મુજબના આઠ વ્યવહારોનું નિરૂપણ છે :—

(૧) પરિકર્મ, (૨) કલાસવર્ણ, (૩) પ્રકીર્ણક, (૪) ત્રૈરાશિક, (૫) મિશ્રક, (૬) ક્ષેત્રગણિત, (૭) ખાત અને (૮) છાયા.

મિશ્રક વ્યવહારમાં વ્યાજને અંગેની રીતો (rules)ની અને એના [2]દાખલાની સંખ્યા [3]**આર્યભટીય** કરતાં ઘણી વધારે છે.

સંપ્રદાય— આ કૃતિના કર્તા જૈન છે એમ જિનેશ્વરની પુષ્પ-પૂજા (પૃ ૯), ફલ-પૂજા (પૃ. ૩૪), દીપ-પૂજા (પૃ. ૪૦), ગંધ-પૂજા (પૃ. ૪૨), ધૂપ-પૂજા (પૃ. ૪૨) ઇત્યાદિને લગતાં ઉદાહરણો ઉપરથી તેમજ [4]પૃ. ૫૨માંના બાર પ્રકારના તપ અને બાર અંગ (દ્વાદશાંગી)ના ઉલ્લેખ ઉપરથી તથા આકાશચારી મુનિ (પૃ ૧૩૮)ને લગતા ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે.

---

૧ અહીં ૨૪ અંકસ્થાનો ગણાવાયાં છે. છેલ્લાનું નામ 'મહાક્ષોભ' અપાયું છે.

૨ History of Hindu Mathematics (ખંડ ૧, પૃ. ૨૨૩-૨૨૬)માં તેર દાખલા અપાયા છે.

૩ આ આર્યભટ પહેલા (ઇ. સ. ૪૯૯)ની કૃતિ છે.

૪ આ પૃષ્ઠગત શ્લો. ૪૫માં 'સમુદાય' એ અર્થમાં "यतिसमितिः" દ્વારા 'સમિતિ' શબ્દ વપરાયો છે.

સ્ખલન— કોઈ સંખ્યાને શૂન્યથી ભાગે તો તે અવિકારી રહે છે—તેવી ને તેવી જ રહે છે એવો જે ઉલ્લેખ પૃ. ૬માં શ્લો. ૪૯માં કરાયો છે તે ભ્રાન્ત છે. બ્રહ્મગુપ્તે તો આવી ભૂલ કરી નથી.[૧]

સત્કાર – દક્ષિણ ભારતમાં ગણિતસારસંગ્રહને સારો આવકાર મળ્યો હોય એમ લાગે છે કેમકે ઇ. સ.ની અગિયારમી સદીમાં તો પાવુલૂરિ મલ્લને એનો 'તેલુગુ' ભાષામાં પદ્યમાં અનુવાદ કર્યો હતો.

ટીકાઓ — વરદરાજે તેમજ અન્ય કોઇએ ગણિતસારસંગ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમાં એકેક ટીકા રચી છે.

કાનડી અને તેલુગુ ટીકા— વલ્લભ નામની કોઇક વ્યક્તિએ ગણિતસારસંગ્રહ ઉપર કાનડી ભાષામાં તેમજ તેલુગુમાં એકેક ટીકા રચી છે.

ડૉ. દત્તના લેખ— ડૉ. બિભૂતિભૂષણ દત્તે જૈન ગણિતને અંગે નીચે મુજબના ત્રણ લેખ લખ્યા છે:—

(1) [૨]The Jaina School of Mathematics.

(2) [૩]On Mahāvīra's Solution of Rational Triangles and Quadrilaterals.

(3) [૪]Geometry in the Jaina Cosmography.

૧ જુઓ HHM (ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૧).

૨ આ લેખ Bulletin of the Calcutta Mathematical Society (Vol. XXI, No. 2, 1929)માં છપાયો છે.

૩ આ લેખ Bul. of the Cal. Math. Society (Vol. XX, 1928–29) માં પ્રકાશિત થયેલો છે.

૪ આ લેખની મુદ્રિત નકલ મારા જોવામાં આવી નથી; બાકી એની હાથે લખેલી નકલ તો મને એના લેખક મહાશય તરફથી મળી હતી.

ગણિતસંગ્રહ— આના કર્તા યલ્લાચાર્ય છે. શું એઓ જૈન છે અને એમની આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે?

પાટીગણિત (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)— આના કર્તા [1]જૈન ગૃહસ્થ અનંતપાલ છે. એઓ 'પલ્લીવાલ' કુળના અને **નેમિચરિત** નામનું મહાકાવ્ય રચનારા આમન કવિના ચાર પુત્રો પૈકી પ્રથમ છે. આ અનંતપાલના ધનપાલ નામના ભાઈએ **તિલકમંજરીકથાસાર** વિ. સં. ૧૨૬૧માં રચ્યો છે. **પાટીગણિત** એ નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એમાં અંકગણિતનો વિષય વિચારાયો હશે.

ગણિતસાર (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)—આના કર્તા ઠક્કર ફેરુ છે. એમણે વિ. સં. ૧૩૪૭માં **યુગપ્રધાનચોપાઇ** રચી છે અને વિ. સં. ૧૩૭૨માં **વત્થુસારપયરણ** અને **જ્યોતિઃસાર** અને વિ. સં. ૧૩૭૫માં **દવ્વપરિક્ખા** રચ્યાં છે. આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ લ. વિ. સં. ૧૩૭૦માં રચાયો હશે એમ લાગે છે. એ ગમે તે હો પણ આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે?

સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિની ટીકા (લ. વિ. સં. ૮૭૫)— આના કર્તા દિ૦ **વીરસેન** આચાર્ય છે. એઓ [2]'પંચસ્તૂપ' અન્વયના દિ૦ આર્યનન્દિના શિષ્ય અને ચન્દ્રસેનના પ્રશિષ્ય થાય છે. આ **વીરસેન** જિનસેન (પહેલા)ના ગુરુ થાય છે[3] અને **ઉત્તરપુરાણ** રચનારા ગુણભદ્રના પ્રગુરુ

૧ જિનવિજયજીના મતે આ દિ૦ છે (જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇ૦નું પૃ. ૪૭૧). જો એમ જ હોય તો **તિલકમંજરી**ના કર્તા શ્વેતાંબર ધનપાલને આ અનંતપાલના ભાઈ ધનપાલે નમન કર્યું છે તે એમની મતસહિષ્ણુતા—ઉદારતા સૂચવે છે. આવા બીજા ઉદાહરણરૂપ પં. **વાદિરાજ** છે, કેમકે એમણે શ્વેતાંબરીય **વાગ્ભટાલંકાર** ઉપર ટીકા રચી છે. જુઓ પૃ. ૧૫૮.

૨ આ અન્વય આગળ જતાં 'સેનાન્વય' યા 'સેન-સંઘ' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

૩ એમના અન્ય શિષ્યો વગેરેના નામ માટે જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૫૦૧).

થાય છે.[1] એ **વીરસેને** **છખંડાગમ** પૈકી પહેલા પાંચ ખંડની ટીકા નામે **ધવલા** શકસંવત્ ૭૩૮માં પૂરી કરી છે. એમાં ચર્ચાયેલો ગણિતનો વિષય જોતાં એઓ ગણિતજ્ઞ હતા એમ કહી શકાય. એમણે **કસાય-પાહુડ** ઉપર **જયધવલા** નામની ટીકા રચવા માંડી હતી પરંતુ વીસ હજાર શ્લોક જેટલો ભાગ રચાતાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમનો જન્મ શકસંવત્ ૬૬૦ની આસપાસમાં અને સ્વર્ગવાસ શકસંવત્ ૭૪૫ની આસપાસમાં થયાનું અનુમનાય છે.[2]

ઉત્તરપુરાણની પ્રશસ્તિમાં દિ૦ **ગુણભદ્રે** પોતાના દાદાગુરુ દિ૦ **વીરસેન** માટે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે **સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિ**નાં પદે પદ વિષમ અર્થાત્ કઠણ હતાં, પરંતુ આ **વીરસેને** એની એવી ટીકા રચી છે કે એ જોઇને ભિક્ષુઓને એ ગ્રંથ સમજવો સુગમ થઇ પડ્યો છે. આ મૂળ ગ્રંથ ક્ષેત્રગણિત (geometry)નો હશે એમ અનુમનાય છે.[3]

ક્ષેત્રગણિત— આના કર્તા **નેમિચન્દ્ર** છે.[4]

અહીં એ ઉમેરીશ કે ક્ષેત્રગણિતને અંગે ૭ [5]કરણો વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિએ **ત૦સૂ૦** (અ. ૩, સૂ. ૧૧)ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ. ૨૫૮)માં આપ્યાં છે.

---

૧ આ **વીરસેન**, **જિનસેન** અને **ગુણભદ્ર** એ ત્રણ વિદ્વાનો દિ૦ સાહિત્યક્ષેત્રના ત્રણ તેજસ્વી તારાઓ છે. એ ત્રિપુટી તે જાણે 'ભરણી' નક્ષત્ર છે.

૨ જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૫૧૨).

૩ એજન (પૃ. ૫૦૩).

૪ જુઓ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૯૮).

૫ આ કરણો **જિનભદ્રગણિ** ક્ષમાશ્રમણે **સમયખેત્તસમાસ**માં **પાઇય**માં પદ્યરૂપે રજૂ કર્યાં છે અને એના ઉપર કોઇકે પાઇયમાં ચુણ્ણિ રચી છે અને એ હાલમાં છપાય છે. મેં ઉપર્યુક્ત ૭ કરણો (formula) અંગ્રેજીમાં **ત૦ સૂ૦** (દ્વિતીય વિભાગ)ના મારા અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૪૧)માં આપ્યાં છે.

પ્રકરણ ૧૨ : નિમિત્ત–શાસ્ત્ર

નિમિત્તશાસ્ત્રની વ્યાપકતા— 'નિમિત્ત' એટલે દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત ભવિષ્યના બનાવને જણાવનારું ચિહ્ન. એ નિમિત્ત પર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર તે 'નિમિત્ત-શાસ્ત્ર' (Science of Divination) કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમાં અંતર્ભાવ થાય છે.[1]

વિસેસા૦ (ગા૦ ૨૧૬૩)માં નિમિત્તનું લક્ષણ વગેરે હકીકત અપાઇ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ જાણી શકાય તે 'નિમિત્ત' છે. આ નિમિત્તના આઠ પ્રકાર છે અને એથી તો [2]'અષ્ટાંગ નિમિત્ત' એવો પ્રયોગ જોવાય છે. ઉપા૦ મેઘવિજયે **હસ્તસંજીવનની** સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિમાં નીચે મુજબના આઠ નિમિત્તોનો ઉલ્લેખ કરી એની આછી રૂપરેખા આલેખી છે, અને એ નિમિત્તોનો બોધ કરાવનાર સાહિત્યનો નિર્દેશ કર્યો છે અને પહેલાં સાત નિમિત્તોને લગતા જ્ઞાનનો વર્તમાનમાં (પોતાના સમયમાં) હ્રાસ થયો છે એમ કહ્યું છે[3]:—

(૧) અંગ, (૨) સ્વપ્ન, (૩) સ્વર, (૪) ભૌમ, (૫) વ્યંજન, (૬) લક્ષણ, (૭) ઉત્પાત અને (૮) અંતરિક્ષ.

---

૧ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૧૬૭).

૨ "અષ્ટાંગ નિમિત્ત અથવા ત્રિસ્કંધ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ એક જ વિદ્યાના બોધક શબ્દો છે" એમ "જૈન સામુદ્રિક પાંચ ગ્રંથો"ના આમુખ (પૃ. ૪૭)માં કહ્યું છે. અહીં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે **ત્રિસ્કંધમાં** પહેલો સ્કંધ ગણિતનો છે અને એને જ્યોતિષની પરિભાષામાં 'સિદ્ધાંત' કહે છે.

૩ એમણે **નારદકૃત અંગવિદ્યાનો** અને **મહેશ્વરકૃત સ્વરોદયનો** (આને જ કેટલાક **શિવસ્વરોદય** કહે છે) ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અન્યત્ર ઉત્પાતને બદલે 'દિવ્ય'નો ઉલ્લેખ જોવાય છે. એને લક્ષ્યમાં રાખી હું આઠ નિમિત્તો ગણાવું છું અને સાથે સાથે એનો સંક્ષેપમાં અર્થ સૂચવું છું:—

(૧) **ભૌમ**— ધરતીકંપ વગેરે પૃથ્વી સંબંધી.

(૨) સ્વપ્ન નિદ્રામાં ભાસતો દેખાવ, સમણું.

(૩) **અંતરિક્ષ**— આકાશમાં ફરતા ગ્રહોનાં અન્ય રાશિમાં ગમન, ઉદય, અસ્ત વગેરે.

(૪) **દિવ્ય**— ઉલ્કાપાત, ગંધર્વનગર વગેરેનું દર્શન.

(૫) **આંગ**— શારીરિક રચના વગેરે.

(૬) **સ્વર**— કોમળ, કઠોર, ગંભીર ઇત્યાદિ સ્વર અથવા કોસલાગમાદિ પ્રતિપાદિત [૧]સ્વરવિદ્યા.

(૭) **લક્ષણ**— શ્રીવત્સ વગેરે શારીરિક લક્ષણો.

(૮) **વ્યંજન**— તલ, મસા, વગેરે શારીરિક ચિહ્ન.

કેટલીક વાર નિમિત્તના નીચે મુજબ ૭ પ્રકાર પણ ગણાવાય છે:—

(૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) જીવિત અને (૬) મરણ.

પ્રશ્નપ્રકાશ (લ. વિ. સં. ૧૭૫)— **પ્ર૦ ચ૦** (શૃંગ ૫, શ્લો. ૩૪૭) પ્રમાણે આના કર્તા **પાદલિપ્તસૂરિ** છે. આગમોની ચુણ્ણિઓ જોતાં એમ જણાય છે કે એમણે **કાલજ્ઞાન** નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.

૧ સ્વર–શાસ્ત્રને યાને સ્વરોદય–શાસ્ત્રને સામાન્ય જનતા 'સરોદા' કહે છે.

"ગાહાજુઅલેણ"થી શરૂ થતો [1]વીરથય (વીર-સ્તવ) એમણે રચ્યો છે અને એમાં સુવર્ણસિદ્ધિ અને વ્યોમસિદ્ધિની (એટલે કે આકાશગામિની વિદ્યાની) હકીકત ગુપ્ત રીતે આપી છે.[2] એમની સુપ્રસિદ્ધ અને કૌતુક-પ્રિય કૃતિ તે તરંગવઈ છે. [3]અણુઓગદ્દાર વગેરેમાં એ નોંધાયેલી છે. એમાં ભારોભાર દેસિય (દેશ્ય) શબ્દો હતા.[4] આ સૂરિએ [5]નિર્વાણકલિકા અને જોઇસ-કરંડગની ટીકા રચી છે. જિનપ્રભસૂરિના કથન પ્રમાણે આ પાદલિપ્તસૂરિએ શત્રુંજય-કલ્પ અને રૈવતગિરિ-કલ્પ પણ રચ્યા છે.[6] વળી [7]ગાહાસત્તસઈની કેટલીક ગાથા પણ આ સૂરિએ રચી હોય એમ લાગે છે.

૧ આ ચ૦ પ્ર૦ (પૃ. ૨૬૫-૨૬૬)માં 'ધ-પરિશિષ્ટ' તરીકે સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાવાયો છે. આની સુવર્ણસિદ્ધિ પૂરતી વ્યાખ્યા પૂરી પાડતી અને જિનપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૦માં રચેલી વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ અવચૂરિ ચ૦ પ્ર૦ના મારા ગુજરાતી અનુવાદમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરી છપાઈ છે.

૨ જુઓ પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૫, શ્લો. ૩૦૨-૩૦૩).

૩ આ આગમ (સુ. ૧૩૦, પત્ર ૧૪૯આ)માં મલયવઈનો ઉલ્લેખ છે. એ કથા પણ પાદલિપ્તસૂરિએ રચી હશે એમ નિર્વાણકલિકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૭ અ- ૧૭ આ)માં એના લેખકે કહ્યું છે.

૪ આ તેમજ રયણાવલિ (વગ્ગ ૧, શ્લો. ૨)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ જોતાં પાદલિપ્ત-સૂરિએ 'દેશ્ય' શબ્દોનો કોશ રચ્યો હશે એમ લાગે છે.

૫ આ કૃતિ મોહનલાલ ભ. ઝવેરી દ્વારા સંપાદિત થયેલી છે અને એ એમની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમજ પં. રમાપતિમિશ્રની સંસ્કૃત ભૂમિકાસહિત "મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૫ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૬ જુઓ વિવિધતીર્થકલ્પગત "શત્રુંજય-કલ્પ" (શ્લો. ૧૨૨) અને "રૈવતક-ગિરિકલ્પસંક્ષેપ" (શ્લો. ૬).

૭ આના પરિચય માટે જુઓ પા૦ ભા૦ સા૦ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૬).

આ સૂરિ [1]સંગમસિંહના શિષ્ય વાચનાચાર્ય મંડનગણિના શિષ્ય થાય છે અને [2]સ્કંદિલાચાર્યના ગુરુ થાય છે. કલ્પની ચુણ્ણિમાં પાદલિપ્તસૂરિને 'વાચક' કહ્યા છે. હરિભદ્રસૂરિએ આવસ્સયની નિજ્જુત્તિ (ગા. ૯૪૪)ની ટીકા (પત્ર ૪૨૪આ)માં 'વૈનયિકી' બુદ્ધિનું ઉદાહરણ આપતાં આ પાદલિપ્તસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૫, શ્લો. ૫-૭ અને ૨૯) પ્રમાણે પાદલિપ્તસૂરિનો જન્મ અયોધ્યાના રાજા વિજયબ્રહ્મની નગરીમાં વસનારા ફુલ્લ શ્રેષ્ઠીની પ્રતિમા નામની સ્ત્રીને પેટે થયો હતો અને એમનું નામ નાગેન્દ્ર પડાયું હતું. આઠ વર્ષની ઉમ્મરે એમણે દીક્ષા લીધી હતી અને દસ વર્ષની નાની વયમાં એઓ આચાર્ય બન્યા હતા. આ સૂરિ 'મથુરા' થઇ 'પાટલીપુત્ર' ગયા હતા. અંતસમયે 'શત્રુંજય' ઉપર ૩૨ દિવસનું અનશન કરી એઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા. એ પૂર્વે એઓ 'ભરૂચ' આવ્યા હતા. હાલ, પાટલિ-રાજા મુરુંડ પુત્રનો વગેરે આ સૂરિના સમકાલીન ગણાય છે.

પ્રશ્નપ્રકાશ એ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે એમ **પ્ર૦ ચ૦** (શૃંગ ૫, [3]શ્લો. ૩૪૭)માં કહ્યું છે. પ્રશ્ન ઉપરથી ફળ કહેવાની બાબત આ ગ્રંથમાં વર્ણવાઇ હશે એમ એનું નામ જોતાં જણાય છે. હજી સુધી તો આ ગ્રંથ કોઇ સ્થળેથી મળી આવ્યો નથી.

કાલ-જ્ઞાન (લ. વિ. સં. ૧૭૫)— આ ઉપર્યુક્ત પાદલિપ્તસૂરિની કૃતિ છે. એ જ્યોતિષની હશે. એ પણ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

પ્રશ્નપ્રકાશ અને **કાલજ્ઞાન** એ બે ગ્રંથો કઈ ભાષામાં છે— સંસ્કૃતમાં છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે મારી પાસે કોઇ સાધન નથી એટલે મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

---

૧ એઓ 'વિદ્યાધર' વંશના—ગચ્છના આર્ય **નાગહસ્તિસૂરિ**ના ગુરુભાઈ ગણાય છે.

૨ એઓ **સિદ્ધસેન** દિવાકરના ગુરુ વૃદ્ધવાદીના ગુરુ ગણાય છે.

૩ આ શ્લોકમાં સિદ્ધાદેશનો જે ઉલ્લેખ છે તેને કેટલાક ગ્રંથ ગણે છે.

ઋષિપુત્રની કૃતિ (ઉ. વિ. સં. ૧૦૦૦)— [1]ઋષિપુત્ર એ ગર્ગાચાર્યના પુત્ર કે શિષ્ય કે બંને થતા હોય એમ લાગે છે. એમણે નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કૃતિઓ રચી છે. તેમાં એકાદ સંસ્કૃતમાં પણ હશે એમ મનાય છે. કેટલાકને મતે એમનો સમય દેવલની પછી અને વરાહમિહિરની પહેલાંનો છે.[2] **ભટ્ટોપલી** ટીકામાં ઋષિપુત્રને અંગે ઉલ્લેખ છે એટલે એઓ શકસંવત્ ૮૮૮થી પહેલાંના છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે.

[3]**ભુવનદીપક યાને ગ્રહભાવપ્રકાશ** (વિ. સં. ૧૨૨૧?[4])— આના કર્તા 'વાદી' દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય [5]પદ્મપ્રભસૂરિ છે.[6] એઓ નાગપુરીય 'તપા' ગચ્છના સ્થાપક છે. એમણે આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૨૧-(?)માં રચ્યો છે. એમાં એમણે કયો ગ્રહ ક્યારે કેવો ભાવ ભજવે એ હકીકત દર્શાવી છે.

ભુવનદીપક ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે:—

(૧) ભાવબોધિકા— આના રચનાર દૈવજ્ઞ શિરોમણિ છે.

(૨) વૃત્તિ— આ વૃત્તિ સિંહતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૬માં ૧૭૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે. એ સૂરિ યશોદેવસૂરિના શિષ્ય વિબુધચન્દ્રસૂરિના

---

૧ એમના પરિચયાર્થે જુઓ પા૦ ભા૦ સા૦ (પૃ. ૧૬૯).

૨ જુઓ "જૈ૦ સિ૦ ભા૦" (ભા૦ ૧૮, કિ૦ ૨).

૩ હિંદી અનુવાદ સહિત જે ભુવનદીપક "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે તે આ જ છે ?

૪ આમ પ્રશ્નાર્થક ઉલ્લેખ જૈ૦ સં૦ સા૦ ઈ૦ (પૃ. ૨૭૯)માં છે જ્યારે જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૯૭)માં પ્રશ્નચિહ્ન વિનાનો ઉલ્લેખ છે.

૫ વિ. સં. ૧૨૯૪માં **મુનિસુવ્રતચરિત્ર** રચનારાનું નામ પણ **પદ્મપ્રભસૂરિ** છે.

૬ જુઓ 'નાગોરી તપા' ગચ્છની પટ્ટાવલી.

શિષ્ય થાય છે. એમણે **વર્ધમાન-વિદ્યાકલ્પ** તેમજ **શ્રીપતિકૃત ગણિતતિલક** ઉપર વૃત્તિ તેમજ **મંત્રરાજ-રહસ્ય** નામનો ગ્રંથ (વિ. સં. ૧૩૩૨)માં રચ્યાં છે અને એના ઉપર **લીલાવતી** નામની વૃત્તિ રચી છે.

(૩) **અવચૂરિ**— લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ આ અવચૂરિ વિ. સં. ૧૫૨૧માં રચી છે.

(૪) **વૃત્તિ**— આના કર્તા હેમતિલક છે.

(૫) **ટીકા**— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.[1]

[2]**આરંભસિદ્ધિ યાને વ્યવહારચર્યા** (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આ ૪૧૩ પદ્યોની કૃતિના પ્રણેતા ઉદયપ્રભસૂરિ છે. એઓ વસ્તુપાલના ગુરુ **વિજયસેનસૂરિના** અને શકસંવત ૧૨૧૪માં **સ્યાદ્વાદમંજરી** રચનારા **મલ્લિષેણના** તેમજ **વસ્તુપાલના પુત્ર** જયંતસિંહ માટે વિ. સં. ૧૨૯૦માં **પ્રબંધાવલી** રચનારા જિનભદ્રના ગુરુ થાય છે. એમણે **ધર્માભ્યુદય** અને **નેમિનાથચરિત્ર** તેમજ [3]**સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની**

૧ 'ખરતર' ગચ્છના ઉપા૦ દાનસાગરના શિષ્ય વાચક રત્નધીરે **ભુવનદીપક** ઉપર વિ. સં. ૧૮૦૫માં બાલાવબોધ રચ્યો છે.

૨ આ કૃતિ **સુધીશૃંગાર** નામના વાર્તિક, મૂળ કૃતિગત પદ્યોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી તેમજ વાર્તિકમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોની સૂચી સહિત "લ૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં છાણીથી ઈ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પ્રકાશન માટે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ગીગુભાઈ તરફથી ભાવનગરથી ઈ. સ. ૧૯૧૬માં **સુધીશૃંગાર** સહિત છપાયેલી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરાયો છે.

૩ આ વિ. સં. ૧૨૭૭ના અરસામાં રચાયેલા કાવ્યમાં અણહિલપુર પાટણના નૃપતિઓને લગતી ઐતિહાસિક બાબતો આપી વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં ધાર્મિક કૃત્યોની પ્રશંસા કરાઈ છે. વસ્તુપાલે 'શત્રુંજય' ઉપર બંધાવેલા ઈન્દ્રમંડપમાં આ કાવ્ય કોતરાવાયું હતું. પાટણમાં આ મંત્રીશ્વરના પ્રાસાદના અવશેષરૂપ મનાતા આરસના એક થાંભલાં ઉપર આ કાવ્યનું એક પદ્ય કોતરાયેલું મળી આવ્યું છે.

નામનું પ્રશસ્તિ-કાવ્ય રચ્યાં છે. વળી એમણે ધર્મદાસગણિકૃત [1]**ઉવએસમાલા** ઉપર **ઉપદેશમાલાકર્ણિકા** નામની ટીકા [2]ધોળકામાં વિ. સં. ૧૨૯૯માં રચી છે. આ ઉપરાંત એમણે **છાસીઈ** અને **કમ્મત્થય** એ બે કર્મગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ રચ્યાં છે. 'ગિરનાર' ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ-લેખો પૈકી વિ સં. ૧૨૮૮નો એક લેખ એ પણ એમની કૃતિ છે.

આ **આરંભસિદ્ધિ** પાંચ [3]વિમર્શમાં વિભક્ત છે. આ પદ્યાત્મક કૃતિ નીચે મુજબનાં ૧૧ દ્વાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે:—

(૧) તિથિ, (૨) વાર, (૩) નક્ષત્ર, (૪) (સિદ્ધિ વગેરે) યોગ, (૫) રાશિ, (૬) ગોચર, (૭) (વિદ્યારંભ વગેરે) કાર્ય, (૮) ગમ (યાત્રા), (૯) (ઘર વગેરેનું) વાસ્તુ, (૧૦) વિલગ્ન અને (૧૧) મિશ્ર.

મતભેદ— વારોની માન્યતામાં, નક્ષત્રોમાંના તારાઓની સંખ્યામાં તેમજ યાત્રાદિના પ્રસંગે જોવાનાં દિગ્દ્વારક નક્ષત્રોમાં એમ કેટલીક બાબતોમાં આ કૃતિ **સૂરપણ્ણત્તિ** અને **દિનશુદ્ધિથી** ભિન્ન મત દર્શાવે છે.

સુધીશૃંગાર— આ **આરંભસિદ્ધિનું** સંસ્કૃતમાં રચાયેલું વાર્તિક છે. એની રચના **રત્નશેખરસૂરિના** શિષ્ય **હેમહંસગણિએ** વિ. સં. ૧૫૧૪માં 'આશાપલ્લી'માં કરી છે. એમાં એમણે અનેક ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

---

૧ આના પરિચય માટે જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૧૨૭ અને ૨૩૭).

૨ 'ધોળકા યુનિવર્સિટિ તરીકે હાંસીપાત્ર ગણાતા આ ધોળકામાં વિદ્યાપીઠ હતી અને એ વસ્તુપાલની છાયા નીચે મહત્ત્વનું વિદ્યાધામ બની હતી.

૩ પાંચ વિમર્શોમાં અનુક્રમે ૪, ૨, ૧, ૨ અને ૨ દ્વાર છે, અને ૮૪, ૭૩, ૮૨, ૮૮ અને ૮૬ પદ્યો છે.

[1]જ્યોતિઃસાર[2] યાને નારચન્દ્ર-જ્યોતિઃસાર (લ. વિ સં. ૧૨૮૦)— આ ૨૫૭ પદ્યોની કૃતિના કર્તા **પ્રાકૃતદીપિકા** રચનારા નરચન્દ્રસૂરિ છે. એઓ 'મલધારી' ગચ્છના દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે **ચતુર્વિંશતિ-જિનસ્તોત્ર** રચ્યું છે. વળી એમણે **અનર્ઘરાઘવ** ઉપર તેમજ **ન્યાયકંદલી** ઉપર ટિપ્પણ રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત એમણે પોતાના ગુરુએ રચેલા **પાંડવચરિત્રનું** અને ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલા **ધર્માભ્યુદય** કાવ્યનું સંશોધન કર્યું છે. એમના સંતાનીય રાજશેખરસૂરિએ **ન્યાયકંદલીની** પંજિકામાં ઉપર્યુક્ત બે ટિપ્પણ તેમજ **જ્યોતિઃસાર** (પ્રસ્તુત કૃતિ) અને **પ્રાકૃતદીપિકા** એમ ચાર કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ નરચન્દ્રસૂરિએ વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિરૂપે વિ. સં. ૧૨૮૮માં રચેલા પદ્યો ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખમાં મોજુદ છે. આ સૂરિના આદેશથી ગુણવલ્લભે વિ. સં. ૧૨૭૧માં **વ્યાકરણચતુષ્કાવચૂરિ** રચી હતી.

ટિપ્પણ—જ્યોતિષની ઉપર્યુક્ત કૃતિ ઉપર સાગરચન્દ્રે ૧૩૩૫ શ્લોક જેવડું ટિપ્પણ રચ્યું છે.

[3]**ત્રૈલોક્યપ્રકાશ**,[4] **ત્રૈલોક્યદીપક**, **નવ્યતાજિક**, **ભુવનદીપક** યાને **મેઘમાલા** (વિ. સં. ૧૩૦૫)—જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૬૫) પ્રમાણે આ નામાંતરો છે. આના ગ્રંથકર્તા દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિ છે. એમણે આ ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ વિ સં. ૧૩૦૫માં રચી છે.

---

૧ આ કૃતિ પં. ક્ષમાવિજયગણિ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ આ નામની બીજી પણ બે કૃતિઓ છે. જુઓ પૃ. ૨૦૯.

૩ આ કૃતિ ભીમસી માણેકે પ્રસિદ્ધ કરી છે.
અન્ય સ્થળેથી પણ એ પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૪ આ નામની હેમપ્રભસૂરિની વિશ્વરચના સંબંધીની કૃતિ છે. એનું સંપાદન શ્રી. રામસરૂપ શર્માએ કર્યું છે અને ડૉ. બનારસીદાસે એ કૃતિના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડનારી અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના લખી છે. જુઓ The Jaina Antiquary (Vol. XVII, No. 2)માં છપાયેલું ડૉ. એ એમ. ઘાટગેનું ભાષણ.

જન્મસમુદ્ર યાને જન્માંભોધિ (વિ. સં. ૧૩૨૩)[1]— આના કર્તા ઉપા૦ નરચન્દ્ર છે. એઓ 'કાસહદ' ગચ્છના ઉદ્દ્યોતનસૂરિના શિષ્ય સિંહસૂરિના શિષ્ય થાય છે.

બેડા—જન્મસમુદ્રના ઉપર કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે. એને 'બેડા' વૃત્તિ કહે છે.

પ્રશ્નશતક (વિ. સં. ૧૩૨૪)— આ કૃતિ પણ ઉપર્યુક્ત ઉપા૦ નરચન્દ્રે રચી છે અને એને એમણે સ્વોપજ્ઞ અવચૂર્ણિથી અલંકૃત કરી છે.

જ્યોતિઃસાર (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)— આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ ઠક્કુર ફેરુ છે.[2] એમણે વિ. સં. ૧૩૭૨માં વત્થુસાર-પયરણ રચ્યું છે. વળી એમણે દવ્વ-પરિક્ખા (દ્રવ્ય-પરીક્ષા) અને રત્ન-પરીક્ષા નામની એકેક કૃતિ પણ રચી છે અને એને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે.

સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ—જ્યોતિઃસાર ઉપર પણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે. એ મૂળ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે કે પાઇયમાં તે જાણવું બાકી રહે છે. વૃત્તિ તો સંસ્કૃતમાં જ હશે.

[3]જ્યોતિસાર, જ્યૌતિષસારસંગ્રહ યાને જ્યૌતિષસારોદ્ધાર (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦)— ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ (વિ. સં. ૧૬૩૦)ના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ આ કૃતિ રચી છે. એ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. આ કૃતિને જ્યૌતિષસારસંગ્રહ તેમજ જ્યૌતિષસારોદ્ધાર પણ કહે છે.

૧ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૪૧૩)માં રચના-સમય તરીકે 'જિનયના ચોથેનો ઉલ્લેખ છે અને એનો અર્થ ૧૩૨૩ હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦ (પૃ. ૪૩૧).

૩ આ નામની બીજી પણ બે કૃતિ છે. જુઓ પૃ. ૨૦૮ અને ૨૦૯.

હર્ષકીર્તિસૂરિએ પૃ. ૧૨૦માં ગણાવેલી કૃતિઓ ઉપરાંત **ભક્તામરસ્તોત્ર** અને લઘુશાન્તિસ્તોત્ર ઉપર તેમજ નિમ્નલિખિત પાઇય કૃતિઓ ઉપર પણ સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે:—

અજિયસંતિથય, ઉવસગ્ગહરથોત્ત અને નવકારમંત.

જન્મપત્રીપદ્ધતિ— આ નામની ચાર કૃતિઓ છે: (૧) [1]હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત, (૨) કલ્યાણવિધાનના શિષ્ય **લબ્ધિચન્દ્રગણિએ** વિ. સં. ૧૭૫૧માં રચેલી, (૩) **મહિમોદયકૃત** અને (૪) અજ્ઞાતકર્તૃક. આ ચારેનો વિષય જન્મોત્રીને લગતો છે.

[2]**માનસાગરી-પદ્ધતિ**[3] (ઉ. વિક્રમની ૧૮મી સદી)— આ કૃતિનું નામ વિચારતાં એના કર્તાનું નામ **માનસાગર** હશે એમ લાગે છે. જો એમજ હોય તો પણ એ જાણવું બાકી રહે છે કે શું એઓ બુદ્ધિસાગરના શિષ્ય **માનસાગર** છે કે જીતસાગરના શિષ્ય **માનસાગર** છે કે અન્ય જ કોઈ છે? આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનું કારણ એ છે કે ખેમરાજ દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિમાં પ્રારંભમાં કે અંતમાં ગ્રન્થકારના પરિચયરૂપ લખાણ નથી અને મારી સામે કોઈ વિશિષ્ટ સાધન નથી. આ પદ્યાત્મક કૃતિનો વિષય ફલાદેશ છે, એના પ્રારંભમાં આદિનાથ, પુંડરીક ગણધર, કૃષ્ણ અને પાર્શ્વનાથની તેમજ નવે ગ્રહોની સ્તુતિ કરાઇ છે. ત્યાર બાદ જન્મપત્રી બનાવવાની રીત દર્શાવાઇ છે, સંવત્સરનાં ૬૦ નામો, સંવત્સરો, યુગો, ઋતુ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર અને જન્મલગ્નરાશિ ઇત્યાદિનાં ફળ, કરણ, દશા, અંતરદશા તથા ઉપદશાનાં

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૨૦, ૨૦૯ અને ૨૧૦.

૨ આ કૃતિ ખેમરાજ કૃષ્ણદાસે વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલયમાં ૧૦૩ પત્રમાં મોટાં ખીબાંમાં છપાવી મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. પત્ર ૬૪અ-૬૪આમાં નવ ગ્રહનાં તેમજ ગજચક્ર, યમદંષ્ટ્રાચક્ર વગેરેનાં ચિત્ર અપાયાં છે. વળી દશા વગેરેને લગતાં કેટલાંક કોષ્ટકો પણ રજૂ કરાયાં છે.

૩ આની વિ. સં. ૧૮૧૩માં લખાયેલી એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જનાનંદપુસ્તકાલયમાં છે.

વર્ધમાન, ગ્રહના ભાવ, યોગ, અપયોગ વગેરે બાબતો વિચારાઈ છે. પ્રસંગોપાત્ત જાતજાતની ગણુનાની રીત રજૂ કરાઈ છે. કોઈ કોઈ સ્થળે (દા. ત. પત્ર ૩અ અને ૧૮આમાં) હિન્દીમાં લખાણુ છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

[1]સામુદ્રિક-તિલક (વિ. સં. ૧૨૧૬)— આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ જગદ્દેવ (જગદેવ) છે અને એમણે **સ્વપ્નશાસ્ત્ર** પણુ રચ્યું છે. એઓ 'પરમાર્હત' કુમારપાલના મહત્તમ (મંત્રી) [2]દુર્લભરાજના પુત્ર થાય છે. એ 'પ્રાગ્વાટ' વંશના દુર્લભરાજે **ગજપ્રબંધ ગજપરીક્ષા** યાને **હસ્તિપરીક્ષા, તુરંગ-પ્રબંધ, પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણુ** તેમજ **શકુન-(નિ ?)શાસ્ત્ર** રચ્યાનું મનાય છે પણુ એ અપ્રાપ્ય હોય એમ લાગે છે. શું **પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણુ** વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે પદ્યમાં રચાયું નહિ હશે કે જેથી એમના પુત્રે એ સમર્થિત કર્યું ?

---

૧ આ તેમજ **હસ્તસંજીવન, સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર, હસ્તકાંડ**અને (પાઇયમાં) **અર્હચ્ચૂડામણિસાર** એમ પાંચ ગ્રંથો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત **જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો** એ નામથી શ્રી. સારાભાઈ મણિલાલ નવાબે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એમાં વિસ્તૃત વિષયસૂચી અપાઈ છે. આ પૂર્વે **સામુદ્રિકતિલક** (?) હિંદી ભાષાંતર સહિત "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી અને એ કૃતિ મરાઠી અનુવાદ સહિત શ્રી. રઘુનાથ શાસ્ત્રી પટવર્ધન તરફથી છપાવાઈ હતી.

૨ એઓ ભીમદેવ નૃપતિના અમાત્ય વાહિલ્લના (**જૈ૦ સા૦ સં૦** ઇ૦ના પૃ. ૨૭૭ પ્રમાણે તો જાહિલના) પુત્ર રાજપાલના પૌત્ર અને નૃસિંહના પુત્ર થાય છે. આ દુર્લભરાજે **પુરુષ-સ્ત્રી-** નામનો જે ગ્રંથ રચ્યો તેને એમના પુત્ર જગદેવે સમર્થિત કર્યો (? પદ્યમાં ઉતાર્યો) આ પદ્યાત્મક કૃતિ તે જ પ્રસ્તુત **સામુદ્રિકતિલક** હોય એમ એની પ્રશસ્તિ જોતાં જણાય છે. આ અનુમાન સાચું ન હોય તો એમના (જગદેવના) પિતા આ ગ્રંથના પ્રણેતા ગણાય. **જૈ૦ સા૦ સં૦** ઇ૦ (પૃ. ૨૭૭)માં દુર્લભરાજને પ્રસ્તુત કૃતિના પ્રણેતા કહ્યા છે અને પૃ. ૨૭૮માં આ કૃતિ એમણે વિ. સં. ૧૨૧૬માં રચ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ મુદ્રિત કૃતિમાં તો રચનાવર્ષ નથી.

સામુદ્રિક-તિલક એ પુરુષ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણોને રજૂ કરતી ૮૦૦ આર્યામાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ પાંચ અધિકારોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૯૮, ૯૯, ૪૫, ૧૮૮ અને ૧૪૯ પદ્યો છે. પ્રારંભમાં ઋષભદેવ અને બ્રાહ્મીની સ્તુતિ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ સામુદ્રિક શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સમુદ્રથી થઈ એમ કહી એની થોડીક થોડીક રચના **નારદે**, લલ્લે, વરાહે (વરાહમિહિરે) **માંડવ્યે** અને કાર્તિકસ્વામીએ કરી એવો નિર્દેશ કરાયો છે.

પ્રથમ અધિકારમાં પગના તળિયાથી માંડીને માથાના વાળ સુધીનું વર્ણન છે અને સાથે સાથે એનું ફળ દર્શાવાયું છે. જેમકે અમુક પ્રકારનું પગનું તળિયું હોય તો રાજસંપત્તિ મળે.

બીજા અધિકારમાં ક્ષેત્રના સંહતિ, સાર વગેરે આઠ પ્રકારોનું તેમજ પુરુષનાં ૩૨ લક્ષણોનું નિરૂપણ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં આવર્ત (ભમરી), ગતિ (ચાલ), છાયા (કાંતિ), સ્વર (અવાજ) ઇત્યાદિ વિષે વિચાર કરાયો છે.

ચોથો અધિકાર સ્ત્રીઓને લગતો છે. એમાં એનાં વિવિધ અવયવાદિનું નિરૂપણ છે.

પાંચમા અધિકારમાં સ્ત્રીનાં વ્યંજન (તલ, મશક યાને મસો, લાંછન ઇત્યાદિ), સ્ત્રીની દેવાદિ બાર પ્રકૃતિ—પદ્મિની વગેરેનાં લક્ષણ ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઇ છે. અંતમાં દસ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે. આ પ્રશસ્તિ જગદ્દેવે રચી હોય એમ લાગે છે.

હસ્તસંજીવનમાં આ **સામુદ્રિક-તિલક**માંથી અવતરણો અપાયાં છે.

[1]**સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર**[2]— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ ત્રણ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૨૪, ૧૨૭ અને ૧૨૧ પદ્યો છે. પ્રારંભમાં

૧ આ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૧૧.

૨ ગુણચન્દ્રગણિએ (દેવભદ્રસૂરિએ) વિ. સં. ૧૧૩૯માં રચેલા મહાકાય **મહાવીર-ચરિય**માં જે સમુદ્દ-સત્થનો ઉલ્લેખ છે તે જ શું આ કૃતિ છે?

આદિનાથને નમસ્કાર કરી પુરુષ અને સ્ત્રીનું સામુદ્રિક કહીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે પ્રથમ અધ્યાયમાં ૩૨ લક્ષણો, નેત્ર વગેરેનું વર્ણન અને હાથની રેખા ઇત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શરીરનાં અવયવોનાં લક્ષણો અપાયાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો રજૂ કરાયાં છે. કેવી કન્યા પસંદ કરવી એ વિષયથી શરૂઆત કરાય છે અને અંતમાં પદ્મિની વગેરેનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે.

'વાયડ' ગચ્છના જિનદત્તસૂરિએ રચેલા **વિવેકવિલાસ**માંના કેટલાક શ્લોકો આ **સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર**માંના શ્લોકો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આથી એકે બીજામાંથી એ ઉદ્દ્ધૃત કર્યા હશે અથવા તો બંનેએ કોઈ અન્ય ગ્રંથમાંથી એ લીધા હશે એમ ફલિત થાય છે.

પત્તન૦સૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૮૧ ને ૧૭૧)માં જે જૈન સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રસ્તુત કૃતિ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

[1]**હસ્તકાંડ**— આના કર્તા શ્રીચન્દ્રસૂરિ કે ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પાર્શ્વચન્દ્ર છે. આ ૧૦૦ પદ્યની કૃતિના પ્રારંભમાં વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને સર્વજ્ઞે કહેલું અને પોતે અનુભવેલું એવું જ્ઞાન રજૂ કરવાની ગ્રંથકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ત્યાર પછી 'ઉત્તર અને અધર' સંબંધી પરિભાષાની સમજણ અપાઇ છે.ત્યાર બાદ લાભ અને હાનિ, સુખ અને દુઃખ, જીવિત અને મરણ, જય અને પરાજય, ભૂભંગ (જમીન અને છત્રનું પતન), મનોગત વિચારો, વર્ણોનો ધર્મ, સંન્યાસી વગેરેનો ધર્મ, દિશા, દિવસ

૧ આ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત મુદ્રિત છે. જુઓ પૃ. ૨૧૧.

૨ ૬૦મું અને ૬૧મું પદ્ય પાઇયમાં છે. એનો અનુવાદ અપાયો નથી પણ એ ચોરને લગતો વિચાર રજૂ કરે છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ પ્રારંભમાં જે વિષયો ગણાવાયા છે તેમાં તો આ વિષય જણાતો નથી.

વગેરેનો કાલનિર્ણય, [1]અર્ઘકાંડ, ગર્ભમાં રહેલા આપત્યનો નિર્ણય, ગમનાગમન, વૃષ્ટિ અને શલ્યોદ્ધાર એ બાબતોને લગતા પ્રશ્નો વિચારાયા છે. આના સંતુલન માટે **અર્હચ્ચૂડામણિસાર** તેમજ **ચન્દ્રોન્મીલન** જોવાં ઘટે.

[2]**હસ્ત-સંજીવન**[3] યાને [4]**સિદ્ધજ્ઞાન** (લ. વિ. સં. ૧૭૩૫)— આના કર્તા **ચંદ્રપ્રભા** વગેરેના પ્રણેતા ઉપા૦ **મેઘવિજય** છે. આ કૃતિમાં ૫૧૯ પદ્યો છે અને એનો ગ્રંથાગ્ર ૫૨૫ શ્લોકનો છે. અષ્ટાંગ નિમિત્તને ઘટાવવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલો આ સમગ્ર [5]ગ્રંથ ચાર અધિકારમાં વિભક્ત કરાયો છે. એનાં દર્શન, સ્પર્શન, રેખા–વિમર્શન અને વિશેષ એમ અનુક્રમે નામ છે અને એનાં પદ્યોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૭૭, ૫૪, ૨૪૧ અને ૪૭ છે. આમ ત્રીજો અધિકાર સૌથી મોટો છે.

'શંખેશ્વર' પાર્શ્વનાથ, ઋષભદેવ અને વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરી પ્રથમ અધિકારનો પ્રારંભ શાસ્ત્ર-પીઠિકા (શ્લો. ૧–૧૯)થી કરાયો

---

૧ ચીજ મોંઘી (મહાર્ઘક) થશે કે સસ્તી (સમર્ઘક) એ બાબત એટલે તેજી કે મંદી થશે એ વાત અહીં વિચારાઈ છે.

૨ આ કૃતિ "મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા"માં ઈ. સ.   માં છપાઈ છે. "જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો" નામના સંસ્કરણમાં એ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત છપાઈ છે (જુઓ પૃ. ૨૧૧) અને એમાં ચિત્રો, ચક્રો અને કોષ્ટકો અપાયાં છે.

૩ હાથ દ્વારા અષ્ટાંગ નિમિત્તને સંજીવન આપનારી આ કૃતિ હોવાથી એનું આ નામ સાર્થક ઠરે છે.

૪. જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૧)માં તો આને **હસ્તસંજીવન**નો એક ભાગ કહ્યો છે. કોઈ કોઈ **હસ્તસંજીવન**ને **હસ્તસંજીવની** કહે છે.

પૃ. ૫૪માં નીચે મુજબની પુષ્પિકા છેઃ–

"इति श्रीहस्तसञ्जीवने सिद्धज्ञाने प्रथमे दर्शनाधिकारे शास्त्रपीठिका"

૫ આમુખમાં (પૃ. ૭, ૧૦ ઈ૦)માં એ વાત ઉપર ભાર મુકાયો છે કે આ **હસ્તસંજીવન**માં નષ્ટ–જાતક–પદ્ધતિ નથી.

છે. એમાં હાથની પ્રશંસા કરાઇ છે. શ્લો. ૮માં હસ્તજ્ઞાન-દર્શન, સ્પર્શન અને રેખા-વિમર્શન એમ ત્રણ પ્રકારો છે એમ કહ્યું છે. શ્લો. ૧૯માં હાથનો બ્રહ્માએ બનાવેલી અક્ષય જન્મપત્રી (જન્મોત્રી) તરીકે ઉલ્લેખ છે.

હાથમાં ૩ તીર્થ, ૨૪ તીર્થંકરો વગેરે રહેલા છે એ રીતે એનું ધ્યાન ધરવાની હકીકત અપાઇ છે. ત્યાર બાદ હાથ તેમજ એનાં પાંચ આંગળાં વગેરેનાં નામ અપાયાં છે. આ'ના પછી ગુરુને હાથ દેખાડવાનો વિધિ અને પ્રસંગવશાત્ ગુરુનાં લક્ષણ એ બાબત આલેખાઇ છે. ત્યાર બાદ તિથિ, વાર વગેરેને લગતાં એકંદર ૧૭ ચક્રોની સમજણ અપાઇ છે. અંતમાં હાથના વર્ણાદિનો વિચાર કરાયો છે. આ અધિકારના અંતમાં સામુદ્રિક-ભૂષણમાંથી પદ્યો ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.[1]

'સ્પર્શન' નામના બીજા અધિકારમાં હાથમાં આઠે નિમિત્તો કેવી રીતે ઘટે તે સમજાવાયું છે.[2] એમ કરતી વેળા પુસ્તક શકુન યાને શકુન-શલાકા તેમજ પાશક-કેવલી યાને પાસાકેવલીનો પણ વિચાર કરાયો છે. શ્લો. ૪૬માં [3]ચૂડામણિનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં જાતજાતની રેખાઓનું વર્ણન છે.

ચોથામાં રેખાની વિશ્વા (વસા)—લંબાઇ, નખનાં અને આવર્તનાં લક્ષણો, સ્ત્રીઓની રેખા સંબંધી વિશેષ વક્તવ્ય, અને પુરુષના ડાબા હાથનું વર્ણન એ બાબતો રજૂ કરાઇ છે.

૧ જુઓ આમુખ (પૃ. ૨). શું શ્લો. ૯૭થી ૧૦૪ સામુદ્રિક-ભૂષણમાંના છે? જો એમ હોય તો એ માટે પ્રમાણ રજૂ થવું ઘટે. આ સંબંધમાં સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિ તપાસવી ઘટે.

૨ જુઓ શ્લો. ૫૨.

૩ વસંતરાજે, રાજમૃગાંક (શકસંવત્ ૯૬૪) અને નરપતિએ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષ માટે જુઓ પા૦ ભા૦ સા૦ (પૃ. ૧૭૧-૧૭૨).

રચના-સમય—**સામુદ્રિક-લહરી** નામની સ્વોપજ્ઞ [1]વિવૃતિમાં વિ. સં. ૧૭૩૭ની સાલનું ઉદાહરણ છે. એ ઉપરથી મૂળ કૃતિ આ વર્ષની આસપાસમાં રચાયાનું મનાય છે.

સ્વોપજ્ઞ ટિપ્પણ અને સામુદ્રિક-લહરી— મૂળ કૃતિને અંગે ગ્રંથકારે ટિપ્પણ રચ્યું છે અને એ બંનેના વિશદીકરણ માટે જીવરામ કવિના આગ્રહથી **સામુદ્રિક-લહરી** નામની ૩૮૦૦ શ્લોક જેવડી [2]વિવૃતિ રચી છે. આ વિવૃતિમાં **સામુદ્રિક-ભૂષણ** અને [3]**શૈવ-સામુદ્રિક** એ બે કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વિશેષમાં આ વિવૃતિમાં ૪૩ ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઇ છે અને [4]**હસ્ત-બિંબ**[5], [6]**હસ્તચિહ્ન-સૂત્ર**, **કરરેહાપયરણ** (કરરેખા-પ્રકરણ), **વિવેકવિલાસ** વગેરેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

[7]શકુન-શાસ્ત્ર

શુકન અને અપશુકનની માન્યતા જગજૂની જણાય છે. તેમ છતાં વિક્રમની તેરમી સદી સુધી કોઇ જૈન ગ્રંથકારે આ વિષયની સ્વતંત્ર ગણનાપાત્ર કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી હોય એમ જણાતું નથી.

---

૧ આને કેટલાક 'ભાષ્ય' કહે છે અને એનું **રેખા-શાસ્ત્ર** એવું નામ રજૂ કરે છે. જુઓ "સંપાદકીય નિવેદન" (પૃ. ૧૭).

૨ આની ઈ. સ. ૧૬૮૦થી ૧૭૦૦ના ગાળામાં લખાયેલી એક હાથપોથીના નિર્દેશ માટે જુઓ "જૈ. સિ. ભા." (ભા. ૮, પૃ. ૨૫).

૩ જુઓ અ. ૩. શ્લો. ૧૮૭ની વિવૃતિ.

૪ આમાંથી ત્રણ ચિત્રો **મેઘવિજયે** ઉદ્ધૃત કર્યાં છે.

૫-૬ શું આ બે ગ્રંથો તેમજ **સામુદ્રિક-ભૂષણ** મળે છે?

૭ 'શકુન' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એને ગુજરાતીમાં 'શુકન' તથા 'શકન' પણ કહે છે.

નરપતિજયચર્યા (વિ. સં. [1]૧૨૩૨)— આના કર્તા ધારાના આમ્રદેવના પુત્ર જૈન ગૃહસ્થ નરપતિ છે એમણે અજયપાલના રાજ્યમાં અણહિલપુરમાં વિ. સં. ૧૨૩૨માં આ કૃતિ રચી છે. એમાં એમણે [2]સ્વરો ઉપરથી શુકન જોવાની અને ખાસ કરીને તો માંત્રિક યંત્રો વડે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે શુકન જોવાની હકીકત આલેખી છે. આ પ્રમાણે **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૩૩૫)માં કહ્યું છે. પરંતુ **જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથોના** આમુખ (પૃ ૩૫-૩૬)માં નરપતિના ટીકાકાર હરિવંશ કવિનું જે લખાણ રજૂ કરાયું છે તે આ પ્રસ્તુત કૃતિને અંગેનું જણાય છે અને એમ હોય તો નરપતિ એ નરદેવના પુત્ર છે. અને એમણે આશાપલ્લી (આધુનિક અમદાવાદ)માં પ્રસ્તુત કૃતિ રચી છે. આમુખ (પૃ. ૩૪-૩૫)માં જે અવતરણરૂપે સાત પદ્યો અપાયાં છે તે **નરપતિજયચર્યા**નાં હોય એમ જણાય છે. એમાં **બ્રહ્મ-યામલ** વગેરે સાત યામલનો ઉલ્લેખ છે અને એ વગેરેનો પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉપયોગ કરાયાનો ઉલ્લેખ છે.

[3]**શકુનશાસ્ત્ર યાને શાકુનસારોદ્ધાર** (વિ. સં. ૧૩૩૮)— આના કર્તા **માણિક્યસૂરિ** છે. એમણે આ કૃતિ ૧૧ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં ૫૦૭ શ્લોક છે. એની રચના વિ. સં. ૧૩૩૮માં કરાઇ છે. આની વિવિધ હાથપોથીઓ મળે છે.

શકુનશાસ્ત્ર સંબંધી આ ઉપરાંત કેટલીક કૃતિ નીચે મુજબ છેઃ—

શકુનદીપિકા— આ સ્વતંત્ર કૃતિ છે કે કોઇ કૃતિની વૃત્તિ છે તેમજ આના કર્તા જૈન છે કે કેમ એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે.

---

૧ જુઓ **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૩૩૫).

૨ આ ઉપરથી કેટલાક પ્રસ્તુત કૃતિને 'સ્વરોદય' કહે છે. આ નામની એક કૃતિ યશઃકીર્તિએ રચી છે તેમજ અન્ય કોઇએ પણ રચી છે.

૩ આ કૃતિ હીરાલાલ હંસરાજે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં છપાવી છે.

શકુનપ્રદીપ— આના કર્તા **લાવણ્યશર્મા** છે. શું એઓ જૈન છે?

શકુનવિચાર— પત્તન૦સૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૮૦)માં આમાંથી અવતરણ અપાયું છે.

શકુનસપ્તત્રિંશિકા— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે.

શકુનરત્નાવલિ યાને કથાકોશ— આના કર્તા **અભયદેવના** શિષ્ય **વર્ધમાન** છે.

શકુનાવલિ યાને બીજકૌસ્તુભ— આના કર્ત્તા મહર્ષિ **ગૌતમ** છે. **શકુનાવલિ** નામની બીજી બે કૃતિ છે. એકના કર્તા **હેમચન્દ્ર** છે અને બીજાના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

આમ શકુન-શાસ્ત્ર સંબંધી વિવિધ કૃતિઓ છે. આજકાલ શુકન જોવાની પદ્ધતિ લુપ્તપ્રાય થયેલી જોવાય છે. બાકી એક વેળા એનો ખૂબ પ્રચાર હશે એમ "**शकुनो दण्डनायकः**" અને લોકગીતમાંની નિમ્નલિખિત પંક્તિ જેવાં અવતરણો વિચારતાં જણાય છે:—

"ડાબી તે ભૈરવ રોઇ રહી."

[1]પંખીઓનો પરિચય, એના ભાવાભાવ અને [2]અવાજ વગેરે બાબતો શકુન-શાસ્ત્રમાં વિચારાયેલી જોવાય છે.

સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર

[3]**સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર** (લ. વિ. સં. ૧૨૨૦)— આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ **જગદ્દેવ** છે. એઓ **દુર્લભરાજના** પુત્ર થાય છે. એ **જગદ્દેવે**

૧ એને વિષે જાણવા જેવી બાબતો કઈ કઈ છે તે વિષય મેં "પક્ષીઓના પરિચયની પ્રવેશિકા" નામના મારા લેખમાં ચર્ચ્યો છે. આ લેખ "ગુજરાતી"ના વિ. સં. ૨૦૦૮ના દીપોત્સવી અંકમાં તેમજ "ગુ૦ મિત્ર તથા ગુ૦ દ૦"ના તા. ૧૭-૧૧-'૫૨ના અંકમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરાયો છ.

૨ શિયાળની બોલી ઉપરથી ભવિષ્ય ભાખનારા ગામડાંઓમાં જોવાય છે.

૩ શું જગદ્દેવે રચેલી **સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ** નામની કૃતિ તે આ જ છે?

સામુદ્રિકતિલક રચ્યું છે. એમનું આ [1]સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર બે અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ એનો વિષય સ્વપ્ન છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં શુભ સ્વપ્નો વિષે અને બીજામાં અશુભ સ્વપ્નો વિષે વિચાર કરાયો છે.

સ્વપ્નસપ્તતિકાવૃત્તિ (વિ. સં. ૧૨૮૭)— જ૦ મ૦માં કોઇએ **સુમિણસત્તરિયા** (સ્વપ્ન-સપ્તતિકા) રચી છે. એના ઉપર 'ખરતર' ગચ્છના સર્વદેવસૂરિએ જેસલમેરમાં વિ સં. ૧૨૮૭માં વૃત્તિ રચી છે. અને એ દ્વારા સ્વપ્નનો વિષય વિશદ બનાવ્યો છે.

સ્વપ્ન-પ્રદીપ યાને [2]સ્વપ્ન-વિચાર— આના કર્તા વર્ધમાનસૂરિ છે.

સ્વપ્નને અંગે અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિઓ નીચે મુજબ છેઃ—

[3]સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ, સ્વપ્ન-લક્ષણ, સ્વપ્ન-સુભાષિત, સ્વપ્નાધિકાર, સ્વપ્નાધ્યાય, [4]સ્વપ્નાવલી અને **સ્વપ્નાષ્ટકવિચાર.**

રમલ-શાસ્ત્ર

રમલ-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૭૩૫)— આના કર્તા **ચન્દ્રપ્રભા** વગેરેના પ્રણેતા ઉપા૦ મેઘવિજય છે. એમણે મેઘમહોદયમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે આ કૃતિ પોતાના શિષ્ય મેરુવિજય માટે સંસ્કૃતમાં રચી છે. આની કોઇ હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી. પાસા ફેંકી ભવિષ્ય જોવાની વિદ્યાને '[5]રમલ (ળ)' કહે છે અને

---

૧ આને જ કેટલાક સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ કહે છે.

૨ જિનપાલગણિએ ૮૭૫ શ્લોક જેવડી જે પાઇય કૃતિ રચી છે તેનું સંસ્કૃત નામ સ્વપ્ન-વિચાર છે.

૩ શું આના કર્તા જગદેવ છે?

૪ આમાં ૨૧ શ્લોક છે.

૫ આનો બીજો અર્થ 'પાંચ ધાતુના પાસા' એવો થાય છે.

છે.[1] આસપાસનાં ૨૪ કોષ્ટકો નિમ્નલિખિત ૨૪ પ્રશ્નો—૨૪ બાબતની પૃચ્છા રજૂ કરે છે:—

કાર્યની સિદ્ધિ, મેઘની વૃષ્ટિ, દેશનું સૌખ્ય, સ્થાનનું સુખ, ગ્રામાંતર, વ્યવહાર, વ્યાપાર, વ્યાજદાન, ભય, ચતુષ્પદ, સેવા, સેવક, ધારણા, બાધારુધા, પુરરોધ (નગરનો ઘેરો), કન્યાદાન, વર, જયાજય, મંત્રૌષધિ, રાજ્યની પ્રાપ્તિ, અર્થચિન્તન, સન્તાન, આગંતુક અને ગત વસ્તુ.

૧ પ્રથમ ચક્રનાં સાત કોષ્ટકો નીચે મુજબ છે:—

श्रीऋषभ
१
कार्यसिद्धि
पृच्छा

श्रीपद्मप्रभ
६
व्यवहार
पृच्छा

ॐ ह्रीँ श्रीँ
अर्हँ नमः

श्रीअजित
२
मेघवृष्टि
पृच्छा

श्रीसुमतिनाथ
५
ग्रामांतर
पृच्छा

श्रीसंभव
३
देशसौख्य
पृच्छा

श्रीअभिनन्दन
४
स्थानसुख
पृच्छा

ઉપર્યુક્ત ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી દરેકના નામ ઉપર ફલાફલવિષયક ૭ ૭ ઉત્તરો છે. જેમકે ઋષભદેવના નામ ઉપર નીચે મુજબના ઉત્તરો છે:

"शीघ्रं सफला कार्यसिद्धिर्भविष्यति ; अस्मिन् व्यवहारे मध्यमं फलं दृश्यते; ग्रामान्तरे फलं नास्ति , कष्टमस्ति ; भव्यं स्थान-सौख्यं भविष्यति ; मध्यमं देशसौख्यं भविष्यति ; अल्पा मेघवृष्टिः सम्भाव्यते."

૨૪ પ્રશ્નો અને ૧૪૪ ઉત્તરો સંસ્કૃતમાં છે ; બાકી પ્રશ્નો કેમ કાઢવા અને તેનું ફલાફલ કેમ જાણવું એ બાબત એ સમયની ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવાય છે અને એ ગુજરાતી લખાણથી જ આ કૃતિની શરૂઆત કરાય છે. એ નીચે મુજબ છે:—

"ॐ ह्रीँ श्रीँ अर्हं नमः" એણિ મન્ત્રઇં વાર ૨૧ સ્થાપના પડી અથવા પૂગીફલ અભિમન્ત્રી મૂકાવીઇ। જેહ બોલની પૃચ્છા કરઇ તેહ થકુ જિહાં થાપના મૂંકઇ તેહના તીર્થંકરની કોટિં। પૃચ્છાના બોલ ગણતાં જેહ તીર્થંકરની કોટિં મૂંકઇ। તેહની તે ઓલી ગણવી। પં. શ્રીનયવિજયગણિશિષ્યગણિજસવિજયલિખિતં ॥છા"

ઉદય-દીપિકા (વિ. સં. ૧૭૫૨)— આના કર્તા ચન્દ્રપ્રભા વગેરે રચનારા ઉપા૰ મેઘવિજય છે. એમણે આ કૃતિ શ્રાવક મદનસિંહને માટે જ્યોતિષ સંબંધી પ્રશ્ન અને એના ઉત્તર રૂપે વિ. સં. ૧૭૫૨માં રચી છે. આની હાથપોથીઓ મળે છે.

પ્રશ્નસુંદરી (લ. વિ. સં. ૧૭૫૫)—આના પ્રણેતા પણ **ચન્દ્રપ્રભા** વગેરેના કર્તા ઉપા૰ મેઘવિજય છે. આ દ્વારા એમણે પ્રશ્ન કાઢવાની પદ્ધતિ વર્ણવી છે.

૧૧, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૮, ૨૪૮, ૨૬૦, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૪૨, ૩૪૮, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૬૬, ૩૯૩, [1]૪૦૧, ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૪૨, ૪૫૦, [2]૪૫૧, ૪૫૪, ૪૫૯, ૪૬૦, ૫૦૦.

[3]**'ઉસ્તારલાવ' યંત્ર** (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)—આના કર્તા વિ. સં. ૧૫૩૬માં **સારસ્વત-દીપિકા** રચનારા **મેઘરત્ન** છે. એઓ 'વટ' ગચ્છના **વિનયસુંદરના** શિષ્ય થાય છે. એમણે પ્રસ્તુત કૃતિ ૩૮ શ્લોકમાં રચી છે. આ ખગોળશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી એક યંત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ યંત્રને ઉર્દૂ-હિંદી-કોશમાં નક્ષત્ર-યંત્ર અને અંગ્રેજીમાં એસ્ટ્રોલાબે (astrolabe) કહે છે. એનો પરિચય Encyclopædia Britanica (Vol. II, pp. 574–575; 14th edn.)માં અપાયો છે.[4] એ ઉપરથી આ ગ્રીક યંત્ર હોવાનું મનાય છે. એની શોધ **હિપાર્કસે** (ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦) અથવા પેર્ગાના **એપોલોનિયસે** (ઇ. સ. પૂ. ૨૪૦)માં કરી હતી. એ યંત્ર આકાશી પદાર્થોની—ગ્રહાદિની ઊંચાઇ (altitude) માપવાના કામમાં લેવાતું હતું. એ ઉપરથી કાળ (સમય) અને અક્ષાંશનો બોધ થતો હતો.

ટીકા ઇત્યાદિ—આ લઘુ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃતમાં [5]ટીકા છે અને 'રાજસ્થાની' ભાષામાં અનુવાદ છે.[6]

૧–૨ અહીં 'ભડ્ડલી' એવો નિર્દેશ છે.

૩ બિકાનેરના "અનૂપ-સંસ્કૃત-પુસ્તકાલય"માં આની વિ. સં. ૧૬૦૦માં લખાયેલી એક હાથપોથી છે. એનો પરિચય શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ **"उस्तरलाव यंत्र सम्बन्धी एक महत्त्वपूर्ण जैन ग्रन्थ"** નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૨૦.

૪ આ લેખ ઉપર્યુક્ત લેખમાં મૂળ કૃતિના શ્લો. ૧, ૩ અને ૩૮ સહિત ઉદ્ધૃત કરાયો છે. એને અંગેનું શ્રી. **નેમિચન્દ્ર** શાસ્ત્રીએ હિંદીમાં લખેલું ટિપ્પણ સાથે સાથે છપાવાયું છે.

૫–૬ ઉપર્યુક્ત હાથપોથીમાં આ બંને છે, પરંતુ મૂળ કૃતિ અશુદ્ધ લખાયેલી છે.

પ્રકરણ ૧૩ : વૈદ્યકશાસ્ત્ર

વૈદ્યક-શાસ્ત્રનો બોધ ફગવવા જતાં જૈન મુનિવરો અચકાયા છે, કેમકે વનસ્પતિઓનાં ઉપમર્દન વગેરે કાર્યને એઓ આરંભસમારંભના કારણરૂપ—પાપરૂપ ગણે છે. આથી આ વિષયમાં [1]જૈન કૃતિઓ ઓછી રચાઇ હોય એમ લાગે છે. ઇતર વિષયની જૈન કૃતિઓમાં વૈદ્યકવિષયક છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો જોવાય છે. આગમિક સાહિત્યમાંના આવા ઉલ્લેખોની એક નોંધ મેં આગમોદ્ધારકની સહાયતાથી તૈયાર કરી છે પણ તે અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ વિષયની કેટલીક કૃતિઓ હું નોંધું છું:—

સિદ્ધાંત-રસાયન-કલ્પ (વિક્રમની છઠ્ઠી સદી) – દિ૦ ઉગ્રાદિત્યકૃત કલ્યાણકારકના વીસમા પરિચ્છેદ (શ્લો૦ ૮૬)માં સમંતભદ્રે [2]આયુર્વેદમાંનાં [3]આઠે અંગોનું પ્રતિપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. કેટલાકને મતે આ સમંતભદ્રે સિદ્ધાંત-રસાયન-કલ્પ નામનો વૈદ્યક-ગ્રંથ ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવડો રચ્યો છે. એના છૂટાછવાયા શ્લોકો મળે છે. એ એકત્રિત કરાય તો બેથી ત્રણ હજાર જેટલા થાય. આ કૃતિમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરાયો છે. આવા શબ્દોના સ્પષ્ટીકરણરૂપ એક કોશ અમૃતનંદિએ રચ્યો હતો, પરંતુ તે 'સપ્ત-સપ્તિ' સુધીનો જ મળે છે.

---

૧ શ્રી. પી. કે. ગોડેનો "Some Notes on the Mss. of medical works by Jain writers" નામનો લેખ "The Jaina Antiquary" (Vol. XIII, No. 1)માં છપાવાયો છે.

૨ પુષ્પાયુર્વેદમાં ૧૮૦૦૦ જાતનાં પરાગ વિનાનાં પુષ્પોનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ કલ્યાણકારકની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૮)

૩ આ આઠ અંગો તે કાય, બાલ, ગ્રહ, ઊર્ધ્વાંગ, શલ્ય, દંષ્ટ્ર, જરા અને વૃષ એ છે.

વૈદ્યક-ગ્રંથના પ્રણેતાઓ— ઉપર્યુક્ત કલ્યાણકારકના વીસમા પરિચ્છેદ (શ્લો. ૮૫)માં કહ્યું છે કે [1]પૂજ્યપાદે શાલાક્ય(તંત્ર), પાત્રકેસરીસ્વામીએ શલ્યતંત્ર, સિદ્ધસેને વિષ અને ઉગ્ર ગ્રહની [2]શમન-વિધિ, દશરથ ગુરુએ કાય-ચિકિત્સા, મેઘનાદે [3]બાલ-ચિકિત્સા અને સિંહનાદ મુનીન્દ્રે વૈદ્ય, વૃષ્ય અને [4]દિવ્યામૃતનું કથન કર્યું છે.

[5]**વૈદ્યક-ગ્રંથ** (પૂ. વિક્રમની છટ્ઠી સદી)—આના કર્તા **જૈનેન્દ્ર** વ્યાકરણના પ્રણેતા દિ૦ પૂજ્યપાદ હોવાનું મનાય છે. મંગરાજે કે **મંગુવિભુએ** ૨૫૦૦ શ્લોક જેવડો કાનડીમાં રચેલો **ખગેન્દ્રમણિ-દર્પણ** ગ્રંથ આને આધારે યોજાયો છે.

[6]**કલ્યાણકારક** (લ. વિ. સં. ૮૮૫)— આના કર્તા દિ૦ ઉગ્રાદિત્ય છે. એમાં ૨૫ પરિચ્છેદ છે. એ ઉપરાંત ૨૫મા પરિચ્છેદ પછી પરિશિષ્ટ-શિષ્ટાધ્યાય અને 'હિતાહિત' અધ્યાય છે. મધ, મદ્ય અને માંસની વાત બાજુએ રાખતાં ચિકિત્સાની બાબતમાં આ ગ્રંથ **ચરકસંહિતા** સાથે ઘણો મળતો આવે છે.

આયુર્વેદની જેમ અહીં પણ કાયથી માંડીને વૃષ [7]સુધીનાં આઠે અંગોનો વિસ્તારથી વિચાર કરાયો છે. 'હિતાહિત' અધ્યાયમાં માંસાહારનો

૧ એમનો સાદર ઉલ્લેખ ગુમ્મટદેવ મુનિએ **મેરુતન્ત્ર** નામના વૈદ્યક-ગ્રંથના પ્રાયઃ પ્રત્યેક પરિચ્છેદના અંતમાં કર્યો છે.

૨-૪ **કલ્યાણકારક**ના હિંદી અનુવાદ (પૃ. ૫૫૪)માં આ ત્રણના અર્થ અનુક્રમે (૧) અગદ-તંત્ર અને ભૂતવિદ્યા, (૨) કૌમારભૃત્ય અને (૩) વાજીકરણતંત્ર અને દિવ્ય-રસાયન-તંત્ર એમ કરાયા છે.

૫ આ "જૈ૦ સિ૦ ભા૦"માં કટકે કટકે છપાયો છે.

૬ આ કૃતિ શ્રી. વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રીનાં હિંદી અનુવાદ, પ્રસ્તાવના અને વનૌષધિ શબ્દાદર્શ (કોષ) સહિત "સખારામ નેમચંદ ગ્રંથમાલા"માં પુષ્પ ૧૨૯ તરીકે સોલાપુરથી ઇ. સ. ૧૯૪૦માં છપાવાઈ છે. આમાં બિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણિકા છે.

૭ વૃષ-ચિકિત્સાથી વાજીકરણ-ચિકિત્સા સમજવાની છે.

નિષેધ કરતું લખાણુ ગદ્યમાં અપાયું છે. વિશેષમાં શલ્યતંત્રનો વિષય સારી રીતે ચર્ચ્યો છે. આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્ર-કર્મ અને એના વિધાનનું નિરૂપણુ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે અહીં કરાયું છે.

કલ્યાણકારકની રચનામાં પ્રાણાવાય નામના મહાગમનો—પૂર્વનો ઉપયોગ કર્યાનું કર્તાએ જાતે કહ્યું છે.[1] પરિ૦ ૧, શ્લો. ૧૮માં 'વિદ્યા' ઉપરથી 'વૈદ્ય' ઉદ્‌ભવ્યો છે એમ કહ્યું છે.

આત્મોન્નતિમાં શરીર મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે એટલે આરોગ્ય જાળવવું જરૂરી છે. પરંતુ તેમ કરવા માટે અભક્ષ્ય કે હિંસાજન્ય દ્રવ્યનું સેવન કરતાં જરૂર વિચાર કરવો ઘટે એમ જૈનાચાર્યોનું—ઉગ્રાદિત્ય વગેરેનું માનવું અને કહેવું છે. આથી તો એમણે પ્રસ્તુત કૃતિમાં મધ, મદ્ય અને માંસનું સેવન ન કરવું પડે એવી ઔષધીઓ બતાવી છે.

રચના-સમય— 'હિતાહિત' અધ્યાયના લગભગ અંતમાં જે કેટલાંક પદ્યો છે તેમાંના એકમાં કહ્યું છે કે નૃપતુંગવલ્લભ મહારાજાધિરાજની સભામાં માંસાહારના પુરસ્કર્તાઓની સમક્ષ માંસાહારની નિષ્ફળતા સિદ્ધ કરી આ જૈનેન્દ્ર વૈદ્યે વિજય મેળવ્યો. આ ઉપરથી આ કલ્યાણકારકના કર્તા અમોઘવર્ષ પહેલાના સમકાલીન હોવાનું મનાય છે.

સમાનનામક કૃતિઓ— પૂજ્યપાદે અને કુમારસેને પણ આ નામની એકેક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે, જ્યારે ચિત્રકવિસેને કાનડીમાં રચી છે.[2]

પરાશ્રયી કૃતિઓ— નાગાર્જુને રચેલી યોગરત્નમાલા નામની વૈદ્યકની કૃતિ ઉપર ગુણાકરસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૯૬માં વૃત્તિ રચી છે. એવી રીતે વાગ્ભટકૃત **અષ્ટાંગહૃદય** ઉપર દિ૦ આશાધરે અને વરરુચિકૃત યોગશત ઉપર પૂર્ણસેને વૃત્તિ રચી છે.

---

૧ જુઓ પરિ૦ ૨૫, શ્લો. ૫૪.

૨ જુઓ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૭૯-૮૦).

[1]યોગ-ચિન્તામણિ **વૈદ્યકસારસંગ્રહ** કિંવા [2]**વૈદ્યકસારોદ્ધાર** (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦)— આના કર્તા 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના ચંદ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય [3]હર્ષકીર્તિસૂરિ છે. આ ગ્રન્થમાં ફિરંગ (syphilis)નું વર્ણન છે. એથી એ **ભાવપ્રકાશ** પછી રચાયાનું અનુમનાય છે.

જૈ૦ ગ્રં૦ પ્રમાણે **વૈદ્યકસારસંગ્રહ** ૧૧૦૦ શ્લોક જેવડો છે અને **વૈદ્યકસારોદ્ધાર** ૮૦૦ શ્લોક જેવડો છે. જો આ હકીકત ખરી હોય તો આ બે ભિન્ન કૃતિ ગણાય.

[4]**વૈદ્યવલ્લભ** (લ. વિ. સં. ૧૭૧૦)— આના કર્તા [5]હિતરુચિના શિષ્ય હસ્તરુચિ છે. એમણે આ કૃતિ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં એમણે જ્વર, સ્ત્રીરોગ, કાસ, (ઉપરસ), ક્ષય વગેરે રોગો, ધાતુરોગ, અતિસારાદિ, કોઢ વગેરે, મસ્તક, કાન અને આંખના રોગો તેમજ સ્તંભન પર મુરાદિ–સાહિ ગુટિકા વગેરે વિષયો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

૧ આ મુંબઈમાં ઈ. સ. ૧૮૬૯માં છપાવાયો છે. આ ગ્રંથનું સંપાદન **પૂર્ણચન્દ્ર**શર્માના ગુજરાતી રૂપાંતર સહિત **મહાદેવ રામચન્દ્ર** જગુષ્ટેએ ઈ. સ. ૧૮૯૮માં કર્યું હતું. એની બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૮માં છપાવાઈ હતી. મૂળ કૃતિનું મરાઠી અનુવાદ સહિત સંપાદન વી. જી. **સાઠેક**રે પૂનાપુરથી ઈ. સ. ૧૯૦૭માં કર્યું હતું.

૨ **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૫૯૩)માં આને **યોગ-ચિન્તામણિ**થી ભિન્ન કૃતિ ગણી છે. જ્યારે **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૫)મ એને અભિન્ન ગણી છે.

૩ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૨૦, ૨૦૯ અને ૨૧૦.

૪ **પૂર્ણસે**-નૂત્તમસૂરિએ આ નામની કૃતિ રચી છે. એને **વૃદ્ધયોગશતક** પણ કહે છે. **ગૌડવંશતિલકે વૃદ્ધયોગશતક** રચ્યું છે. આ બંને કૃતિ અજૈન હશે એમ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)માં કહ્યું છે. તો એ વાત સાચી છે?

૫ 'તપ' ગચ્છના **વિજયસિંહસૂરિ**ના શિષ્ય ઉદયરુચિના શિષ્યનું નામ **હિતરુચિ** છે. એઓ જ અત્ર પ્રસ્તુત હશે. જો એમ જ હોય તો એમણે **ષડાવશ્યક** ઉપર વિ. સં. ૧૬૯૭માં વ્યાખ્યા રચી છે.

[1]**યોગ-રત્નાકર** (વિ. સં. ૧૭૩૬)— આ કૃતિ અંચલ ગચ્છના જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખરે વિ. સં. ૧૭૩૬માં ગુજરાતીમાં ચોપાઇમાં રચી છે. એનું પરિમાણ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૨) પ્રમાણે ૯૦૦૦ શ્લોકનું છે.

[2]**દ્રવ્યાવલી-નિઘંટુ**— આના કર્તા મહેન્દ્ર છે. એમણે આ કૃતિ ૯૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે. આ નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એ વનસ્પતિઓનો કોશ હશે.

વૈદ્યકકલ્પ અને વૈદ્યકસાર— આ બંનેની તાડપત્રીય પ્રતિ મળે છે પણ એના કર્તાનાં નામ જાણવામાં નથી.

સિદ્ધયોગમાલા— આ ૫૦૦ શ્લોકની કૃતિના પ્રણેતા સિદ્ધર્ષિ છે.

રસપ્રયોગ— આના કર્તા સોમપ્રભાચાર્ય છે. જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૯) પ્રમાણે એ વૈદ્યકનો ગ્રંથ છે. એમાં રસ વિષે નિરૂપણ તથા પારાના ૧૮ સંસ્કારનું વર્ણન હશે.

[3]**રસચિન્તામણિ**— અનંતદેવસૂરિએ ૯૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ રચી છે.

માધરાજપદ્ધતિ— આ ૧૦૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા માધચન્દ્રદેવ છે.

---

૧ આ નામનો ગ્રંથ મયૂરપાદ ભિક્ષુ નામના પ્રખ્યાત વૈદ્યે રચ્યો છે.

૨ માધવે દ્રવ્યાવલિ રચી છે.

૩ આ કૃતિ ભાષાટીકા સાથે વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલયમાં છપાવાઈ છે.

પ્રકરણ ૧૫ : વિજ્ઞાન

'વિજ્ઞાન'નો સામાન્ય અર્થ 'વિશિષ્ટ જ્ઞાન' એમ થાય છે. વળી આ શબ્દના બીજા પણ અર્થ કરાય છેઃ (૧) શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, (૨) અનુભવ-જ્ઞાન અને (૩) બ્રહ્મજ્ઞાન. અહીં તો હું આ શબ્દ ભૌતિક-શાસ્ત્ર, રસાયન-શાસ્ત્ર, જીવ-શાસ્ત્ર, ભૂસ્તર-શાસ્ત્ર, ખનિજ-શાસ્ત્ર, ધાતુ-શાસ્ત્ર એમ વિવિધ વૈજ્ઞાનિક શાખાઓને અંગેના ગ્રંથો એ અર્થમાં વાપરું છું. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો જેને અંગ્રેજીમાં સાયન્સ (science) કહે છે તેને લગતા ગ્રંથો એમ અહીં હું 'વિજ્ઞાન' શબ્દથી સૂચવું છું.

કલાકલાપ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— ચ૦ પ્ર૦ (પૃ. ૧૨૬)માં 'વાયડ' ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણાવાઇ છે. એમાંની એકનું નામ અહીં **કલાકલાપ** એમ અપાયું છે અને એનો 'શાસ્ત્ર' તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે. શું એમાં ૭૨ કે ૬૪ કળાઓનું નિરૂપણ હશે? ક્ષેમેન્દ્રે **કલાવિલાસ** રચ્યો છે તેના જેવી આ કૃતિ હશે? **કલાકલાપ**ની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી એટલે એ કૃતિના વિષય વિષે ખાતરીથી શું કહેવાય?

મૃગ-પક્ષિ-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૩૨૫)— આના કર્તા હંસદેવ છે. એઓ શૌંડદેવના આશ્રિત—કૃપાપાત્ર (protege) થાય છે. ઇ. સ.ની ૧૩મી સદીમાં વિદ્યમાન આ હંસદેવે બે ખંડમાં ૧૭૧૨ શ્લોકમાં આ કૃતિ રચી છે. પ્રાણિ-વિદ્યા (zoology)ના આ વિરલ પુસ્તકની એક હાથપોથી ત્રિવેન્દ્રમના "રાજમહેલ-પુસ્તકાલય"માં છે.

ગજ-પ્રબંધ, ગજ-પરીક્ષા યાને હસ્તિપરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૨૧૫)— આના કર્તા જગદ્દેવના પિતા દુર્લભરાજ હોવાનું મનાય છે. શું ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી જે કૃતિનો ઉલ્લેખ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ ૩૬૧)માં છે તે જ આ છે? શું એમાં પાલકાપ્યના [1]હસ્ત્યાયુર્વેદનો ઉપયોગ કરાયો છે?

તુરંગ-પ્રબંધ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૫)— આના કર્તા જગદ્દેવના પિતા દુર્લભરાજ હોવાનું મનાય છે.

શાલિ-હોત્ર— આ ઘોડા પારખવાની વિદ્યાને અંગેની કૃતિ હશે. આ નામની ૧૩૮ શ્લોકની કૃતિ ભોજે રચી છે.

અશ્વાદિગુણ— આ નામથી એક કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ ૩૬૧)માં નોંધાયેલી છે એમાં ઘોડા વગેરેના ગુણો વર્ણવાયા હશે.

શ્વાન-સપ્તતિકા— આ નામની એક કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૫૭)માં નોંધાયેલી છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

[2]શ્વ-રુદિત— જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૩૮૬)માં "[3]શુનોરુત" નામની કૃતિની એક હાથપોથી સુરતના જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. એ હાથપોથી મેં જોઈ તો જણાયું કે એ એક પત્રની હાથપોથી છે અને એમાં ૨૫ પદ્યો છે. એના પ્રારંભમાં "श्रीशंपे(खे)श्वरा(र)पा नाथाय नमः" એમ છે. અંતમાં "इति शुनरुतं समाप्तं ॥श्री॥ छ॥श्री॥" એવો ઉલ્લેખ છે.

૧ આમાં હાથીનાં લક્ષણ, વર્ણ, લગભગ ૧૮૦ રોગો અને એની ચિકિત્સા, હાથીના પાલન, એને પકડવાની રીત ઈત્યાદિ વિષે નિરૂપણ છે. આ ચાર સ્થાનમાં કુલ ૧૬૦ અધ્યાયમાં રચાયેલી કૃતિ પૂનાની "આનંદાશ્રમ ગ્રન્થમાલા"માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૨ આ નામ મેં યોજ્યું છે.

૩ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૦૦)માં ૨૦ પાઇય પદ્યોમાં રચાયેલી શ્વાનરુતશકુનવિચાર એવા નામાંતરવાળી શ્વાનરુત નામની કૃતિની નોંધ

પ્રારંભમાં આ કૃતિનું આદ્ય પદ્ય નીચે મુજબ છેઃ—

" प्रस्थाने च प्रवेशे च स्वग(गृ)हाभ्यन्तरेऽपि वा ।
शुना वै रुदितं चित्रं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश(:) ॥१॥"

આ કૃતિમાં પોતાના ઘરથી પ્રસ્થાન કે એમાં પ્રવેશ કરતી વેળા કૂતરાની પ્રવૃત્તિ કેવી છે તે ઉપરથી મળનારા ફળનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. જેમ કે ગામમાં પેસતાં મનુષ્યના કરતાં પહેલાં જો કૂતરો પ્રવેશે તો એ મનુષ્યને ગામમાંથી ઇષ્ટ ભોજન અને સુખે નિવાસ મળે (શ્લો. ૩). જે વ્યક્તિને પ્રસ્થાનની વેળાએ કૂતરાનું મુખ માંસથી અથવા અન્ય ભક્ષ્યથી પૂર્ણ દેખાય તેને લાભ થાય અને એનું કાર્ય સિદ્ધ થાય (શ્લો. ૬). હરિત (લીલી વસ્તુ)ને મુખમાં રાખી કૂતરો દોડતો જોવાય તો રાજાની કૃપા અને ખ્યાતિ મળે અને ચિન્તવેલું કાર્ય સફળ થાય (શ્લો. ૧૩). પ્રસ્થાનના સમયે જો કૂતરો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ જાય તો પ્રસ્થાન દુઃખકર જાણી ન કરવું (શ્લો ૧૫). જો કૂતરો અકાળે વિસ્વર અને તીક્ષ્ણ રુદન કરતો હોય તો મોટો ભય ઉપસ્થિત થશે એમ જાણવું (શ્લો. ૨૦). મધ્યાહ્નના સમયે ગામમાં ઊંચું મુખ રાખીને કૂતરો રડે તો આગનો ભય રહે (શ્લો. ૨૧).

કાક-રુત— આ કૃતિની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં છે. એ જોતાં જણાયું છે કે આ લગભગ અઢીસો વર્ષ ઉપરની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી કૃતિ છે. એમાં કાગડાને ઉદ્દેશીને ત્રણ પિંડ બનાવી જાતજાતના પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારાયા છે.

ધનુર્વેદ— આ કૃતિની જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં નોંધ છે.

ધનુર્વિદ્યા અને એની વૃત્તિ— આ કૃતિઓ વિષે જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં ઉલ્લેખ છે. શું આ બંને કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે અને એના કર્તા જૈન છે?

સમસ્તરત્નપરીક્ષા— આ નામ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમાં તમામ જાતનાં [1]રત્નોની પરીક્ષાનું નિરૂપણ હશે. આ ૬૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૩)માં છે. સંગ્રામસિંહે બુદ્ધિસાગરમાં રત્નાદિની પરીક્ષાનો વિષય ચર્ચ્યો છે.

રત્ન-પરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)— આ નામની એક કૃતિ ઠક્કર [2]ફેરુએ 'કલિકાલચક્રવતી' અલાઉદ્દીન ખીલજીના રાજ્યમાં પોતાના પુત્ર હેમપાલને બોધ કરાવવા માટે રચી છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

[3]**હીરક-પરીક્ષા**— આ કોઈ દિગંબરે ૯૦ શ્લોક જેવડી રચેલી કૃતિનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે હીરાની પરીક્ષા કેમ કરવી એ બાબત આ કૃતિમાં ચર્ચાઇ હશે.

---

૧ કેટલાંક રત્નોનાં નામ અભિ૦ ચિં૦ (કાંડ ૪, શ્લો. ૧૨૯–૧૩૪)માં અપાયાં છે. શ્લો. ૧૨૯ની સ્વોપજ્ઞ વિવૃતિમાં વાચસ્પતિના નામથી રત્નની આઠ જાતિ ગણાવાઈ છેઃ (૧) હીરો, (૨) મોતી, (૩) સુવર્ણ, (૪) રૂપું, (૫) ચન્દન (૬) શંખ, (૭) ચર્મ અને (૮) વસ્ત્ર. વિવિધ જાતનાં રત્નોનો—હીરા, મોતી વગેરેનો અનેક આકૃતિઓ અને ચિત્રો સહિત પરિચય જી. એફ. હર્બર્ટ સ્મિથકૃત Gem-stones and their distinctive characters નામના પુસ્તકમાં અપાયો છે. એની "મેથુએન ઍન્ડ કંપની લિમિટેડ" તરફથી લંડનથી બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૯ અને ૨૩૮.

૩ આ કૃતિની નોંધ પ્રો. પિટર્સને એમના ચોથા હેવાલમાં લીધી છે. એનો ક્રમાંક ૧૫૦૪ છે.

ધાતુપરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૩૭૫)— આના કર્તા ઠક્કુર ફેરુ છે. શું આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે?

[૧]**મષી-વિચાર**— જેસલમેરના ભંડારમાં આ કૃતિની હાથપોથી હોવાનો અને એમાં તાડપત્ર તેમજ કાગળ ઉપર લખવા માટે કામમાં લેવાની શાહી (મષી) કેમ બનાવવી એ હકીકત હોવાનો ઉલ્લેખ **જૈ૦ ગ્રં૦**(પૃ. ૩૬૨)માં છે.

લેખ-પદ્ધતિ— આની નોંધ **જિ૦ ૨૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૩૮)માં છે.

લેખન-પ્રકાર— **જૈ૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૩૬૨)માં આ કૃતિ વિષે ઉલ્લેખ છે.

વિજ્ઞાન-ચંદ્રિકા, વિજ્ઞાનાર્ણવ અને વિજ્ઞાનાર્ણવોપનિષદ્— આ ત્રણે કૃતિની નોંધ **જિ૦ ૨૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૫)માં છે.

---

૧ આ નામ મેં યોજ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૬ : નીતિશાસ્ત્ર

'નીતિ' એ અનેકાર્થી શબ્દ છે. એના (૧) સદાચાર, (૨) આચરણને અંગેના નિયમો, (૩) ચાલચલગત, (૪) રાજનીતિ, (૫) પદ્ધતિ અને (૬) ધોરણ એમ વિવિધ અર્થ કરાય છે. આ પૈકી અંતિમ બે અર્થ તો અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

આચરણના નિયમોનું શાસ્ત્ર તેમજ રાજનીતિનું શાસ્ત્ર પણ 'નીતિશાસ્ત્ર' કહેવાય છે. વ્યવહારકુશળતાને પણ એમાં સ્થાન છે. વિશેષમાં બોધદાયક મિતાક્ષરી વચનો–વાક્યોનો–નીતિસૂત્ર (maxim)નો–[1]સુભાષિતોનો પણ આ નીતિશાસ્ત્રમાં સમાવેશ કરાય છે. આમ વિવિધ બાબતો ઉપર નીતિશાસ્ત્ર પ્રકાશ પાડે છે. એને અંગેની કૃતિઓ હવે આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે એ વાત નોંધી લઇશું કે 'ધર્મ' એ અંગ્રેજી શબ્દ રીલિજ્યન (religion) કરતાં વિશેષ વ્યાપક હોવાથી એમાં નીતિ (ethics)નો અંતર્ભાવ થાય છે, પરંતુ કેવળ નીતિમય જીવન એ કંઇ ધાર્મિક જીવન નથી એટલે કે નીતિને ધર્મ સાથે લેવાદેવા હોય જ એમ નહિ. તેમ છતાં નીતિમય જીવન જીવવું એ માનવતાના સોપાનનું પ્રથમ પગથિયું તો છે જ.

---

૧ સુભાષિતો સદાચારના દ્યોતક અને પોષક છે. એને લગતા સંગ્રહને અંગ્રેજીમાં એન્થોલોજી (anthology) કહે છે. એમાં સૈકાઓનો અનુભવ મધુરી વાણીમાં વિશદ રીતે રજૂ કરાયેલો હોય છે.

(૧) સામાન્ય નીતિ

[1]**પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા યાને** [2]**રત્નમાલિકા** (ઉ. વિ. સં. ૯૦૦)— આ ૨૯ પદ્યોની કૃતિનો વિષય સામાન્ય નીતિ છે અને એ પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા ઘણી સુગમ સંસ્કૃત ભાષામાં ચર્ચ્યો છે. આના કર્તા [3]**વિમલસૂરિ** છે તો કેટલાકને મતે દિ૦ જિનસેનના અનુરાગી **અમોઘવર્ષ** છે.[4] કેટલાક આને 'બૌદ્ધ' કૃતિ તો કેટલાક આને વૈદિક [5]હિંદુઓની કૃતિ

૧ આ કૃતિ "કાવ્યમાલા" (ગુ. ૭)માં ઇ. સ. ૧૯૦૭માં (ત્રીજી આવૃત્તિ) છપાયેલી છે. દેવેન્દ્રકૃત ટીકા સહિત એ હીરાલાલ હંસરાજે જામનગરથી ઈ. સ. ૧૯૧૪માં છપાવી છે.

૨ જુઓ H I L (Vol. II, p. 559 fn.)

૩ કોઈ કોઈ એમને વીરસંવત ૫૩૦માં **પઉમચરિય** રચનારા **વિમલસૂરિ** માને છે. વળી કેટલાક 'વિમલ'ને બદલે **વિમલચન્દ્ર** નામ રજૂ કરે છે.

૪ જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૫૨૦). અહીં કહ્યું છે કે તિબેટી અનુવાદમાં **અમોઘવર્ષ**નું નામ છે.

આ સંબંધમાં પં. **લાલચન્દ્ર** ગાંધીએ "આચાર્ય શ્રીવિજય-વલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ" (પૃ. ૫૭–૬૫)માં છપાયેલા એમના લેખ નામે "શ્વેતાંબર ગુરુ વિમલસૂરિની પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા"માં વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો છે. તેમ કરવા માટે એમણે નીચે મુજબનાં કારણ આપ્યાં છે:—

(અ) **પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા**ની ઘણી તાડપત્રીય હાથપોથીઓ પણ શ્વેતાંબરોના ભંડારોમાં જોવાય છે અને વિ. સં. ૧૨૨૩થી આ કૃતિના કર્તા શ્વેતાંબર **વિમલ** હોવાની પરંપરા જળવાઈ રહી છે.

(આ) **અમોઘવર્ષ**ના નામવાળું પદ્ય આર્યાને બદલે અનુષ્ટુભ્‌માં છે તે વ્યાજબી નથી.

(ઇ) **અમોઘવર્ષ** દીક્ષા લીધા બાદ પોતાનો પૂર્વાવસ્થાના નામે—રાજા તરીકે ઉલ્લેખ કરે એ સમુચિત ન ગણાય.

(ઈ) **અમોઘવર્ષ**ના નામવાળું પદ્ય કેટલું પ્રાચીન છે તેની તપાસ થવી ઘટે.

(ઉ) **પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા**ના 'તિબેટી' અનુવાદમાં **અમોઘવર્ષ**નું નામ મળે છે એ માટે પ્રમાણ દર્શાવાયું નથી.

૫ કેટલાક આ કૃતિના કર્તા તરીકે **શુક** યતીન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ગણે છે.[1] એ ગમે તે હો, પણ એ ઉપરથી એ વાત ફલિત થાય છે કે આ કૃતિ સર્વમાન્ય—સર્વધર્મસંમત થઇ શકે તેવી છે અને થઇ છે. આના ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે:—

(૧) વૃત્તિ—આ ૨૧૩૪ શ્લોક જેવડી છે. એનો પ્રારંભ "चन्द्रादित्यमहौपघी"થી થાય છે. એની રચના યશોઘોષના શિષ્ય હેમપ્રભે વિ. સં. ભુવન-શ્રુતિ-રવિ એટલે ૧૨૭૩માં કરી છે એમ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧. પૃ. ૨૭૬)માં ઉલ્લેખ છે. પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ તો એમના લેખમાં વિ. સં. ૧૨૨૩નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૨) [2]ટીકા—આ ૭૩૨૬ શ્લોક જેવડી ટીકાના કર્તા 'રુદ્રપલ્લીય' ગચ્છના સંઘતિલકના શિષ્ય દેવેન્દ્ર છે. એમણે આ ટીકા વિ. સં. ૧૪૨૯માં રચી છે અને પ્રત્યેક પ્રશ્નને અંગે એકેક કથા આપી છે.

(૩) વૃત્તિ—આ મુનિભદ્રે રચી છે. H I L (Vol. II, p. 559, fn.)માં મણિભદ્રનો ઉલ્લેખ છે તે શું સાચો છે?

(૪) ટીકા—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

રૂપાંતર—ભવ્યોત્તમ મુનિએ આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાનું રૂપાંતર પાઇયમાં કર્યું છે.[3] શાઇફનર (Schiefner) દ્વારા તિબેટી રૂપાંતર

૧ જુઓ H I L (Vol. II, pp. 559-560). મંજુશ્રી, ગણેશ અને મહાવીરને ઉદ્દેશીને પણ મંગલાચરણો જોવાય છે. કોઇક કર્તા તરીકે શંકરાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૪૦.

૩ પવોલિનિએ કરેલું પાઇય રૂપાંતર G S A I (II, pp. 153-163)માં છપાયું છે.

તિબેટીમાં અને જર્મનમાં સંપાદિત કરાયું છે.[1] ઇ. સ. ૧૮૬૭માં [2] ફ્રેન્ચ અનુવાદ છપાયો છે.[3]

સમાનનામક કૃતિ— ઉત્તમર્ષિની એક કૃતિનું નામ **પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા** છે.

નીતિશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૩૦૦)—આના કર્તા તિલકપ્રભસૂરિ છે. એઓ 'પૂર્ણિમા' ગચ્છના દેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે **સુભાષિતાવલી** રચી છે. આ બંને કૃતિનો ઉલ્લેખ અજિતપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા **શાંતિનાથચરિત્રની** પ્રશસ્તિ (શ્લો.)માં કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત તિલકપ્રભસૂરિએ આ **નીતિશાસ્ત્ર** રચ્યું તે પૂર્વે **ભાવનાસાર** રચ્યો હતો.

[4]**નીતિધનદ**[5] (વિ. સં. ૧૪૯૦)— આના કર્તા ધનદ છે. એમને ધન્યરાજ અને ધનરાજ પણ કહે છે. એઓ મંડન મંત્રીના કાકા [6]દેહડના

---

૧ એ રૂપાંતર પેટ્રોપોલીથી ઇ. સ. ૧૮૫૮માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨ Indische Streifen (I, pp. 210. ff)માં બે રૂપાંતરોના જર્મન અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્લો. ૮, ૧૦, ૨૬ અને ૨૭નો વિન્તર્નિત્સે કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ HIL (Vol. II, pp. 559–560)માં અપાયો છે.

૩ "Indian Historical Quarterly (V, p. 1431)માં ઇ. સ. ૧૯૨૯માં વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ છપાયો છે.

૪ આ તેમજ **શૃંગાર-ધનદ** અને **વૈરાગ્ય-ધનદ** એ ત્રણે શતકો "કાવ્યમાલાં" (ગુ. ૧૩)માં ઇ. સ. ૧૯૧૬માં મુદ્રિત થયાં છે.

૫ આ કૃતિને જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૬)માં **નીતિ-શતક** કહી છે.

૬ એઓ ગુર્જર પાદશાહનો ગર્વ તોડનારા ઘોરી આલમશાહના મંત્રી થાય છે. એમણે 'ખરતર' ગચ્છના મુનિઓ પાસેથી તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો સાંભળી તત્ત્વોપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

પુત્ર થાય છે. એમની માતાનું નામ ગંગાદેવી હતું. આ ધનદે ભર્તૃહરિકૃત શતકત્રયની પેઠે ત્રણ શતકો રચ્યાં છે. એને ધનદ-ત્રિશતી તરીકે ઓળખાવાય છે. આ પૈકી એક શતક તે નીતિ-ધનદ છે, અને બીજાં બે તે શૃંગાર-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ છે. નીતિ-ધનદ નામની કૃતિ મંડપદુર્ગમાં વિ. સં. ૧૪૯૦માં રચાયેલી છે. એમાં ધનદે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. સાથે સાથે એમાં એમણે જિનભદ્રસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે.

નીતિશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૫૩૦)— આ ધર્મશ્રેષ્ઠીની કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૪માં લખાયેલી મળે છે.

[1]**નીતિસાર**— આ ૧૧૩ પદ્યની કૃતિના રચનાર દિ૦ ઇન્દ્રનંદિ છે. ૭૦મા પદ્યમાં પ્રભાચન્દ્ર તેમજ નેમિચન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે.

નીતિસારસમુચ્ચય—આના કર્તાનું નામ કુંદકુંદાચાર્ય છે.

નીતિ-રસાયન— આના કર્તા શુભચન્દ્ર છે. શું એમણે જ વિ. સં. ૧૬૦૮માં પાંડવ-પુરાણ રચ્યું છે?

નીતિગ્રન્થ— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે.

નીતિસાર— પ્રભાચન્દ્રે તેમજ સમયભૂપણે આ નામની એકેક કૃતિ રચી છે.

[2]**સજ્જન-ચિત્ત-વલ્લભ**— આ સામાન્ય નીતિને લગતી ૨૫ પદ્યોની કૃતિના કર્તા મલ્લિષેણ છે. ત્રીજા પદ્ય ઉપરથી એઓ દિ૦ હોય એમ લાગે છે. એ પદ્યમાં મલ્લિષેણનો ઉલ્લેખ છે.

ટીકા— આ લઘુ કૃતિના ઉપર કોઇકની ટીકા છે. અભિનવ શ્રુતમુનિએ કાનડીમાં આ મૂળ કૃતિની ટીકા રચી છે.

---

૧ આ "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૧૩, નામે "તત્ત્વાનુશાસનાદિસંગ્રહ"માં પૃ. ૫૮-૬૯માં વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાવાયો છે.

૨ આ નામની એક કૃતિ પં. નેમિદાસે રચી છે.

[1]રત્નમાલા—આ સદાચારને અંગેની ૬૭ શ્લોકની કૃતિ છે. એ દિ૦ સમંતભદ્રના શિષ્ય શિવકોટિની રચના છે. એના સંપાદકના મતે આ કૃતિના પ્રણેતા આરાહણાના કર્તાથી ભિન્ન છે, કેમકે શ્લો. ૨૨, ૬૩ અને ૬૪ એ આરાહણામાંના નિરૂપણથી ભિન્ન મત દર્શાવે છે. વિશેષમાં એમણે કહ્યું છે કે શ્લો. ૬૫ યશસ્તિલકમાંથી ઉદ્ધૃત કરાયો હશે.

(૨) સુભાષિતો

સૂક્તિસમુચ્ચય (લ. વિ. સં. ૧૦૨૫)— આના કર્તા **યશસ્તિલક** (વિ. સં. ૧૦૧૬), **નીતિવાક્યામૃત** [2]વગેરે રચનારા દિ૦ **સોમદેવસૂરિ** હોવાનું કેટલાક માને છે.

[3]**સુભાષિત-રત્ન-સન્દોહ** (વિ. સં. ૧૦૫૦)— આના કર્તા દિ૦ [4]**અમિતગતિ** બીજા છે. એઓ 'માથુર' સંઘના **માધવસેન**ના શિષ્ય અને [5]**નેમિષેણ**ના પ્રશિષ્ય થાય છે.[6] એમણે [7]**આરાધના**, [8]**ઉપાસકાચાર** યાને

૧ આ "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૨૧માં વિ. સં. ૧૯૭૯માં છપાવાઈ છે.

૨ જુઓ પૃ. ૨૬૧-૨૬૨.

૩ આની બીજી આવૃત્તિ "કાવ્યમાલા" (ગુ.)માં ઈ. સ. ૧૯૦૯માં છપાઈ છે. આ મૂળ કૃતિ હિંદી અનુવાદ સહિત "હરિભાઈ દેવકરણ જૈન ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૩ તરીકે ઈ. સ. માં છપાઈ છે. વળી આ કૃતિ આર. શ્મિટ અને હર્ટલ એ એના સંયુક્ત જર્મન અનુવાદ સહિત Z D M Gમાં બે કટકે ઈ. સ. ૧૯૦૫ અને ઈ. સ. ૧૯૦૭માં Vol. 59 અને 61માં છપાઈ છે.

૪ "આચાર્ય અમિતગતિ" એ નામનો પં. **નાથૂરામ** પ્રેમીનો લેખ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૧૭૨-૧૮૨)માં છપાયો છે.

૫ એમના ગુરુ તે 'વીતરાગ' **અમિતગતિ** યાને **અમિતગતિ** પહેલા છે. એ અમિતગતિ **વીરસેન**ના શિષ્ય **દેવસેન**ના શિષ્ય થાય છે. એ અમિતગતિ પહેલાએ **યોગસાર-પ્રાભૃત** રચ્યું છે એમ કેટલાક કહે છે.

૬ એમની શિષ્ય-પરંપરા નીચે મુજબ છે:—

શાન્તિષેણ, **અમરસેન**, **શ્રીષેણ**, **ચન્દ્રકીર્તિ** અને વિ. સં. ૧૨૪૭માં 'અપભ્રંશ'માં **છક્કમોવએસ** રચનાર **અમરકીર્તિ**.

૭ આ **વિજયોદયા** અને **દર્પણ**ની સાથે છપાઈ છે.

૮ આ કૃતિ "અનંતકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા"માં વિ. સં. ૧૯૭૯માં છપાઈ છે.

શ્રાવકાચાર, [1]**ભાવના-દ્વાત્રિંશતિકા**, [2]**ધર્મપરીક્ષા**, [3]**પંચસંગ્રહ** અને ૧૨૧ પદ્યનો [4]**સામાયિક-પાઠ** પણ રચ્યાં છે. પ્રસ્તુત કૃતિ એમણે ૯૨૨ પદ્યોમાં ૩૨ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરી વિ. સં. ૧૦૫૦માં રચી છે. આપ્તનું સ્વરૂપ વિચારતી વેળા વૈદિક હિંદુઓના દેવોની કડક સમાલોચના ૨૬મા પ્રકરણમાં કરાઇ છે. વિશેષમાં અંતમાં ૨૧૭ પદ્યો દ્વારા શ્રાવકોના ધર્મ વિષે નિરૂપણ કરાયું છે અને એ રીતે **શ્રાવકાચાર**ની આ નાની આવૃત્તિ ગણાય. સ્ત્રીઓના ગુણો અને દોષો, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ વગેરે બાબતો આ કૃતિમાં આલેખાઇ છે.

[5]**હેમચન્દ્ર-વચનામૃત** (લ. વિ. સં. ૧૨૨૦[6])— આ રચના 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૦ની આસપાસમાં રચેલા **ત્રિષષ્ટિ૦**ના દસે પર્વમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં વચનામૃતોના સંગ્રહરૂપ છે. આ **સંગ્રહ**માં સાતમા પર્વ પૂરતો અંશ ન્યાયતીર્થ સાહિત્યતીર્થ મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયે યોજ્યો છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ એમણે કર્યો છે, જ્યારે બાકીનાં નવે પર્વમાંથી વચનામૃતો એકત્રિત કરી તેનો ગુજરાતી

૧ આને **સામાયિકપાઠ** પણ કહે છે. આ ૩૩ પદ્યની કૃતિ "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૧૩માં પૃ ૧૩૨-૧૩૭માં વિ. સં. ૧૯૭૫માં છપાઇ છે.

૨ આ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ સહિત ઘણાં વર્ષો ઉપર છપાઈ છે.

૩ આ "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૨૫ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૭માં છપાયો છે.

૪ આ કૃતિ "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦માં ગ્રંથાંક ૨૧ નામે "સિદ્ધાન્તસારાદિસંગ્રહ"માં પૃ. ૧૭૭-૧૯૧માં વિ. સં. ૧૯૭૯માં છપાઇ છે.

૫ આ કૃતિ "વિજયધર્મસૂરિગ્રન્થમાલા"માં પુસ્તક ૩૬ તરીકે વિ. સં. ૧૯૯૩માં પ્રકાશિત થયેલી છે. આમાં બે અનુક્રમણિકાઓ અપાઈ છે. પહેલીમાં પર્વ અને સર્ગના ક્રમાંક અપાયા છે અને બીજીમાં વિષયનો ઉલ્લેખ માનનીય-વર્ગ, કુટુંબ-વર્ગ, રાજ-વર્ગ, દ્વન્દ્વ-વર્ગ, ગુણિ-વર્ગ, અવગુણિ-વર્ગ ઇત્યાદિ વર્ગો પાડીને કરાયો છે. વિશેષમાં એને દેવ-કાંડ (૪૮), માનવ-કાંડ (૪૭૬), તિર્યક્-કાંડ (૬૫) અને અજીવ-કાંડ (૩૨૪) એમ ચાર કાંડમાં વિભક્ત કર્યાં છે. અહીં ૪૮ ઇત્યાદિ વચનોની સંખ્યા છે.

૬ આ રચનાસમય **હેમચન્દ્રવચનામૃત**ગત સંસ્કૃત લખાણને અંગેનો છે.

અનુવાદ મુનિશ્રી જયન્તવિજયજીએ કર્યો છે. આ સમગ્ર સંગ્રહમાં ૯૧૫ વચનામૃતો છે. આમાં કેટલાંક વચનામૃતો એવાં છે કે જેમાં બબ્બે નીતિવાક્યો સંકળાયેલાં છે.

આ સંગ્રહમાં પરમાત્મા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, મુનિ, સંત, ગુરુ, વડીલ, શિષ્ય, અતિથિ, સાધર્મિક, આપ્ત, ચક્રવર્તી, મંત્રી, સુભટ, સારથિ, પ્રજા, બ્રાહ્મણ, મિત્ર, શત્રુ, સ્ત્રી, પશુ, પક્ષી, રાજનીતિ ઇત્યાદિને લગતાં વચનામૃતો છે.

[1]**સૂક્તિમુક્તાવલી, સિન્દૂરપ્રકર યાને સોમશતક** (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)— આના કર્તા **સોમપ્રભસૂરિ** છે. એઓ 'પોરવાડ' વૈશ્ય **સર્વદેવ**ના પુત્ર અને **જિનદેવ**ના પૌત્ર થાય છે. એમણે કુમારાવસ્થામાં 'બૃહદ્' ગચ્છના **અજિતદેવ**ના શિષ્ય **વિજયસિંહ** પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને એઓ ટૂંક સમયમાં આચાર્ય બન્યા હતા. એમણે વિ. સં. ૧૨૪૧માં [2]**કુમારવાલપડિબોહ** રચ્યો છે. વળી [3]**સુમઇનાહચરિય,**

૧ આ કાવ્ય **"કાવ્યમાલા"** (ગુ. ૭)માં ઈ. સ. ૧૯૦૭માં (ત્રીજી આવૃત્તિ) છપાયું છે. એ હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વ્યાખ્યા સહિત અમદાવાદથી ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. **ભી**મસી માણેક તરફથી આ કાવ્ય આ વ્યાખ્યા, એને અંગેનો કોઇકનો બાલાવબોધ તેમજ પં. બાનરસીદાસે વિ. સં. ૧૬૯૧માં આ કાવ્ય પરત્વે કરેલ હિંદી કવિત્ત સહિત ઈ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. વળી આ મૂળ કૃતિ હર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વ્યાખ્યા સહિત "હંસવિજય ફ્રી લાયબ્રેરી" તરફથી ઈ. સ ૧૯૨૪માં છપાવાઇ છે. શ્રી. **મા**વજી દામજી શાહે મૂળ કૃતિ પદ્યાનુક્રમણિકા, શબ્દ–કોષ અને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરી છે અને એની ચોથી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં બહાર પડી છે.

૨ જુઓ **પા૦ ભા૦ સા૦** (પૃ. ૧૧૮).

૩ એજન, પૃ. ૧૧૭–૧૧૮.

[1]શતાર્થ-કાવ્ય અને એની [2]સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ તેમજ [3]શૃંગારવૈરાગ્ય-તરંગિણી પણ એમની કૃતિઓ છે. એમનો સ્વર્ગવાસ 'શ્રીમાલ' નગરમાં વિ. સં. ૧૨૮૪ની આસપાસમાં થયાનું મનાય છે. એમના પટ્ટધર તે સુપ્રસિદ્ધ જગચ્ચન્દ્રસૂરિ છે.

આ પ્રાસાદિક કૃતિ સૂક્તિરૂપ મુક્તકોની માળા જેવી હોવાથી એનું **સૂક્તિમુક્તાવલી** એવું નામ કર્તાએ અંતિમ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ 'સિન્દૂર-પ્રકર'થી થતો હોવાથી એવું આ નામ પડ્યું છે. એમાં સો શ્લોક હોવાથી એના કર્તાનું નામ જોડી એને **સોમશતક** કહે છે. ભર્તૃહરિકૃત **નીતિશતક** જોઇને કર્તાએ આ શતક રચ્યું હશે. એ વિવિધ છંદોમાં ગુંથાયેલું છે.

વિષય— મંગલાચરણથી શરૂ કરાયેલા આ શતકમાં શ્લો. ૯-૯૨-૩૫ એકત્રીસ ચતુષ્ટયમાં એકેક વિષય રજૂ કરાયો છે. આ ૨૧ની નોંધ શ્લો. ૮માં જોવાય છે. જિનેશ્વર, ગુરુ, ધર્મ અને સંઘની મહત્તા, અહિંસાદિ પાંચ [4]મહાવ્રતો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય ઉપર વિજય, સહૃદયતા તેમજ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ અહીં વર્ણવાયા છે. ટૂંકમાં આમ અહીં જૈન ધર્મ અને નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિવિધ વિષયો સુબોધ અને હૃદયંગમ શૈલીએ રજૂ કરાયા છે. આમાંના કેટલાંક

૧ આ કાવ્ય એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ તેમજ એના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત **અનેકાર્થસાહિત્યસંગ્રહ**ના પ્રથમ વિભાગમાં ઈ. સ. ૧૯૩૫માં છપાવાયું છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

૩ આ **પ્રકરણરત્નાકર** (ભા. ૨. પૃ. ૨૧૭-૨૪૭)માં ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૮૭૬માં છપાયું છે. 'નંદલાલની' ટીકા સહિત આ કૃતિ વડોદરાના શ્રાવક જગજીવને વિ. સં. ૧૯૪૨માં છપાવી છે. "જૈન સ્વયંસેવક મંડળે" ઇન્દોરથી આ કૃતિ મારા ગુજરાતી અનુવાદ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત ઇ. સ. ૧૯૨૩માં છપાવી છે.

૪ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ, મૃષાવાદ-વિરમણ, અદત્તાદાન-વિરમણ, અબ્રહ્મવિરમણ અને પરિગ્રહ-વિરમણ.

પદ્યો **કુમારવાલપડિબોહ**માં અને 'भवारण्यं'થી શરૂ થતું ૯૭મું પદ્ય **શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણી**માં ૪૫મા પદ્ય તરીકે જોવાય છે.

ઉલ્લેખ—જલ્હણદેવે પોતાની **સૂક્તિમુક્તાવલી** (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)માં આ કાવ્યનો **સોમપ્રભસૂરિ**ના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને "लक्ष्मीः पश्यति (? सर्पति)"થી શરૂ થતું ૭૬મું પદ્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

વૃત્તિઓ— આ **સોમશતક** જૈન સમાજમાં ઘણું પ્રિય બનતાં એના ઉપર વિવિધ વૃત્તિઓ રચાઇ છે:—

(૧) **વૃત્તિ**—આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનહિતસૂરિના શિષ્ય કલ્યાણરાજના શિષ્ય **ચારિત્રવર્ધન** છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ સં. ૧૫૦૫માં રચી છે.

(૨) **વ્યાખ્યા**—'भूर्भुवस्वस्त्रीयी'થી શરૂ થતી આ વ્યાખ્યા જિનસાગરના શિષ્ય ધર્મચન્દ્રે રચી છે.

(૩) **વ્યાખ્યા**—આ 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ રચી છે.

(૪) **ટીકા**—આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનતિલકસૂરિ છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૬૨માં લખાયેલી મળે છે.

(૫) **ટીકા**—આ ગુણકીર્તિસૂરિની વિ. સં. ૧૬૬૭ની રચના છે. એઓ 'મલધારી' ગચ્છના ગુણનિધાનસૂરિના અનુગામી થાય છે.

(૬) **ટીકા**—આના કર્તા **વિમલસૂરિ** છે.

(૭) **ટિપ્પણ**—આ **ભાવચરિત્રે** રચ્યું છે.

(૮) **ટીકા**—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

પ્રમોદકુશલગણિના નામે જે **સિન્દૂરપ્રકર**નો ઉલ્લેખ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૪૪૨)માં છે તે શું પ્રસ્તુત **સિન્દૂરપ્રકર**ની ટીકા તો નથી ને?

ઇટાલિયન અનુવાદ— સિન્દૂર-પ્રકરનો પવોલિનિએ [1]ઇટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. એ અનુવાદ એફ. એલ. પુલે દ્વારા રચાયેલા ઉપોદ્ઘાત સહિત SIFI (II, 33-72)માં ઇ. સ. ૧૮૯૮માં છપાયો છે.

અનુકરણો— પ્રસ્તુત સિન્દૂર પ્રકરના અનુકરણરૂપે કર્પૂર-પ્રકર, કસ્તૂરી-પ્રકર અને હિંગુલ-પ્રકર રચાયા છે.

સૂક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— ચ૦ પ્ર૦ (પૃ. ૧૨૬)માં પદ્માનંદ મહાકાવ્ય વગેરે રચનારા અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણાવતી વેળા આનો ઉલ્લેખ કરાયો છે પણ આ કૃતિની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

[2]વિવેક-કલિકા અને [3]વિવેક-પાદપ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આ બે સૂક્તિસંગ્રહ છે અને એ બંનેના કર્તા અલંકાર-મહોદધિના પ્રણેતા નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે. પહેલા સૂક્તિસંગ્રહમાં ૧૧૦ પદ્યો અને બીજામાં ૪૨૧ પદ્યો હોવાનું અનુમનાય છે.

વિવેકકલિકા ભિન્ન ભિન્ન છન્દોમાં રચાયેલી છે, જ્યારે વિવેકપાદપનાં ઉપલબ્ધ ૧૦૯ પદ્ય પૈકી ૧૦૭ અનુષ્ટુભ્માં છે. બાકીનાં બે પદ્ય પ્રશસ્તિ-

૧ આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે "જર્મન અને ઇટાલિયન અનુવાદોથી અલંકૃત જૈન કૃતિઓ." આ લેખ જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ (પુ. ૬૯, અં. ૧)માં છપાયો છે.

૨-૩ આ બે વિષે કેટલીક માહિતી ડૉ. સાંડેસરાએ એમની નિમ્નલિખિત કૃતિ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૩)માં આપી છે:—

Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its contribution to Sanskrit Litarature.

આ કૃતિ "સિં૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં ઈ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૩૫ છે અને એ બે પદ્યો અનુક્રમે શાર્દૂલવિક્રીડિત અને વસન્તતિલકા છંદમાં છે. આ બંને કૃતિમાંથી [1]અવતરણો **પત્તન૦સૂચી** (ભા. ૧, પૃ. ૧૮૭)માં અપાયાં છે. પરંતુ આ બંને કૃતિ પાટણના ભંડારની એક ખંડિત તાડપત્રીય હાથપોથીમાં અપૂર્ણ સ્વરૂપે મળે છે. એ હાથપોથીમાં **વિવેકકલિકા**નાં ૬૯ પદ્યો અને **વિવેકપાદપ**નાં ૧૦૯ પદ્યો મળે છે. એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ બંને કૃતિઓ મોટે ભાગે સુભાષિતો પૂરાં પાડે છે, જ્યારે જૈન ધર્મને લગતી બાબતો ઓછા પ્રમાણમાં નિરૂપાઇ છે.

સુભાષિતાવલી (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આના કર્તા તિલકપ્રભસૂરિ છે. એઓ 'પૂર્ણિમા' ગચ્છના દેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે **નીતિશાસ્ત્ર** રચ્યું છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૦૭માં **શાંતિનાથચરિત્ર** રચનારા અજિતપ્રભસૂરિના ગુરુ **વીરપ્રભ**ના ગુરુ હોય એમ ભાસે છે. જો એમ જ હોય તો એમની આ રચના વિ. સં. ૧૨૮૦ની આસપાસની હશે.

[2]**સૂક્ત-રત્નાકર** (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)— આના કર્તા ગૃહસ્થ **માધ્વસિંહ** ઉર્ફે **મન્મથસિંહ** છે. એઓ વિદ્યાસિંહના પુત્ર થાય છે. એમણે આ કૃતિ બે ભાગમાં વિભક્ત કરી છે. એનું પરિમાણ ૮૮૬૫ શ્લોક જેવડું છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૪૭માં લખાયેલી છે.[3]

૧ **વિવેકપાદપ**નો શ્લો. ૨૪ અને **વિવેકકલિકા**ના શ્લો. ૧૨, ૩૯ અને ૮૯ ઉપર્યુક્ત અંગ્રેજી કૃતિમાં ઉદ્ધૃત કરાયા છે.

૨ આ નામની એક કૃતિ **ધર્મકુમારે** રચી છે.

૩ જુઓ **પત્તન૦સૂચી** (ભા. ૧, પૃ. ૧૩૭).

સૂકિત-સમુચ્ચય (લ. વિ. સં. ૧૨૯૦)— આ નામ મેં યોજ્યું છે. આના કર્તા [૧]વસ્તુપાલ છે. સોમેશ્વરકૃત **ઉલ્લાઘ-રાઘવ** (અંક ૮) ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો. એમની કેટલીક સૂક્તિ **નરનારાયણાનન્દ**ના બીજા પરિશિષ્ટમાં અપાયેલી છે.

સૂક્તાવલી યાને સૂક્ત-સંગ્રહ— આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા લક્ષ્મણ છે. એની શરૂઆત "સૂક્તિરત્નસુધા"થી થાય છે અને એની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

[૨]**સૂક્ત-મુક્તાવલી** (લ વિ. સં. ૧૫૨૫)— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિમાં ૧૨૭ અધિકાર છે. સૌથી પ્રથમ અધિકાર ધર્મોપદેશને અંગેનાં ૫૦ સૂક્તોરૂપ છે. ૪૭મો અધિકાર મૂર્ખને લગતો છે અને એમાં દસ પદ્યો છે. આ કૃતિ સૂક્ત અર્થાત્ સુભાષિતરૂપ મોતીની માળા છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં સૂક્તો સંસ્કૃતમાં છે; કેટલાંક પાઇયમાં છે તો કોઈ કોઈ [૩]જૂની ગુજરાતીમાં છે. એ ભાષા જોતાં એમ અનુમનાય કે આ કૃતિ વિક્રમની પંદરમી સદી પહેલાંની નહિ હશે.

---

૧ એમને અને સાથે સાથે એમના ભાઇ તેજપાલને વીરધવલ રાજાએ વિ. સં. ૧૨૭૬માં મંત્રી નીમ્યા હતા (જુઓ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦નું પૃ. ૩૫૫). વસ્તુપાલનું અવસાન વિ. સં. ૧૨૯૬માં થયું હતું (જુઓ જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦નું પૃ. ૩૬૬).

૨ આ "દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦" તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૨માં પ્રકાશિત થયેલી છે. અંતમાં આ કૃતિમાંનાં પદ્યોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે. વળી ૧૨૭ અધિકારોનાં નામ અનુક્રમે આપી એનાં પદ્યોની સંખ્યા દર્શાવાઈ છે.

૩ જુઓ ૧૧૬મો અધિકાર (પત્ર ૬૧આ–૬૨આ).

સૂક્તાવલી યાને [1]કર્પૂર-પ્રકર (ઉ. વિ સં. ૧૫૫૦)— આ વજ્રસેનના શિષ્ય હરિ (હરિષેણ)ની કૃતિ છે. એમાં ૧૭૯ પદ્યમાં ૮૭ દ્વાર દ્વારા શ્રાવકના [2]બાર વ્રતો, દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વો, [3]સાત ક્ષેત્રો, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો અને ક્રોધાદિ ઉપર વિજય એમ વિવિધ વિષયો નિરૂપાયા છે. પ્રસંગોપાત્ત વિષયને વ્યક્ત કરનાર ઉદાહરણોનું સૂચન કરાયું છે. આ કૃતિને એના કર્તાએ **સૂક્તાવલી** કહી છે. એને કેટલાક **સુભાષિતકોશ** પણ કહે છે. આના અંતિમ પદ્યમાં ગ્રંથકારે પોતાના ગુરુ વજ્રસેનને **ત્રિષષ્ટિસાર**ના અને પોતાને **નેમિચરિત્ર**ના કર્તા કહ્યા છે.

વિવરણો— "કર્પૂરપ્રકર"થી શરૂ થતી આ કૃતિ ઉપર 'ખરતર' ગચ્છના જિનવર્ધનસૂરિના શિષ્ય [4]**જિનસાગરસૂરિએ** જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૧૭૬) પ્રમાણે વિ. સં. ૧૫૫૧માં અવચૂરિ રચી છે અને એના મૂળમાં સુચવાયેલા

---

૧ આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ અને જિનસાગરની ટીકા સહિત હરિશંકર કાલિદાસે ઈ. સ. ૧૯૦૧માં છપાવી છે. મૂળ કૃતિ ઉપર્યુક્ત ટીકા તેમજ સોમચન્દ્રકૃત **કથામહોદધિ** સહિત હીરાલાલ હંસરાજે ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. વળી જિનસાગરીય ટીકા સહિત મૂળ કૃતિ "જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ સ૦" તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૫માં પ્રકાશિત થઇ છે (એમાં ટીકાનો રચનાસમય અપાયો નથી). આ ઉપરાંત મૂળ કૃતિ શ્રીવિજયનેમિસૂરિના શિષ્યરત્ન શ્રી. વિજયપદ્મસૂરિએ વિ. સં. ૨૦૦૩માં રચેલાં ગુજરાતી પદ્યાત્મક ટીકા, શ્લોકાર્થ અને સ્પષ્ટાર્થ સહિત "જૈ૦ ગ્રં૦ પ્ર૦ સ૦" તરફથી થોડાંક વર્ષ ઉપર છપાઈ છે, પરંતુ એમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

૨ આ બાર વ્રતો નીચે મુજબ છેઃ—

સ્થૂલ-પ્રાણાતિપાત-વિરમણ, સ્થૂલ-મૃષાવાદ-વિરમણ, સ્થૂલ-અદત્તાદાન-વિરમણ, સ્વદારસંતોષ, પરિગ્રહનું પરિમાણ, દિગ્વ્રત, ભોગોપભોગપરિમાણ, અનર્થદંડવિરમણ, સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષધ અને અતિથિસંવિભાગ,

૩ જિન-પ્રતિમા, જિન-મંદિર, શ્રુતજ્ઞાન તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત ક્ષેત્રો ગણાય છે.

૪ એમણે 'દેવકુલપાટક' નગરમાં **શાન્તિનાથના** બિંબની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૪૯૪માં કરાવી હતી.

ઉદાહરણોનો કથા દ્વારા સ્ફોટ કર્યો છે. 'તપા' ગચ્છના લક્ષ્મીસાગરસૂરિના શિષ્ય જયરાજે, હર્ષકુલે, યશોવિજયગણિએ તેમજ અન્ય કોઈકે પણ એકેક ટીકા રચી છે.[1]

સૂક્ત-મુક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૬૦૦)— આ નામની ૨૩૩૨ શ્લોક જેવડી એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિની હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૮માં લખાયેલી છે. શું આ કૃતિ તે જ પૃ. ૨૫૧માં નોંધાયેલી **સૂક્તમુક્તાવલી** છે?

સૂક્ત-સંગ્રહ (લ. વિ. સં. ૧૬૨૦)— આના કર્તા લક્ષ્મીકલ્લોલગણિ છે. એઓ હર્ષકલ્લોલના શિષ્ય થાય છે. એમણે **આયાર** ઉપર **તત્ત્વાવગમા** નામની અવચૂરિ સૌભાગ્યહર્ષના રાજ્યમાં એટલે કે વિ. સં. ૧૫૮૩થી ૧૫૯૭ના ગાળામાં રચી છે. વળી એમણે **નાયાધમ્મકહા** ઉપર **મુગ્ધાવબોધા** નામની વૃત્તિ સોમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં અર્થાત્ વિ. સં. ૧૫૯૦થી ૧૬૩૭ના ગાળામાં રચી છે.

અવચૂરિ— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

[2]**સૂક્ત-રત્નાવલી** (વિ. સં. ૧૬૪૭)— આના કર્તા હીરવિજયસૂરિના પટ્ટાલંકાર વિજયસેનસૂરિ છે. એમણે વિ. સં. ૧૬૪૭માં 'અનુષ્ટુભ્'માં ૫૭૧ પદ્યોમાં આ કૃતિ રચી છે અને એ દ્વારા વિવિધ વિષયનાં મનોરમ અને સચોટ સુભાષિતો પૂરાં પાડ્યાં છે.

સૂક્તરત્નાવલી (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— **વિજયપ્રશસ્તિ** કાવ્યની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૫૩) ઉપરથી જણાય છે કે હેમવિજયગણિએ **સૂક્ત-રત્નાવલી** રચી છે પણ એ ઉપર્યુક્ત કૃતિથી ભિન્ન હોવી જોઈએ

૧ મેરુસુંદરે બાલાવબોધ અને ધનવિજયે સ્તબક (ટબ્બો) રચ્યા છે.

૨ આ કૃતિ "જૈ૦ આ૦ સ૦" તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૯માં પ્રકાશિત થઈ છે અને એમાં કેટલેક સ્થળે પદ્યો ખંડિત છે. આ નામની બીજી પણ કૃતિ છે.

કેમકે એમાં તો વિજયસેનનું જ નામ છે. આ હેમવિજયગણિ એ લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં થયેલા 'તપા' ગચ્છના અમરવિજયના શિષ્ય કમલવિજયના શિષ્ય થાય છે. એઓ કુશળ કવિ હતા. એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે:—

(૧) **અન્યોક્તિમુક્તાવલી** યાને **અન્યોક્તિમુક્તામહોદધિ**, (૨) **ઋષભ-શતક**, (૩) **કથારત્નાકર**, (૪) [૧]**કસ્તૂરીપ્રકર**, (૫) [૨]**કીર્તિકલ્લોલિની**, (૬) [૩]**જિનસ્તવન–ચતુર્વિંશતિકા** યાને **ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ**, (૭) **જિનસ્તુતિ**, (૮) [૪]**પાર્શ્વનાથ-ચરિત**, (૯) [૫]**વિજયપ્રશસ્તિ**, (૧૦) **સદ્ભાવશતક** અને (૧૧) **સ્તુતિત્રિદશતરંગિણી**.

આ ઉપરાંત એમણે અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે.[૬] એમની આ **સૂક્તરત્નાવલી** પ્રસિદ્ધ થવી ઘટે.

સૂક્તિ-રત્નાકર (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)—આ **ધાતુમંજરી** વગેરે રચનારા [૭]સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ સંકલિત કરેલી કૃતિ છે. એમાં ૩૭૭ સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરાયો છે. એમાં વિવિધ [૮]ગ્રન્થકારો અને [૯]ગ્રન્થો

---

૧ આ કૃતિ ભીમસી માણેકે ઈ. સ. ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત કરી છે.

૨ આ **વિજયસેનસૂરિની** પ્રશસ્તિરૂપ કૃતિ છે.

૩ આ **જૈન-સ્તોત્ર-સમુચ્ચય** (પૃ. ૨૬૭–૨૮૪)માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૪ આ વિ. સં. ૧૬૩૨માં રચાયેલું ચરિત "ચુનીલાલ ગ્રંથમાલા"માં ભીખીબાઈ ચુનીલાલ પન્નાલાલ તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૨માં છપાવાયું છે.

૫ આ કાવ્ય ગુણવિજયની **વિજયદીપિકા** નામની ટીકા સહિત "ય૦ જૈ૦ ગ્રં૦"-માં વીરસંવત્ ૨૪૩૭માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

૬ હેમવિજયગણિએ ગુજરાતીમાં **કમલવિજયરાસ** વિ. સં. ૧૬૬૧માં રચ્યો છે.

૭ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૫૪–૫૫.

૮–૯ આનાં નામ માટે જુઓ **ભાનુચન્દ્રગણિચરિત** (પૃ. ૬૩–૬૪) અને એની શ્રી. મો. દ. દેશાઈની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૩).

વિષે ઉલ્લેખ છે. જે [1]વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરત્નાકર આ જ ગણિએ રચ્યો છે તે શું પ્રસ્તુત કૃતિથી ભિન્ન છે?

સૂક્તિ-દ્વાત્રિંશિકા યાને સૂક્ત-દ્વાત્રિંશિકા (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ કૃતિ 'દોધક' છંદમાં ૩૨ પદ્યમાં વિ. સં. ૧૬૫૦માં મુનિ સારંગ કવિએ રચી છે.

સ્વોપજ્ઞ વિવરણ— કર્તાએ જાતે આ કૃતિને વિ. સં. ૧૬૫૦માં વિવરણથી વિભૂષિત કરી છે.

[2]**કસ્તૂરી-પ્રકર** (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ કમલવિજયગણિના શિષ્ય હેમવિજયગણિની ૧૮૨ કારિકા પૂરતી રચના છે. એમણે આ કૃતિ હીરવિજયસૂરિના રાજ્ય દરમ્યાન રચી છે.

સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ— ઉપર્યુક્ત **કસ્તૂરી-પ્રકર** ઉપર કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે.

કસ્તૂરી-પ્રકરણ— સોમસુંદર ઉપાધ્યાયે ૧૦૦૦ શ્લોક જેવડું **કસ્તૂરી-પ્રકરણ** રચ્યું છે. સંવેગસુંદરે પણ આ નામની કૃતિ રચી છે.

[3]**હિંગુલ-પ્રકર** (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦)— આના દ્વિતીય પદ્યનો પ્રારંભ '[4]હિંગુલપ્રકર'થી થાય છે. એના કર્તા ઉપા૦ વિનયસાગર છે.

---

૧ આનો ઉલ્લેખ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ **ભક્તામરસ્તોત્ર**ની ટીકામાં કર્યો છે એમ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)માં કહ્યું છે.

૨ આ કૃતિ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૫૪.

૩ આ કૃતિ "હિંગુલ-પ્રકરણ" એવા નામથી પં. હીરાલાલ હંસરાજના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ભીમસી માણેક તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૦માં છપાવાઈ છે. એનું આદ્ય પદ્ય હાથપોથી લખનારનું હશે એમ લાગે છે. બીજું પદ્ય 'હિંગુલ'થી શરૂ થાય છે અને આ કૃતિનો વાસ્તવિક પ્રારંભ આ પદ્યથી જ હશે એમ લાગે છે. એ પદ્ય નીચે મુજબ છે:—

"हिङ्गुलप्रकरोऽयं च वालारुणो विचक्षणाः ।
तर्कयन्तीति यं दृष्ट्वा पद्मप्रभो मुदेऽस्तु सः ॥"

૪ "હિંગુલ"નો અર્થ 'હિંગળોક' થાય છે.

એમણે આ કૃતિ મુખ્યતયા 'અનુષ્ટુભ્'માં રચી છે. અને એને પ્રક્રમોમાં વિભક્ત કરી છે. શ્લો. ૧૫ અને ૧૬માં સુચવાયા મુજબ આમાં [1]૧૮ પાપસ્થાનકને અંગે ૧૮ પ્રક્રમો, [2]૭ વ્યસન સંબંધી ૭, [3]દાનાદિ ચાર પ્રકારના ધર્મ પરત્વે ૪ તેમજ જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુ-ભક્તિ અને ઉદ્યમને અંગે એકેક પ્રક્રમ છે. આ પ્રત્યેક પ્રક્રમમાં ચચ્ચાર કે પાંચ પાંચ પદ્યો છે.

[4]**અનુવાદ**— આનો ગુજરાતી અનુવાદ પં. હીરાલાલ હંસરાજે કર્યો છે.

કર્તા— **હિંગુલપ્રકર**ના કર્તા વિનયસાગર તે કોણ એ નક્કી કરવા માટે પૂરતાં [5]સાધન નથી. **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૬૦૬)માં એક વિનયસાગરનો કાવ્યકાલ વિ. સં. ૧૬૧૭માં દર્શાવાયો છે અને પૃ. ૮૭૨માં એમના ગચ્છ તરીકે 'ખરતર'નો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૬૫૬માં 'અંચલ' ગચ્છના વિનયસાગર વિષે કહ્યું છે કે એઓ કલ્યાણસાગરસૂરિ (વિ. સં. ૧૬૭૦-વિ. સં. ૧૭૧૮)ના શિષ્ય થાય છે. એમણે **ભોજવ્યાકરણ** રચ્યું છે તેમજ એમણે **સારસ્વત** વ્યાકરણનાં સૂત્રોને છંદોબદ્ધ કરી **વૃદ્ધચિન્તામણિ** નામના ગ્રંથમાં ગૂંથ્યાં છે.

---

૧ પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, રત્યરતિ, પરાપવાદ, માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વશલ્ય.

૨ દ્યૂત, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, આખેટ (શિકાર), ચોરી અને પરદારગમન.

૩ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ.

૪ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ. પૃ. ૨૫૫.

૫ **હિંગુલપ્રકર**ની વિવિધ હાથપોથીઓ જોવા મળે તો **હિંગુલપ્રકર** ક્યારે રચાયું તે વિષે અનુમાન થઈ શકે. કોઈક હાથપોથીમાં તો એ કૃતિ ક્યારે લખાઈ તેનો પણ નિર્દેશ હોય તો ના નહિ.

આ બે વિનયસાગર ઉપરાંત વિનયસાગર નામના એક ત્રીજા મુનિવર પણ છે.[1] શું આ ત્રણમાંથી કોઈ એક અત્ર અભિપ્રેત છે કે પ્રસ્તુત ઉપા૦ વિનયસાગર આ બધાથી ભિન્ન છે એ જાણવું બાકી રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિંગુલપ્રકરનો રચનાસમય મેં કેવળ કલ્પનાના આધારે સૂચવ્યો છે.

સદ્ભાષિતાવલી (વિ. સં. ૧૬૬૦)— સકલકીર્તિએ લગભગ ૪૦૦ સુભાષિતોના સંગ્રહનું સંકલન કર્યું છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૭૧માં લખાયેલી છે. શું આ કૃતિ તેજ એમણે રચેલી **સુભાષિતરત્નાવલી** યાને **સુભાષિતાવલી** છે?

સુભાષિત-વિજય-મત-શાસ્ત્ર— આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે.

સુભાષિતરત્નકોશ- આના કર્તા મુનિદેવ આચાર્ય છે. એમાં ૫૮ કારિકા છે. શું આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે?

[2]**સૂક્તમુક્તાવલી** યાને **સૂક્તિમુક્તાવલી**— આના કર્તા મેઘપ્રભસૂરિ છે. એનો પ્રારંભ "**શ્રીવર્ધમાનમભિનૌમિ**"થી થાય છે.

[3]**સૂક્તરત્નાવલી**[4] (ઉ. વિ. સં. ૧૮૪૭)— આના કર્તા ક્ષમાકલ્યાણ છે. એઓ વિ. સં. ૧૮૦૧માં જન્મ્યા હતા. એઓ 'ખરતર' ગચ્છના અમૃતધર્મના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના દાદાગુરુ જિનલાભસૂરિએ

૧ જુઓ પૃ. ૮૦.

૨ આ "જૈ૦ આ૦ સ૦" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૩ આ કૃતિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત "શ્રી જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર" તરફથી અહીંથી (સુરતથી) આ છપાની વેળાએ (વિ. સં. ૨૦૧૨માં) પ્રકાશિત કરાઈ છે. એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧-૧૨)માં ક્ષમાકલ્યાણની ૨૫ કૃતિની નોંધ છે.

૪ આ નામની એક બીજી પણ કૃતિ છે. જુઓ પૃ. ૨૫૩.

વિ. સં. ૧૮૩૩માં રચેલા આત્મ(પ્ર)બોધનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો હતો. વિશેષમાં એમણે નીચે મુજબના ગ્રંથો રચ્યા છે:—

ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી (વિ. સં. ૧૮૩૦), દશપર્વકથા (વિ. સં. ૧૮૩૫), પરસમયસારવિચારસંગ્રહ, પ્રશ્નોત્તરસાર્ધશતક (વિ. સં. ૧૮૫૧), યશોધરચરિત (વિ. સં. ૧૮૩૯), વિચારશતકબીજક અને સમરાદિત્યચરિત (વિ. સં. ૧૮૭૩).

વળી એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિ ઉપર વિવરણ રચ્યું છે:—

ગૌતમીય કાવ્ય, જીવવિચાર, તર્કસંગ્રહ, ભૂ-ધાતુ, મેરુત્રયોદશી, સિરિવાલકહા (શ્રીપાલચરિત્ર) અને સૂક્તરત્નાવલી (સ્વરચિત).[૧]

આ કૃતિમાં ૧૦૮ પદ્યો છે. એ ઉપજાતિ, અનુષ્ટુભ્ વગેરે છંદોમાં રચાયેલાં છે. એમાં પુરાતન આધ્યાત્મિક પરંપરા અને ભારતીય નૈતિકતાને લક્ષ્યમાં રાખી વિવિધ વિષયો આલેખાયા છે. જેમકે શત્રુંજયાદિ તીર્થોની પ્રશંસા, ધર્મ, ગુરુ અને દેવ એ તત્ત્વત્રયીનું સ્વરૂપ, અમરકોશનું આદ્ય પદ્ય લઇને સમસ્યારૂપે પાર્શ્વનાથની પાંચ પદ્યની સ્તુતિ, 'કલિ' યુગનું વર્ણન, કામવિકાર, બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ, કાર્યસિદ્ધિનાં [૨]પાંચ કારણો, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, મનની ચંચળતા, પ્રમાદના [૩]પાંચ અને [૪]આઠ પ્રકારો, સંતોષ, આત્માનું સ્વરૂપ, [૫]ચાર ગતિ, પરનિન્દાની નિન્દા, આત્મનિન્દા, ગુરુને

૧ એમણે ગુજરાતીમાં પણ કેટલીક કૃતિઓ રચી છે. એનાં તેમજ સંસ્કૃત કૃતિનાં નામ માટે જુઓ **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૬૭૬-૬૭૭).

૨ કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા, ઉદ્યમ અને પૂર્વકૃત કર્મ.

૩ મદ્ય, કષાય (ક્રોધાદિ), ઇન્દ્રિયોના વિષય, નિદ્રા અને વિકથા (શ્લો. ૪૫).

૪ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, વિભાવોનો રાગ, દ્વેષ, વિસ્મરણ, દુષ્પ્રણિધાન અને ધર્મકાર્યનો અનાદર (શ્લો. ૫૦-૫૧).

૫ નરક, તિર્યંચ, દેવ અને મનુષ્ય સંબંધી ગતિ.

નિવેદન, અન્તર્લાપિકા અને બહિર્લાપિકા દ્વારા સુભાષિત, નિરોષ્ઠ્ય પદ્યો દ્વારા મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ, ધર્માચાર્ય (જિનલાભસૂરિ) અને વિદ્યાગુરુઓ ઉપા૦ રાજસોમ અને રામવિજયની સ્તુતિ અને કર્તાના નામ (ક્ષમાકલ્યાણ)નો નિર્દેશ.

સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ— આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિના અંતમાં ચાર પદ્યો છે. એમાં કહ્યું છે કે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૮૪૭માં મકસૂદાબાદમાં 'ઊકેશ' વંશના મૂલચન્દ્રના પુત્ર ધોંકલચન્દ્ર અને કીર્તિચન્દ્રના આગ્રહથી રચી.

[1]સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર— આ [2]જૈન તેમજ અજૈન ગ્રંથોમાંથી વિવિધ વિષયોને લગતાં પ્રાસંગિક પદ્યો—સુભાષિતાદિના મુનિશ્રી જયંતવિજયજીના શિષ્ય મુનિશ્રી વિશાળવિજયજીએ કરેલા સંગ્રહરૂપ છે અને એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ એમણે કર્યો છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલી કૃતિનું નામ એમણે સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર રાખ્યું છે. કયા કયા ગ્રંથોમાંથી અવતરણરૂપે પદ્યો લેવાયાં છે તેનો નિર્દેશ તે તે પદ્યની નીચે કરાયો છે. કેટલાંક પદ્યો પાઠ્યમાં પણ છે.

[3]જૈન-સૂક્ત-સન્દોહ— આ એક આધુનિક સંગ્રહાત્મક કૃતિ છે. એમાં અપાયેલાં સૂક્તોનો સંગ્રહ પં. [4]કૈલાસસાગરગણિએ કર્યો છે. આ

૧ આ સંગ્રહાત્મક કૃતિ પાંચ ભાગમાં "શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલા"માં પુ. ૨૭, ૩૧, ૩૪, ૫૨ (ભા. ૪) અને ૪૮ (ભા. ૫) તરીકે ઉજ્જેનથી અનુક્રમે વિ. સં. ૧૯૯૧, '૯૨, '૯૩, '૯૫ અને '૯૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. પાંચમો ભાગ જિનેશ્વરની સ્તુતિઓ વગેરેના સંગ્રહરૂપ છે.

૨ આમાં ત્રિષષ્ટિ૦ સિન્દૂરપ્રકર, ધર્મકલ્પદ્રુમ, ઉપદેશપ્રાસાદ ઇત્યાદિનો સમાવેશ કરાયો છે.

૩ આ કૃતિ "બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર-ગ્રંથમાળા"માં ગ્રંથાંક ૧ તરીકે વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

૪ એઓ શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય શ્રીકીર્તિસાગરસૂરિના પ્રશિષ્ય થાય છે. એમના ગુરુનું નામ જિતેન્દ્રસાગર છે.

કૃતિમાં એમણે મંગળ તરીકે પાંચ પદ્યો આપી સમ્યગ્દર્શનથી ૧૪૪ વિષયોની શરૂઆત કરી છે. ત્યાર બાદ કેટલાંક પ્રકીર્ણક શ્લોક, સુભાષિત-રત્ન-ખંડો અને વચનામૃતો તેમજ અંતિમ મંગળરૂપે ત્રણ પદ્યો આપી આની પૂર્ણાહુતિ કરી છે. આ પદ્યાત્મક કૃતિનાં ઘણાંખરાં [1]પદ્યો સંસ્કૃતમાં છે. મુખ્યતયા [2]જૈન કૃતિઓને લક્ષીને આ રચના કરાઈ છે. આ કૃતિ શ્રમણોનાં પાંચ મહાવ્રતો તેમજ શ્રાવકોનાં બાર વ્રતો, [3]બાર ભાવના વગેરે બાબતો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે છે.

અન્ય કૃતિઓ— આ ઉપરાંત સુભાષિતોને અંગે કેટલીક કૃતિઓ જોવાય છે. તેમાં કેટલીકના કર્તાનાં નામ જાણવામાં છે અને કેટલીકનાં નથી. પ્રથમ પ્રકારની કૃતિઓ નીચે મુજબ છે:—

(૧) **સુભાષિતકોશ**— આ કૃતિ **રામચન્દ્રે** રચી છે.

(૨) **સુભાષિતગ્રંથ**— આના કર્તા **કીર્તિવિજય** છે.

(૩) **સુભાષિતષટ્ત્રિંશિકા**— આ નામની બે કૃતિઓ છે. એકના કર્તા **જ્ઞાનસાગર** છે અને બીજાના 'લુંકા' ગચ્છના **યશસ્વિગણિ** છે.

(૪) **સુભાષિતાર્ણવ**— આ **શુભચન્દ્રની** રચના છે.

(૫) [4]**સૂક્તસમુચ્ચય**— આના કર્તા આચાર્ય **રવિગુપ્ત** છે.

---

૧ આ **ત્રિષષ્ટિ૦**માંથી ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.

૨ અજૈન કૃતિઓ તરીકે **અત્રિ-સંહિતા, આરણ્યકોપનિષદ્, મનુસ્મૃતિ, રામાયણ, મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ. વરાહ-પુરાણ, શંકરાચાર્ય**કૃત મનાતાં **ચર્પટ-પંજરિકા** અને **મોહ-મુદ્ગર, પંચગંગ, હિતોપદેશ** ઈત્યાદિ કૃતિઓ પસંદ કરાઈ છે.

૩ અનિત્ય, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિની દુર્લભતા અને ધર્મનું સ્વાખ્યાતત્વ.

૪ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૪૮)માં આ કૃતિનો "સૂક્તાનિ" એ નામે ઉલ્લેખ જોઈ મેં આ નામ યોજ્યું છે.

(૬) **સૂક્તાવલી** — આ તત્ત્વવલ્લભની રચના છે.

(૭) **સૂક્તિમુક્તાવલી** — આ નામની ત્રણ કૃતિઓ છે. એના કર્તાનાં નામ શ્રુતમુનિ, સોમદેવ અને સોમસેન છે.

(૮) **સૂક્તિરત્નાવલી** — આના કર્તા અભયચંદ્ર છે.

બીજા પ્રકારની કૃતિઓનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

સુભાષિત, સુભાષિતશતક, સુભાષિતષટ્ત્રિંશિકા, સુભાષિતસારોદ્ધાર, સુભાષિતાર્ણવ, સૂક્તસંગ્રહ, સૂક્તસંદોહ અને સૂક્તાવલી યાને સુભાષિતસંગ્રહ.

(૩) [1]રાજનીતિ

[2]**નીતિવાક્યામૃત** (લ વિ. સં. ૧૦૨૫)— આના કર્તા દિ૦ તાર્કિક કવિ સોમદેવસૂરિ છે. એઓ 'દેવ' સંઘના યશોદેવના શિષ્ય નેમિદેવના શિષ્ય થાય છે અને મહેન્દ્ર ભટ્ટારકના અનુજ થાય છે. એમણે શકસંવત્ ૮૮૧ (વિ. સં. ૧૦૧૬)માં યશસ્તિલક-ચંપૂ નામની કૃતિ રચી છે. નીતિવાક્યામૃતની પ્રશસ્તિમાં યશોધર-ચરિત્રનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે. વિશેષમાં આ ગ્રંથકારની (૧) [3]ત્રિવર્ગ-મહેન્દ્ર-

૧ આનો અંતર્ભાવ ચાર પુરુષાર્થ પૈકી અર્થ-પુરુષાર્થમાં કરાય છે. જુઓ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૬૧).

૨ આ ગ્રંથ અજ્ઞાતકર્તૃક સંસ્કૃત ટીકા તેમજ એ ટીકાગત પદ્યાત્મક અવતરણોની સૂચી સહિત "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૨૨ તરીકે વિ. સં. ૧૯૭૯માં છપાયો છે. મૂળની એક સુંદર તાડપત્રીય હાથપોથી મળે છે. "सोमदेवसूरिका नीति-वाक्यामृत" નામનો પં નાથૂરામ પ્રેમીનો મનનીય લેખ જૈ૦ સા૦ ઇ૦ (પૃ. ૬૬-૯૨)માં છપાયો છે. એ લેખ તે આ સટીક કૃતિની ભૂમિકા રૂપે હતો એનો અંશતઃ વિસ્તાર છે.

૩ મહેન્દ્ર અને એના સારથિ માતલિ વચ્ચેની ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગ—પુરુષાર્થને અંગેની ચર્ચા સંવાદરૂપે આમાં રજૂ કરાઈ હશે.

માતલિ-સંજલ્પ, (૨) [1]યુક્તિ-ચિન્તામણિ અને (૩) [2]ષણ્ણવતિ-પ્રકરણ એ ત્રણ કૃતિઓનો પણ અહીં નિર્દેશ છે પણ એ કે ૯૭ સુધી તો મળી આવી નથી. આ ઉપરાંત એમની કૃતિ તરીકે [3]સ્યાદ્વાદોપનિષદ્ અને સૂક્તિ-સમુચ્ચય જેવી કૃતિઓ ગણાવાય છે.

પં. નાથૂરામ પ્રેમીના [4]મતે કનોજના રાજા મહેન્દ્રને માટે યોજાયેલી આ **નીતિવાક્યામૃત** નામની કૃતિ ગદ્યમાં સૂત્રરૂપે રચાયેલા ૩૨ સમુદ્દેશમાં વિભક્ત છે. એમાં રાજા અને રાજ્ય-શાસન સાથે સંબંધ ધરાવનારી પુષ્કળ માહિતી અપાઇ છે. આ [5]રાજનીતિને અંગેનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. આ પૂર્વે 'મૌર્ય' વંશના [6]ચન્દ્રગુપ્તને માટે **ચાણક્યે** [7]**અર્થશાસ્ત્ર** રચી આ વિષયનો આકર-ગ્રંથ પૂરો પાડ્યો છે. ત્યાર પછી **કામંદકે** એના સંક્ષેપરૂપે પદ્યમાં **નીતિસાર** રચ્યો છે.

નીતિવાક્યામૃત (પૃ. ૩૬, ૧૦૭, ૧૭૧ ૬૦) જોતાં જણાય છે કે એમાં **વિષ્ણુગુપ્ત** અને **ચાણક્યનો** તેમજ એમના [8]**અર્થશાસ્ત્રનો**

---

૧ આ તર્કવિષયક ગ્રંથ હશે.

૨ આ કૃતિમાં ૯૬ પ્રકરણ હોવાં જોઇએ પણ એના વિષય વિષે જાણવું બાકી રહે છે.

૩ જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખના પરિશિષ્ટરૂપ **શકસંવત્** ૮૮૮નું દાનપત્ર (પૃ. ૯૧).

૪ જુઓ એમનો "જૈ૦ સિ૦ ભા૦" (ભા. ૧૧, અં. ૨)માં છપાયેલો લેખ "सोमदेव और महेन्द्रदेव"

૫ આ વિષય **યશસ્તિલક** (આશ્વાસ ૩)માં પણ સારી રીતે ચર્ચાયો છે.

૬ **તિલોયપણ્ણત્તિ** પ્રમાણે મુકુટધારી રાજાઓ પૈકી જૈન દીક્ષા લેનાર તરીકે આ નૃપતિ અંતિમ છે.

૭ પૃથ્વીના લાભ અને એના રક્ષણ માટે જેટલાં અર્થશાસ્ત્રો પૂર્વાચાર્યોએ પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે પ્રાયઃ તે સર્વેનો સંગ્રહ કરી આ **અર્થશાસ્ત્ર** યોજાયું છે એમ એના પ્રારંભમાં કહ્યું છે.

૮ આની **નીતિવાક્યામૃત** સાથે તુલના માટે જુઓ **જૈ૦ સા૦ ઇ૦** (પૃ. ૬૪-૬૫).

ઉલ્લેખ છે. વિવિધ નીતિકારો અને સ્મૃતિકારોના ગ્રંથોનો લાભ લઈ આ **નીતિવાક્યામૃત** રચાયું છે.

[1]**ટીકા**—આના કર્તાનું કે એમના ગુરુનું નામ હરિબલ હશે એમ લાગે છે. એઓ હરિના ભક્ત હોય એમ જણાય છે એટલે આ [2]સંસ્કૃત ટીકા કોઈ વૈષ્ણવે—અજૈને રચી હશે. આ ટીકામાં અનેક અવતરણો અપાયાં છે એથી એ મહત્ત્વની છે. એમાં જે કેટલીક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ છે તે આજે મળતી નથી.

(૪) પ્રકીર્ણક

[3]**બુદ્ધિસાગર** (વિ. સં. ૧૫૨૦)— આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ સોની સંગ્રામસિંહ છે. એઓ માળવાના મહમદ ખલ્વા (ખીલજી)ના ભાંડાગારિક (ભંડારી) હતા અને રત્નસિંહસૂરિના પટ્ટાલંકાર ઉદયવલ્લભસૂરિના ભક્ત હતા. એમના પિતાનું નામ નરદેવ હતું. એઓ સોની સાંગણના વંશજ થાય છે. માંડવગઢના આ ઓસવાળે સર્વદર્શનોને સંમત એવી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૫૨૦માં ચાર તરંગમાં ૪૧૪ (૮૭+૧૦૭+૭૦+૧૫૦) પદ્યોમાં ગોદાવરીને તીરે પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં નિઝામ ઉપરની વિજયયાત્રાને પ્રસંગે રચી છે.

ધર્મ, નય, વ્યવહાર અને પ્રકીર્ણક નામના ચાર તરંગ પૈકી પ્રથમમાં દેવ, ગુરુ તેમજ પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે. બીજામાં રાજા, રાણી, રાજકુમાર, મંત્રી, અધિકારી, પ્રજાના સેવક તેમજ અશ્વ વગેરેનાં લક્ષણો વિચારાયાં છે. ત્રીજામાં વિશ્વાસ ક્યાં રાખવો અને

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૬૧.

૨ નેમિનાથે કાનડીમાં એક ટીકા રચી છે.

૩ આ કૃતિ "જૈ. આ. શ્વે. સંસ્થા" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૬માં છપાયેલી છે. એનું મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કરેલું ગુજરાતી ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૮૯૧માં "વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતું" તરફથી છપાવાયું છે.

સોગન ન ખાવા એ વાત કહી વાસ્તુનું નિરૂપણ કરાયું છે. ચોથામાં શરીરનું સ્વરૂપ, વૈદ્યકસાર, જ્યોતિઃસાર, સામુદ્રિકસાર, સ્ત્રીનું સ્વરૂપ, રત્ન [1]આદિની પરીક્ષા તેમજ મંત્રાદિ ચાર યોગ એમ વિવિધ વિષયો રજૂ કરાયા છે. આ ચોથા તરંગમાં મોતીનાં આઠ ઉત્પત્તિસ્થાન દર્શાવાયાં છેઃ (૧) [2]હાથીનું કુંભસ્થળ, (૨) નાગની ફેણ, (૩) શુક્તિ, યાને છીપ, (૪) શંખ, (૫) અભ્ર, (૬) મત્સ્ય, (૭) ડુક્કરની દાઢ અને (૮) વાંસ.[3] આ સંબંધમાં અહીં કહ્યું છે કે હમણાં તો શુક્તિમાંથી થનારું મોતી વિશેષ મળે છે. વળી અહીં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે શંખ, વાંસ, ડુક્કર, હાથી, નાગ, અભ્ર અને મત્સ્યમાંથી ઉદ્ભવતાં મોતી ઉત્તરોત્તર એકેકથી ચડિયાતાં અને અવેધ્ય હોય છે.

આમ આ નાનકડી કૃતિ **ચાણક્ય-નીતિ** અને **કામંદક-નીતિ** જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિરૂપ છે.

---

૧ 'આદિ'થી વજ્ર, મોતી, પદ્મરાગ અને નાગમણિ એ ચાર અહીં અભિપ્રેત છે.

૨ આ માટે જુઓ **ભક્તામરસ્તોત્ર** (શ્લો. ૩૫).

૩ **અગસ્ત્યે** કહ્યું છે કેઃ—

"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥"

આ પદ્ય **કુમારસમ્ભવ** (સ. ૧, શ્લો. ૬)ની **મલ્લિનાથે** રચેલી **સંજીવની** નામની વ્યાખ્યામાં જોવાય છે.

પ્રકરણ ૧૭: અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો

સમસ્ત વિશ્વના સાહિત્યને આપણે જૈન અને અજૈન એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકીએ. અજૈન સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્ય કરતાં અતિશય વિપુલ છે. એ સાહિત્યના ભારતીય અને અભારતીય એમ બે વિભાગ પાડી શકાય. અત્ર ભારતીય સાહિત્ય પ્રસ્તુત છે. એના સર્જનમાં વૈદિક હિંદુઓ અને બૌદ્ધોનો મુખ્ય ફાળો છે. અહીં [1]અજૈન સાહિત્યથી મુખ્યતયા આ બે જ સંપ્રદાયોના લાક્ષણિકાદિ સાહિત્યને અંગેના નીચે મુજબના વિષયોની કેટલીક કૃતિઓ અભિપ્રેત છેઃ—

(૧) વ્યાકરણ, (૨) કોશ, (૩) છંદ, (૪) અલંકાર, (૫) ગણિત, (૬) નિમિત્ત, (૭) વૈદ્યક, (૮) નીતિ, (૯) શ્રવ્ય કાવ્ય, (૧૦) દૃશ્ય કાવ્ય, (૧૧) ન્યાય અને (૧૨) યોગ.

'શ્રવ્ય' કાવ્યથી મહાકાવ્ય, ખંડ-કાવ્ય અને ગદ્યાત્મક કાવ્ય એમ ત્રણ સમજવાનાં છે. એમ અહીં મુખ્ય ૧૨ વિષયો છે અને પેટા-વિષયોને ભિન્ન ગણતાં ૧૪ થાય છે. આ પૈકી હું અહીં પહેલા [2]આઠ વિષયની કૃતિઓનો ક્રમવાર વિચાર કરું તે પૂર્વે "જૈન માનસ" વિષે થોડોક ઉલ્લેખ કરીશ.

---

૧ મુસ્લિમ, પારસી અને ખ્રિસ્તી કોમની કૃતિઓ પૈકી ફક્ત એક મુસ્લિમની અને તે પણ અપભ્રંશમાં જ રચાયેલી કૃતિ પર જૈન વિવરણ છે. એવી રીતે ભાષાની દૃષ્ટિએ મુખ્યતયા સંસ્કૃત અને ક્વચિત્ પાઇય કૃતિઓ ઉપર વિવરણો છે. આથી કરીને દ્રાવિડ કૃતિઓ ઉપર જૈનોએ સંસ્કૃતમાં વિવરણો રચ્યાં હોય તો તે વાત અહીં જતી કરાઈ છે.

૨ શ્રવ્ય અને દૃશ્ય કાવ્ય વિષે દ્વિતીય ખંડના પ્રથમ ઉપખંડમાં અને ન્યાય અને યોગ વિષે એ દ્વિતીય ખંડના દ્વિતીય ઉપખંડમાં વિચાર કરાયો છે.

જૈન માનસ— 'જૈન માનસ' એટલે અનેકાંતવાદનું ક્રીડાંગણ. આથી તો આત્મૌપમ્યની અનુપમ ભાવનાથી ઓતપ્રોત જૈન શ્રમણો ગમે તે દર્શનની અને ગમે તે વિષયની ઉત્તમ કોટિની કૃતિઓનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કરતાં જરા યે સંકોચ ન અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે અજૈન મંતવ્યો અનુસાર કાવ્ય રચતાં પણ એઓ ખેંચાયા નથી એટલું જ નહિ પણ એને પોતાના સાંપ્રદાયિક રંગથી રંગવાનું અનુચિત પગલું એમણે ભર્યું નથી. આમ એમણે ઉદારતાની સાચી લહાણી કરી છે અને સાહિત્યની સર્વદેશીય સેવા બજાવી છે.

સમ્યક્-શ્રુત અને મિથ્યા-શ્રુતની વ્યાખ્યાનો (૧) વિષય અને પ્રણેતા તેમજ (૨) અધિકારી એમ બે રીતે વિચાર થઈ શકે છે[1] અને મિથ્યા-શ્રુતને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમ્યક્-શ્રુત તરીકે પરિણમાવી શકે છે. જૈન દર્શનની આવી આદર્શ નીતિને લઈને જૈન શ્રમણો એમ સાચે જ માનતા હતા અને આજે યે માને છે કે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ કોઈનાં બાપીકાં ક્ષેત્ર નથી; સમસ્ત વિદ્યાવ્યાસંગી જનોનો એના ઉપર અધિકાર છે.

ફાળો— અજૈન કૃતિઓને અંગે જૈનોનો જે ફાળો છે તેમાં મોટે ભાગે વિવરણો છે. એની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦ની છે. આનાથી અજૈન કાવ્યોની પાદ-પૂર્તિઓની સંખ્યા ઉતરતી છે અને એનાથી પણ અલ્પ સંખ્યા કેટલીક અજૈન કૃતિઓના સંક્ષેપ કે સારાંશરૂપ રચનાઓની છે.

---

૧ આ બાબત મેં "જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દિગ્દર્શન" નામના મારા લેખ (લેખાંક ૨, પૃ. ૧૩૧)માં દર્શાવી છે. આ લેખના લેખાંક ૧-૬ "હિંદુ મિલનમંદિર" (વર્ષ ૮, અં. ૨-૭)માં ૭ કટકે છપાયા છે. આ લેખ મેં ગુજરાતીમાં રચેલાં ૧૪૦ સૂત્રો અને એના વિવરણરૂપ છે.

(૧) વ્યાકરણ

[૧]**અષ્ટાધ્યાયી** (ઉ. ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદી)— ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં આ સૌથી પ્રાચીન છે. એ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત કરાયેલું હોવાથી એને **અષ્ટાધ્યાયી** કહે છે. એના પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે. આ વ્યાકરણમાં આશરે ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગને મતે આ વ્યાકરણનું પરિમાણ ૧૦૦૦ શ્લોકનું છે.[૨]

આ વ્યાકરણને **અષ્ટક**, **વૃત્તિસૂત્ર** તેમજ **શબ્દાનુશાસન** પણ કહે છે. આ વ્યાકરણ કાળ અને ઉપસર્જન વગેરેની પરિભાષાઓથી રહિત છે.

[૩]**શંકરાચાર્ય** દ્વારા પ્રશંસિત આ વ્યાકરણના પ્રણેતાનાં દાક્ષીપુત્ર, [૪]**શાલાતુરીય**, **પાણિનિ** ઇત્યાદિ વિવિધ નામો છે તેમાં અંતિમ નામ વિશેષતઃ પ્રચલિત છે અને એને લઇને તો એમના વ્યાકરણને 'પાણિનીય' કહે છે. આ વ્યાકરણને અંગે પાઠાંતરો જોવાય છે. કેટલાક તો પાણિનિના સ્વકીય પ્રવચન-ભેદથી ઉદ્ભવ્યાં છે. આ પ્રવચન-ભેદને લઇને **અષ્ટા૦**ની લઘુસૂત્ર-પાઠ અને બૃહત્સૂત્ર-પાઠ એમ બે વાચનાઓ મળે છે.

---

૧ આ વ્યાકરણ જર્મન અનુવાદ સહિત બ્હેટલિંગે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં પ્રકાશિત કર્યું હતું.

૨ જુઓ સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૧).

૩ એમણે **બ્રહ્મસૂત્ર** ઉપર **શારીરક-ભાષ્ય**, દસ મુખ્ય ઉપનિષદો અને **ભગવદ્ગીતા** ઉપર ટીકા તેમજ અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે. નવાઈની વાત એ છે કે પૂર્વે રચેલી કોઈ પણ કૃતિનો ત્યાર બાદ રચાયેલી કૃતિમાં પોતાના નામે ઉલ્લેખ નથી. જુઓ Sanskrit Literature (The P. E. N. Books The Indian Literatures No. XII)નું પૃ. ૫૧.

૪ 'શલાતુર' એ પાણિનિના પૂર્વજોનું વતન ગણાય છે.

પાણિનિએ પોતે ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, ઉણાદિસૂત્ર અને લિંગાનુશાસન અષ્ટા૦નાં [1]પરિશિષ્ટ રૂપે રચ્યાં છે.[2]

પાણિનિએ **આપિશલ** વ્યાકરણનો મુખ્યતયા ઉપયોગ કર્યો છે અને એમના પુરોગામી વૈયાકરણોનાં અનેક સૂત્ર અપનાવ્યાં છે.[3] પ્રાતિ-શાખ્યોનાં અને શ્રૌતસૂત્રોનાં અનેક સૂત્ર પાણિનીય સૂત્ર સાથે સમાનતા ધરાવે છે.[4] પાણિનિની પૂર્વે છંદોબદ્ધ વ્યાકરણ હશે એમ લાગે છે.

શબ્દાવતાર— આ **અષ્ટા૦** ઉપરનો ન્યાસ છે. આ ન્યાસ હજી સુધી તો મળી આવ્યો નથી. આનું પરિમાણ ૩૦૦૦૦ શ્લોક હોવાનું કહેવાય છે. આ ન્યાસના કર્તા દિ૦ પૂજ્યપાદ છે. જુઓ પૃ ૧૬.

કાશિકા (લ. વિ. સં. ૭૦૦)— એ જયાદિત્ય અને **વામન**ના [5]સંયુક્ત પરિશ્રમનું ફળ છે.[6] પતંજલિકૃત **મહાભાષ્ય** અને ભર્તૃહરિકૃત **વાક્યપદીય** પછીની, **અષ્ટા૦**ને અંગેની [7]મહત્ત્વની કૃતિ તરીકે આનો ઉલ્લેખ કરાય છે. આ વૃત્તિમાં **મહાભાષ્ય**ને અનેક સ્થળે ન અનુસરતાં, પ્રાચીન વૃત્તિઓનું અનુસરણ કરાયું છે. ઇત્સિંગના મતે જયાદિત્યનું

---

૧ **અષ્ટા૦** (૧-૩-૨)ની **કાશિકા**-વૃત્તિ પ્રમાણે આ ચાર પરિશિષ્ટો ખિલ-ગ્રંથો છે.

૨ જુઓ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૯).

૩-૪ એજન (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૮-૧૫૯).

૫ ભારતીય સાહિત્યમાં એવી કેટલીક કૃતિઓ છે કે જે દ્વિકર્તૃક છે. જેમકે **સ્કન્દે** અને **મહેશ્વરે** મળીને રચેલી **નિરુક્ત**ની ટીકા.

૬ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા ૧, પૃ. ૩૩૩) પ્રમાણે **કાશિકા** જે આજે ઉપલબ્ધ છે તેની પાંચ અધ્યાય પૂરતી રચના જયાદિત્યની છે અને બાકીની **વામન**ની છે. અસલમાં બંનેએ પૃથક્ પૃથક્ આઠે અધ્યાયની વૃત્તિ રચી હશે. (જુઓ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (પૃ. ૩૩૬). જયાદિત્યની અપેક્ષાએ **વામન**ની રચના વિશેષ પ્રૌઢ છે.

૭ **કાશિકા** કરતાં પ્રાચીન એવી **કુણિ** નામની વૃત્તિમાં ગણપાઠને સ્થાન નથી, જ્યારે આ **કાશિકા**માં છે.

અવસાન વિ. સં. ૭૧૮ની આસપાસમાં થયું હતું. સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૩૩૪) પ્રમાણે વામન વિ. સં. ૭૦૦ની પહેલાં થયા છે.

[1]કાશિકાવિવરણ-પંજિકા— આ પંજિકાના કર્તાનું નામ જિનેન્દ્રબુદ્ધિ છે. એમને કેટલાક વિદ્વાનો 'બૌદ્ધ' ગણે છે. "જૈ૦ સિ૦ ભા૦" (વર્ષ ૮, પત્ર ૫૮)માં એઓ 'જૈન' હોવાની સંભાવના કરાઈ છે. એમની આ પંજિકા એ ઉપર્યુક્ત કાશિકાની સૌથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા છે. એને 'ન્યાસ' પણ કહે છે. આના ઉપર મહામિશ્રની ટીકા છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર (ઉ. વિ. સં. ૫૦૦)— આ વ્યાકરણને 'જૈન' કૃતિ માની એનો પરિચય દ્વિતીય પ્રકરણ (પૃ. ૨૩-૨૪)માં મેં આપ્યો છે. જો એના પ્રણેતા વામન અજૈન જ હોય તો આ 'અજૈન' કૃતિ ગણાય અને એ હિસાબે એનો ઉલ્લેખ અહીં થવો ઘટે.

ન્યાસ— મલ્લવાદીએ આ ન્યાસ રચ્યો હતો (જુઓ પૃ. ૨૪) પણ એ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

[2]કાતન્ત્ર (ઉ. વિ. સં. ૩૫૦)— આ કેવળ લૌકિક સંસ્કૃતનું ઘણું પ્રાચીન વ્યાકરણ છે. એને [3]કલાપક અને કૌમાર પણ કહે છે. એની રચના અષ્ટા૦ને આધારે નહિ પણ અન્ય કોઈ પ્રાચીન વ્યાકરણને આધારે થયેલી હોય એમ જણાય છે. એના બે ભાગ પડે છે: (૧) આખ્યાતાન્ત

૧ આ પંજિકા શ્રીશચન્દ્ર ચક્રવર્તીએ ઇ. સ. ૧૯૧૩-૧૯૨૫માં છપાવી છે. જુઓ DCGCM (Vol. II, pt. I, p. 56).

૨ આ રૂપમાલા વૃત્તિ સહિત હીરાચંદ નેમિચંદે મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૫૨માં છપાવ્યું છે. ત્યાર બાદ બિહારીલાલ કથનેરાએ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં આ વ્યાકરણ છપાવ્યું છે.

૩ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૭૪)માં કાતન્ત્રના નામાંતર તરીકે કલાપનો ઉલ્લેખ છે.

અને (૨) કૃદન્ત. પ્રથમ ભાગના કર્તા તરીકે [1]શર્વવર્માનો અને બીજા ભાગના કર્તા તરીકે કાત્યાયનનો ઉલ્લેખ કરાય છે. **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા. ૧, પૃ ૪૦૪)માં એના કર્તાએ **કાતન્ત્રને મહાભાષ્ય** કરતાં પ્રાચીન ગણ્યું છે.[2] **કાતન્ત્રનો** થોડોક ભાગ મધ્ય એશિયામાંથી મળી આવ્યો હતો. એનો ધાતુપાઠ તિબેટી ભાષામાં આજે પણ મળે છે. કવિ ધનપાલે **શોભનસ્તુતિની** ટીકા (શ્લો. ૪)માં પોતાના નાના ભાઈ મુનીશ્વર શોભનને અંગે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

"कातन्त्रचन्द्रोदिततन्त्रवेदी"

આ ઉપરથી એક સમયે **કાતન્ત્રનો** ખૂબ પ્રચાર હશે એમ ફલિત થાય છે.[3] એમાં લગભગ ૧૪૦૦ સૂત્રો છે અને એ વિશેષતઃ પ્રચલિત પ્રયોગોને જ સ્પર્શે છે એથી એ લોકપ્રિય બન્યું હશે એમ લાગે છે.

કાતન્ત્ર ઉપર જે વૃત્તિઓ મળે છે તેમાં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિ સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે.[4] આ વૃત્તિમાં ભારવિકૃત **કિરાતાર્જુનીયમાંથી** અને મયૂરકૃત **સૂર્યશતકમાંથી** એકેક અવતરણ અપાયું છે. એ ઉપરથી દુર્ગસિંહ

૧ આને બદલે **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦** (પૃ. ૨૯૪)માં **શિવશર્મા** અને **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં **સર્વવર્મન્** નામ છે.

૨ ડૉ. **શામશાસ્ત્રીનો** એક લેખ Mythic Journalના ઈ. સ. ૧૯૨૮ના જાન્યુઆરીના અંકમાં છપાયો છે. તેમાં એમણે કહ્યું છે કે **કાતન્ત્ર** ઈ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં રચાયું હોવું જોઈએ. જુઓ "જૈ૦ સ૦ પ્ર૦" (વ. ૭, અં. ૧–૩, પૃ. ૮૦ ટિ૦).

૩ "પુરાતત્ત્વ" (૨, ૪૧૯)માં છપાયેલા લેખમાં જિનવિજયજીએ જે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં **કાલાપક** અને **કાતન્ત્રને** ભિન્ન ગણ્યા છે:—

"ગૂજરાતમાં વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન **કાલાપકને** અને બીજું સ્થાન **કાતન્ત્રને** મળેલું હતું. ગૂજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણરૂપે જ્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે વ્યાકરણોનાં હોય છે."—**જૈ૦ સા૦ સં૦ ઈ૦** (પૃ. ૨૯૫).

આ લેખમાં **વિદ્યાનંદ** વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ છે પણ એને દિ. કૃતિ ગણી છે તો શું એ સાચી વાત છે?

૪ જુઓ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા ૧, પૃ. ૪૦૭).

ભારવિ અને મયૂરથી પૂર્વવર્તી નથી એમ ફલિત થાય છે. સં૦ વ્યા૦ ઇ૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૯) પ્રમાણે આ દુર્ગસિંહ એ કાશિકાના કર્તા કરતાં પ્રાચીન છે.

ચ૦ પ્ર૦ (વસ્તુપાલ-પ્રબંધ, પૃ. ૨૨૬)માં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

"ભારતીય વિદ્યા" (વર્ષ ૨, અં. ૩)માં શ્રી. અગરચંદ નાહટાનો "जैनेतर ग्रन्थों पर जैन विद्वानोंकी [1]टीकायें" નામનો લેખ છપાયો છે. એમાં એમણે કાતન્ત્રને અંગે નવ વૃત્તિઓ નોંધી છેઃ—

(૧) દૌર્ગસિંહીવૃત્તિ— આ ૩૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિના કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૬૯) છે.

(૨) [2]દુર્ગપદપ્રબોધવૃત્તિ— આ 'ખરતર' ગચ્છના પ્રબોધમૂર્તિ (જિનપ્રબોધસૂરિ)ની વિ. સં. ૧૩૨૮ની રચના છે.

(૩) બાલાવબોધવૃત્તિ— આ 'અંચલ' ગચ્છના મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૪૪માં રચી છે.

(૪) [3]કાતન્ત્રવિસ્તાર— આના કર્તા વર્ધમાન છે. [4]કર્ણદેવોપાધ્યાય એ એમનું નામાંતર હશે એમ શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ કહ્યું છે.

૧ આ જાતની ટીકાઓની સંક્ષિપ્ત નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૪, ૩૦૫ ૩૩૪ અને ૩૩૫)માં અપાયેલી છે. એને લક્ષ્યમાં રાખી મેં શોભન-સ્તુતિની મારી (સંસ્કૃત ભૂમિકામાં સુચવાયા મુજબ વીરસંવત્ ૨૪૫૪માં લખેલી) ભૂમિકા (પૃ. ૩૦-૩૧)માં એની નોંધ લીધી છે. અહીં જે તર્કરહસ્યદીપિકાનો ઉલ્લેખ છે તે ભ્રાન્ત છે એટલે એ રદ કરવો ઘટે.

૨ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં આનો "વૃત્તિવિવરણપંજિકાદુર્ગપદપ્રબોધ" તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૩ આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૫૩માં લખાયેલી છે.

૪ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં વર્ધમાનને રાજા કર્ણદેવના પુરોહિત કહ્યા છે અને શું એઓ જૈન છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે.

(૫) **કાતન્ત્રરૂપમાલા**— આના કર્તા દિ૦ ત્રૈવિદ્ય [1]**ભાવસેન** છે.

(૬) **કાતન્ત્રરૂપમાલાલઘુવૃત્તિ**— આના કર્તા દિ૦ **સકલકીર્તિ** છે.

(૭) **કાતન્ત્રદીપકવૃત્તિ**— આના કર્તા મુનીશ્વરસૂરિના શિષ્ય હર્ષચન્દ્ર હશે.

(૮) **કાતન્ત્રભૂષણ**— આ [2]૨૪૦૦૦ શ્લોક પૂરતી કૃતિના કર્તા **ધર્મઘોષ** છે.

(૯) [3]**વૃત્તિત્રયનિબંધ**— આ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા **રાજશેખરસૂરિ** છે.

જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં હુંહુકના પુત્ર **મહાદેવે** રચેલી **શબ્દસિદ્ધિવૃત્તિનો** ઉલ્લેખ છે. એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિ. સં. ૧૩૪૦માં લખાયેલી છે. વળી આ પૃષ્ઠમાં ઉપા૦ **વીરસિંહના** શિષ્ય **ગૌતમે** ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી **દૌર્ગસિંહીદીપિકા** રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૮૪માં ગોલ્હણકૃત **ચતુષ્કવૃત્તિનો**, મોક્ષેશ્વર (અજૈન ?)કૃત [4]**આખ્યાનવૃત્તિનો**, પૃથ્વીચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિનો અને એક અજ્ઞાતકર્તૃક વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

બૃ૦ટિ૦માં ૩૨૫ શ્લોક જેવડા **કાલાપકવિશેષવ્યાખ્યાનની** નોંધ છે.

---

૧ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં એમની કૃતિ તરીકે **રૂપમાલાવૃત્તિનો** ઉલ્લેખ છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૫માં લખાયેલી છે.

૨ આ સંખ્યા ખરી છે ?

૩ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં ત્રણ પૂર્વવર્તી ટીકાને આધારે ૩૧૦૦ શ્લોક જેવડી અને પદ્યમાં રચાયેલી **કૌમારસારસમુચ્ચય** નામની જે ટીકાનો ઉલ્લેખ છે તે તો આ નથી ?

૪ 'આખ્યાન' નહિ પણ 'આખ્યાત' જોઈએ.

[1]કલાપ–વ્યાકરણ–સંધિ–ગર્ભિત–સ્તવ— કલાપ વ્યાકરણનાં "सिद्धो वर्णसमाम्नायः" જેવાં સંધિસૂત્રની પૂર્તિરૂપે આ સ્તવ ૨૩ પદ્યોમાં ઋષભદેવના ગુણોત્કીર્તનરૂપે રચાયેલો છે.

અવચૂરિ— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

બાલશિક્ષા— આ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા **કાતન્ત્ર** નામનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ શિખવવા માટેનું સાધન છે. એ **સાઢાક**ના પુત્ર કૂરસિંહના પુત્ર **સંગ્રામસિંહે** વિ. સં. ૧૩૩૬માં કરેલી રચના છે. આ સંગ્રામસિંહ જૈન હશે એમ પં. લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધીએ "બાલશિક્ષા" નામના એમના લેખમાં કહ્યું છે. એ હિસાબે આનો અહીં હું વિચાર કરું છું. પ્રારંભમાં પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરી કર્તાએ આ વ્યાકરણના 'પ્રક્રમ' નામના આઠ વિભાગોનાં નામ ગણાવ્યાં છે:—

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સંધિ, (૩) સ્યાદિ, (૪) કારક, (૫) સમાસ, (૬) અન્યોક્તિ–વિજ્ઞાન, (૭) સંસ્કાર અને (૮) ત્યાદિ.

સાતમા પ્રક્રમમાં લગભગ ૬૦૦ ગુજરાતી શબ્દો એના સંસ્કૃત પર્યાય સાથે અપાયા છે.[2] એમાંનાં ઘણાંખરાં ક્રિયાપદ છે. આ વ્યાકરણમાં **શૃંગારતિલકાલંકાર, કુમારસંભવ, શિશુપાલવધ** વગેરેમાંથી અવતરણ અપાયાં છે.

સારસ્વત વ્યાકરણ— સામાન્ય રીતે આના કર્તા તરીકે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય (વિ. સં. ૧૩૦૦)નું નામ સુચવાય છે, પણ **સં૦ વ્યા૦ ઇ૦** (ભા. ૧, પૃ. ૪૫૩) પ્રમાણે તો એઓ આ વ્યાકરણની પ્રક્રિયાને સરલ કરનારા છે અને **સારસ્વત**ના વાસ્તવિક કર્તાનું નામ તો નરેન્દ્રાચાર્ય

૧ આ સ્તવ પ્રકાશિત છે ?

૨ આને લઇને આપણે આ વિભાગને અકારાદિ ક્રમ વિનાના પ્રાચીન ગુજરાતી–સંસ્કૃત કોશ તરીકે ઓળખાવી શકીએ.

છે. જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૩) પ્રમાણે પણ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે તો કોઇકે રચેલાં સરસ્વતી-સૂત્રોની પ્રક્રિયા રચી છે.

[1]**ભોજ-વ્યાકરણ** (લ. વિ. સં. ૧૬૬૫)—આના પ્રણેતા પાઠક વિનયસાગર છે. એઓ 'વિધિ' પક્ષના [2]કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ પદ્યાત્મક વ્યાકરણ કચ્છના રાજા નામે ભારમલ્લના પુત્ર ભોજની તુષ્ટિ માટે એની આજ્ઞાથી રચ્યું છે. આ વ્યાકરણ ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત છે. એ વિભાગોને અનુક્રમે પ્રથમા વૃત્તિ, દ્વિતીયા વૃત્તિ અને તૃતીયા વૃત્તિ કહી છે. એમાં અનુક્રમે ૭૦૦ (પત્ર ૧અ-૨૯આ), ૧૦૭૮ (પત્ર ૨૯આ-૬૭આ) અને ૨૫૦ (પત્ર ૬૭આ-૭૬આ) પદ્યો છે. આમ એકંદર ૨૦૨૮ પદ્યો છે. એ પૈકી ઘણાંખરાં 'અનુષ્ટુભ્'માં છે.

પ્રથમા વૃત્તિનો પ્રારંભ લોકેશને પ્રણામ કરીને કરાયો છે. બીજા પદ્યમાં સરસ્વતીએ સંજ્ઞસૂત્રો રચ્યાં છે એમ કહ્યું છે. ત્રીજા પદ્યની શરૂઆત "अ इ उ ऋ ऌ **समानाः**"થી કરાઇ છે. આમ આ વ્યાકરણ **સારસ્વત** વ્યાકરણનાં [3]સૂત્રોનું પદ્યાત્મક વિવરણ છે.[4] આ પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં પ્રશસ્તિરૂપે બે પદ્યો છે. એમાં ભોજ રાજા રાજ્ય કરે છે એવો ઉલ્લેખ છે. આથી આ કૃતિ એ રાજાના રાજ્ય દરમ્યાન રચાઈ છે એમ ફલિત થાય છે.

---

૧ આ વ્યાકરણ ઉમરસી રાયસીની વિધવા જેતબાઇએ વિ. સં. ૧૯૭૫માં મુંબઇથી પ્રકાશિત કર્યું છે. પ્રારંભમાં બે પાનાં જેટલો સંસ્કૃતમાં ઉપોદ્ઘાત છે.

૨ સંસ્કૃત ઉપોદ્ઘાતમાં સુચવાયું છે કે સુધર્મસ્વામીથી ૩૪મી પાટે આ સૂરિ થયા. વિ. સં. ૧૬૫૮માં એઓ હસ્તિનાપુરની આસપાસ વિહરતા હતા.

૩ સરોવરમાં પદ્મો જેમ ભમતા ભમરાઓની શ્રેણિમાં શોભે છે તેમ અંતર્ભૂત સૂત્રો પદ્યોની શ્રેણિમાં શોભે છે. જુઓ પૃ. ૭૬આ, શ્લો. ૨૪૪.

૪ કેટલાક પ્રયોગો **પાણિનિના** વ્યાકરણને આધારે અપાયા છે. જુઓ પત્ર ૭૬આ.

દ્વિતીયા વૃત્તિની શરૂઆત **શ્રી**ધરને નમનપૂર્વક કરાઇ છે. ત્યાર બાદ ધાતુઓના પ્રત્યયોનો અધિકાર હાથ ધરાયો છે. આમ આ 'ત્યાદિ'ની વૃત્તિ છે. આના અંતમાં પણ પ્રથમા વૃત્તિની પેઠે પ્રશસ્તિરૂપે બે પદ્યો અપાયાં છે અને તે પણ લગભગ એનાં એ જ છે.

તૃતીયા વૃત્તિના પ્રારંભમાં શંભુને નમસ્કાર કરાયો છે અને અંતમાં પહેલી બે વૃત્તિની જેમ બે પદ્યો પ્રશસ્તિરૂપે છે. ત્યાર પછી નીચે મુજબનું એક વધારાનું પદ્ય છે:—

"अवताद् वो हयग्रीवः कमलाकर ईश्वरः।
सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः॥"

આ **સારસ્વત** વ્યાકરણ તરફ જૈનોની અભિરુચિ સૂચવે છે. આની વિશેષ પ્રતીતિ તો એથી થાય છે કે એના ઉપર નીચે મુજબની **૧૯** જૈન ટીકાઓ મળે છે:—

(૧) દીપિકા યાને ઢુંઢિકા— આ વૃત્તિ 'વટ' ગચ્છના વિનયસુન્દરના શિષ્ય મેઘરત્ને વિ. સં. ૧૫૩૬માં રચી છે. આને કેટલાક ઢુંઢિકા કહે છે. આનું પરિમાણ લગભગ ૭૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૪૩૪)માં ૪૫૦૦ જેટલું કહ્યું છે તે સમુચિત નથી. વળી ગચ્છનો 'બૃહન્ ખરતર' તરીકેનો ઉલ્લેખ ભ્રાન્ત છે. આની વિ. સં. ૧૬૦૫માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે. એ 'મહિમાભક્તિ' ભંડારમાં છે.

(૨) વૃત્તિ— દયારત્ને વિ. સં. ૧૬૨૬ની આસપાસમાં આ વૃત્તિ રચી છે.

(૩) ક્રિયાચન્દ્રિકા— વિ. સં. ૧૬૪૧માં 'ખરતર' ગચ્છના ગુણરત્ને આ રચી છે.

(૪) ન્યાસ— આ રત્નહર્ષ અને હેમરત્નના સંયુક્ત પરિશ્રમનું ફળ છે.

(૫) રૂપરત્નમાલા— ભાનુમેરુના શિષ્ય [1]નયસુન્દરે ૧૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૭૬માં રચી છે.

(૬) વૃત્તિ— 'ખરતર' ગચ્છના હેમનંદન અને રત્નહર્ષના શિષ્ય સહજકીર્તિએ લક્ષ્મીકીર્તિની સહાયતાથી વિ. સં. ૧૬૮૧માં આ રચી છે.

(૭) [2]ટીકા— ચન્દ્રકીર્તિસૂરિએ આ ટીકા વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં રચી છે. સારસ્વત-ધાતુપાઠ રચનારા હર્ષકીર્તિસૂરિએ આનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો છે.

(૮) ટીકા— હર્ષકીર્તિસૂરિએ આ રચી છે.[3]

(૯) પ્રક્રિયા-વૃત્તિ— વિક્રમની ૧૭મી સદીના 'ખરતર' ગચ્છના વિશાલકીર્તિની આ રચના છે.

(૧૦) ટીકા— 'તપા' ગચ્છના ઉપા૦ ભાનુચન્દ્રે આ રચી છે.

(૧૧) ટીકા— આની રચના ભાનુચન્દ્રના શિષ્ય દેવચન્દ્રે પદ્યમાં કરી છે.

(૧૨) ટિપ્પનક— આ હરિભદ્રના શિષ્ય ક્ષેમેન્દ્રે વિ. સં. ૧૬૯૨માં રચ્યું છે. ભાનુચન્દ્રગણિએ ૨૧૫૦ શ્લોક જેવડું જે ભાષ્યવિવરણ રચ્યું છે તે આ ટિપ્પનકની ટીકા છે એમ કેટલાક કહે છે.

(૧૩) પંજિકા— આના કર્તા ધર્મદેવ છે.

---

૧ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૪) પ્રમાણે આ ધનરત્નના શિષ્ય છે.

૨ આ "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી છપાઈ છે.

૩ જુઓ અમરવિજયજીના શિષ્ય ચતુરવિજયજીનો લેખ "જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો". આ લેખ "જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦" (પુ. ૫૪, અં. ૯)માં છપાયો છે.

(૧૪) વૃત્તિ— આ વૃત્તિ છંદોબદ્ધ છે. એ 'અંચલ' ગચ્છના કલ્યાણસાગરના શિષ્ય વિનયસાગરે રચી છે.

(૧૫) સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા— આના કર્તા જ્ઞાનતિલક છે.

(૧૬) સિદ્ધાન્તરત્ન— આના કર્તા જિનેન્દ્ર છે.

(૧૭) ન્યાયરત્નાવલી— આ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવડી ટીકાના કર્તા દયાનંદ છે.

(૧૮) સારદીપિકા— યતીશે આ વૃત્તિ ૨૨૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે.

(૧૯) [1]પંચસંધિટીકા— આના કર્તા સોમશીલ છે.

સિદ્ધાન્ત-ચન્દ્રિકા— આ સારસ્વત વ્યાકરણની અજૈન [2]રામાશ્રમે રચેલી ટીકા છે. એ ટીકા ઉપર નીચે મુજબની જૈન ટીકાઓ છે:—

(૧) ટીકા— આ અજ્ઞાતકર્તૃક છે.

(૨) ટિપ્પન— આના કર્તા ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ છે કે જેમણે સારસ્વત વ્યાકરણ ઉપર વૃત્તિ રચી છે.

(૩) વૃત્તિ— 'ખરતર' ગચ્છના ભક્તિવિજયના શિષ્ય સદાનંદગણિએ આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૭૯૮માં રચી છે. આને કેટલાક સુબોધિની કહે છે.

(૪) વૃત્તિ— વિજયવર્ધનના શિષ્ય જ્ઞાનતિલકે વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં આ રચી છે.

(૫) સુબોધિની— 'ખરતર' ગચ્છના રૂપચન્દ્રે (રામવિજયે) વિક્રમની ૧૮મી સદીના અંત ભાગમાં આ રચી છે.

૧ ઉપા૦ રાજસીએ પંચસંધિ-બાલાવબોધ રચ્યો છે.
૨ શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ રામચન્દ્રાશ્રય એવું નામ દર્શાવ્યું છે.

સારસ્વત-મંડન (લ. વિ. સં. ૧૪૭૫)— આના કર્તા **અલંકાર-મંડન** વગેરેના રચનારા જૈન ગૃહસ્થ **મંડન** મંત્રી છે. એમણે આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ **સારસ્વત** વ્યાકરણને અંગે રચી છે. એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી છે અને એ પાટણના ભંડારમાં છે.

ધાતુપાઠ (વિ. સં. ૧૬૬૩)— આ **સારસ્વત** વ્યાકરણને અંગેનો ધાતુપાઠ છે. એ 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૬૩માં રચ્યો છે. એના ઉપર **ધાતુતરંગિણી** નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ છે.

[1]**વીરસ્તવ** (ઉ. વિ. સં. ૧૭૮૦)— આ **પાર્શ્વચન્દ્રે** ૧૧ પદ્યમાં રચેલો અને **સારસ્વત** વ્યાકરણના 'સંજ્ઞા' અધિકારનાં સૂત્રોનાં પદોથી અંકિત સ્તવ છે.

ટીકા— આ ટીકા 'પૂર્ણિમા' ગચ્છના **ભાવપ્રભસૂરિએ** રચી છે. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

[2]**સિદ્ધાન્તરત્નિકા** (લ. વિ. સં. ૧૮૫૦)— આ 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના **સાગરચન્દ્રસૂરિના** શિષ્ય **જિનચન્દ્રે** સરસ્વતી-સૂત્રોને લક્ષીને રચેલું વ્યાકરણ છે. એ **જિનચન્દ્રે** 'ખરતર' ગચ્છના **ક્ષમાકલ્યાણને** **ગુણસાગર-ચરિત્ર** અને **પૃથ્વીચન્દ્ર-ચરિત્રની** રચનામાં સહાય કરી હતી.

સારસ્વત-વિભ્રમની અવચૂર્ણિ—આપણે પૃ. ૮૬-૮૭માં જોઇ ગયા તેમ ૨૧ કારિકાની એક કૃતિને **હૈમ-વિભ્રમ** તેમજ **સારસ્વત-વિભ્રમ** પણ કહે છે. એ કૃતિ ઉપર 'ખરતર' ગચ્છના **મતિભદ્રગણિના** શિષ્ય **ચારિત્રસિંહે** 'ખરતર' ગચ્છના **જિનમાણિક્યસૂરિના** પટ્ટધર **જિનચન્દ્રસૂરિના**

૧ આ સ્તવ **ભાવપ્રભસૂરિકૃત** ટીકા સહિત **સ્તોત્રરત્નાકર** (ભા. ૨, પત્ર ૬૧અ-૬૪અ)માં છપાયો છે.

૨ આ કૃતિ "જૈન જ્ઞાન ભંડાર સમાજ" તરફથી વીસનગરથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. વળી એ "ચ૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં ઈ. સ. ૧૯૩૦માં છપાઈ છે.

રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૨૫માં ધોળકામાં [1]'અવચૂર્ણિ' રચી છે અને એ દ્વારા વ્યાકરણવિષયક કોયડાઓનો ઉકેલ **સારસ્વત** વ્યાકરણનાં સૂત્રો આપી કર્યો છે. 'च'કારથી જે કેટલીક બાબતો સમજવાની છે તે બાબતો એકંદર ૧૧ કારિકારૂપે આ અવચૂર્ણિમાં અપાઈ છે[2] અને એમાંની બે અવચૂર્ણિકારની રચના છે. વળી **હૈમવિભ્રમ**ની ગુણચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિવાળી આ વૃત્તિમાં "यूथानि गुथानि"થી શરૂ થતું છઠ્ઠું પદ્ય છે તે આ **સારસ્વત-વિભ્રમ**માં નથી. કોઈ કોઈ સ્થળે પાઠાંતર છે તેને લક્ષીને આ અવચૂર્ણિ રચાઈ છે.

અનિટ્-કારિકા— આના કર્તા વિષે ખબર નથી. એને અંગે ત્રણ સ્પષ્ટીકરણો મળે છેઃ—

(૧) **ટીકા**— આ અજ્ઞાતકર્તૃક છે.

(૨) **વિવરણ**— હર્ષકીર્તિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૩માં આ રચ્યું છે.

(૩) **વિવરણ**— આના કર્તા ક્ષમામાણિક્ય છે. આને શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ અવચૂરિ કહી છે.

ભૂ-ધાતુ— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

ભૂ-ધાતુ-વૃત્તિ— આ વૃત્તિ 'ખરતર' ગચ્છના [3]ક્ષમાકલ્યાણે વિ. સં. ૧૮૨૮માં રચી છે.

ભૂધાતુ-વૃત્તિ-સંગ્રહ— આના કર્તા જિનલાભસૂરિ છે.

---

૧ આ મૂળ કૃતિ સહિત પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૮૬.

૨ જુઓ પત્ર ૩૬, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૪૯ અને ૫૦. પત્ર ૩૬માં વધારાની બે કારિકા, ૪૧મામાં બે, ૪૨મામાં બે (આ બે પદ્યો અવચરિકારની રચના છે) અને બીજાં બધાં પત્ર ઉપર એકેક છે.

૩ એમની વિવિધ કૃતિઓની નોંધ માટે જુઓ પૃ. ૨૫૮.

(૨) કોશ

[1]**અમર-કોશ**— આ **નામલિંગાનુશાસન**ના કર્તા **અમરસિંહ**ને ઘણાખરા વિદ્વાનો અજૈન—બૌદ્ધ માને છે. એથી હું એમની કૃતિ વિષે અહીં વિચાર કરું છું. એમના આ કોશનું નામ ન સાંભળ્યું હોય એવી સંસ્કૃતજ્ઞ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ હશે. આ કોશ જે સ્વરૂપે અત્યાર સુધી મળ્યો છે તે જોતાં એમાં (૧) સ્વરાદિ, (૨) ભુમ્યાદિ અને (૩) સામાન્ય એમ ત્રણ કાંડ છે. પ્રથમ કાંડમાં સ્વર્ગ, પાતાલ ઇત્યાદિ દસ વર્ગ છે; બીજામાં ભૂમિ વગેરે દસ વર્ગ છે; અને ત્રીજામાં વિશેષ્યનિઘ્ન ઇત્યાદિ પાંચ વર્ગ છે.

ક્રિયાકલાપ— વિ. સં. ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ના ગાળામાં થઇ ગયેલા દિ૦ **આશાધરે અમરકોશ** ઉપર ટીકા રચી છે એમ અનગારધર્મામૃત ઉપરની એમની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ હજી સુધી તો એ ટીકા મળી આવી નથી. આ ટીકાનું નામ **ક્રિયાકલાપ** છે એમ કેટલાક કહે છે, પણ એ તો આ દિ૦ પંડિતની અન્ય કૃતિ છે.

[2]**શંખેશ્વર-પાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ**— આ **અમરકોશ**ના [3]આદ્ય પદ્યનાં ચાર ચરણની પૂર્તિરૂપે ચાર અને પ્રશસ્તિનું એક પદ્ય એમ પાંચ પદ્ય **ક્ષમાકલ્યાણે સૂક્તરત્નાવલી**માં શ્લો. ૧૨-૧૬ તરીકે રચ્યાં છે (જુઓ પૃ. ૨૫૮). પ્રથમ ચરણ પ્રથમ પદ્યના પ્રથમ ચરણરૂપે, દ્વિતીય ચરણ દ્વિતીય પદ્યના દ્વિતીય ચરણરૂપે એમ અહીં યોજના કરાઇ છે.

---

૧ આનાં વિવિધ પ્રકાશનો જોવાય છે. જેમકે **પાંડુરંગ** જાવજી દ્વારા "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત આઠમું સંસ્કરણ અને આ જ મુદ્રણાલય તરફથી **ભટ્ટોજિ** દીક્ષિતના પુત્ર **ભાનુજિ** દીક્ષિતે રચેલી **વ્યાખ્યાસુધા** યાને **રામાશ્રમી** નામની વૃત્તિ સહિતની મૂળ કૃતિનું ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત છઠ્ઠું સંસ્કરણ.

૨ આ સ્તુતિ અવચૂરિ સહિત **સ્તોત્રરત્નાકર** (ભા. ૨, પત્ર ૮૮આ-૮૯અ)માં છપાવાઈ છે.

૩ "यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः ! स श्रिये चामृताय च ॥

(૩) છન્દ

[1]શ્રુતબોધ— આના કર્તા તરીકે કેટલાક કાલિદાસનું તો કેટલાક વરરુચિનું નામ સૂચવે છે. આ ૪૪ પદ્યની નાનકડી કૃતિ એના પ્રણેતાએ પોતાની પત્નીને સંબોધીને રચ્યાનું કહેવાય છે. આમાં એમણે આઠ ગણો ગણાવી, આર્યા વગેરેનાં લક્ષણોથી શરૂઆત કરી, કયો અક્ષર ગુરુ છે અને કયો લઘુ છે એ રીતે, યતિના નિર્દેશપૂર્વક સમવૃત્તોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. આ શ્રુતબોધ ઉપર નીચે મુજબની છ જૈન ટીકાઓ છે:—

(૧) વૃત્તિ— આના કર્તા નાનક ઉર્ફે હર્ષકીર્તિ (?) અમૃતાનંદના શિષ્ય [2]હંસરાજ છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૬૪૫માં રચી છે.

(૨) વૃત્તિ— આના રચનાર 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિ છે. આમ આ વિક્રમની ૧૭મી સદીની કૃતિ છે.

(૩) વૃત્તિ— આના કર્તા નયવિમલ છે.

(૪) વૃત્તિ— આ વાચક મેઘચન્દ્રના શિષ્યની રચના છે. આનો પ્રારંભ "श्रीमत्सारस्वतं धाम"થી થાય છે[3] તો શું આ જ વૃત્તિ "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી છપાઈ છે?

(૫) પુરાણી વૃત્તિ— આના કર્તા કાન્તિવિજય છે.

(૬) ટીકા— આના કર્તા માણિક્યમલ્લ છે.

---

૧ આ કૃતિ "श्रीमत्सारस्वतं धाम"થી શરૂ થતી વૃત્તિ તેમજ સટીક વૃત્તરત્નાકર સહિત ક્ષેમરાજ કૃષ્ણદાસે "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત કરી છે. શ્રુતબોધની આ વૃત્તિમાં વૃત્તરત્નાકરમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

૨ શું આ જૈન છે?

૩ જુઓ પ્રો. પિટર્સનના ત્રીજા હેવાલનું પરિશિષ્ટ (પૃ. ૨૨૫).

[1]**વૃત્ત-રત્નાકર** (લ. વિ. સં. ૧૦૦૦)— આના કર્તા શૈવ શાસ્ત્રના જાણકાર પવ્યેકના પુત્ર કેદારભટ્ટ છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો ગણાય છે.[2] એમણે રચેલી આ પદ્યાત્મક કૃતિ **શ્રુતબોધ** કરતાં મોટી છે. એ નિમ્નલિખિત ૭ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે:—

(૧) સંજ્ઞા, (૨) માત્રાવૃત્ત, (૩) સમવૃત્ત, (૪) અર્ધસમવૃત્ત, (૫) વિષમવૃત્ત અને (૬) પ્રસ્તાર.

ટીકાઓ— આ **વૃત્તરત્નાકર** ઉપર નીચે મુજબની ૭ જૈન ટીકાઓ રચાઇ છે:—

(૧) [3]**ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા**— આ નામની વૃત્તિના કર્તા **આસડ** છે. આ **આસડ** તે **વિક્રમ**ની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન, 'કવિસભાશૃંગાર'ના બિરુદથી વિભૂષિત અને **મેઘદૂત** ઉપર ટીકા રચનારા **આસડ** જ હશે એમ લાગે છે.

(૨) **વૃત્તિ**— 'વાદી' **દેવસૂરિ**ના સંતાનીય [4]**જયમંગલસૂરિ**ના શિષ્ય [5]**સોમચન્દ્રગણિ**એ આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૨૯માં રચી છે.

(૩) **ટિપ્પનક**— 'ખરતર' ગચ્છના **જિનભદ્રસૂરિ**ના શિષ્ય **ક્ષેમહંસે** આ ટિપ્પનક રચ્યું છે. એઓ **વિક્રમ**ની ૧૫મી સદીમાં થઇ ગયા છે.

(૪) **બાલાવબોધ**— 'ખરતર' ગચ્છના **મેરુસુન્દરે** આ **બાલાવબોધ** રચ્યો છે. એઓ **વિક્રમ**ની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા.

૧ આ છપાયો છે. જુઓ પૃ. ૧૩૪ અને ૨૮૧.

૨ જુઓ A B O R I (Vol. XVII, pp. 397–399)માં છપાયેલો શ્રી. પી. કે. **ગોડે**નો લેખ.

૩ જુઓ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)

૪ **ભટ્ટિકાવ્ય**ની **જયમંગલા** નામની ટીકાના કર્તા તરીકે કેટલાક આ સૂરિનો નિર્દેશ કરે છે.

૫ કેટલાકને મતે આ **મંગલસૂરિ**ના શિષ્ય થાય છે.

(૫) વૃત્તિ— આ વૃત્તિ સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૪માં રચી છે.

(૬) વૃત્તિ— આના કર્તા હર્ષકીર્તિસૂરિના શિષ્ય અમરકીર્તિના શિષ્ય યશઃકીર્તિ છે.

(૪) અલંકાર

[1]કાવ્યાદર્શ[2] (લ. વિ. સં. ૭૦૦)— આની રચના [3]દંડીએ કરી છે. એમનો સમય ઇ સ. ૬૦૦થી ૭૦૦ના ગાળાનો ગણાય છે. કેટલાકને મતે ભારવિ એમના પિતામહના મિત્ર થાય છે. એમના આ કાવ્યાદર્શમાં ત્રણ પરિચ્છેદ છે. જેઓ ચાર ગણાવે છે તેઓ ત્રીજાના બે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમ કરે છે. એમાં લગભગ ૬૬૦ પદ્યો છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યની વ્યાખ્યા આપી એના ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકાર સુચવાયા છે. ગદ્યના આખ્યાયિકા અને કથા એવા બે ભેદ સૂચવી એ બેમાં વાસ્તવિક રીતે કશો તફાવત નથી એમ અહીં કહેવાયું છે. સાહિત્યના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એમ ચાર પ્રકાર દર્શાવાયા છે. વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બે રીતિ, દસ ગુણો, અનુપ્રાસ તેમજ કવિ બનવા માટેની ત્રિવિધ યોગ્યતા એ વિષયો પણ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જોવાય છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં અલંકારની વ્યાખ્યા આપી પાંત્રીસ અલંકારો ગણાવાયા છે.

---

૧ આનાં વિવિધ પ્રકાશનો છે. ડૉ. એસ. કે. ડેએ H S P (Vol. I, pp. 72–73)માં આની નોંધ લીધી છે.

૨ આનું કાનડીમાં ભાષાંતર થયું છે.

૩ સંસ્કૃતમાં 'દંડિન્' નામ છે.

તૃતીય પરિચ્છેદમાં યમકનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. સાથે સાથે જાતજાતના ચિત્રબંધો, સોળ પ્રકારની પ્રહેલિકા અને દસ દોષો વિષે માહિતી અપાઈ છે.

ટીકા—કાવ્યાદર્શ ઉપર વિવિધ વૃત્તિઓ રચાયેલી છે. એ પૈકી ત્રિભુવનચન્દ્ર ઉર્ફે [1]વાદિસિંહસૂરિની ટીકા એ જૈન ટીકા છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૫૮માં 'બંગાળી' લિપિમાં લખાયેલી છે.

[2]**કાવ્યાલંકાર** (ઉ. વિ. સં. ૯૫૦)—પુષ્પદંતે **મહાપુરાણ** (સંધિ ૧, કડવક ૯)માં નિર્દેશેલા **રુદ્રટે** આ કૃતિ સોળ અધ્યાયમાં રચી છે. **ભામહે** અને **વામને** પણ પોતાની કૃતિનું નામ **કાવ્યાલંકાર** રાખ્યું છે. રુદ્રટનો [3]સમય ઇ. સ. ૯૦૦ કરતાં કંઈક વહેલો ગણાય છે.

અલંકારોના વર્ગીકરણ માટે સૈદ્ધાંતિક વ્યવસ્થા કરનાર તરીકે તેમજ નવ રસમાં 'પ્રેયસ્' નામનો દસમો રસ ઉમેરનાર તરીકે રુદ્રટનું નામ મોખરે છે. એમણે ત્રીજા અધ્યાયમાં યમક વિષે ૫૮ પદ્યો આપ્યાં

---

૧ 'વાદિ' એ વિશેષણ હોય તો આ સિંહસૂરિ તે કોણ હશે તેની તપાસ કરતાં એમ જણાય છે કે 'કાસદ્રહ' ગચ્છના ઉપા૦ જે નરચંદ્રે વિ. સં. ૧૩૨૪માં **પ્રશ્નશતક** રચ્યું છે તેમના ગુરુનું નામ **સિંહસૂરિ** અને પ્રગુરુનું નામ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ છે. જુઓ **જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ**૦નું પૃ. ૪૧૩. પૃ. ૪૬૮માં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે 'કાસદ્રહ' ગચ્છના ઉદ્દ્યોતનસૂરિના શિષ્ય **સિંહસૂરિએ** પોતાને માટે દેવમૂર્તિ નામના ઉપાધ્યાયે રચેલા **વિક્રમચરિત**ની એક હાથપોથી **શીલસુંદર** પાસે વિ. સં. ૧૪૮૨માં અને બીજી **મહીતિલક** પાસે વિ. સં. ૧૪૯૬માં લખાવી હતી.

૨ આ **કાવ્યાલંકાર નમિસાધુકૃત** ટીકા સહિત "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી "કાવ્યમાલા"માં ઇ. સ. ૧૮૮૬માં છપાયેલો છે.

૩ આ સંબંધમાં જુઓ "પુરાતત્ત્વ" (પુ. ૪, પૃ. ૧૫૫)માં છપાયેલો લેખ નામે "બે મહત્ત્વના ગ્રંથોની શોધ".

છે. એમણે અ. ૫માં ચક્ર-બંધ, મુરજ-બંધ ઇત્યાદિને સ્થાન આપ્યું છે. એમની આ કૃતિ ઉપર બે જૈન ટીકા છે:—

(૧) વૃત્તિ— આના કર્તા નમિસાધુ છે. એમણે વિ. સં. ૧૧૨૨માં આવશ્યકવૃત્તિ—ચૈત્યવંદનવૃત્તિ રચી છે.[1] એઓ '[2]થારાપદ્ર' ગચ્છના શાલિભદ્રસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૨૫માં રચી છે. કેટલાક એને 'ટિપ્પન' કહે છે. અ૦ ૫, શ્લો. ૧૨-૧૪ની વૃત્તિમાં એમણે કહ્યું છે કે ભટ્ટ વાસુકના પુત્ર શતાનંદ ઉર્ફે રુદ્રટે આ કૃતિ (**કાવ્યાલંકાર**) રચી છે. એ રુદ્રટ સામવેદના અભ્યાસી હતા.

નમિસાધુએ એમની પૂર્વે **કાવ્યાલંકાર** ઉપર રચાયેલી વૃત્તિનો લાભ લીધો છે. એમણે પોતાની ઉપર્યુક્ત વૃત્તિમાં કેટલાક ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોનાં નામ આપ્યાં છે અને કેટલાકમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. જેમકે **અર્જુનચરિત** (૧૬-૪), ઉદ્ભટ (૬-૩૩), **કાદંબરી**, **કિરાતાર્જુનીય**, છંદઃશાસ્ત્ર રચનાર જયદેવ (૧-૧૮), **તિલકમંજરી** (૧૬-૩), દંડી, **નામમાલા**, પાણિનિકૃત [3]**પાતાલવિજયમહાકાવ્ય** (૨-૮), પિંગલ, **બૃહત્કથા** (૨-૧૨), ભરત (૧૨-૪; ૧૨-૪૪), ભર્તૃહરિ, ભામહ (૮-૮૪; ૧૦-૨), **માઘકાવ્ય** (૧-૨૦; ૮-૬૪), **માલતીમાધવ** (૭-૩૩), **મૃચ્છકટિક** (૮-૧), **મેઘદૂત**, મેધાવિરુદ્ર (૧-૨; ૨-૨), **રત્નાવલી** (૭-૩૩,), વામન (૧-૨૦; ૮-૧૦), વિકટનિતંબા (૬-૪૭), **વેણીસંહાર** (૭-૭૩), શિવભદ્ર (૪-૪), **શિશુપાલવધ**,

૧ **ધમ્મોવએસમાલા**નું પાઇયમાં વિ. સં. ૧૧૨૯માં વિવરણ કરનાર શું આ નમિસાધુ છે ?

૨ આ નામના નગરને 'થરાદ' કહે છે.

૩ આ કાવ્યમાંથી એક પદ્ય અને એક પદ્યનો અંશ અવતરણરૂપે નમિસાધુએ આપ્યાં છે.

અલંકારશાસ્ત્ર ઉપર પાઇયમાં કૃતિ રચનાર હરિ (૨-૧૯), અને **હર્ષચરિત.**[1]

અપભ્રંશનો પરિચય આપતાં **નમિસાધુએ** કહ્યું છે કે કેટલાક એના (૧) ઉપનાગર, (૨) આભીર અને (૩) ગ્રામ્ય એમ ત્રણ પ્રકાર ગણાવે છે, પરંતુ એના નિરસનાર્થે **રુદ્રટે** અપભ્રંશ ભાષાને અનેક પ્રકારવાળી કહી છે, કેમકે દેશો ઘણા હોવાથી એના ઘણા પ્રકાર સંભવે છે અને એ પ્રકારોનાં લક્ષણ તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી શકાય તેમ છે.

(૨) **નિબંધન**— 'સપાદલક્ષ' દેશથી નીકળીને માળવામાં ધારામાં રહી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર દિ૦ **આશાધરે** આ રચ્યું છે. આ આશાધરે **સાગારધર્મામૃત** અને **અનગારધર્મામૃતની** ટીકા અનુક્રમે વિ. સં. ૧૨૯૬ અને ૧૩૦૦માં રચી છે.

[2]**કાવ્યપ્રકાશ** (લ. વિ. સં. ૧૧૧૦)— આના કર્તા [3]**મમ્મટ** છે. એમણે દસ ઉલ્લાસમાં ૧૪૩ કારિકામાં કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી [4]બધી બાબતો સમાવી દીધી છે. જૈન સાહિત્યમાં **ત૦ સૂ૦**, વેદાંતમાં **શારીરક-ભાષ્ય** અને વ્યાકરણમાં **મહાભાષ્ય** જેમ વિવિધ વ્યાખ્યા અને નિરૂપણના વિષય બન્યા છે તેમ આ **કાવ્યપ્રકાશને** અંગે પણ બનવા પામ્યું છે.

---

૧ જુઓ મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણેનો **સાહિત્યદર્પણને** અંગેનો વિસ્તૃત અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૧૪).

૨ આનાં વિવિધ પ્રકાશનો જોવાય છે. તેમાં કેટલાંક મૂળ કૃતિ પૂરતાં તો કેટલાંક ટીકા સહિત મૂળ કૃતિનાં છે. આની નોંધ D C G C M (Vol. XII, p. 58)માં છે. મૂળ કૃતિનો ગંગાધરનાથ ઝાએ કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૧૮માં છપાયો છે.

૩ કેટલાક **અલટનો** પણ નિર્દેશ કરે છે.

૪ નાટ્યશાસ્ત્રની વિવિધ બાબતોની વાત જુદી છે. જુઓ પૃ. ૧૬૮.

મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશની કારિકાઓ ઉપર વૃત્તિ
અન્ય ગ્રંથકારોની કૃતિઓમાંથી આશરે ૬૨૦ પદ્યો આ
એમના પૂર્વગામી અભિનવગુપ્ત, વામન, રુદ્રટ, ભામહ, ઉદ્‌ભટ વગેરેની કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અને પ્રસંગવશાત્ એમનાથી ભિન્ન અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યા છે. એમણે કાલિદાસ જેવાની કૃતિમાં પણ દોષ દર્શાવ્યા છે. 'કલિ૦' હેમચન્દ્રસૂરિએ આ કાવ્યપ્રકાશનો લાભ લીધો છે. એની રચના ઇ. સ. ૧૦૫૦થી ૧૧૦૦ના ગાળામાં થઇ હોય એમ લાગે છે. આના ઉપર નીચે મુજબની ૭ જૈન ટીકાઓ રચાઇ છે:—

(૧) [2]સંકેત—'રાજ' ગચ્છના સાગરચન્દ્ર મુનીન્દ્રનાં ચરણકમળને વિષે ભ્રમર સમાન માણિક્યચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યપ્રકાશના ઉપર આ સંકેત નામની ટીકા રચી છે. આ રચના ક્યારે થઇ એ બાબતમાં ત્રણ મત જોવાય છે: કેટલાક એને વિ. સં. ૧૨૧૬ની રચના ગણે છે તો કેટલાક વિ. સં. ૧૨૪૬ની તો કેટલાક વિ. સં. ૧૨૬૬ની. સંકેતમાં રચના-સમય "રસ-વક્ત્ર-ગ્રહાધીશ" એમ શબ્દાંક દ્વારા સુચવાયો છે. જેઓ આ માણિક્યચન્દ્રને વસ્તુપાલના સમકાલીન ગણે છે તેમને મતે વિ. સં. ૧૨૧૬ની સાલ બંધબેસતી થતી નથી.

મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની પ્રાચીન ટીકાઓમાંની એક તે આ સંકેત છે. એ જૈન ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એમાં ભામહ, ઉદ્‌ભટ, દંડી, વામન, અભિનવગુપ્ત, મુકુલ, ભોજ વગેરેના અભિપ્રાયોનો

૧ વિશ્વનાથને મતે કારિકા અને વૃત્તિ એ બંનેના કર્તા મમ્મટ છે. જુઓ એમનું સાહિત્યદર્પણ (પરિ૦ ૬ અને ૭).

૨ આ સંકેત ટીકા "આનંદાશ્રમ ગ્રન્થાવલી"માં ગ્રન્થાંક ૮૯ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૨૧માં અને "મ્હૈસુર સરકારની ગ્રન્થમાળા"માં ગ્રન્થાંક ૬૦ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૨૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

ઉલ્લેખ છે. કેટલેક સ્થળે માણિક્યચન્દ્રે પોતાના [1]કાવ્યમાંથી ઉદાહરણ આપ્યાં છે. જ્યાં સંક્ષિપ્ત વિવરણ જોઇએ ત્યાં તે અને જ્યાં વિસ્તૃત જોઇએ ત્યાં તે એ પ્રમાણેની પ્રમાણપુરસ્સરની વ્યવસ્થાથી આ ટીકાનું મહત્ત્વ વધે છે.

સામ્ય—કાવ્યપ્રકાશ (ઉ. ૯, શ્લો. ૮૫)માં ખડ્ગ, મુરજ અને પદ્મ એ ત્રણ બંધોનું એકેક ઉદાહરણ અપાયું છે. આ ત્રણ બંધોની રચના વિષે **સંકેત**માં જે નિરૂપણ છે તે **અ૦ ચૂ૦** અને **વિવેક** સાથે અક્ષરશઃ મળે છે તો આનું શું કારણ?[2]

(૨) **ટીકા**—વિક્રમની સોળમી સદીમાં થઇ ગયેલા 'તપા' ગચ્છના હર્ષકુલે આ રચી છે.

(૩) **સારદીપિકા**—'ખરતર' ગચ્છના જિનમાણિક્યસૂરિના શિષ્ય વિનયસમુદ્રગણિના શિષ્ય ગુણરત્નગણિએ પોતાના શિષ્ય રત્નવિશાલને માટે દસેક હજાર શ્લોક જેવડી આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૧૦(?)માં રચી છે.

(૪) **વૃત્તિ**—જયાનંદસૂરિએ ૪૪૦૦ શ્લોક જેવડી આ વૃત્તિ રચી છે.

(૫) **ટીકા**—ભાનુચન્દ્રગણિએ આ રચી છે.[3]

(૬) **ટીકા**—'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિએ આ ટીકા રચી છે પણ તેનો થોડોક જ ભાગ હજી સુધી તો મળી આવ્યો છે.

અભ્યાસ-સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય (સ. ૧૦)માં કહ્યું છે કે "કૃષ્ણ વાગ્દેવતા"ના બિરુદથી વિભૂષિત જયચન્દ્રસૂરિએ ઘણા શિષ્યોને **કાવ્યપ્રકાશ**, **સંમતિપ્રકરણ** વગેરે ગ્રંથો ભણાવ્યા હતા.

---

૧ આ કાવ્ય તે કયું તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

૨ આ સંબંધમાં મેં મારા લેખ નામે "અલંકારચૂડામણિ. વિવેક અને સંકેત"માં ચર્ચા કરી છે. આ લેખ "આ૦ પ્ર૦" (પુ. ૫૧, અં. ૧૨)માં છપાવાયો છે.

૩ જુઓ **સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ભાનુચન્દ્રગણિચરિત**. આ **સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કાવ્યપ્રકાશખંડન** રચ્યું છે.

[1]સરસ્વતીકંઠાભરણ (લ. વિ. સં. ૧૧૫૦)— [2]શૃંગારપ્રકાશ રચનારા અજૈન ગ્રંથકાર ભોજે ઉર્ફે ભોજદેવે આ રચ્યું છે. શ્રી. કાણેના મતે આ મહાકાય કૃતિ ઓછેવત્તે અંશે સંગ્રહાત્મક છે. કાવ્યાદર્શ, ધ્વન્યાલોક વગેરેમાંનાં પદ્યો અહીં ગૂંથી લેવાયાં છે. કાવ્યાદર્શમાંનાં લગભગ બસો પદ્યોનો અહીં ઉપયોગ કરાયો છે. આ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં આશરે ૧૫૦૦ ઉદાહરણો છે અને એથી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે એ ઉપયોગી છે. આ કૃતિ પાંચ પરિચ્છેદોમાં ૬૪૩ કારિકામાં રચાયેલી છે. રસ અને ગુણને પણ અહીં 'અલંકાર' કહેલા છે. એ આ કૃતિની એક વિશિષ્ટતા છે.

ઉપમા વગેરેનો શબ્દ તેમજ અર્થના અલંકારરૂપે નિર્દેશ કરનાર તરીકે ભોજ લગભગ એકલા જ છે.

પદપ્રકાશ— સરસ્વતીકંઠાભરણ ઉપર પાર્શ્વચન્દ્રના પુત્ર આજડે પદપ્રકાશ નામની આ ટીકા રચી છે. આ ટીકાની પુષ્પિકા તેમજ આ ટીકામાંથી કેટલાક ઉદ્ધૃત ભાગો પત્તન૦ સૂચી (ભાગ ૧, પૃ. ૩૭-૩૯)માં અપાયેલાં છે.

ચન્દ્રાલોક (લ. વિ. સં. ૧૨૭૫)— આના કર્તા જયદેવ છે.[3]

[4]કાવ્યામ્નાય— શું એ ઉપર્યુક્ત કૃતિની ટીકા છે?

[5]વિદગ્ધમુખમંડન (ઉ. વિ. સં. ૧૩૧૦)— આ ધર્મદાસ નામના બૌદ્ધની કૃતિ છે. એમાં ચાર પરિચ્છેદો છે. એમાં પ્રહેલિકાઓ

૧ આ અનેક વાર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨ આના પ્રકાશ ૨૨-૨૪માં ૨૫૧ પાઇય અવતરણો છે તો એ હિસાબે સમગ્ર ગ્રંથમાં તો કેટલાં યે હશે?

૩ જુઓ પૃ. ૧૭૮.

૪ જુઓ પૃ. ૧૭૮.

૫ આ કૃતિ અનેક સ્થળેથી છપાઈ છે.

(emigmatology) અને ચિત્ર-કાવ્યોને સ્થાન અપાયું છે. રત્નાપણ અને શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ.ની ૧૩મી સદીની પૂર્વેની આ કૃતિ છે. એના ઉપર નીચે મુજબની જૈન ટીકાઓ છે:—

(૧) **અવચૂર્ણિ**— આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનપ્રભસૂરિ છે. એમણે ૭૦૦ સ્તોત્રો રચ્યાં છે.

(૨) **ટીકા**— 'ખરતર' ગચ્છના જિનસિંહસૂરિના શિષ્ય લબ્ધિચન્દ્રના શિષ્ય શિવચન્દ્રે આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૯માં રચી છે.

(૩) **વૃત્તિ**— આ વિનયસુન્દરના શિષ્ય વિનયરત્નની રચના છે. એઓ ૧૭મી સદીમાં થઇ ગયા છે.

(૪) **ટીકા**— આ ટીકા 'ખરતર' ગચ્છના સુમતિકલશના શિષ્ય વિનયસાગરે વિ. સં. ૧૬૯૯માં રચી છે.

(૫) **ટીકા**— આના કર્તા **ભી**મવિજય છે.

(૬) **અવચૂરિ**— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.[1]

(૭) **ટીકા**— આના કર્તા **કુ**(? ક)કુદાચાર્યના સંતાનીય (?) છે.[2]

(૮) **બાલાવબોધ — સંઠ્ઠિસયગપયરણ, વાગ્ભટાલંકાર** ઇત્યાદિ વિવિધ કૃતિઓ ઉપર બાલાવબોધ રચનાર ઉપા૦ **મેરુસુંદરે** ૧૪૫૪ શ્લોક જેવડો આ બાલાવબોધ રચ્યો છે. એઓ જિનચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૮૭-૧૫૩૦)ના શિષ્ય થાય છે. આ બાલાવબોધની શરૂઆતમાં પાંચ પદ્યો

૧ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૫)માં એક અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકાનો પ્રારંભ **"स्मृत्वा जिनेन्द्रमपि"**થી થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

૨ જુઓ શ્રી અગરચંદ **નાહટાનો** પૃ. ૨૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખ.

સંસ્કૃતમાં છે. એમાં મૂળ પદ્યાત્મક કૃતિનું કટકે કટકે સંસ્કૃતમાં વિવરણ અપાયું છે અને સાથે સાથે ગુજરાતીમાં એની સમજૂતી અપાઈ છે.[1]

(૫) ગણિત

[2]ગણિતસાર— આના કર્તા શ્રીધર છે. શું ત્રિશતિકાના કર્તા શ્રીધર (ઇ. સ. ૭૫૦) તે જ આ છે?

[3]વૃત્તિ— ગણિતસાર ઉપર 'ઉપકેશ' ગચ્છના સિદ્ધિસૂરિએ વૃત્તિ રચી છે.

[4]ગણિતતિલક[5] યાને ગણિત-પાટી[6] (લ. વિ. સં. ૧૧૦૦)— આના કર્તા શ્રીપતિ છે. એમણે શકસંવત્ ૯૬૧માં ધીકોટિદ-કરણ, શકસંવત્ ૯૭૮માં ધ્રુવમાનસ, ઇ. સ. ૧૦૪૦ની આસપાસમાં [7]સિદ્ધાન્ત-શેખર ઇત્યાદિ કૃતિઓ રચી છે. એઓ લીલાવતીના કર્તા ભાસ્કરાચાર્યના પુરોગામી છે. એમણે સર્વ દર્શનોને સંમત થાય એવું મંગલાચરણ કરી પરિભાષાઓ સમજાવી છે. એમણે પાટીગણિતને લગતી વિવિધ બાબતો

૧ આનો નમૂનો ષષ્ટિશતક પ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૦–૨૨ અને ૨૬)માં અપાયો છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે ?

૩ જુઓ શ્રી. અગરચંદ નાહટાનો પૃ. ૨૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખ.

૪ આ કૃતિ સિંહતિલકસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત "ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૭૮ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૩૭માં છપાઈ છે. એનું સંપાદન મેં કર્યું છે. એના અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાતમાં મેં "ગણિતશાસ્ત્રને અજૈનો જૈનોનો ફાળો" એ વિષય વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

૫ આ નામ સિંહતિલકસૂરિએ યોજ્યું છે. એમ કરવામાં એમણે પોતાના નામનો એક અંશ જોડ્યો હોય એમ જણાય છે.

૬ શ્રીપતિએ "गणितस्य पाटी" એમ કહ્યું છે. એ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે; બાકી સામાન્ય રીતે 'પાટીગણિત' એવું નામ હોય.

૭ આમાં જૈનોની બે સૂર્ય, બે ચન્દ્ર ઇત્યાદિને લગતી માન્યતાનું ખંડન કરાયું છે.

ઉદાહરણપૂર્વક જાતજાતના છંદોમાં રજૂ કરી છે. જેમકે પૂર્ણાંક તેમજ અપૂર્ણાંકનાં સંકલિત વગેરે આઠ પરિકર્મો, કલાસવર્ણ, ત્રૈરાશિક વગેરે બાબતો. એ માટે એમણે શ્રીધરકૃત **ત્રિશતી**નો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

વૃત્તિ— આ વૃત્તિ **ગણિતતિલક** ઉપર વિબુધચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય અને **મંત્રરાજરહસ્ય** વગેરેના કર્તા સિંહતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦ની આસપાસમાં રચી છે. એમણે **લીલાવતી**નો તેમજ **ત્રિશતી**નો કેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે પૃ. ૩૦માં **લીલાવતી**ની વૃત્તિ જોવાની ભલામણ કરી છે. શું આ વૃત્તિના કર્તા એઓ જાતે છે કે અન્ય કોઇ? પૃ. ૮૫માં એમણે ગણિતની કોઇ કૃતિમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે.

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર

લઘુજાતક (લ. વિ. સં. ૫૬૨)— આના કર્તા શકસંવત્ ૪૨૭માં **પંચસિદ્ધાંતિકા** રચનારા વરાહમિહિર છે.

વૃત્તિ— લઘુજાતક ઉપર 'ખરતર' ગચ્છના ભક્તિલાભે વિ. સં. ૧૫૭૧માં વિક્રમપુરમાં આ રચી છે.[1]

જાતક(કર્મ)પદ્ધતિ (લ. વિ. સં. ૧૧૦૦)— આના કર્તા શ્રીપતિ છે.

ટીકા— જાતકપદ્ધતિ ઉપર 'અંચલ' ગચ્છના હર્ષરત્નના શિષ્ય સુમતિહર્ષે વિ. સં. ૧૬૭૩માં પદ્માવતીપત્તનમાં આ ટીકા રચી છે.[2] એમણે આ અરસામાં **બૃહત્પર્વમાલા** રચી છે. વિશેષમાં એમણે **તાજિકસાર, કરણકુતૂહલ** અને **હોરામકરન્દ** ઉપર એકેક ટીકા રચી છે.

---

૧ **લઘુજાતક** ઉપર મતિસાગરે ભાષામાં વિ. સં. ૧૬૦૫માં વચનિકા રચી છે અને ખુશાલસુંદરે વિ. સં. ૧૮૩૯માં ટબ્બો રચ્યો છે.

૨ 'ઉપકેશ' ગચ્છના ખુશાલસુંદરે બાલાવબોધ રચ્યો છે.

[1]તાજિકસાર (લ વિ. સં. ૧૫૮૦)— આના કર્તા હરિભદ્ર છે. એમને કેટલાક હરિભદ્ર પણ કહે છે. એમણે શકસંવત્ ૧૧૦૫નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દીક્ષિતે એમના મરાઠી પુસ્તક નામે **પ્રાચીન ખગોળ-શાસ્ત્રચ્યા ઇતિહાસ** (પૃ. ૪૯૦)માં સૂચવ્યું છે કે આ હરિભદ્ર શક-સંવત્ ૧૪૪૫માં વિદ્યમાન હતા.

ટીકા— 'અંચલ' ગચ્છના સુમતિહર્ષે વિ. સં. ૧૬૭૭માં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમાં આ ટીકા રચી છે.[2]

કરણકુતૂહલ (વિ. સં. ૧૨૪૦)— આ ભાસ્કરની શ. સ. ૧૧૮૪ની રચના છે.

ગણક-કુમુદ-કૌમુદી— 'અંચલ' ગચ્છના સુમતિહર્ષે આ નામની ટીકા વિ. સં. ૧૬૭૮માં હેમાદ્રિના રાજ્યમાં રચી છે. એમણે જાતક-પદ્ધતિ વગેરે ઉપર પણ ટીકા રચી છે.

જ્યોતિર્વિદાભરણ (લ. વિ. સં. ૧૨૯૫)— આ કૃતિ કાલિદાસે વિ. સં. ૧૨૯૫ની આસપાસમાં રચી છે.

સુબોધિની— ઉપર્યુક્ત કૃતિ ઉપર 'પૂર્ણિમા' ગચ્છના ભાવરત્ને (ભાવપ્રભસૂરિએ) વિ. સં. ૧૭૬૮માં આ વૃત્તિ રચી છે.

[3]**મહાદેવીસારણી** (વિ. સં. ૧૩૭૪)— આ કૃતિ મહાદેવે શકસંવત ૧૨૩૯માં રચી છે.

દીપિકા ઇત્યાદિ— **મહાદેવીસારણી** ઉપર 'અંચલ' ગચ્છના [4]ભુવનરાજના શિષ્ય ધનરાજે દીપિકા વિ. સં. ૧૬૯૨માં પદ્માવતીપત્તનમાં

૧ આ કૃતિ "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી પ્રકાશિત થયેલી છે.
૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ. ૨૯૨.
૩ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૦૪)માં આનો મહાદેવી તરીકે ઉલ્લેખ છે.
૪ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં ભોજરાજગણિનો ઉલ્લેખ છે.

[1]વૃત્તિ— આના કર્તા ભાનુચન્દ્રગણિ છે. એનું સંશોધન એમના શિષ્ય સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કર્યું છે.

(૭) વૈદ્યક

[2]અષ્ટાંગહૃદય (ઉ. વિ. સં. ૮૪૦)— આના કર્તા વાગ્ભટ છે. એમનો સમય વહેલામાં વહેલો ઇ. સ.ની છઠ્ઠી સદી અને મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસનો મનાય છે. આયુર્વેદની પરંપરામાં [3]ચરક અને [4]સુશ્રુત પછી આ વાગ્ભટનું સ્થાન છે. એ ત્રણેને 'વૃદ્ધત્રયી' કહે છે. વાગ્ભટ 'સિન્ધુ' દેશના વતની હતા એમ એમણે પોતે કહ્યું છે. એમણે જ અષ્ટાંગસંગ્રહ રચ્યાનું કેટલાક માને છે. વાગ્ભટે [5]ચરક–સંહિતા અને સુશ્રુત–સંહિતા એ બંનેનો સંગ્રહ કર્યો છે ખરો, પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં તો એઓ ચરકના સંપ્રદાયને થોડાક ફેરફાર સાથે અનુસર્યા છે.[6]

ટીકા— આના રચનાર દિ૦ આશાધર છે. એમણે આ ટીકાનો અનગારધર્મામૃતની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૫)માં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

[7]આશ્ચર્યયોગમાલા યાને યોગરત્નમાલા— આ ૧૪૦ પદ્યની આર્યામાં રચાયેલી કૃતિના પ્રણેતા નાગાર્જુન છે. એઓ ભાસ્કરના શિષ્ય

---

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૯૫.

૨ આ ગ્રન્થ "નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય" દ્વારા એ. એમ. કુન્તેએ અરુણદત્તની ટીકા સહિત ઇ. સ. ૧૮૯૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

૩ એઓ ઇ. સ.ની પહેલી સદીના કનિષ્ક રાજાના વૈદ્ય હતા એમ કેટલાક કહે છે.

૪ એઓ મોડામાં મોડા ઇ. સ.ના ચોથા સૈકામાં થયા હશે એમ કહેવાય છે.

૫ "ચરકાદિના વિચારકોને" એ નામનો મારો લેખ "ગુ. મિ૦ તથા ગુ. દ૦ના તા. ૧૮–૩–'૪૫ના અંકમાં છપાયો છે.

૬ જુઓ ઐતિહાસિક સંશોધન (પૃ. ૪૭૬).

૭ આ તેમજ એના ઉપરની ગુણાકરસૂરિકૃત વૃત્તિની હાથપોથીઓના વર્ણન માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVIII, pt. I, pp. 278–280 & 493).

થાય છે. એમણે આમાં સ્તંભન–વિદ્યા વગેરેનું તેમજ કેટલાંક વિષનું વર્ણન કર્યું છે. આ વૈદ્યકનો ગ્રંથ ગણાય છે.

[1]વિવૃતિ— 'શ્વેતાંબર ભિક્ષુ' ગુણાકરે વિ. સં. ૧૨૯૬માં આ વિવૃતિ રચી છે. એનો **સુખાવબોધા** તરીકે નિર્દેશ છે.

[2]**યોગશત**[3]— આ કૃતિ ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં ૧૦૫ પદ્યોમાં [4]વરરુચિએ રચ્યાનું મનાય છે. એમાં વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપનાં કારણ અને એનાથી ઉદ્ભવતા રોગો, કંઠ, મુખ, આંખ અને કાનના રોગોની તેમજ જાતજાતના જ્વર વગેરેની ચિકિત્સા, કેટલાક ઉપાયો અને ઉપચારોનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિનું આદ્ય પદ્ય નીચે મુજબ છેઃ—

"कृत्स्नस्य तन्त्रस्य गृहीतधाम्न-
श्चिकित्सिताद् विप्रसृतस्य दूरम् ।
विदग्धवैद्यप्रतिपूजितस्य
करिष्यते योगशतस्य बन्धः ॥१॥"

વૃત્તિ— આ પૂર્ણસેને રચી છે. કેટલાક એમને પૂર્ણચન્દ્ર કહે છે. આ વૃત્તિના પ્રારંભની તેમજ અંતની થોડીક પંક્તિ D C G C M (Vol. XVI, pt. I, p. 227)માં ઉદ્ધૃત કરાઈ છે. આ સૂચીપત્રના

૧ આની હાથપોથી માટે જુઓ પૃ. ૨૯૬, ટિ. ૭.

૨ **આયુર્વેદ**ના સારરૂપ આ મૂળ કૃતિ પદચ્છેદ, શબ્દાર્થ, ગુજરાતી ભાષાંતર (અનુવાદ), સ્પષ્ટીકરણ અને ઔષધોનાં સંસ્કૃત નામોનાં ગુજરાતી નામોની સૂચીરૂપ પરિશિષ્ટ તથા ભૂમિકા તેમજ ધન્વંતરિ વગેરેને લગતાં આઠ ચિત્રો સહિત ડૉ. રસિકલાલ જેઠાલાલ પરીખે **યોગશતક** એ નામથી પ્રકાશિત કરી છે. એમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી.

૩ આને કેટલાક **વૃદ્ધયોગશત** કહે છે. જુઓ D C G C M (Vol XVI, pt. 1, p. 226).

૪ કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ મૂળ કૃતિમાં નથી.

પૃ. ૨૨૮માં પણ પ્રારંભિક ભાગ છે પણ એ બેમાં તફાવત છે. પૃ. ૨૨૭માં મંગલાચરણમાં **ચન્દ્રમૌલિને** એટલે કે **મહાદેવને** નમસ્કાર કરાયો છે, જ્યારે પૃ. ૨૨૮માં વર્ધમાનને એટલે મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર કરાયો છે. આથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પૂર્ણસેન શૈવ અર્થાત્ અજૈન છે કે જૈન?[1]

(૮) નીતિશાસ્ત્ર

[2]**નીતિશતક** (ઉ. વિ. સં. ૯૦૦)— આના કર્તા ભર્તૃહરિ હોવાનું મનાય છે. એમના સમય તરીકે કેટલાક ઇ. સ. ૬૫૦નો નિર્દેશ કરે છે. ભર્તૃહરિનો કવિ તરીકેનો ઉલ્લેખ **યશસ્તિલકચમ્પૂ**માં મળે છે. એનાથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે છે ખરો?

ભર્તૃહરિએ **નીતિશતક** ઉપરાંત **શૃંગારશતક** અને **વૈરાગ્યશતક** રચ્યા હોવાનું મનાય છે. આ ત્રણ શતકોને [3]**શતક-ત્રય** કહેવામાં આવે

---

૧ કેટલીક વૈદ્યક કૃતિઓ જેવી કે **માધવ** (લ. ઇ. સ. ૮૦૦)કૃત **માધવનિદાન** અને **લોલિમ્બરાજ**કૃત **વૈદ્યજીવન** ઉપર ટબ્બા રચાયા છે. આ **વૈદ્યજીવન**ના તૃતીય વિલાસનું "**पुलेमजा**"થી શરૂ થતું ૧૬મું પદ્ય મેં "અર્થની આગગાડી" નામનો મારો જે લેખ "અખંડ આનંદ" (વર્ષ ૫, અં. ૮)માં છપાયો છે તેમાં અવતરણરૂપે આપ્યું છે.

૨ આ કૃતિ અનેક સ્થળેથી આપણા દેશમાંથી તેમજ વિદેશમાંથી પણ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમાં **શતકત્રયાદિ-સુભાષિતસંગ્રહ**ના નામથી જે પ્રકાશન "સિં૦ જૈ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૨૩ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે તે નોંધપાત્ર છે. એમાં નીતિને અંગે શ્લો. ૮–૭૬ છે. ત્યાર બાદ શૃંગારને અંગે શ્લો. ૭૭–૧૪૭ અને વૈરાગ્ય પરત્વે શ્લો. ૧૪૮–૨૦૦ છે. શ્લો. ૨૦૧–૩૫૨ને સંદિગ્ધ અને શ્લો. ૩૫૩–૮૫૨ને સંકીર્ણ ગણ્યા છે. એના પછી ૮૪ પદ્યનું **વિટવૃત્ત** અને ૧૦૩ પદ્યનું **વિજ્ઞાનશતક** છે. આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. **દામોદર ધર્માનંદ કોસંબીએ** કર્યું છે અને એમણે વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે.

૩ આની વિ. સં. ૧૫૮૦માં **પ્રતિષ્ઠાસોમગણિએ** લખેલી હાથપોથી સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે. એના એક પત્રની પ્રતિકૃતિ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનમાં અપાઈ છે.

છે. **નીતિશતક**માં પદ્યોની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન જોવાય છે: ૧૦૩, ૧૦ અને ૧૧૦. બાકીનાં શતકો માટે પણ આવી પરિસ્થિતિ જોવાય છે **નીતિશતક** અન્ય શતકોની પેઠે કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વનું સ્થા ભોગવે છે: અહીં તો મેં સુભાષિતની દૃષ્ટિએ એની નોંધ લીધી છે.

શતકત્રય જૈનોમાં ખૂબ પ્રિય હશે એમ લાગે છે. એના અનુકરણરૂ સોમશતક, ધનદ-ત્રિશતી, પદ્માનન્દ-શતક અને શૃંગાર-વૈરાગ્ય-શતક રચાયાનું અનુમનાય છે.[1]

[2]**ટીકા** (વિ. સં. ૧૫૩૫)— આ [3]**શતકત્રય** ઉપર 'ઉપકેશ' ગચ્છન સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય [4]ધનસારે વિ. સં. ૧૫૩૫માં જયપુરમાં ટીકા રચી છે. એ ટીકા **નીતિશતક** વગેરે ત્રણ શતકો ઉપરની વિવિધ સંસ્કૃ ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે.[5] એ ટીકા વાતચીતની (colloquial) જૈ સંસ્કૃતમાં છે એમ પ્રો. દામોદર ધર્માનંદ કોસંબીનું કહેવું છે.[6]

સર્વાર્થસિદ્ધિમણિમાલા— આના રચનાર 'ખરતર બેગડ' ગચ્છન જિનસમુદ્રસૂરિ છે. એ સંસ્કૃતમાં હશે એમ માની મેં એની અહ નોંધ લીધી છે.

---

૧ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનનું અગ્રવચન (પૃ. ૮).

૨ આની મુંબઈ સરકારની માલિકીની એક હાથપોથી ભાં. પ્રા. સં. મં.માં છે. એ આદ્ય પદ્ય તેમજ અંતિમ પંક્તિઓ D C G C M (Vol. XIII, pt. 1, 403)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.

૩ **શતકત્રય**ને અંગે બે ભાષા-ટીકા, હિન્દી પદ્યાનુવાદ, હિન્દી ગદ્યપદ્યાનુવા અને બાલાવબોધ રચાયાં છે એમ શ્રી. અગરચંદ નાહટાએ એમના પૃ. ૨૭૧માં નિર્દિ લેખમાં કહ્યું છે.

૪ એમના પ્રશિષ્યે **શાન્તિનાથચરિત્ર**ની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૨૮મ લખી છે.

૫-૬ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનનો ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૨૩).

પુરવણી

પૃ. ૧૦, ૧પં. ૮. 'વ્યાકરણ' પછી. (લ. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦)

પૃ. ૧૦, પં. ૧૧. 'આહ્નિક ૧' પછી. પૃ. ૧૯, "ચૌખંબા સિરીઝ"

પૃ. ૨૬, પં. ૨૧. 'અં. ૩)માં' પછી. ઇ. સ. ૧૯૨૫માં

પૃ. ૩૦, પં. ૧૪. 'પાંચે' પહેલાં. સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિસૂત્ર, ધાતુપાઠ અને લિંગાનુશાસન એમ

પૃ. ૪૪, પં. ૪. 'છે.' પછી. **એકીભાવસ્તોત્રટીકા** (આ ટીકાની એક હાથપોથી "ભાં. પ્રા. સં. મં."માં છે.)

પૃ. ૪૪, પં. ૬. 'ચન્દ્રિકા' પછી. અને **ષટ્પ્રાભૃતટીકા.**

પૃ. ૪૪, ટિ. ૨. 'છે.' પછી. એમણે રચેલી ટીકા સંપૂર્ણપણે શ્રુતસાગરે અપનાવી છે. તેમ છતાં એ **આશાધરનો** ઉલ્લેખ **જિનસહસ્ર-નામ–ટીકામાં શ્રુતસાગરે** કર્યો નથી. આવી હકીકત **ત૦ સૂ૦**ની ટીકા માટે પણ જોવાય છે. એમાં **સર્વાર્થસિદ્ધિ** અપનાવાઈ છે.

પૃ. ૪૮, ટિ. ૪. 'છે.' પછી. ILDના બીજા હપ્તામાં (Arts No. 30, JUBમાં) પૃ. ૧૧૪–૧૧૬માં આ સ્તવ છપાયો છે.

પૃ. ૫૫, પં. ૪. 'સ્મરણ' પછી. શું **ભક્તામર–સ્તોત્ર** આ **સપ્તસ્મરણ**માં આવી જાય છે ?

પૃ. ૬૭, પં. ૬. '૧૦૨' ઉપર ટિપ્પણ:

"........पादान्ते श्लोकमेककम् ॥१०१॥
तच्चतुष्कं च सर्वान्ते श्लोकैस्त्रिंशद्भिरद्भुता ।
पञ्चाधिकैः प्रशस्तिश्च विहिताऽर्वाहितैस्तदा ॥१०२॥"

---

૧ પુસ્તકના શીર્ષકરૂપ પંક્તિથી પંક્તિની ગણતરી કરાઈ છે.

પૃ. ૭૩, પં. અંત્ય. વળી હૈમ બૃહન્ન્યાસ (પૃ. ૧)માં પણ એ સૂરિનો "आचार्यहरिभद्रवत्" દ્વારા ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૮૭, પં. ૨૨. 'સહસ્રાવધાની' [1]મુનિસુન્દરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૫માં જે [2]ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી રચી છે તેમાં (પત્ર ૮આમાં) લક્ષણાનુગામિની અર્થાત્ વ્યાકરણવિષયક ગોષ્ઠી આલેખતી વેળા એમણે નીચે મુજબની જે [3]બાર બાબતો રજૂ કરી છે તે હૈમવિભ્રમનું સ્મરણ કરાવે છે—એક રીતે આ જાતની નાનકડી કૃતિની ગરજ સારે છે:—

(૧-૫) अधीये એ 'इ' ધાતુનું રૂપ છે તેમ 'धी'નું પણ રૂપ છે. એવી રીતે उच्यति એ उच् ધાતુનું પણ રૂપ છે. 'व्याघ्राः' घ्रा ઉપરથી પણ ઉદ્ભવે છે. जागर्ति એ जागृ ધાતુનું રૂપ છે તેમ गृનું પણ છે. વળી पञ्चप ઉપરથી पञ्चद्ढल એવું પણ રૂપ બને છે.

(૬) કયા ધાતુનાં પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન ૧૩ રૂપ થાય છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી अव ઉપસર્ગપૂર્વક गृ ધાતુનાં ૧૩ રૂપ દર્શાવાયાં છે.

(૭) जगाम રૂપ गम् ઉપરથી જ નહિ પણ जगि એવા વૈદિક ધાતુ ઉપરથી પણ નિષ્પન્ન કરી શકાય તેમ છે.

---

૧ એમની જીવનરેખા અને એમના કૃતિકલાપ વિષે મેં "જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા" તરફથી સુરતથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત ઉપદેશરત્નાકરની મારી ભૂમિકા (પૃ. ૫૬– ૮૨)માં વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે.

૨ આ કૃતિ "લાલબાગ જૈન સંઘ" તરફથી મુંબઈથી વિ. સં. ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે અને એની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના આગમોદ્ધારકે લખી છે.

૩ આ સંબંધમાં મુનિસુન્દરસૂરિએ જરૂર જણાઈ ત્યાં સિદ્ધહૈમનાં સૂત્રો રજૂ કર્યાં છે અને એના સંપાદક આગમોદ્ધારકે એ સૂત્રોનાં સ્થાન દર્શાવ્યાં છે.

(૮–૯) मा रिरेकामनी સિદ્ધિ रेक् ધાતુ ઉપરથી દર્શાવાઇ છે. એવી રીતે मामिनीमाम માટે માર્ગદર્શન કરાવાયું છે.

(૧૦) 'मास' શબ્દનું ભાષ્યકારના મતે माद्भ्याम् અને દુર્ગના મતે मास्भ्याम् રૂપ થાય છે.

(૧૧) दधिसेग्માં 'સ્'નો 'ષ્' થાય કે નહિ એની ચર્ચા કરાઇ છે.

(૧૨) जुज्ञौदनीयिषति પ્રયોગ 'જ્ઞા+ઓદન' ઉપરથી નિષ્પન્ન કરતી વેળા કયો ન્યાય બળવાન ગણાય તેનો વિચાર કરાયો છે.

પૃ. ૯૩, પં. ૧૫. 'કૃતિ' પછી. કનકપ્રભકૃત

પૃ. ૧૦૩, ટિ. ૨. "વાચક જશનું વંશવૃક્ષ" "આ૦ પ્ર૦" (પુ. ૫૦, અં. ૧૦)માં, "વાચક યશોવિજયની ચોવીસીઓ" "જૈ. સ. પ્ર." (વ. ૨૧, અં. ૧૦)માં, "દિક્પટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ (૮૪ બોલ વિચાર): રેખાદર્શન" "જૈ. સ. પ્ર." (વ. ૨૧, અં. ૧૧)માં, "થયપરિણ્ણા (સ્તવપરિજ્ઞા) અને એની યશોવ્યાખ્યા" "જૈ. સ. પ્ર." (વ. ૨૧, અં. ૧૨)માં, "નવનિધાન નવ સ્તવનો" "આ૦ પ્ર૦" (પુ. ૫૩, અં. ૧૧–૧૨)-માં અને "૭ બોલની વિહરમાણ–જિન–વીસીનું વિહંગાવલોકન" "જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦" (પુ. ૭૨, અં. ૧૧)માં છપાયા છે, જ્યારે "તાર્કિક હરિયાળી સ્વોપજ્ઞ વિવેચન સહિત", "ન્યાયાચાર્યને વંદન" અને "વાચક જશનું વંશવૃક્ષ" એ ત્રણને ન્યાયાચાર્યને અંગેના ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારા નિબંધસંગ્રહમાં સ્થાન અપાયું છે.

પૃ. ૧૦૬, પં. ૩. 'ગૃહસ્થ' પછી. નામે ધનંજય

પૃ. ૧૨૦, પં. ૧૧. 'એમણે' પછી. જ્યોતિઃસાર રચ્યો છે. વળી એમણે

પૃ. ૧૨૧, પં. ૧૩. [1]લઘુતમનામકોશ (વિ. સં. ૨૦૦૫)— આ આગમોદ્ધારકે બાલજીવોને ઉદ્દેશીને પદ્યમાં રચેલી કૃતિ છે. આ ઘણો નાનો કોશ છે. એ અભિ૦ ચિ૦ના પ્રવેશદ્વારની ગરજ સારે તેમ છે.

પૃ. ૧૨૯, પં. ૫. 'અનેકાર્થ' પહેલાં. [2]વિશ્વલોચનકોશ યાને [3]મુક્તાવલીકોશ— આના કર્તા દિ૦ શ્રીધરસેન છે. એઓ 'સેન' અન્વય (સંઘ)માં થયેલા કવિ, આન્વીક્ષિકી વિદ્યામાં નિષ્ણાત અને વાદી એવા મુનિસેનના શિષ્ય થાય છે, વળી એઓ સમસ્ત શાસ્ત્રોના પારગામી, રાજાઓના વિશ્વાસપાત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ હતા તેમજ આ (અનેકાર્થક) કોશ વિવિધ કવીશ્વરોના કોશો જોઇને રચાયો છે એમ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. એમના સમય વિષે કોઇએ ઉલ્લેખ કર્યાનું જાણવામાં નથી એટલે આ કોશ વિક્રમની સોળમી સદીમાં રચાયો હશે એમ માની લઇ મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે. આ કોશમાં અઢીએક હજાર પદ્યો છે. આ કોશનો રચનાક્રમ એના દ્વિતીય પદ્યમાં નીચે મુજબ અપાયો છેઃ—

સ્વર અને કકાર વગેરે વર્ણના ક્રમથી શબ્દોની આદિનો નિર્ણય કરાયો છે. વળી દ્વિતીય વર્ણ વિષે પણ કકારાદિનો ક્રમ રખાયો છે. દા. ત. કે (નરજાતિ), ક (નાન્યતરજાતિ), કુ, અક, અંક ઇત્યાદિ.

૧ આ કૃતિ "જૈ૦ પુ૦ પ્ર૦ સં૦" તરફથી સુરતથી વિ. સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ આ કોશ પં. નંદલાલ શર્માકૃત ભાષાટીકા (હિન્દી શબ્દાર્થ) સહિત "ગાંધી નાથારંગ જૈન ગ્રંથમાલા"માં ઈ. સ. ૧૯૧૨માં છપાયો છે.

૩ આ નામ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪) જોતાં અનુમનાય છે.

આ કોશના શબ્દોને કાન્ત, ખાન્ત એમ હ્રાન્ત સુધીના ૩૩ વર્ગોમાં, ત્યાર પછીના શબ્દોને ક્ષાન્ત વર્ગમાં અને એના પછીના શબ્દોને—અવ્યયોને અવ્યય-વર્ગમાં એમ એકંદર ૩૫ વર્ગમાં વિભક્ત કરાયા છે

[1]ભાષાટીકા— કોશના પ્રત્યેક પૃષ્ઠના ઉપરના લગભગ અડધા ભાગમાં છએક પદ્યો છે અને એના નીચલા ભાગમાં બે સ્તંભ (column)માં સંસ્કૃત શબ્દ અને એની સામે એના વિવિધ અર્થ હિન્દીમાં અપાયા છે આ અર્થોનો 'ભાષાટીકા' તરીકે નિર્દેશ છે.

પૃ. ૧૨૯, પં. ૫. **નાનાર્થકોશ અને નાનાર્થસંગ્રહ**—આના કર્તા અનુક્રમે અસગ કવિ અને રામચન્દ્ર છે.

પૃ. ૧૩૫, પં. ૮. **ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી** (પત્ર ૯આ)માં કહ્યું છે કે જાતિ વિવિધ પ્રકારની છે અને દંડકના ઘણા પ્રકારો છે. 'માત્રા' છંદના 'માગધી'માં ૬૭ કરોડ અને ૧૦ લાખ ભેદ છે; 'ઉપહાસિની'-ના ૪ અબ્જ (અબજ), ૫૬ કરોડ, ૯૭ લાખ અને ૬૦ હજાર ભેદ છે; અને 'આર્યા'ના ૮ કરોડ, ૨૯ લાખ અને ૨૦ હજાર ભેદ છે. આને લગતા પ્રસ્તાર વગેરે ૭ પ્રત્યય છે.

પૃ. ૧૫૪, પં. ૧૯. આ કવિશિક્ષાના પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૭૧.

પૃ. ૧૬૮, પં. ૨૧. **કલ્પલતા** (ઉ. વિ. સં. ૧૨૦૦)— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી, પરંતુ એઓ શ્વેતાંબર છે એમ એના આરંભિક પદ્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ કૃતિમાં ચાર પરિચ્છેદ છે [2]

પલ્લવ— આ **કલ્પલતા** ઉપરની વૃત્તિનું નામ છે.

વિવેક યાને શેષ— ઉપર્યુક્ત **પલ્લવ** ઉપરની ટીકાનાં બે નામ છે: **વિવેક** અને **શેષ**. એનું પરિમાણ ૬૫૦૦ શ્લોક

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૩૦૩, ટિ. ૨.

૨ જુઓ **જેસલમેરભાંડાગારીયગ્રન્થસૂચી** (પૃ. ૨૨).

જેવડું છે. એની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૦૫માં લખાયેલી મળે છે. એમાં શરૂઆતમાં નીચે મુજબનું અશુદ્ધ પદ્ય છેઃ—

"यत पल्लवेन विवृत्तं दुर्बोधिं मन्दबुद्धिश्चापि।
क्रियते कल्पलतायां तस्य विवेकोऽयमतिसुगमः॥"

આ ટીકાનાં બે નામ હોવાથી આ ટીકાને કલ્પલતાવિવેક તેમજ કલ્પપલ્લવશેષ પણ કહે છે. એમાં મૂળનાં પ્રતીક અપાયાં છે. એની પ્રશસ્તિમાં કલ્પલતાને વિબુધમંદિર, પલ્લવને એ મંદિરનો કલશ અને શેષને એનો ધ્વજ કહેલ છે.[1]

પૃ ૧૭૬, પં. ૨૧. 'છે.' પછી. ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી (પત્ર ૧૦અ)માં કહ્યું છે કે વિદ્વાનો શબ્દ અને અર્થના વૈચિત્ર્યથી મનોહર એવા કવિ-કર્મને (કાવ્યને) 'સાહિત્યનો સાર' કહે છે. તેમાં શબ્દના ત્રણ પ્રકાર છેઃ (૧) વાચક, (૨) ઔપચારિક અને (૩) વ્યંજક. અર્થના પણ ત્રણ પ્રકાર છેઃ (૧) મુખ્ય, (૨) ઉપચરિત અને (૩) વ્યંગ્ય. શબ્દનું વૈચિત્ર્ય દોષ દૂર કરવાથી, ગુણ સ્થાપિત કરવાથી અને ભૂષણ (અલંકાર)નો ઉપયોગ કરવાથી ઉદ્ભવે છે. દુષ્ટ, અસંસ્કાર ઇત્યાદિ દોષો અને માધુર્યાદિ ત્રણ ગુણો ગણાવી અલંકાર તરીકે અનુપ્રાસ ઇત્યાદિ એમ કહ્યું છે. અર્થનું વૈચિત્ર્ય વસ્તુ, અલંકાર અને રસના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે એમ અહીં કહ્યું છે. ત્યાર બાદ [2]ત્રણ પદ્યો આપી વિષમવૃત્ત, વિષમતર વૃત્ત, સમસ્યા, ચિત્ર, ક્રિયાગુપ્તક ઇત્યાદિ

---

૧ આ મતલબની માહિતી મને મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ તા. ૩-૧૦-'૫૬ને રોજ પૂરી પાડી હતી. એ બદલ હું એમનો આભારી છું.

૨ આ ત્રણે પદ્યો તીલના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત મેં "સહસાવધાની મુનિસુન્દરસૂરિનું લાક્ષણિક સાહિત્ય" નામના મારા લેખમાં આપ્યાં છે.

કુશલતાઓ કે જે અનેક વિદ્વાનોના મનોવિનોદના ફળરૂપ હોય તે અનેક પ્રકારે સંભવે છે એમ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૮૯, પં. ૫. '૬૧૦' પર ટિપ્પણ: મૂળ લેખમાં '૫૯૦' છપાયા છે.

પૃ. ૧૯૩, ટિ. ૨. થોડા વખત ઉપર ડૉ. ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહનું Studies in Jaina Art નામનું પુસ્તક (પૃ. ૮+૧૬૬) ૩૬ પ્લેઇટમાં ૮૯ ચિત્રો સહિત "જૈન કલ્ચરલ રીસર્ચ સોસાયટી" તરફથી બનારસથી પ્રસિદ્ધ થયું છે ખરું પણ એ મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

પૃ. ૨૧૧, પં. ૧૦. 'પુરુષ' ઉપર ટિપ્પણ: દિ૦ જિનસેને શકસંવત્ ૭૦૫માં રચેલા હરિવંશપુરાણ સર્ગ ૨૩ (શ્લો૦ ૫૫–૧૦૭)માં પુરુષનાં લક્ષણો અને એ સર્ગ (શ્લો. ૮૫–૯૭)માં કરલક્ષણ અને એની સાર્થકતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

પૃ. ૨૧૬, પં. ૧૩. **લોકકલ્પ** (ઇ. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦)— આના કર્તા [1]શ્રુતકેવલી [2]**સમન્તભદ્ર** છે અને એમણે પોતાની ઇચ્છાથી આ શાસ્ત્ર **વિદ્યાપ્રવાદ** નામના પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યું હતું એમ જિનદત્તસૂરિએ **શકુનરહસ્ય**ની પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. એ **લોકકલ્પ** હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે એટલે એની રચના સંસ્કૃતમાં કરાઇ હશે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. બાકી એના આધારે **શકુનરહસ્ય** રચાયું છે એટલે એ **લોકકલ્પ**માં શુકનનો તો અધિકાર હોવો જોઇએ એમ બેધડક કહી શકાય.

૧ આ ઉલ્લેખ વાસ્તવિક છે એમ માની મેં **લોકકલ્પ**નો સમય દર્શાવ્યો છે.

૨ **અભિ૦ ચિ૦** (કાંડ ૧, શ્લો. ૩૨–૩૩)માં જે ૭ શ્રુતકેવલી ગણાવાયા છે તેમાં એમનું નામ નથી.

પૃ. ૨૧૭, પં. ૧૫. [1]શકુન-રહસ્ય[2] (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)— આના કર્તા 'વાયડ' ગચ્છના જિનદત્તસૂરિ છે. એઓ અમરચન્દ્રસૂરિના અને અરિસિંહના ગુરુ થાય છે. એમણે [3]વિવેકવિલાસ વિ. સં. ૧૨૭૦ના અરસામાં રચ્યો છે. પ્રસ્તુત કૃતિ પદ્યમાં છે અને એ નવ પ્રસ્તાવમાં વિભક્ત છે.

વિષય—પ્રારંભમાં મંગલાચરણ છે. ત્યાર બાદ સંતાનના જન્મ, લગ્ન અને શયન સંબંધી શુકનો, પ્રભાતે જાગતી વેળાનાં, દાતણ અને સ્નાન કરતી વખતનાં, પરદેશ જતી વેળાનાં અને નગરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાનાં શુકનો, વરસાદ સંબંધી પરીક્ષા, વસ્તુના મૂલ્યમાં વધઘટ, ઘર બાંધવા માટેની જમીનની પરીક્ષા, જમીન ખોદતાં નીકળતી વસ્તુઓનાં ફળ, સ્ત્રીને ગર્ભ નહિ રહેવાનાં કારણ, સંતાનોના અપમૃત્યુની ચર્ચા, [4]મોતી, [5]હીરા વગેરે રત્નોના પ્રકાર અનુસાર તેનાં શુભાશુભ ફળ અને ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ એમ વિવિધ બાબતો આલેખાઇ છે.

---

૧ આનું ગુજરાતી ભાષાંતર હીરાલાલ વિ. હંસરાજે કર્યું છે અને એ **શુકનશાસ્ત્ર**ના નામથી જામનગરથી ઇ. સ. ૧૮૯૯માં એમણે પ્રકાશિત કર્યું છે.

૨ મૂળ સંસ્કૃત કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તો તે હજી સુધી મારા જોવામાં આવી નથી.

૩ આ કૃતિ પં. દામોદર ગોવિન્દાચાર્યે કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત બાલાભાઈ રાયચંદ અને દેવીદાસ છગનલાલ એ બે જણે મળીને વિ. સં. ૧૯૫૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૪ આને અંગે મેં "મોતી: શુકનિયાં અને અપશુકનિયાં" નામનો લેખ લખ્યો છે. એ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર છે.

૫ આના ૬૧ પ્રકારનાં ફળ મેં "હીરો કેવો લેશો?" એ નામના મારા લેખમાં દર્શાવ્યાં છે. એ લેખ "હિંદુ મિલન મંદિર" (વ. ૮, અં. ૧૧, પૃ. ૫૩૦-૫૩૪)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આધાર— 'શ્રુતકેવલી' સમન્તભદ્રે રચેલા લોકકલ્પના આધારે આ પ્રસ્તુત કૃતિ યોજાઇ છે એમ પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૨૨૪, ટિ. ૧. આ બીજી આવૃત્તિનું નામ વર્ષપ્રબોધ અને અષ્ટાંગ નિમિત્ત છે.

પૃ. ૨૨૮, પં. ૮. 'છે' પછી. આ વૈદ્યકગ્રંથ તે જ પૃ. ૧૭માં નોંધાયેલો **વૈદ્યસાર** છે. આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય DCGCM (Vol. XVI, pt. 1, pp. 311-312)માં અપાયો છે.

નાડીપરીક્ષા— આ પૂજ્યપાદની કૃતિ છે એમ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૦)માં ઉલ્લેખ છે. આથી બે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે:—

(૧) શું આ ઉપર્યુક્ત પૂજ્યપાદ છે?

(૨) શું આ કૃતિ ઉપર્યુક્ત વૈદ્યકગ્રંથનો ભાગ છે?

નાડીવિચાર— આ નામની બે અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એકમાં ૭૮ પદ્યો છે અને એનો પ્રારંભ "नत्वा वीरं"થી થાય છે. એની એક હાથપોથીમાંથી આરંભનાં બે પદ્ય અને અંતમાંનાં પાંચ પદ્યો **પત્તન૦ સૂચી** (ભા. ૧, પૃ. ૮૪)માં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. તમામ પદ્યો 'અનુષ્ટુભ્'માં હશે એમ લાગે છે.

નાડીચક્ર અને નાડીસંચારજ્ઞાન— આ બેમાંથી એકેના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. બીજી કૃતિનો ઉલ્લેખ બૃ૦ ટિ૦માં છે એટલે એ પાંચેક સૈકા જેટલી તો પ્રાચીન ગણાય.

નાડીનિર્ણય (ઉ. વિ. સં. ૧૮૧૨)— આ અજ્ઞાતકર્તૃક અને મુખ્યતયા પદ્યાત્મક કૃતિની [1]પાંચ પત્રની એક

[1] પહેલા પત્રની પહેલી પૂંઠી અને છેલ્લાની બીજી પૂંઠી કોરી છે.

[1]હાથપોથી (૧૦.૨"×૪.૪") 'બૃહત્ ખરતર' ગચ્છના પં. માનશેખરે મોટા અક્ષરે વિ. સં. ૧૮૧૨માં લખી છે. એમાં આરંભમાં "श्रीधन्वन्तरये नमः" એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નાડીનિર્ણય એવું કૃતિનું નામ અપાયું છે. આરંભનાં બે પદ્યો નીચે મુજબ છેઃ—

"स्नायुर्नाडी निशा हिंसा धमेनी धारिणी धरा ।
तन्तुकीजीवितज्ञे च सरो पर्यायवाचका(:) ॥१॥
वात्त(तं) पित्तं कफं द्वन्द्वं त्रिपथं सन्निपातकम् ।
साध्यासाध्यविवेकं च सर्वनाडी प्रकास्य(श्य)ते ॥२॥"

૪૧ પદ્યો પછી 'નાડીપરીક્ષા' સંપૂર્ણ થયાનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ અનુક્રમે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તેના નામ અને એનાં પદ્યોની સંખ્યા નીચે મુજબ છેઃ—

મૂત્રપરીક્ષા (૪૬), તેલના બિન્દુ ઉપરની દોષપરીક્ષા (૧૪), નેત્રપરીક્ષા (૮½), મુખપરીક્ષા (૨), જિહ્વાપરીક્ષા (૪), રોગોની સંખ્યા (૨૨) અને [2]જ્વરના પ્રકાર.

[3]પુષ્પિકાની પૂર્વે "नाडिवीचा समाप्तं" એવો ઉલ્લેખ છે. આથી 'નાડીવિચાર' નામ અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે.

૧ આ હાથપોથી વ્યાકરણ-સાહિત્ય-તીર્થ મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિજયજી પાસે જોવા મળી હતી.

૨ આ લખાણ ગદ્યમાં છે.

૩ આ નીચે મુજબ છેઃ—

"संवत् १८१२ना मागसर विद द्वतीयातिथौ श्रीगरुवासरे श्रीबृहत्खरतरगच्छे वा०श्रीपुन्यसारगणितत्शिपपं०नत्यभक्तिगणित० पंवद्याशेन पं० मानशेपर लिप्यत्तं: ॥"

નિદાનમુક્તાવલી—'નિદાન' શબ્દના સાત અર્થ થાય છે. એ પૈકી નિમ્નલિખિત બે અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત જણાય છે:—

(૧) રોગનાં કારણોની તપાસ (pathology).

(૨) રોગ નક્કી કરવો તે યાને રોગની ઓળખ (diagnosis).

જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં પૂજ્યપાદે **નિદાનમુક્તાવલી** રચ્યાનું અને એની બાર પત્રની એક હાથપોથી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ પૂજ્યપાદ અને એમની આ કૃતિ વિષે **નાડીપરીક્ષા** માટે પૃ. ૩૦૮માં પુછાયેલા બે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

નિદાન— આના કર્તા **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨) પ્રમાણે લક્ષ્મીધર છે.

પૃ. ૨૨૯, પં. ૩. 'આઠ' ઉપર ટિપ્પણ: **સુશ્રુતસંહિતા** (સૂત્ર-સ્થાન, અ. ૫, શ્લો. ૫)માં શસ્ત્રકર્મના છેદ્ય, ભેદ્ય ઇત્યાદિ આઠ પ્રકારો દર્શાવાયા છે.

પૃ. ૨૨૯, પં. ૨૦. 'યોગરત્નમાલા' ઉપર ટિપ્પણ: **યોગરત્નમાલા** માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 170–174).

પૃ. ૨૩૦, પં. ૨. 'યોગચિન્તામણિ' ઉપર ટિપ્પણ; **યોગચિન્તામણિ** માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 158–161).

પૃ. ૨૩૦, પં. ૯. 'વૈદ્યવલ્લભ' ઉપર ટિપ્પણ: **વૈદ્યવલ્લભ** માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 281–283).

પૃ. ૨૩૧, પં. ૨. 'યોગરત્નાકર' ઉપર ટિપ્પણઃ યોગરત્નાકરના અંતિમ ભાગની કડી ૯૧–૯૬ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૧–૩૫૨)માં અને એ અંતિમ ભાગની કડી ૮૪–૯૦ અને ૯૭–૧૦૮ એ પુસ્તક (ભા. ૩, ખંડ ૨, પૃ ૧૩૨૫-૬)માં અપાઇ છે.

યોગરત્નાકર નામની કોઇ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ પણ છે.

પૃ. ૨૩૧, પં. ૬ અને ૧૫. દ્રવ્યાવલીનિઘંટુ અને રસચિન્તામણિ (આ પ્રકાશિત છે) માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. I)ના અનુક્રમે ક્રમાંક ૧૦૫–૧૦૯ અને ૧૯૨–૧૯૩.

પૃ. ૨૩૨, પં. ૧૫. 'છે?' પછી. રત્નસાગર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ક્રમાંક ૧૯૧.

પૃ. ૨૩૪, પં. અંત. આ પુસ્તકમાં પશુ-પંખીના આયુષ્ય વિષે ઉલ્લેખ છે. એની સંક્ષિપ્ત નોંધ "જૈ૦ સ૦ પ્ર૦" (વ. ૯. અં. ૭, પૃ. ૩૪૦)માં લેવાઇ છે.

પૃ. ૨૩૫. પં. ૧૨. 'હશે' પછી. શ્વ–શકુનાધ્યાય— જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૦૦)માં આ કૃતિનું નામ શ્વાનશકુનાધ્યાય અપાયું છે. એ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે. આ કૃતિની નોંધ પત્તન૦સૂચી (ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૬)માં છે, આ કૃતિમાં ૨૨ પદ્યો છે. એમાં કૂતરાની હિલચાલ ઉપરથી શુકન જાણવાની હકીકત અપાઇ છે.

પૃ. ૨૩૮, પં. ૭. 'છે.' પછી. આ સંબંધમાં કેટલીક માહિતી જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમમાંનું વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું લખાણ (પૃ. ૩૭-૪૫) પૂરી પાડે છે.

પૃ. ૨૪૩, પં. ૧૦. 'છે.' પછી. 'ઇન્દ્રનન્દિ' શબ્દ આના આદ્ય પદ્યમાં છે. અંતિમ પદ્ય કર્તાની પ્રશંસારૂપ છે તો એ કર્તાના કોઇ ભક્તે ઉમેર્યું હશે.

પૃ. ૨૪૪, ટિ. ૩. **સુભાષિતરત્નસંદોહ**ના નામથી મૂળ કૃતિ, એના દયાળજી ગંગાધર ભણસાળીએ શરૂ કરી લગભગ પૂર્ણ કરેલા અને છેલ્લાં સોએક પદ્યોના **ભોગીલાલ** અમરતલાલ જવેરીએ કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત હીરજી ગંગાધર ભણસાળીએ વિ. સં. ૧૯૮૮માં પ્રકાશિત કરી છે. મૂળ કૃતિ અશુદ્ધ છપાઇ છે.

પૃ. ૨૫૭, પં. ૧૧. 'છે.' પછી. **આર્યાગાથા**— આ મુખ્યતયા 'આર્યા'માં રચાયેલાં ૧૪૦ પદ્યોની કૃતિ છે. એના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. એમાં અનેક સુભાષિતો અપાયેલાં છે. આ કૃતિનાં પ્રારંભનાં બે પદ્યો અને અંતમાંનાં ત્રણ પદ્યો મેં D C G C M (Vol. XVIII, pt. 1, p. 269)માં આપ્યાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ કૃતિની એક જ હાથપોથી મળતી હશે એમ **જિ૦ ર૦ કો૦** (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪) જોતાં અનુમનાય છે.

પૃ. ૨૬૯. પં. ૮. 'છે.' પછી. આ ઉક્તિના સંગ્રહરૂપ [1]કૃતિની બે હાથપોથીઓનો પરિચય D C G C M (Vol. II, pt. [2]1)માં ક્રમાંક ૩૮૬ અને ૪૧૭ તરીકે અપાયો છે. પ્રારંભમાં **ભાર**તીના સ્મરણપૂર્વકનું પદ્ય છે. ત્યાર બાદ વિભક્તિનું

૧ જુઓ પૃ. ૯૩.

૨ આ ભાગમાં વૈદિક અને પાણિનીય વ્યાકરણોને લગતી હાથપોથીઓનો પરિચય ડૉ. **શ્રી**પાદ કૃષ્ણ બેલ્વલકરે આપ્યો છે. એમાં **ઉક્તિરત્નાકર**ને સ્થાન અપાયું છે એટલે એ પાણિનીય વ્યાકરણને લગતી કૃતિ ગણાય. એ હિસાબે મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

(આ) દિગમ્બર

(ઇ) અજૈન

સ્વરૂપ ગદ્યમાં આલેખાયું છે. પાઇય શબ્દોનાં સંસ્કૃત સમીકરણો (દા. ત. कराइ=क्रियते અને जणाइ=ज्ञायते) આ કૃતિનો મહત્ત્વનો અને સૌથી મોટો અંશ છે.

પૃ. ૨૬૯, પં. ૮. 'છે.' પછી. પદવ્યવસ્થા— આના કર્તા વિમલકીર્તિ છે. એમણે પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ પ્રમાણે સંસ્કૃત ધાતુઓનાં પદ જાણવાના નિયમો સૂત્રોને પદ્યાત્મક સ્વરૂપ આપી રજૂ કર્યાં છે. એમણે પોતાને 'વિદ્વાન્' કહ્યા છે.

ટીકા (વિ. સં. ૧૬૮૧)— આ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડી ટીકાના કર્તા ઉદયકીર્તિ છે. એઓ 'ખરતર' ગચ્છના સાધુકીર્તિના શિષ્ય વિમલતિલકના શિષ્ય સાધુસુન્દરના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ ટીકા બાલજનોના બોધાર્થે વિ. સં. ૧૬૮૧માં રચી છે. એના અંતમાં એમણે ૭ પદ્યની પ્રશસ્તિ આપી છે. આની મૂળ સહિતની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૧૩માં સુખસાગરગણિના શિષ્ય સમયહર્ષને માટે લખાયેલી મળે છે. આ હાથપોથીનો અવતરણપૂર્વક પરિચય "પદવ્યવસ્થાસૂત્રકારિકા સટીકા" નામથી D C G C M (Vol. II, pt. 1, pp. 192–193)માં અપાયો છે.

પૃ ૨૭૯, પં. ૧૪. 'છે.' પછી આ વિવરણની એક હાથપોથીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય D C G C M (Vol. II, pt. 1, p. 187)માં અપાયો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે અનિટ્કારિકામાં [1]૧૧ પદ્યો છે. અને એ કાતન્ત્ર વ્યાકરણને અનુસરતાં હોય એમ જણાય છે.

આ વિવરણ વિનીત અક્ષયચન્દ્રના પઠનાર્થે જયસંધરમાં

૧ આ પૈકી આદ્ય અને અંતિમ એ બે પદ્યો D C G C M (Vol. II, pt. 1, p. 187)માં અપાયાં છે.

ક્ષમામાણિક્યગણિએ રચ્યું છે એમ એના અંતિમ પદ્યમાં ઉલ્લેખ છે.

અવચૂરિ—અનિટ્કારિકા ઉપર [1]બે અવચૂરિ છે. એમાંની એક મુનિ **ભાવરત્ને** લખી છે. 'અવચૂરિ' શબ્દ વિચારતાં આ બંને અવચૂરિના કર્તા જૈન અને તે પણ શ્વેતાંબર હોય એમ લાગે છે.

પૃ ૨૮૮, પં. ૧૮. 'થોડોક જ ભાગ' પછી. (બીજા અને ત્રીજા ઉલ્લાસ પૂરતો)

પૃ. ૨૮૮, પં. ૧૮. 'છે.' પછી. જે ભાગ મળ્યો છે તેમાં **યશોવિજય**ગણિએ વિવિધ મતો દર્શાવી પોતાનો મત પણ દર્શાવ્યો છે.

અનુલેખ

પૃ. ૪૬, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. **ચિન્તામણિની ટીકા**—આ ટીકા **ચિન્તામણિ**માંના વિષમ ઉદાહરણોની સિદ્ધિને માટે રચાઈ છે. એના કર્તા **સમંતભદ્ર** છે એમ [2]**કન્નડપ્રાન્તીય તાડપત્રીય-**

---

૧ આ બેનાં અવતરણ માટે જુઓ DCGCM (Vol. II, pt. I)નાં અનુક્રમે પૃ. ૧૮૯ અને ૧૯૧.

૨ આ પુસ્તક "ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલુ છે. એમાં મૂડબિદ્રીના કેટલાક ભંડારની, કારકલના જૈન મઠની, અલિયૂરના આદિનાથ–ગ્રન્થભંડારની તેમજ કન્નડ પ્રાંતમાંના કેટલાક અન્ય સામાન્ય ભંડારોની કન્નડ લિપિમાં લખાયેલી અને સંસ્કૃત, પાઇય અને કન્નડ ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથોની ૩૫૬૮ તાડપત્રીય અને થોડીક કાગળ ઉપરની હાથપોથીઓની વિષયદીઠ સૂચી અપાઈ છે. એની હિન્દી પ્રસ્તાવનાનાં પૃ. ૧૫–૧૭માં જૈનોના સંસ્કૃત સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખાઇ છે અને પૃ. ૨૪–૨૮માં સંસ્કૃત, પાઇય અને કન્નડમાં રચાયેલા પરંતુ ઈ. સ. **૧૯૪૮** સુધી તો અપ્રકાશિત જણાતા એવા ગ્રંથોનાં તેમજ એના પ્રણેતાનાં નામ વગેરે અપાયાં છે. એમાંથી આ ખંડ માટે ઉપર્યુક્ત ટીકા તેમજ બીજી કેટલીક કૃતિઓની મેં નોંધ લીધી છે, કેમકે એના ગ્રન્થકારોનાં નામ જોતાં તેઓ જૈન હોય એમ લાગે છે. આ **ક૦ તા૦ ગ્ર૦** મુખ્યતયા દિ૦ ગ્રંથોને અંગે છે.

ગ્રન્થસૂચી (પૃ. ૨૮૯)માં ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ પૃષ્ઠ ઉપર આ ટીકાની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી ૫૦ પત્રની હાથપોથીની નોંધ છે. એમાં પત્રદીઠ દોઢ સો દોઢ સો અક્ષરવાળી સાત સાત પંક્તિ છે. આ હાથપોથીમાંની કૃતિ અપૂર્ણ છે. એવી રીતે પૃ. ૧૦૭માં નોંધાયેલી હાથપોથીમાં પણ અપૂર્ણ કૃતિ છે. એ પૃષ્ઠ ઉપર નીચે મુજબનું પ્રારંભિક પદ્ય અપાયું છે:—

"जिनचिन्तामणिमीशं नत्वा चिन्तामणेः स्फुटां टीकाम्।
विपमोदाहृतिसिद्ध्यै कुर्वे शक्त्या समन्तभद्रोऽहम् ॥"

અહીં જે ચિન્તામણિનો ઉલ્લેખ છે તે શું દિ૦ શુભચન્દ્રસૂરિકૃત વ્યાકરણ હશે ?

પૃ. ૪૬, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. મન્ત્રવ્યાકરણ—આ વ્યાકરણનો ગ્રંથ છે, એના કર્તા સમંતભદ્ર છે અને એની છપ્પન છપ્પન અક્ષરની પાંચ પાંચ પંક્તિવાળાં સોળ પત્રની એક હાથપોથી 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયાનો ઉલ્લેખ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૨૩)માં કરાયો છે. શું આ સમંતભદ્રે ચિન્તામણિની ટીકા રચી છે?

પૃ. ૪૭, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. [1]જૈન સિદ્ધાન્ત કૌમુદી (વિ. સં. ૧૯૮૧)— આના કર્તા 'શતાવધાની' મુનિશ્રી રત્નચન્દ્રજી છે. એઓ 'લોંકા' ગચ્છમાં અંતર્ગત 'લીંબડી' સંપ્રદાયના શ્રીગુલાબચન્દ્રજીના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ વ્યાકરણ ચચ્ચાર પાદવાળા ચાર અધ્યાયમાં વિભક્ત કર્યું છે. એ સોળ પાદની સૂત્રસંખ્યા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ આ કૃતિ ભૈરવદાને અને જ્યેષ્ઠમલ્લે પોતાના બિકાનેરના મુદ્રણાલયમાં છાપી ઈ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એના અંતમાં સૂત્રપાઠ, વાર્તિક, ધાતુપાઠ તેમજ સૂત્રોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

૪૬, ૩૨, ૧૦૦, ૧૪૫, ૯૪, ૪૦, ૫૧, ૧૦૭, ૧૮૫, ૭૧, ૬૯, ૪૦, ૮૬, ૫૧, ૬૫ અને ૧૧૯.

આ ૧૩૦૧ સૂત્રોને તેમજ એના ઉપરના સ્વોપજ્ઞ વાર્તિકને પ્રક્રિયા ક્રમે રજૂ કરી એનું કર્તાએ જાતે રચેલું વિવરણ અપાયું છે. એ સમગ્ર રચનાને **જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી** નામ અપાયું છે. એના પૂર્વાર્ધમાં નિમ્નલિખિત નામવાળાં પ્રકરણો અનુક્રમે અપાયાં છે:—

સંજ્ઞા, પરિભાષા, સ્વરસન્ધિ, વ્યંજનસન્ધિ, સ્વરવિકાર, વ્યંજનવિકાર, વિભક્તિ, અવ્યય, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક, સમાસ અને તદ્ધિત.

ઉત્તરાર્ધમાં આખ્યાત-પ્રક્રિયા અને કૃદન્ત-પ્રક્રિયાનું નિરૂપણ છે.

પૃ. ૧૩૨, પં. ૧૪. [1]**અભિધાનરાજેન્દ્ર** (વિ. સં. ૧૯૪૬—વિ. સં. ૧૯૬૦)—આ સાડા ચાર લાખ શ્લોક જેવડા મહાકાય કોશના કર્તા વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ 'સૌધર્મબૃહત્તપા' ગચ્છના પ્રમોદસૂરિજીના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ કોશનો આરંભ સિયાણામાં વિ. સં. ૧૯૪૬માં કર્યો હતો અને એની પૂર્ણાહુતિ એમણે અહીં (સુરતમાં) વિ. સં. ૧૯૬૦માં કરી હતી. એમણે આ કોશમાં ૬૦૦૦૦ પાઇય શબ્દોનાં મૂળના નિર્દેશપૂર્વક એનાં સંસ્કૃત સમીકરણ આપ્યાં છે. શબ્દનો અર્થ સમજાવતી વેળા પાઇય કે સંસ્કૃત અવતરણ અપાયું છે. કોઈ કોઇ વાર તો સમગ્ર કૃતિ અવતરણરૂપે અપાઈ છે. એવી કોઇ કોઇ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે. આ કોશની આ વિશિષ્ટતાને લઇને મેં એનો આ સંક્ષિપ્ત પરિચય

૧ આ પાઇય-સંસ્કૃત કોશ સાત વિભાગમાં રતલામથી ઈ. સ. ૧૯૧૩, ૧૯૧૦, ૧૯૧૪, ૧૯૧૩, ૧૯૨૧, ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૪માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાયેલો છે.

આપ્યો છે, જ્યારે આ જ [1]કર્તાના શબ્દામ્બુધિકોશનો, પં. હરગોવિન્દદાસ ત્રિકમચંદ શેઠે રચેલા [2]પાઇયસદ્દમહણ્ણવ નામના પાઇય-સંસ્કૃત કોશનો, 'શતાવધાની' શ્રીરત્નચન્દ્રકૃત [3]Ardhmāgadhi Dictionary નો કે જેમાં જૈન આગમોના શબ્દોના સંસ્કૃતાદિ ચાર ભાષામાં અર્થ અપાયા છે તેનો તેમજ 'આગમોદ્ધારક' શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિએ સંકલિત કરેલા [4]અલ્પપરિચિતસૈદ્ધાન્તિકશબ્દકોષનો પરિચય હું આપતો નથી.

પૃ. ૧૫૮, પં. ૧૪. 'છે.' પછી. **વાગ્ભટાલંકારની ટિપ્પની**—આ ટિપ્પની બાલચંદ્રે રચી છે અને એની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે એમ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૧૩૭)માં ઉલ્લેખ છે. આ બાલચન્દ્ર દિ૦ છે?

પૃ. ૧૭૭, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. આ કૃતિની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી ત્રણ હાથપોથીની નોંધ ક૦ તા૦ ગ્રં૦માં છે. (જુઓ પૃ. ૧૩૫, ૨૨૫ અને ૨૯૩). પૃ. ૩૧૩માં આ કૃતિના પ્રણેતાનું નામ 'અમૃતાનન્દ યોગી' અપાયું છે.

પૃ. ૧૯૬, પં. ૧૧. 'છે.' પછી. **ગણિતશાસ્ત્ર અને ગણિતસૂત્ર** (લ. વિ. સં. ૭૦૦)—આ ગણિતને અંગેના બંને ગ્રંથના કર્તા [5]ગણિત-

૧ આ ઉપરાંતની કૃતિઓનાં નામ વગેરે માટે જુઓ **અભિધાનરાજેન્દ્ર**ના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩-૧૪).

૨ આના પરિચય માટે જુઓ **પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય** (પૃ. ૫૯-૬૦).

૩ એજન, પૃ. ૬૦.

૪ એજન, પૃ. ૬૦.

૫ આનો કેટલોક પરિચય **કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ**ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૫-૧૦)માં અપાયો છે.

સારસંગ્રહ રચનારા દિ. મહાવીરાચાર્ય છે એમ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬) જોતાં જણાય છે. વળી [1]**ગણિતસાર** પણ એમની કૃતિ છે અને એમાં ગુણોત્તર શ્રેણીના સિદ્ધાન્તોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે એમ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ ૫)માં ઉલ્લેખ છે. તો શું એ **ગણિતસાર** ઉપર્યુક્ત કૃતિઓથી ભિન્ન છે?

પૃ. ૧૯૯, પં. ૨. 'છે?' પછી. **ગણિતશાસ્ત્ર** (વિક્રમની [2]૧૧મી સદી)—આના કર્તા **શ્રીધરાચાર્ય** છે.

પૃ. ૧૯૯, પં. ૧૪. 'છે?' પછી. **તિલક**—આ ગણિતને લગતા ગ્રંથના કર્તા સિંહતિલકસૂરિ છે એમ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ઉલ્લેખ છે તે ખરો છે?

પૃ. ૨૦૦, પં. ૧૭. 'છે.' પછી. **બૈજિક યાને વ્યવચ્છેદક રેખાગણિત**—આના કર્તા **શ્રીધરાચાર્ય** છે અને એમાં એમણે સરળ રેખા, વૃત્ત, રૈખિક ક્ષેત્ર, નલાકૃતિ, મોચાકૃતિ, વર્તુલાકૃતિ ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે.[3]

પૃ. ૨૦૫, પં. ૮. 'છે.' પછી. **જ્યોતિર્જ્ઞાનવિધિ**— આના કર્તા **શ્રીધરાચાર્ય** છે અને એમણે **ગણિતસાર** નામની કૃતિ રચી છે. આની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી નવ પત્રની તાડપત્રીય હાથપોથીની

૧ આ નામની મહાવીરાચાર્યે સંસ્કૃતમાં રચેલી કૃતિની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી વિવિધ હાથપોથીઓની નોંધ ક૦ **તા૦ ગ્રં૦** (પૃ. ૧૬૮–૧૬૯)માં છે.

૨ આ સદીમાં પાઇયમાં એક ગણિતનો ગ્રન્થ રચાયો છે અને એમાં મિશ્રિત પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રેણિવ્યવહાર અને કુટ્ટકની રીતિથી અપાયો છે.

૩ જુઓ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭).

નોંધ કo તાo ગ્રંo (પૃ. ૨૪૨)માં છે આ કૃતિનું મંગલાચરણ નીચે મુજબ અહીં અપાયું છે:—

"प्रणिपत्य वर्धमानं स्फुटकेवलदष्टतत्त्वमीशानम्।
ज्योतिर्ज्ञानविधानं वक्ष्ये स्वायम्भुवं सम्यक्॥"

આ કૃતિમાં [1]પરિભ્રમન-વિધિના સંકેત મળે છે. વિશેષમાં આ કૃતિમાં ચર કરણ અને સ્થિર કરણની સમજણ અપાઈ છે.[2]

પૃ. ૨૨૦, પં. ૬. 'છે' પછી. **પાશકકેવલી**— આના કર્તા સકલકીર્તિ છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯ 'છે' પછી **તીર્થંકેવલિપ્રશ્ન**—'કન્નડ' ટિપ્પણીથી અલંકૃત આ અજ્ઞાતકર્તૃક અપૂર્ણ કૃતિની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી ૪૨ પત્રની એક હાથપોથીની નોંધ કo તાo ગ્રંo (પૃ. ૨૭૪)-માં લેવાઇ છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. [3]**કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ** (લ. વિક્રમની બારમી-તેરમી સદી)—આના કર્તા દિ. સમન્તભદ્ર હોવાનું મનાય છે. આ પુસ્તકના વિદ્વાન સંપાદક પં. નેમિચન્દ્ર જૈનના મતે એ સમન્તભદ્ર **આપ્તમીમાંસા**ના કર્તાથી તો ભિન્ન છે. એઓ **અષ્ટાંગ આયુર્વેદ**ના પ્રણેતા હોવાની અને **પ્રતિષ્ઠા-તિલક**ના કર્તા નેમિચન્દ્રના ભાઇ વિજયપના પુત્ર હોવાની સંભાવના સંપાદકે દર્શાવી છે.

---

૧ પ્રતિભાગણિતમાં ગ્રહનાં વૃત્તોના પરિભ્રમનનું નિરૂપણ છે.

૨ આને લગતાં સં. પદ્યો કૅમ્બ્રિઝ્યૂની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧)માં છે.

૩ આ પુસ્તક પં. નેમિચન્દ્ર જૈનનાં હિન્દી અનુવાદ તથા વિસ્તૃત અને અનેક ચક્રો રજૂ કરનારા વિવેચન તેમજ પ્રસ્તાવના અને ત્રણ પરિશિષ્ટ સહિત "ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી" તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં નક્ષત્ર યોગ અને કરણનાં નામ અપાયાં છે અને જાતજાતનાં મુહૂર્તને લગતાં ચક્રો અપાયાં છે. બીજા પરિશિષ્ટમાં જન્મપત્રી બનાવવાની રીત વિસ્તારથી સમજાવાઈ છે. ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં વર અને કન્યાને કેવો મેળ રહેશે તેનો વિચાર કરાયો છે.

[1]જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગણિત અને ફલિત એવા બે વિભાગ પડાય છે. ફલિત જ્યોતિષના વિવિધ પેટાવિભાગ છે. દા. ત. હોરાશાસ્ત્ર, સંહિતાશાસ્ત્ર, મુહૂર્તશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, પ્રશ્નશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ. પ્રશ્નશાસ્ત્ર એ જ્યોતિષનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જૈનોના— ખાસ કરીને [2]દિગંબરોના જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં પ્રશ્નગ્રંથો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવાય છે.[3]

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં 'ચન્દ્રોન્મીલન' નામની પ્રશ્નપ્રણાલીનું વર્ણન નજરે પડે છે. આ ગદ્યાત્મક પુસ્તક **ચન્દ્રોન્મીલન**ના સંક્ષેપરૂપ છે, પરંતુ સુબોધ છે. એમાં 'આયપ્રશ્ન' પ્રણાલી અને 'કલ્પિતસંજ્ઞાલગ્ન' પ્રણાલીની છાંટ જોવાય છે. અક્ષરોના વર્ગીકરણથી શરૂ થતા આ પુસ્તકમાં વિવિધ વિષયને અંગેના પ્રશ્નોને સ્થાન અપાયું છે. જેમકે કાર્યની સિદ્ધિ, લાભાલાભ, ચોરાયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, પ્રવાસીનું આગમન, રોગનું નિવારણ અને મુકરદમાની સફળતા. વિશેષમાં મુષ્ટિ-પ્રશ્ન અને મૂક-પ્રશ્નોનો પણ અહીં વિચાર કરાયો છે. નષ્ટ જન્મપત્ર બનાવવાની રીત એ આ પુસ્તકનો મહત્ત્વનો અંશ છે. સંપાદકના મતે એ રીત સર્વથા નવીન અને મૌલિક છે.[4]

કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦માં કોઇ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન કૃતિમાંથી પાઇય ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરાઇ છે.[5]

---

૧ દિ. અકલંકે **સિદ્ધિવિનિશ્ચય**ના આઠમા પરિચ્છેદમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવા માટે જ્યોતિષના જ્ઞાનના ઉપદેશને હેતુ તરીકે દર્શાવ્યો છે.

૨ દિગંબર સાહિત્યમાં રમલશાસ્ત્રને બદલે 'પાશાકેવલી' નામની પ્રણાલીનો પ્રચાર જોવાય છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૩).

૩ જુઓ હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૭).

૪ જુઓ હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૪).

૫ જુઓ પૃ. ૧૮, ૧૯, ૨૪, ૪૬, ૪૭, ૪૯ અને ૮૪.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. ચન્દ્રોન્મીલનપ્રશ્ન—આ નિમિત્તશાસ્ત્રની કૃતિની કાગળ ઉપર 'કન્નડ' લિપિમાં સોળ પત્ર ઉપર લખાયેલી એક હાથપોથીની નોંધ કo તાo ગ્રંo (પૃ. ૨૪૨)માં લેવાઇ છે. શું આ કૃતિ બૃહજજયોતિપાર્ણવનો ભાગ છે?

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયજ્ઞાનતિલક (ઉ. વિ. સં. ૧૪૪૧)—આ નિમિત્તશાસ્ત્રની ૭૫૦ પદ્યની કૃતિના રચનાર વોસરિભટ્ટ છે. એઓ દામનન્દિના શિષ્ય થાય છે. એમણે અણહિલવાડમાં રચેલી આ કૃતિની એક હાથપોથી વિ. સં ૧૪૪૧માં લખાયેલી મળે છે. આ કૃતિ પચ્ચીસ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા—આ ૧૨૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયતત્ત્વરાજવલ્લભ—આ રાજવલ્લભની કૃતિ છે. શું એ નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી છે?

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. છે.' પછી. આયપ્રશ્ન—આની નોંધ જૈo ગ્રંo (પૃ. ૩૪૬)માં છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી. આયસદ્ભાવ—આ ૧૯૫ શ્લોક જેવડી અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે.

વૃત્તિ—આ ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦.' પછી પંચાંગતત્ત્વ—પંચાંગ એટલે (૧) તિથિ, (૨) વાર, (૩) નક્ષત્ર, (૪) યોગ અને (૫) કરણ. આ પાંચ અંગોના નિરૂપણરૂપ આ કૃતિ હશે એમ માની મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

વૃત્તિ—આ ૯૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ અભયદેવસૂરિએ રચી છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦.' પછી. **પંચાંગતિથિવિવરણ**— આ કરણશેખર કે કરણશેષ તરીકે ઓળખાવાતી કૃતિની ૧૯૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. '૫૦૦.' પછી. **પંચાંગદીપિકા** અને **પંચાંગપત્રવિચાર**— આ બંને પંચાંગોને લગતી કૃતિ હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦' પછી. [1]**યન્ત્રરાજ** (વિ. સં. ૧૪૨૭)—આ મદનસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની શકસંવત્ ૧૨૯૨ની રચના છે. એ પાંચ પ્રકરણમાં વિભક્ત છે.

ટીકા— આના કર્તા મલયેન્દુ છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦.' પછી. **યન્ત્રરાજરચનાપ્રકાર**— આના કર્તા સવાઇ જયસિંહ છે.

પૃ. ૨૨૬, ૫, '૫૦૦.' પછી. **યન્ત્રામ્નાય**—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી છે?

પૃ. ૨૭૧, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. **કાતન્ત્રવિસ્તર**—આના કર્તા કવિ વર્ધમાન છે અને એની 'કન્નડ' લિપિમાં લખાયેલી ૧૩૪ પત્રની (પંક્તિ પ્રતિપત્ર ૫, અક્ષર પ્રતિપંક્તિ ૩૬) હાથપોથી મળે છે એમ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૧૦૭)માં ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૩૨૨ પ્રમાણે આ કવિ વર્ધમાને **શ્રીપાલચરિત** રચ્યું છે. **કાતન્ત્રવિસ્તર** નામ સાચું છે કે **કાતન્ત્રવિસ્તાર** એ વાત બાજુ પર રાખીએ તો આ કૃતિ **કાતન્ત્ર**ના સ્પષ્ટીકરણરૂપ હશે એમ જણાય છે.

---

૧ આ કૃતિ એસ. દ્વિવેદી અને એલ. શર્માએ બનારસથી ઈ. સ. ૧૮૮૩માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

પૃ. ૨૯૫, પં. ૧૫. 'છે.' પછી. કેવલજ્ઞાનહોરા— 'હોરા' શબ્દના વિવિધ અર્થ કરાય છે: (૧) અઢી ઘડી યાને એક કલાક, (૨) એક રાશિ કે લગ્નનો અડધો ભાગ, (૩) જન્મકુંડળી અને (૪) જન્મકુંડળી પ્રમાણે ભવિષ્ય ભાખવાની વિદ્યા. જન્મકુંડળીનું ફળ બતાવનાર શાસ્ત્રને 'હોરાશાસ્ત્ર' કહે છે. એ શાસ્ત્ર લગ્ન ઉપરથી શુભાશુભ ફળનું જ્ઞાન કરાવે છે. પ્રસ્તુત કૃતિ આ શાસ્ત્રને લગતી હશે એમ લાગે છે. એના કર્તા ચન્દ્રસેન છે.

પરિશિષ્ટ ૧ : [1]ગ્રન્થકારોની સૂચી

(અ) શ્વેતામ્બર અને યાપનીય

---

૧ આથી ગ્રન્થના પ્રણેતા, સંશોધક, સંકલનાકાર, લેખ લખનાર, વક્તા તેમજ પ્રસ્તાવનાકાર અભિપ્રેત છે.

* આ 'યાપનીય'સૂચક ચિહ્ન છે.

૧ 'યા૦'થી 'યાપનીય' સમજવું.

૧ આમાં શ્વેતાંબર ગ્રંથો વધુ પ્રમાણમાં હોવાથી એની મેં અહીં નોંધ લીધી છે

૧ આ કૃતિની સંખ્યા દર્શાવે છે.

[1] આ કૃતિની સંખ્યા દર્શાવે છે

(આ) દિગમ્બર

(ઇ) અજૈન

૧ આની કેટલીક ગાથાઓના કર્તા શ્વેતામ્બર પાદલિપ્તસૂરિ છે પરંતુ મોટા ભાગના કર્તા અજૈન હોવાથી આ કૃતિ મેં અહીં નોંધી છે.

પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રકીર્ણક વિશેષનામો

૧ આથી આ નામની ભાષા અભિપ્રેત છે. આ પ્રમાણે પાઇય (પ્રાકૃત), આર્ષ, અદ્ધમાગહી (અર્ધમાગધી), જઈણ મરહટ્ટી (જૈન માહારાષ્ટ્રી), સોરસેણી (શૌરસેની) માગહી (માગધી), પેસાઈ (પૈશાચી), ચૂલિયા પેસાઈ (ચૂલિકા પૈશાચી), અવહટ્ઠ (અપભ્રંશ), જૈન સંસ્કૃત, લૌકિક સંસ્કૃત, આર્ષ સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી, ઉર્દૂ–હિન્દી, દ્રાવિડ, કન્નડ (કાનડી), તેલુગુ, તિબેટી, અવેસ્તા, અવેસ્તા પહેલવી ઇત્યાદિ માટે સમજી લેવું.

૧ ભારતમાં જેમ મુખ્ય ૧૧ લિપિઓ છે તેમ ૧૪ ભાષા અને ૨૨૫ પેટાભાષા છે. આમાંની એક ભાષા તે 'તેલુગુ' છે. આ 'તેલુગુ' ભાષા ૩ કરોડ અને ૩૩ લાખ લોકો બોલે છે. એટલે કે ૧૦૦ ભારતીઓએ ૯ જણ આ ભાષા બોલે છે.

—ગુ૦ મિત્ર તથા ગુ૦ દ૦ (દૈનિક)નો તા. ૧૭-૧૨-'૫૬નો અંક

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપા૦ મંગલવિજયજીએ ગુજરાતીમાં **તેલુગુશિક્ષણપદ્ધતિ** વિ. સં. ૧૯૮૫માં રચી હતી તે શું ત્યાર બાદ **પ્રસિદ્ધ** કરાઈ છે ?

વિષય-સૂચી

પૃ. ૧૩—૭૪ ઉપોદ્‌ઘાત

[1] આ પૃષ્ઠાંક છે.
[2] દ્વિતીય અંશ માટે જુઓ પૃ. ૬૮–૭૪.

૧ જુઓ પૃ. ૩૦૪

૧–૨ આ ટિપ્પણગત વિગત છે.

સંસ્કૃત વિવરણો

૩૨૪-૪૨૪ ત્રણ પરિશિષ્ટો

સંકેત-સૂચી

અં૦=અંચલ
અ૦ચૂ૦=અલંકારચૂડામણિ
અભિ૦ચિ૦=અભિધાનચિન્તામણિ
અ૦મા૦=અર્દ્ધમાગધી
અષ્ટા૦=અષ્ટાધ્યાયી
અ૦ર૦=અનેકાર્થરત્નમંજૂષા
આ૦ દિ૦=આગમોનું દિગ્દર્શન
આ૦ પ્ર૦=આત્માનંદ પ્રકાશ
આ૦ સભા૦=આત્માનંદ સભા
આ૦ સ૦=આગમોદય સમિતિ
ઉ૦=ઉત્તર સીમા
ઉ૦=ઉપકેશ યાને ઉકેશ
ઉપા૦=ઉપાધ્યાય
ઋ૦ કે૦ શ્વે૦ સં૦=ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા
ઋ૦ છ૦=ઋષભદેવજી છગનીમલજી
ક૦ તા૦ ગ્રં૦=કન્નડપ્રાન્તીય તાડપત્રીય ગ્રન્થસૂચી
કલિ૦=કલિકાલસર્વજ્ઞ
કા૦=કાસદ્રહ
કૃ૦=કૃષ્ણર્ષિ
ખં૦=ખંડિલ્લ
ખ૦=ખરતર
ગ૦ર૦મ૦=ગણરત્નમહોદધિ
કે૦પ્ર૦ચૂ૦=કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ
ગ૦સા૦સં૦=ગણિતસારસંગ્રહ
ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦=ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા
ગુ૦ મિ૦ તથા ગુ૦દ૦=ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાત દર્પણ
ગૃ૦=ગૃહસ્થ
ચં૦=ચંદ્ર
ચ૦પ્ર૦=ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ
જ૦ મ૦=જયધ્ણ મરહટ્ટી
જિ૦ર૦કો૦=જિનરત્નકોશ
જેસલ૦સૂચી=જેસલમેરીય ભાણ્ડાગારીય ગ્રન્થસૂચી
જૈ૦આ૦સ૦=જૈન આત્માનંદ સભા
જૈ૦ ગ્રં૦=જૈન ગ્રંથાવલી
જૈ૦ ગ્રં૦ પ્ર૦ સ૦=જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા
જૈ૦ પુ૦ પ્ર૦ સં૦=જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા
જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦=જૈન ધર્મ પ્રકાશ
જૈ૦ધ૦પ્ર૦સ૦=જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
જૈ૦ સ૦ પ્ર૦=જૈન સત્ય પ્રકાશ
જૈ૦ સા૦ ઇ૦=જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ
જૈ૦ સા૦ સં૦=જૈન સાહિત્ય સંશોધક

જૈ૦ સા૦ સં૦ ઇ૦=જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
જૈ૦ સિ૦ ભા૦=જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર
ત૦=તપ, તપા
ત૦ સૂ૦=તત્ત્વાર્થસૂત્ર
ત્રિષષ્ટિ૦=ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર
ત્રૈ૦=ત્રૈમાસિક
દિ૦=દિગંબર
દિ૦ જૈ૦=દિગંબર જૈન
દિ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા
ના૦=નાગેન્દ્ર
દે૦ લા૦ જૈ૦ પુ૦ સં૦=દેવચંદ લાલભાઇ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા
ના૦ ત૦=નાગપુરીય નાગોરી તપા
પત્તન૦ સૂચી=પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન ભાણ્ડાગારીય ગ્રન્થસૂચી
પા૦ ભા૦ સા૦=પાઇય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય
પૂ૦=પૂર્વ સીમા
પૂર્ણ૦=પૂર્ણતલ્લ
પૌ૦=પૌર્ણમિક યાને પૂર્ણિમા
પ્ર૦ ચ૦=પ્રભાવકચરિત
પ્ર૦ ચિં૦=પ્રબંધચિન્તામણિ
ફા૦ ગુ૦ સ૦=ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
બૃ૦=બૃહત્
બૃ૦ટિ૦=[1]બૃહટ્ટિપ્પનિકા
બૃ૦ત૦=બૃહત્ તપા
ભ૦=ભટ્ટારક
ભાં૦ પ્રા૦ સં૦ મં૦=ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધનમંદિર
મ૦=મલધારી
મા૦ દિ૦જૈ૦ ગ્રં૦=માણિક(ક્ય)ચન્દ્ર દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા
મુ૦ ક૦ જૈ૦ મો૦ મા૦=મુક્તિ-કમલ જૈન મોહનમાલા
યા૦=યાપનીય
ય૦ જૈ૦ ગ્રં૦=યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા
ય૦ જૈ૦ સં૦=યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા
લ૦=લગભગ
રા૦=રાજ(ગચ્છ)
રુ૦=રુદ્રપલ્લીય
લ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=શ્રીલબ્ધિસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા
લું૦=લુંકા ગચ્છ

[1] આ જૈન ગ્રન્થોની સૂચી છે, એ "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" (ખંડ ૧, અં. ૨)માં છપાઇ છે.

વા૦=વાચક
વિ૦ સં૦=વિક્રમસંવત્
વિસેસા૦=વિસેસાવસ્સયભાસ
વ૦=વટ (ગચ્છ)
શ્વે૦=શ્વેતાંબર
સં૦વ્યા૦ ઇ૦=સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ
સ૦ પ૦=સમ્મઇપયરણ
સ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=સનાતન જૈન ગ્રંથમાલા
સિ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા
હે૦ કુ૦=શ્રીહેમચન્દ્રકૃતિકુસુમાવલી
હ૦=હર્ષપુરીય ગચ્છ
હી૦ હ૦=હીરાલાલ હંસરાજ
હે૦ સ૦=હેમચંદ્રાચાર્ય સભા

A B O R I=Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute

B S S=Bombay Sanskrit Series

Bul. of the Cal. Math. Society=Bulletin of the Calcutta Mathematical Society

D C G C M=Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts

G S A I=Giornale Della Societa Asiatica Italiana

H C S L=History of Classical Sanskrit Literature

H I L=History of Indian Literature

H H M=History of Hindu Mathematics

I L D=Illustrations of Letter=diagrams

JBBRAS=Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society

J U B=Journal of the University of Bombay

S I F I=Studi Italiani di Filologia Indo=Iranica

Z D M G=Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft

શ્રીમુક્તિ–કમલ–જૈન–મોહન–માલાનાં
અદ્યાવધિ પ્રકાશિત પુષ્પો

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૧ **અનિત્યાદિ ભાવના સ્વરૂપ.** યોજક [1]મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃષ્ઠ ૨+૬+૭૨. પ્રકાશનવર્ષ વિક્રમસંવત્ ૧૯૭૧.

૨ **શ્રીજિનેન્દ્રસ્તવાદિ ગુણમોહનમાળા** (દ્વિતીય સંસ્કરણ). કર્તા [2]પંન્યાસ શ્રીમોહનવિજયજી તથા પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી. પૃ ૧૨+૨૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૧.

૩ **ગુજરાતનું ગૌરવ યાને વિમલમંત્રીનો વિજય.** લેખક શ્રી. જગજીવન માવજી કપાસી. પૃ. ૨+૮+૨૪૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૪ **શ્રીદેવગુરુવંદનાદિવિધિસંગ્રહ.** લે. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૭૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૪.

૫ **શ્રીસુબોધ પાઠસંગ્રહ.** યોજક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૫૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૪.

卐 ૬ **શ્રીપૌષધવિધિ** (ચતુર્થ સંસ્કરણ). સંયોજક પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી સંપાદક મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૧૦+૧૦૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૮.

૭ *****શ્રીપ્રતિમાશતકગ્રન્થ** સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત. કર્તા ન્યા૦ ન્યા૦ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણી. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૪+૨૦+૩૦૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

---

૧ હાલ આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી. એમને આચાર્યપદાર્પણ વિ. સં. ૧૯૯૨-માં થયું હતું.

૨ સ્વ. આચાર્ય શ્રીવિજયમોહનસૂરિજી. એમને આચાર્યપદાર્પણ વિ. સં. ૧૯૮૦-માં થયું હતું.

* આ ચિહ્નથી પુષ્પ પત્રાકારે સમજવાનું છે.

卐 આ નિશાનીવાળાં જ પુષ્પો મળી શકે છે. એ સિવાયનાં પુષ્પો સિલ્લકમાં નથી.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૮ ***શ્રીકર્મગ્રન્થ** (૧-૪) **સટીક.** કર્તા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજી. પત્ર ૨+૮+૫૪+૨૭+૧૨+૮૩. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.

૯ **શ્રીમાર્ગપરિશુદ્ધિ.** કર્તા ન્યા૦ ન્યા૦ ઉપા૦ શ્રીયશોવિજયગણી. સંપા. પં૦ શ્રીમોહનવિજયજી. પૃ. ૨+૨+૧૦૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૧૦ *શ્રી**વિપાકશ્રુત** છાયા અને ટીકા સહિત. કર્તા ગણધર શ્રી-સુધર્મસ્વામી. ટીકાકાર નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિજી. સંપા. પં. હરગોવિન્દદાસ. પત્ર ૫+૧૧૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૧૧ **શ્રીમુક્તિમાર્ગદર્શન યાને ધર્મપ્રાપ્તિના હેતુઓ.** લે. મુનિશ્રી મણિવિજયજી. સંગ્રાહક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૨+૬+૧૫૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૫.

૧૨ **શ્રીસુરપ્રિયમુનિચરિત્ર** (ગુજરાતી અનુવાદ). કર્તા શ્રીકનકકુશલગણી. અનુવાદક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ ૩૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૧૩-૧૫ ***શ્રીપ્રતિમાસ્થાપનન્યાય, પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકા** તથા **પરમાત્મપંચવિંશતિકા** (પ્રકરણદ્વય) સહિત. કર્તા ઉપા. શ્રીયશોવિજય-ગણી. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૧૬ **શ્રીચોમાસી તથા દીવાળી દેવવંદન.** કર્તા પંડિત શ્રીપદ્મવિજય-ગણી. પૃ. ૪૮+૨૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.

૧૭ ***શ્રીજ્ઞાનસાર-શ્રાવકવિધિપ્રકરણ.** કર્તા ઉપા. શ્રીયશોવિજયગણી તથા મહાકવિ ધનપાલ. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૯+૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.

૧૮ **શ્રીદેવવંદનમાળા.** સંપા. સુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી પૃ. ૪+૧૨+૧૨૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૭.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૧૯-૨૦ *શ્રીઉપદેશપદ સટીક ભાગ ૧-૨. કર્તા શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી. ટીકાકાર શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિજી. સંપા. પં. પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૧+૨૨+૪૩૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૯ અને ૧૯૮૧.

૨૧ અભિધાનચિન્તામણિકોશ રત્નપ્રભા ટીકા સહિત. કર્તા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય. ટીકાકાર શ્રી. વાસુદેવ શર્મા પૃ. ૧૨+૩૫૦+૩૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૧.

૨૨ શ્રીમહાવીરસ્વામીચરિત્ર (દ્વિતીય સંસ્કરણ). લે. સંપા. (સ્વ) વકીલ નંદલાલ લલ્લુભાઈ. પૃ. ૩૬+૧૦+૬૪+૮૪૨+૪૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૭.

૨૩ સમ્યગ્દર્શન. લે. મુનિશ્રી [1]ધર્મવિજયજી. પૃ. ૨+૪૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૬

૨૪ સ્નાત્રપૂજાવિધિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત (દ્વિતીય સંસ્કરણ). કર્તા પંડિત શ્રીવીરવિજયજી. અનુ૦ સંપા. મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી. પૃ. ૩૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૫.

卐 ૨૫ શ્રીજિનેન્દ્રસ્તવાદિગુણમોહનમાળા (ચતુર્થ સંસ્કરણ). કર્તા પં. શ્રીમોહનવિજયજી તથા પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૨૪+૨૦૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૯.

૨૬ શ્રીતપવિધિસંગ્રહ. પૃ. ૧૮+૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૯

૨૭-૩૦ શ્રીષટ્‌ત્રિંશિકાચતુષ્કપ્રકરણ (પરમાણુ-પુદ્ગલ-બન્ધ-નિગોદ-છત્રીસીચતુષ્ટય). ચિત્ર, યંત્ર તથા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. કર્તા પૂર્વાચાર્ય. અનુ૦ પંડિત ચંદુલાલ નાનચંદ. સંપા. પ્રવર્તક શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૧૮+૨૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૦.

---

૧ હાલ આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી. એમને આચાર્યપદાર્પણ વિ. સં. ૨૦૦૭માં થયું હતું.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૩૧ **શ્રીલઘુક્ષેત્રસમાસ યાને જૈન ભૂગોળ.** ચિત્ર, યંત્ર તથા વિશિષ્ટ ગુજરાતી વિવેચન સહિત. કર્તા શ્રીરત્નશેખરસૂરિજી. વિવેચક પંડિત ચંદુલાલ નાનચંદ. સંપા. ઉપાધ્યાય શ્રીપ્રતાપવિજયજી તથા પ્રવચનકાર શ્રી-ધર્મવિજયજી. પૃ. ૧૬+૪૪+૪૩૨+૨૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૦.

૩૨ * **શ્રીનવતત્ત્વપ્રકરણ** સુમંગલા ટીકા સહિત. કર્તા પૂર્વાચાર્ય. ટીકાકાર પ્રવ. શ્રીધર્મવિજયજી. પત્ર ૧૪+૧૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૦.

૩૩ **ઉપોદ્ઘાત** (પુષ્પાંક ૩૧નો પૃથક્ મુદ્રિત) લે. પ્રવ. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૨૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૧.

૩૪ **શ્રીસુયશજિનસ્તવનાવલી** (તૃતીય સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશો-વિજયજી. પૃ. ૮+૧૦+૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

૩૫ **સ્નાત્રપૂજા** ગુજરાતી અનુવાદ સહિત (તૃતીય સંસ્કરણ). કર્તા પંડિત શ્રીવીરવિજયજી. અનુ. પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

૩૬ **શ્રીચન્દ્ર-સૂર્ય-મંડલકર્ણિકાનિરૂપણ** લે. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૬૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

૩૭ **શ્રીશતકનામા પંચમ કર્મગ્રંથ.** યંત્ર, આકૃતિ અને વિશિષ્ટ વિવેચન સહિત. કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિજી. અનુ. પંડિત ચંદુલાલ નાનચંદ. સંપા. પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૩૪+૩૪૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

૩૮ * **શ્રીવિપાકશ્રુત(સૂત્ર)** છાયા અને ટીકા સહિત (દ્વિતીય આવૃત્તિ). કર્તા શ્રીસુધર્મસ્વામી. ટીકાકાર નવાંગી૦ શ્રીઅભયદેવસૂરિજી. સંપા. શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી. પત્ર ૪+૧૦૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

૩૯ **તીર્થગુણમાણેકમાળા** (તૃતીય સંસ્કરણ). સંયો. મુનિશ્રી માણેક-વિજયજી. પૃ. ૮+૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૪૦ **શ્રીપ્રશ્નોત્તર મોહનમાળા.** ઉત્તરદાતા શ્રીવિજયમોહનસૂરિજી. સંપા. પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૨૦+૨૦૦. પ્ર. વ વિ. ૧૯૯૩.

૪૧ * **શ્રીઉપદેશસાર.** લે. શ્રીકુશલસારગણી. સંપા. શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી. પત્ર ૭+૨+૯૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪.

૪૨ **શ્રીસુયશજિનસ્તવનાવલી** (ચતુર્થ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૧૮+૧૭૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૩.

૪૩ **સંસ્કૃત ચૈત્યવંદન-સ્તુતિ ચોવીશી.** આદિ. કર્તા ઉપા. શ્રીક્ષમાકલ્યાણજી. મહાકવિ શ્રીશોભન મુનિ વગેરે. પૃ. ૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪.

૪૪ **શ્રીનવસ્મરણસ્તોત્રાદિસંગ્રહ.** કર્તા પૂર્વાચાર્ય. પૃ. ૧૬+૧૪૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪

૪૫ **શ્રીસુયશજિનસ્તનાવલી** (પંચમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૧૨+૬+૧૯૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૪.

卐 ૪૬ **આત્મકલ્યાણમાળા** (ચૈત્યવંદનાદિ સંગ્રહ) (દ્વિતીય આવૃત્તિ). કર્તા પ્રાચીન જૈન કવિઓ. પૃ. ૧૮+૧૬+૭૦૪+૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૭.

૪૭ **શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર યાને જૈન ખગોળ** ચિત્ર, યંત્ર તથા વિસ્તૃત ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. કર્તા શ્રીચંદ્રસૂરિજી. અનુ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૫૨+૧૮+૬૭૬+૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૫.

卐 ૪૭ (અ) **સજ્ઝાયો તથા ઢાળિયાં** કર્તા પ્રાચીન જૈન કવિઓ. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૮+૨૭૩+૩. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૮.

૪૮ **શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર** ગાથાર્થ સહિત. કર્તા શ્રીચંદ્રસૂરિજી. અનુ. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૫૬. પ્ર વ. વિ. ૧૯૯૫.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૪૯ **સુયશસ્તવનાવલી** (ષષ્ઠ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૮+૪૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૭.

૫૦ **સુયશસ્તવનાવલી**. (સપ્તમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૧૦+૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૯.

૫૧ **સુયશસ્તવનાવલી** (અષ્ટમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૨+૬૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.

૫૨ **શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર ગ્રન્થભાષાન્તરનાં પાંચ પરિશિષ્ટો**. વિવેચક મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૪+૬૦+૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.

૫૩ **શ્રીનવાણું યાત્રાની વિધિ**. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૮+૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.

૫૩ (અ) **શ્રીશ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ (વંદિત્તુ)સૂત્ર અર્થદીપિકા** ટીકાના ગુજરાતી ભાવાનુવાદ સહિત. કર્તા પ્રાચીન શ્રુતસ્થવિર મહર્ષિ. સંપા. ઉપા શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૮૪+૪૩૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૨.

૫૪ ***શ્રીકલ્પસૂત્ર સુબોધિકા ટીકા** સહિત. કર્તા શ્રુતકેવલી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી ટીકાકાર ઉપા. શ્રીવિનયવિજયગણી. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પત્ર ૪૦+૮+૬૩૬. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૦.

卐 ૫૫ **ઋષિમંડલસ્તોત્ર** (લઘુ અને બૃહત્) વિસ્તૃત ભૂમિકા સહિત. કર્તા પ્રાચીન મહર્ષિ. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

卐 ૫૬ **શ્રીવિજયમોહનસૂરીશ્વરજી જીવનસૌરભ**. લે. ઉપા. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૮+૮૦. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

卐 ૫૭ શ્રીભગવતીસૂત્રનાં ધાર્મિક પ્રવચનો. પ્રવ૦ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી. પૃ. ૮+૮+૮+૨૬૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

卐 ૫૮ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ (પ્રથમ ખંડ). પ્રણેતા પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ. પૃ. ૯૬+૪૪૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૩.

卐 ૫૯ ઉત્તમ આરાધનાસંગ્રહ. પૃ. ૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૩.

કોઠીપોળ, મંછાસદન, વડોદરા. } શા. લાલચંદ નંદલાલ વકીલ
શ્રીમુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલાના કાર્યાધિકારી

[1]અશુદ્ધિશોધન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૫	૧૯૫૬	૧૯૫૭
૩	,,	1956	1957
૧૦	૧૧	આગમ	આગમો
૧૨	૭	૨૪	૨૮
,,	૧૦	૦	મહત્તરા યાકિનીના ધર્મસૂનુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિઃ જીવન અને કવન
,,	,,	•	ચિત્રપદ્યાવલી
,,	,,	•	અવશિષ્ટ અને અનુપલબ્ધ આગમો (સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા)
,,	૧૯	Life-sketch	Sketch of the Life and Teachings
,,	૨૦	•	Chronology of the Cultural History of Gujarat (Vol. 1) (Jaina Section)
૨૮	૪	Es ai	Essai
,,	,,	Biblographie	Bibliographie
૩૦	૧૫	જાતજાતના, સંપ્રદાયના	જાતજાતના સંપ્રદાયના,
૪૧	૨૫	અ	આ

૧ કેટલીક વાર અનુસ્વાર, માત્રા વગેરેનાં બીબાં છપાતી વેળા કોઇ કોઈ નકલમાં ખસી, તૂટી કે ઊડી જવાથી જે અશુદ્ધિઓ ઉદ્ભવી છે તે પૈકી કેટલીકની જ અહીં નોંધ લેવાઈ છે. વળી પરિશિષ્ટમાંના અકારાદિ ક્રમમાં ક્વચિત્ (દા. ત. પૃ. ૩૫૮ અને ૩૬૦માં) જે વ્યતિક્રમ જણાય છે તે સુજ્ઞ જનો સહેલાઈથી દૂર કરી શકે તેમ હોવાથી તેનો નિર્દેશ કરાયો નથી. વિશેષમાં કોઈ કોઇ બાબત વૃદ્ધિરૂપે અપાઈ છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૧	૨૭	चित्रकयलेन	चित्रकर्मवलेन
,,	૨૮	निपोदन्ति	निपीदन्ति
૪૭	અંત્ય	शास्त्रका	शास्त्रका
૪૮	૧૬	मनु (१८५५)	मनु(१४५५)
,,	૧૭	गोष्ठोयम्	गोप्ठीयम्
૫૦	૨૦	દયાલમુનિએ	દયાપાલ મુનિએ
૫૬	૭	પ્રોઢ	પ્રૌઢ
૫૭	૫	છંદશાસ્ત્ર	છંદઃશાસ્ત્ર
૫૮	૮	નમિ સાધુ	નમિસાધુ
૬૩	૧૯	કલાસાહિલ	કથાસાહિત્ય
૬૯	૧૯	મેકડોનલ	મૅકડોનલકૃત
,,	૨૦	દેસાઇએ	દેશાઇએ
૭૧	અંત્ય	દ્વિતીય આ	આ દ્વિતીય
૩	ઉપાંત્ય	અથ	અર્થ
૫	૩	મરહઠ્ઠી	મરહટ્ટી
૬	૬	સ.થી	સ.
,,	૧૦	હશે !	હશે
,,	૧૨	દિઠ્ઠિવાય	દિટ્ઠિવાય
,,	૧૯	એમની	પોતાની
,,	૨૧	કેમ ?	કેમ
૭	૯	એનમા	એમના
૮	૨	કેમ ? ન હોય	કેમ ન હોય ?
૯	૮	પ્રાચીનના	પ્રાચીનતા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૦	મહાષ્ય	મહાભાષ્ય
,,	૧૬	तामिम्द्रो	तामिन्द्रो
૧૩	૨૩	શ્લો. ૫૬–૫૮	શ્લો. ૨)નું સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (પત્ર ૩આ, શ્લો. ૫૬–૫૮)
૧૪	૧૭	દિટ્ઠિવાય	દિટ્ઠિવાય
૧૪	૨૦	સદ્દપાહુડ	સદ્દપાહુડ
૧૫	૫	આગમથી	આગમમાં
,,	૮	૩માં ૧૦૮માં	૩)માં ૧૦૮મા
,,	૧૦	સદ્દપાહુડ	સદ્દપાહુડ
,,	૧૪	જનેન્દ્ર	જૈનેન્દ્ર
,,	૧૮	જન	જૈન
૧૬	૭	વયાકરણ	વૈયાકરણ
,,	૯	એવું	એક
૧૭	૧૩	છે એમ	છે. એમ
,,	૧૫	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
,,	૧૮	૫૮૦	૭૦
,,	૨૦	°સિધ્ધાંત	°સિદ્ધાન્ત
૧૮	૧૮	ઉદ્‌ભવી	ઉદ્‌ભવી
,,	૨૨	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
૨૨	૨૧	નાથુરામ	નાથૂરામ
૨૩	૮	૭૦૦	૬૦૦
૨૪	૧૭	અનેકાન્ત જય°	અનેકાન્તજય°

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫	૧૮	બૌધ્ધ	બૌદ્ધ
,,	૨૨–૨૫	ઉલ્લેખ....સટીકનો છે.	ઉલ્લેખ ને આનંદબોધિની....તો એ નંદી (સટીક)ની કઇ કઇ....આવૃત્તિનો છે.
૨૬	૪	°र्नस्वादि°	°र्नत्वाऽऽदि°
,,	૧૩	......	૩૩૩૬
,,	૧૬	આર્યવજ્ર,૪	૪ આર્યવજ્ર,
,,	૨૧	ભા. ૨, અં. ૩	ખંડ ૨, અં. ૩–૪
,,	૨૨	સિધ્ધ	સિદ્ધ
,,	૨૩	,,	,,
૨૭	૧૯	°ભોજ ભાસ્કરના કર્તા	°ભોજભાસ્કરના કર્ત
૨૮	૬૫	ઉદ્ધત	ઉદ્ધૃત
૨૯	૧૫	દયાલમુનિ	દયાપાલ મુનિ
૩૧	૪	કંડવાદિ	કંડ્વાદિ
,,	૭	'અય'	'અય્'
,,	૧૮	છપાવેલી	છપાયેલી
,,	૨૫	°सहस्त्र°	°सहस्र°
૩૨	૮	सवीय°०	सवीय०°
,,	૯	°घुद्धि°	°घुद्धि°
,,	૨૦	બેચરદાશ	બેચરદાસ
,,	,,	ગુજરાતનું	ગૂજરાતનું
,,	૨૧	કરાવેલાં	કરાયેલા
૩૩	૪	૪૦૫માં	૪૦૫મા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪	૩	પંચાગ	પંચાંગ
,,	૬	લિંગાનુશાશન	લિંગાનુશાસન
,,	૧૪	આ	૦
૩૫	૧૭	૨૦માં	૨માં
,,	૨૦	એગલિંગે	એગ્લિંગે
,,	ઉપાંત્ય	એગલિંગની	એગ્લિંગની
૩૬	૧૩	એમના	વળી એમણે પોતાના
,,	૧૫	ભટ્ટિ°	[3]ભટ્ટિ°
,,	૧૬	[3]કાવ્યમાંથી	કાવ્યમાંથી
૩૭	અંત્ય	“	”
૩૮	૧૨	નિમ્નિલિખિત	નિમ્નલિખિત
૪૦	૨૦	નાથુરામ	નાથૂરામ
૪૩	૨૪	અષ્ટાહિનકા	અષ્ટાહ્નિકા
૪૫	૬	અંગપ્રજ્ઞપ્તિ	અંગપણ્ણત્તિ (અંગપ્રજ્ઞપ્તિ)
,,	૧૮	ગ્રં	ગ્રં
૪૬	૨૪	સ્ત્રોત્રો	સ્તોત્રો
૪૭	૧૩	ઋતુ	ઋજુ
,,	૧૪	સહજકીર્તિએ	સહજકીર્તિને
૪૮	૨	રચ્યાં	રચ્યા
૪૯	૨	°સૂરિએ	°સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦માં
૫૩	૧૩	સાનુકૂળ	સાનુકૂળ
૫૪	૯	પાણિનીય	પાણિનીય જેવા અજૈન
,,	૧૦	કૃતિ	કૃતિ નહિ
,,	૨૫	પુરાતત્વ	પુરાતત્ત્વ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૨	૫	°સદ્દસંગહુ	°સદ્દસંગહુ
,,	૨૭	પરચ્ચય	પરિચ્ચય
૧૧૪	૩	તિર્થંચ	તિર્યંચ
૧૧૫	ઉપાંત્ય	Beethlingk	Böhtlingk
૧૧૭	૮	વલ્લભગણિની	શ્રીવલ્લભગણિની
૧૧૯	૧૮	વિજ્ઞાન	વિદ્વાન
૧૨૦	૧૧	એમણે	એમણે જ્યોતિઃસાર રચ્યો છે. વળી એમણે
૧૨૬	૬	૧૬૮૦	૧૬૮૭
,,	,,	ક્રિયાકલાપ	ક્રિયાકલ્પલતા
,,	૧૦	ક્રિય કલાપ	ક્રિયાકલ્પલતા
,,	૧૨	૧૬૮૦	૧૬૮૭
૧૨૨	૧૩	હુ	હ્
૧૩૧	૨૧	જુ	જુઓ અ૦
૧૩૫	૧૩	નમિ સાધુ	નમિસાધુ
૧૪૬	૬	ધત્તા	ધત્તા
૧૪૬	૨૩	૩૨	તો ૩૨
૧૪૯	અંત્ય	હોથ	હોય
૧૫૦	૨૩	વૃત્તિ૦	વૃત્ત૦
૧૫૧	૧૭	પત્તન	પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન
,,	૨૨	°સુરિના	°સૂરિના
૧૫૧	૨૩	છન્દઃકોસ	છન્દકોસ
૧૫૮	ઉપાંત્ય	સઠ્ઠિસયગ°	સટ્ઠિસયગ°

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible] [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૪	૧૪	રાજા...પુત્રનો	પુત્રનો રાજા મુરુંડ
૨૦૫	૨૨	સં૦ સા૦	સા૦ સં
૨૦૬	૪	૧૩૩૨)માં	૧૩૩૨માં)
૨૦૮	૧૮	આના ગ્રંથકર્તા	આ ગ્રંથના કર્તા
૨૦૯	૧૭	જ્યોતિસાર	જ્યોતિઃસાર
૨૧૨	૨૨	°સ્ત્રી-	°સ્ત્રી-લક્ષણ
૨૧૬	અંત્ય	સંસ્કૃત	સંસ્કૃત
૨૧૭	૮	નરપતિના	નરપતિજયચર્યાના
૨૨૪	૨૨	અનુવાદ...તરફથી	અનુવાદ પોપટલાલ સાકરચંદ્ર શાહ તરફથી
૨૪૫	૨૧	પ.	પૃ.
૨૪૬	૧૬	°સૂસ્કૃતિ	°સૂરિકૃત
,,	૧૮	બાનારસીદાસે	બનારસીદાસે
૨૫૭	અંત્ય	એક બીજી પણ	બીજી ત્રણ
૨૮૩	અંત્ય	દંડિનુ	દંડિન્
૨૯૨	૬	આવૃત્તિ	આ વૃત્તિ
૨૯૮	૧૬	पुलेमजा	पुलोमजा
૩૦૬	૧૧	°પુગાણ	°પુરાણના
૩૧૫	૧	અનુખલે	અનુલેખ
,,	૨૩	તિ	કૃતિ
૩૧૭	૩	°સદ્મહણ્ણવ	°સદ્દમહણ્ણવ
૩૨૨	૨૧	તો	તો પણ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૫૦	૧૭/૨	ग्रन्थ	ग्रन्थ
,,	૧૯/૨	ઉસ્તાર૦	ઉસ્તર૦
૩૫૩	૨૧	ઋતુ૦	ઋજુ૦
૩૫૪	૧૨/૧	ક્રિયાકલાપ ૧૨૧	૦
,,	૧૩/૧	૯૩	૯૩, ૧૨૧
૩૫૪	૨૭/૧	(હૈમ)	(હૈમ) ૬૮
૩૫૫	૧૨/૧	૧૧૯	૨૧૯
,,	૨૧/૧	૧૪	૨૧૪
૩૫૭	૧૧/૧	૨૩૧	૨૩૨
,,	૨૧/૧	જીવવિચાર	જીવવિયાર
૩૬૦	૧/૨	દૌગસિહી	દૌર્ગસિંહી
૩૬૧	૧૬/૧	૧૮૨	૧૮૩
૩૬૫	૧૯/૨	બાલાબોધ	બાલબોધ
,,	૨૧/૨	,,	,,
૩૬૮	૬/૨	૩૪	૨૩૪
૩૬૯	૧૪/૨	૧તિ	વૃત્તિ
૩૭૦	૪/૧	૦	*રૂપસિદ્ધિ ૨૯
૩૭૧	૨૧/૨	વર્ધ૦	વર્ધ૦
૩૭૨	૨૪-૨૫/૧	વિચારસંગ્રહ વિચારામૃતસંગ્રહ ૪૮	{ વિચારસંગ્રહ વિચારામૃતસંગ્રહ ૪૮
,,	૨૫/૨	,, (અજ્ઞાત)	વિવાહપટલ (અજ્ઞાત)
૩૭૩	૧૫/૨	યશ	યશઃ
૩૭૬	૮/૧	ટીકા	ટીકા
૩૭૮	અંત્ય	સંખ્યા	સંખ્યા